

Юстэйн Гордэр

СВЕТ САФІІ

Раман пра гісторыю філасофіі

Jostein Gaarder

SOFIES VERDEN

Roman om filosofiens historie

Oslo

H. Aschehoug & Co. (W. Nygaard) AS

1991

Юстэйн Гордэр

САФІІН СВЕТ

Раман пра гісторыю філасофіі

Пераклад з нарвежскай

Мінск
Выдавец Зміцер Колас
2014

УДК 821.113.5-93
ББК 84(4Нор)-44
Г68

Пераклад з нарвежскай
Лідыі Ёхансан
пад рэдакцыяй Зміцера Коласа.

Sofies verden by Jostein Gaarder
©1991, H. Aschehoug & Co. (W. Nygaard) AS.

*This translation has been published
with the financial support of NORLA*

ISBN 978-985-6992-45-5

© 1991, H. Aschehoug & Co. (W. Nygaard) AS.
© Ёхансан Лідыя, пераклад на беларускую
мову, 2014.
© Афармленне. Выдавец Зміцер Колас,
2014.

Гэтая кніга з'явілася на свет, дзякуючы падтрымцы і заахвочванню Сіры Данэвіг.

Хачу таксама выказаць удзячнасць Майкен Імс, якая вычитвала рукапіс і рабіла каштоўныя каментары.

Апроч таго, я вельмі абавязаны Тронду Бэргу Эрыксану за яго зычлівыя заўвагі і грунтоўную прафесійную падтрымку на працягу многіх гадоў.

*Хто тры тысячы стагоддзяў
Не ўлічыў ў жыцці сваім,
Той жыве – бы ў цемры ходзіць:
Дзень пражыў, жыве другім...*

Ё. В. Гётэ

ЭДЭМСКІ САД

... урэшце нешта павінна было ўзнікнуць з нічога ...

Сафія Амундсэн вярталася са школы дадому. Да гандлёвага цэнтра яны ішлі разам з Ёрунь. Яны размаўлялі пра робатаў. Ёрунь меркавала, што чалавечы мозг – той самы кампутар, толькі вельмі складаны. Сафія была не ўпэўненая, што можа з ёю пагадзіцца. Чалавек усё-ткі нешта большае, чым машына?

Каля гмаху гандлёвага цэнтра яны развіталіся. Сафія жыла ў самым канцы вялікага квартала, забудаванага прыватнымі дамамі, і ісці да школы ёй было ўдвая даўжэй, чым Ёрунь. Яе дом стаяў ледзь на краі свету, бо ніякіх іншых будынкаў за садамі ўжо не было – там пачынаўся густы лес.

Яна павярнула на Канюшынаву вуліцу. Далей гэтая вуліца крута зварочвала ў «Капітанаў завулак», як яго тут называлі. Ubачыць людзей у гэтым закутку можна было хіба па суботах і нядзелях.

Быў адзін з першых травеньскіх дзён. У некаторых садах пад пладовымі дрэвамі шчыльнымі купкамі павылазілі нарцысы. Бярозы ўвабраліся ў празрыстую яшчэ радзюжку зеляніны.

Ці не дзіўна, як гэтай парой ўсё раптам пачынае брацца ў рост і буяць? Што прымушае кілі зеленаватых карэньчыкаў чапляцца за безжыццёвую глебу і вылазіць з зямлі з першым цяплом, як толькі сыходзіць снег?

Адчыняючы брамку ў сад, Сафія зазірнула ў паштовую скрыню. Звычайна там ляжала мноства рэкламных праспектаў і некалькі вялікіх канвертаў, адрасаваных маці. Яна звыкла несла тоўсты пачак на кухню, звальвала там усё на стол і падымалася ў свой пакой рабіць урокі.

А вось бацьку лісты прыходзілі гады ў рады і заўжды толькі з банка, але ж і звычайным татам яго нельга было назваць. Сафіін бацька быў капітан вялікага нафтавага танкера і большую палову года не бываў дома. Прыязджаючы, ён праводзіў з сям'ёй некалькі тыдняў запар, шоргаючы пантофлямі па хаце і робячы ўсё, каб дагадзіць Сафіі і жонцы. А калі зноў выпраўляўся ў плаванне, ад яго падоўгу нічога не было чуваць.

Сёння ў паштовай скрыні ляжаў толькі адзін невялічкі ліст і адрасаваны ён быў Сафіі.

«Сафіі Амундсэн», – было напісана на маленькім канверціку. «Канюшынаявая вуліца, дом 3». І ўсё. Ад каго ліст, пазначана не было. На ім нават не было наклеена ніякай маркі.

Ледзь паспеўшы прычыніць за сабою брамку, Сафія адразу разарвала канверт. Адзінае, што яна ў ім знайшла, была невялікая паперка, не большая за сам канверт. На паперцы было выведзена: *Хто ты?*

І больш нічога. Ніякага прывітання ці подпісу, толькі гэтыя два накрэмзаныя рукою словы з маленькім пыталнікам у канцы.

Яна зноў паглядзела на канверт. Ну, так і ёсць – ліст на яе імя. Але хто ўкінуў яго ў паштовую скрыню?

Сафія хуценька адмакнула ўваходныя дзверы ў чырвоны дом. У гэтае імгненне аднекуль з кустоў, як звычайна, узнік кот Шархан, які ўскочыў на ганак і паспеў ушчаміцца ў дзверы якраз перад тым, як яна іх зачыніла.

– Кысь-кысь-кысь!

Калі Сафііна маці, бывала, на штось сердавала, яна называла дом, у якім яны жылі, звернікам. Звернік – гэта месца, дзе поўна рознага звяр'я, а ўжо ж Сафіі наракаць на сваю калекцыю было немагчыма. Спачатку ў яе з'явіўся акварыум з залатымі рыбкамі – Золатавалоскай, Чырвоным Каптурком і Чорным Пітам. Пасля – хвалістыя папугайчыкі Сміт і Смяле, потым – чарапахы Гавінда і, нарэшце, падобны да тыгра карычнева-руды кацюк Шархан. Усіх сваіх звяроў яна атрымала ў якасці своеасаблівай кампенсацыі

за тое, што маці дадому вярталася позна, а бацька зашмат часу праводзіў у плаванні.

Сафія скінула запlechнік і насыпала ў місу Шархану кацячага корму. Пасля села на зэдлік, трымаючы ў руцэ загадкавы ліст.

Хто ты?

Гэх, каб ёй гэта было вядома! Ну, само сабой, яе завуць Сафія Амундсэн, а вось хто яна такая? Гэтага яна пакуль не ведала.

А што калі б яе звалі па-іншаму? Анэ Кнютсэн, напрыклад. Ці была б яна праз гэта *іншая*?

Ёй раптам успомнілася, што тата спачатку хацеў назваць яе Сюнэвэ. Сафія паспрабавала ўявіць, як падае руку і называе сябе Сюнэвэ Амундсэн, але не, нешта не сыходзілася. Так увесь час называла сябе нейкая іншая дзяўчынка.

Яна саскочыла з зэдліка, трымаючы дзіўны ліст у руцэ, пабегла ў ванны пакой і, стаўшы перад люстрам, пачала ў сябе ўглядацца.

– Я Сафія Амундсэн, – сказала яна.

Дзяўчынка ў люстры ніяк не адрэагавала. Што б Сафія ні рабіла, адбітак ні на імгненне ад яе не адставаў. Сафія паспрабавала яго абагнаць, раптоўна сцэпануўшыся, але і з гэтага нічога не выйшла.

– Хто ты? – спытала яна.

І зноў не атрымала ніякага адказу. Яна раптам збянтэжылася: хто задаў гэтае пытанне – яна ці адбітак у люстры?

Сафія ткнула пальцам у нос адбітку:

– Ты – гэта я.

Ніхто не адказаў, тады яна перавярнула сказ дагары нагамі:

– Я – гэта ты.

Сафія Амундсэн не заўсёды была задаволеная сваёй знешнасцю. Ад людзей яна часта чула, што ў яе прыгожыя міндалепадобныя вочы, але гэта казалі, напэўна, каб яе суцешыць за надта маленькі нос і дужа вялікі рот. Апроч таго, вушы ў яе былі пасаджаныя надта блізка з вачамі. Але горшым за ўсё было простае гладкае валосе, якому немагчыма было надаць ніякай прычоскі. Часам бацька, водзячы рукою па яе валасах, называў яе «дзяўчынай з ільнянымі валасамі», як у адной п'есе Клода Дэбюсі. Яму было добра – яго чор-

ныя валасы не віселі ўсё жыццё ўніз. А Сафііна валоссе не трымалі ніякія спрэі, ні гелі.

Часам ёй здавалася, што з такой дзіўнай знешнасцю яна выглядае брыдкай. Маці, ва ўсякім разе, казала, што роды былі цяжкія. Але ці праўда, што ад родаў залежыць, як чалавек выглядае?

Ці не дзіўна, што яна не ведае, хто яна? І ці справядліва, што яна ніяк не можа паўплываць на свой знешні выгляд? Ён проста ўзнік з ніадкуль. Яна магла выбіраць сабе сяброў, але не саму сябе. Ёй нават не прыйшлося выбіраць, ці нарадзіцца ёй чалавекам.

Што такое чалавек?

Сафія зноў паглядзела на дзяўчынку ў люстры.

– Напэўна, мне пара ісці да сябе і сядзець за ўрокі па прыродазнаўстве, – вымавіла яна, як бы просячы прабачэння ў свайго адбітка, і выйшла ў калідор.

«Не, лепш пайду ў сад», – падумала яна.

– Кысь-кысь-кысь-кысь.

Сафія выграбла нагою ката на ганак і зачыніла за сабою дзверы.

Яна спынілася пасярод жвіровай дарожкі ад нейкага дзіўнага адчування і паглядзела на таямнічы ліст. Ёй здалося, быццам яна лялька, над якой паваражылі, і яна ажыла.

Ці не дзіўна, што яна жыве цяпер на гэтым свеце, рухаецца, нібы ў чароўнай казцы?

Шархан бясшумна пераскочыў цераз дарожку і шаснуў у густы парэчнік. Бач ты, які жывы кот! Яшчэ які жывы – ад белых вусоў аж да самага хваста, які так і віхляе ззаду ільснянага цельца. Вось ён таксама – шыгае па садзе, але наўрад ці калі задумаўся над тым, над чым цяпер думала Сафія.

Пакрысе думкі пра існаванне змяніліся думкамі пра тое, што яна будзе жыць не вечна.

«Цяпер я живу на гэтым свеце, – падумала яна. – Але прыйдзе дзень – і мяне не стане».

Ці ёсць жыццё пасля смерці? Катá гэтае пытанне таксама ні кроплі не турбавала.

Мінула не так шмат часу, як памерла Сафііна бабуля. І за апошнія паўгода не праходзіла амаль ні дня, каб Сафія па ёй не сумавала. Ці справядліва, што жыццё некалі заканчваецца?

Сафія стаяла пасярод жвіровай дарожкі і разважала. Яна з усяе сілы старалася думаць толькі пра тое, што яна жыве, і забыць, што будзе жыць не вечна. Але гэта было немагчыма. Як толькі ўдавалася сканцэнтравацца на тым, што яна жыве, адразу ўзнікала думка пра канец жыцця. І наадварот: як толькі яна пачынала востра ўсведамляць, што аднойчы яе не стане, – адразу прыходзіла адчуванне бязмернай каштоўнасці жыцця. Гэта былі нібы два бакі адной манеткі, якую яна ўвесь час падкідвала. І чым выразней выступаў адзін бок манеткі, тым выразнейшай рабілася наяўнасць адваротнага боку. Жыццё і смерць былі нібыта двума бакамі адной сутнасці.

«Чалавек не можа адчуваць, што жыве, не адчуваючы пры гэтым, што ён памрэ», – думала яна. Гэтак сама як нельга думаць, што чалавек памрэ, не думаючы пры гэтым, як цудоўна жыць на свеце.

Сафія ўспомніла, што нешта падобнае сказала і бабуля ў той дзень, калі дазналася ад доктара, што невылечна хворая. «Толькі цяпер я разумею, якое гэта багацце – жыццё», – сказала яна тады.

Ці не сумна, што большасць людзей мусяць спачатку захварэць, каб зразумець, як цудоўна жыць? Вось бы ім такі таямнічы ліст у паштовую скрынку!

А што калі ў яе зазірнуць яшчэ раз – можа, там ляжыць што яшчэ? Сафія пабегла да весніц, прыадчыніла зялёнае вечка. І аж сцэпанулася, пабачыўшы ў скрыні яшчэ адзін такі самы канверт. Няўжо яна не ўсё выняла, дастаючы першы ліст?

І гэтым разам на канверце стаяла яе імя. Яна разарвала яго і выцягнула белы аркуш – такі самы, як першы.

Адкуль пайшоў свет? – было напісана на ім.

«Каб я ведала, – падумала Сафія. – Гэтага, мабыць, не ведае ніхто?» І ўсё ж пытанне падалося Сафіі цалкам слушным. Першы раз у жыцці яна думала, што нельга жыць у свеце, не задаючыся пытаннем, адкуль ён, уласна, пайшоў.

Ад двух таямнічых лістоў галава ў Сафіі пайшла кругам, і яна вырашыла пасядзець у сваёй Схованцы.

Схованка была Сафііным суперпатаемным месцам. Яна бегала сюды, толькі калі была дужа раззлаваная, дужа засмучаная або дужа шчаслівая. Сёння яна была ў задуменні.

Чырвоны дом стаяў пасярод вялікага саду. Вакол было шмат кветнікаў, ягадных кустоў, розных пладовых дрэваў, прасторная паляна з арэямі і нават невялікая альтанка, якую дзед збудаваў для бабулі, калі ў іх памерла першае дзіцятка, усяго пару тыдняў ад нараджэння. Бедненькую дзяўчынку назвалі Марыя. На надмагіллі значылася: «Марыечка прыйшла да нас, кволенька нас павітала і пайшла».

У самай глыбіні сада за маліннікам плялося густое кустоўе, на якім ніколі не бывала ні кветак, ні ягад. Насамрэч некалі гэта быў жываплот, які аддзяляў сад ад лесу, але апошнія дваццаць гадоў яго ніхто не даглядаў і кустоўе разраслося да непрагляднага зарасніку. Бабуля расказвала, што ў вайну, калі куры разбрыдаліся па ўсім садзе, лісіцам праз тую агароджу было не так проста іх упальваць.

Усім, апроч Сафіі, стары жываплот здаваўся ні на што не годным, як і трусіныя клеткі крыху наводдаль. Але гэта таму, што ніхто не ведаў Сафіінай таямніцы.

Колькі Сафія сябе памятала, яна заўсёды ведала гэты вузкі пералаз у жываплоце. Праціснуўшыся праз яго, яна трапляла ў прасторную адтуліну між кустамі. Кшталту маленькага буданчыка. Там яна магла быць цалкам упэўненая, што яе ніхто не знойдзе.

Трымаючы ў руках канверты, яна пабегла праз сад і на карачках пралезла ўглыб кустоўя. Схованка была такая вялікая, што ў ёй можна было стаяць амаль на поўны рост, але цяпер ёй хацелася проста ўладкавацца сярод разложыстага карэння. Адсюль яна магла вызіраць надвор праз пару маленькіх прасветаў паміж галля і лісця. Няхай нават дзірачкі былі не больш за пятак, увесь сад ляжаў у яе навідавоку. У маленстве ёй падабалася назіраць, як маці з бацькам блукалі між дрэвамі і яе шукалі.

Сам гэты сад заўсёды здаваўся Сафіі цэлым светам. І кожны раз, калі яна чула аповеды пра стварэнне свету і Эдэмскі сад, ёй, седзячы ў Схованцы, уяўлялася, што яна таксама назірае за сваім маленькім раем.

«Адкуль пайшоў свет?»

Каб яна гэта ведала! Сафіі было вядома толькі, што Зямля – гэта маленькая планета ў вялізным Сусвеце. А адкуль пайшоў сам Сусвет?

Канешне, можна падумаць, што Сусвет існаваў бясконца, і тады не будзе патрэбы шукаць адказу на пытанне, адкуль ён пайшоў. Але ці можа нешта быць бясконцым? Штосьці ўсярэдзіне Сафіі гэтаму супраціўлялася. Усё, што існуе, павінна мець свой пачатак? Тады атрымоўваецца, што і свет некалі з чагосьці ўзнік.

Але ж калі Сусвет некалі раптам з чагосьці ўзнік, то гэтае штосьці таксама павінна было некалі з чагосьці ўзнікнуць. Сафія разуме-ла, што такім чынам ні да чаго не дойдзе. Урэшце нешта павінна было некалі ўзнікнуць з нічога. Але ці такое бывае? Ці можна сабе ўявіць, што свет існаваў заўсёды?

У школе іх вучылі, што свет стварыў Бог, і цяпер Сафія старала-ся пагадзіцца з тым, што такое выйсце з праблемы, напэўна, самае лепшае. Але яе адразу пачыналі даймаць новыя думкі. Яна, бадай, можа прыняць, што Бог стварыў свет, але хто тады стварыў Бога? Ці ён стварыў сябе сам, з нічога? Штосьці ўсярэдзіне яе зноў гэтаму супраціўлялася. Нават калі Бог мог напэўна стварыць усё, ён быў не ў сіле стварыць самога сябе *да таго*, пакуль у яго не з’явілася з чаго «сябе самога» ствараць. Тады адзінае, што заставалася дапусціць – Бог існаваў вечна. Але такую магчымасць яна толькі што сама вы-ключыла! Усё, што існуе, павінна мець свой пачатак.

– Цьху ты!

Яна зноў зазірнула ў канверты.

«Хто ты?»

«Адкуль пайшоў свет?»

Ну і каверзныя пытанні! А ўласна, адкуль узяліся два гэтыя лісты? Гэта таксама выглядала таямніча.

Хто выцягнуў Сафію са звыклага існавання і паставіў перад вялікімі загадкамі Сусвету?

Сафія трэці раз накіравалася да паштовай скрынкі.

Паштальён толькі нядаўна разнес дзённую пошту. Сафія выцягнула тоўсты пачак рэкламных паперак, газеты і пару лістоў для маці. Сярод іншага была і паштоўка з выявай нейкага паўднёвага пляжа. Яна перавярнула паштоўку. На ёй былі наклееныя нарвежскія маркі, пагашаныя штэмпелем «Батальён ААН». Можа гэта ад таты? Але ж ці ён не на другім канцы свету? Апроч таго, почырк таксама быў не ягоны.

Сафія адчула, як паскорыўся яе пульс, калі прачытала, каму адрасавана паштоўка. «Хільдзе Мёлер Кнаг, атрымальнік Сафія Амундсэн, Канюшынавая вуліца, 3...» Адрас супадаў. На паштоўцы значылася:

Дарагая Хільда!

Сардэчна віншую цябе з пятнаццацігоддзем! Як ты разумееш, мне хочацца зрабіць табе падарунак, які пазней прынес бы карысць. Прабач, што дасылаю паштоўку Сафіі. Так лягчэй.

Твой тата.

Сафія кінулася дадому, на кухню. Усярэдзіне ў яе ўсё калацілася.

Хто такая гэтая «Хільда», якой спаўняецца 15 гадоў, прычым амаль за месяц да яе, Сафіінага, дня нараджэння?

Яна забегла ў вітальню па тэлефонны даведнік. Там было шмат людзей з прозвішчам Мёлер, крыху менш з прозвішчам Кнаг. Але ніводзін ва ўсім таўшчэзным даведніку не насіў прозвішча Мёлер Кнаг.

Яна яшчэ раз пільна зірнула на таямнічую паштоўку. Ну, так – самая што ні на ёсць сапраўдная, з маркамі, штэмпелем.

Які бацька надумае дасылаць віншаванні Сафіі, калі ясна, што яны прызначаюцца іншаму чалавеку? Які бацька захоча пазбавіць сваю дачку радасці самой атрымаць паштоўку, накіраваўшы яе

ЭДЭМСКІ САД

на чужы адрас? І з чаго раптам – «так лягчэй»? А галоўнае: як ёй знайсці гэтую Хільду?

Так у Сафіі ўзнікла яшчэ адна праблема, над якой цяпер даводзілася разважаць. Яна пастаралася нанава ўпарадкаваць свае думкі: за нейкія пару гадзін ёй падкінулі тры загадкі. Першая – хто сунуў два белыя канверты ў яе паштовую скрынку. Другая – цяжкія пытанні, якія яна ў іх знайшла. Трэцяя – хто такая Хільда Мёлер Кнаг і чаму віншавальная паштоўка незнаёмай дзяўчынцы прыйшла на адрас Сафіі.

Яна была цалкам упэўненая, што ўсе гэтыя тры загадкі неяк звязаныя паміж сабой, бо да гэтага дня ўсё яе жыццё было даволі-такі звычайнае.

КАПЯЛЮШ

*... адзінае, што трэба, каб зрабіцца добрым
філосафам, – гэта ўменне здзіўляцца...*

Сафія не сумнявалася, што чалавек, які напісаў гэтыя ананімныя лісты, хутка зноў дасць пра сябе знаць. А пакуль вырашыла нікому пра іх не гаварыць.

У школе ёй было цяжка сканцэнтравана на тым, што тлумачыў настаўнік. Усё, пра што б ён ні казаў, здавалася Сафіі нязначным. Чаму б яму не распавесці, што такое чалавек ці што такое свет і як ён узнік?

Да яе прыйшло нейкае новае адчуванне: і ў школе, і наогул паўсюль людзей займаюць, па сутнасці, нязначныя рэчы. А разам з тым існуюць пытанні значныя і цяжкія, адказ на якія здаецца важнейшым за школьныя прадметы.

Ці ведае хто-небудзь адказ на такія пытанні? Сафія лічыла, што, ва ўсякім выпадку, важней думаць над імі, чым дзяўбці няправільныя дзеясловы.

Калі празвінеў званок з апошняга ўрока, яна так заспяшалася са школы, што Ёрунь давялося прыпусціцца падбегам, каб яе дагнаць.

– Будзем вечарам гуляць у карты? – спытала Ёрунь нарэшце.

Сафія паціснула плячыма:

– Мне больш не цікава гуляць у карты.

У Ёрунь быў такі выгляд, быццам яе толькі што скінулі з месяца:

– Го? Тады, можа, пагуляем у бадмінтон?

Сафія перавяла позірк з асфальту на Ёрунь:

– І ў бадмінтон мне гуляць не цікава.

– Ну, калі так!..

Сафія адчула ў Ёруніным голасе ноткі расчаравання.

– Ну, можа, тады раскажаш, што іншае цябе раптам так зацікавіла?

Сафія толькі паківала галавой:

– Гэта... гэта таямніца.

– Вой, ды ты, пэўна, закахалася!

Дзяўчаты крочылі пэўны час моўчкі. Калі яны параўняліся з футбольным полем, Ёрунь сказала:

– Пайду праз поле.

Ісці «праз поле» Ёрунь было карацей, гэтую дарогу яна выбірала, толькі калі ёй трэба было хутка дадому – з прычыны гасцей ці прыёму ў дантыста.

Сафія разумела, што сяброўка непрыемна ўзрушаная, пакрыўдзілася на яе. Але што яна магла адказаць? Што раптам яе зацікавіла, хто яна і адкуль пайшоў свет, ды так, што цяпер няма часу пагуляць у бадмінтон? Ці зразумела б яе сяброўка?

Чаму так выходзіць, што цікавіцца самымі важнымі і, у пэўным сэнсе, самымі звычайнымі з усіх пытаннямі так цяжка?

Адкрываючы паштовую скрынку, яна адчула, як тахкае ў грудзях сэрца. Спачатку яна выцягнула толькі ліст з банка і яшчэ некалькі вялікіх жоўтых канвертаў, адрасаваных маці. Фу ты, у душы Сафія так спадзявалася атрымаць ліст ад незнаёмага адпраўніка!

Але прычыніўшы за сабою брамку, яна раптам згледзела на адным вялікім канверце сваё імя. На адваротным баку, там, дзе канверт заклеіваўся, было пазначана: *Курс філасофіі. Абыходзіцца вельмі асцярожна.*

Сафія пабегла па жвіровай дарожцы дадому, зняла заплечнік і паклала яго на ганку. Астатнія лісты засунула пад дыванок і паляцела за дом у сад, каб зашыцца ў Схованку. Вялікі ліст мусіў быць распячатаны толькі там.

Следам за ёю прыскакаў Шархан, але ён не перашкодзіць. Сафія была ўпэўненая, што кот таямніцы не выдасць.

У канверце ляжалі тры надрукаваныя на машынцы і сашчэпленыя разам аркушы. Сафія ўзялася чытаць.

Што такое філасофія?

Дарагая Сафія, у людзей бываюць розныя захапленні. Адзін збірае старыя манеты ці маркі, другі любіць майстраваць, а яшчэ нехта ў вольны час займаецца спортам.

А яшчэ многія любяць чытаць. Але тое, што мы чытаем, дужа розніцца. Адны чытаюць толькі газеты і коміксы, другім падабаецца чытаць раманы, а трэція аддаюць перавагу кнігам пра такія рэчы, як астраномія, жыццё жывёлаў або тэхнічныя вынаходніцтвы.

Калі мне падабаюцца коні ці каштоўныя камяні, я не магу патрабаваць ад іншых, каб яны таксама ўпадабалі гэта. Калі я з захапленнем гляджу ўсе спартыўныя праграмы, якія паказваюць па тэлевізару, мне трэба паважаць меркаванне іншых, хто лічыць, што глядзець спорт – нудна.

Але ці знойдзецца нешта, здольнае зацікавіць усіх? Ці знойдзецца нешта, аднолькава важнае для ўсіх людзей, незалежна ад таго, хто яны і ў якім кутку свету жывуць? Так, дарагая Сафія, ёсць такія пытанні, якімі трэба цікавіцца ўсім людзям. Пра такія пытанні і вядзецца гаворка ў гэтым курсе.

Што ў жыцці самае галоўнае? Калі мы спытаем пра гэта ў згаладалага, ён адкажа, што ежа. Калі зададзім тое самае пытанне змерзламу, той адкажа, што цяпло. А калі спытаемся ў чалавека, які адчувае сябе пакінутым і самотным, ён напэўна ж адкажа, што супольнасць з іншымі.

Але калі гэтыя патрэбы задаволіць, ці застанецца нешта, у чым людзі будуць мець патрэбу? «Так!» – мяркуюць філосафы. Яны лічаць, што чалавек не можа жыць адным хлебам. Безумоўна, ежа патрэбна ўсім. Апроч яе, людзям трэба, каб іх любілі і пра іх клапаціліся. Але ж застаецца яшчэ нешта, у чым людзі маюць патрэбу. І гэта якраз – адказ на пытанне, хто мы і навошта жывем.

Такім чынам выходзіць, што пошук адказу, навошта мы жывем, не тое самае, што «выпадковае» захапленне маркамі. Той, хто цікавіцца гэтым пытаннем, займаецца тым, чым займаліся людзі спрадвечна. А пытанні, адкуль пайшлі Сусвет, Зямля і жыццё на ёй, – глабальнейшыя і значнейшыя за пытанне, хто ўзяў больш залатых медалёў на мінулагодняй алімпіядзе.

Каб наблізіцца да разумення філасофіі, лепш за ўсё задаць сабе філасофскія пытанні:

Як быў створаны свет? Ці стаіць нечая воля за тым, што адбываецца, і ці ёсць ва ўсім гэтым сэнс? Ці ёсць жыццё пасля смерці? Ці можна ўвогуле знайсці адказы на такія пытанні? І перадусім: як нам належыць жыць?

Гэтыя пытанні турбавалі чалавецтва ва ўсе часы. Нам не вядомыя культуры, дзе не цікавіліся б, хто такі чалавек і адкуль пайшоў свет.

Па сутнасці, філасофскіх пытанняў знойдзецца не так многа. Пра некаторыя мы ўжо даведаліся. Але гісторыя дае на кожнае з іх шмат розных адказаў.

Таму атрымоўваецца, што задаць філасофскае пытанне лягчэй, чым на яго адказаць.

Некаторыя і сёння спрабуюць адказаць на гэтыя пытанні пасвойму. Але мы не знойдзем ні ў якіх энцыклапедыях, ці існуе Бог і ці ёсць жыццё пасля смерці. Гэтак сама і на пытанне, як нам належыць жыць, ніякая энцыклапедыя не адкажа. Аднак кнігі пра тое, што меркавалі іншыя людзі, могуць дапамагчы нам сфармаваць асабісты погляд на жыццё.

Філасофскія пошукі ісціны можна, бадай, параўнаць з дэтэктыўнай гісторыяй. Так, нехта, напрыклад, мяркуе, што забойства ўчыніў Андэрсэн, а другія ўпэўненыя, што гэта зрабілі Нільсэн ці Епсэн. Калі гаворка тычыцца такой таямніцы, як сапраўднае злачынства, то можа стацца, што аднаго дня паліцыя яе і раскрые. Хоць, натуральна, можа стацца і так, што паліцыя яе не раскрые ніколі. Але таямніца ўсё ж мае сваю разгадку.

І нават калі пытанне здаецца цяжкім, на яго ўсё роўна знойдзецца адзін – і толькі адзін – правільны адказ. Жыццё пасля смерці або існуе, або не.

Многія старыя таямніцы пакрысе знаходзяць сваё навуковае тлумачэнне. Некалі было вялікай загадкай, як выглядае Месяц з другога боку.

Ніякімі разважаннямі на такое пытанне было не адказаць, і таму брала верх фантазія. Але сёння мы дакладна ведаем, як выглядае Месяц з другога боку. Мы больш не верым, што там нехта жыве ці што Месяц – гэта круглы кавалак сыру.

Адзін са старажытных грэцкіх філосафаў, які жыў больш за дзве тысячы гадоў назад, меркаваў, што філасофія пайшла ад чалавечага здзіўлення. На яго меркаванне, чалавек настолькі здзівіўся жыццю, што філасофскія пытанні пачалі ўзнікаць у яго самі сабой.

Гэта як з фокусамі: мы не здольныя зразумець, адкуль раптам бярэцца тое, што ўзнікае ў нас перад вачыма. Таму паставім пытанне так: як фокуснік ператварае пару шаўковых шалікаў у жывога труса?

Многім здаецца, што свет неспасціжны гэтак сама, як незразумела, якім чынам фокусніку ўдаецца выцягнуць труса з капелюша, які толькі што быў пусты.

Што да труса, дык мы разумеем, што фокуснік нас перахітрыў. І нам карціць даведацца, як ён гэта зрабіў. А калі мы гаворым пра свет, выходзіць крыху па-іншаму. Мы ведаем, што свет – гэта нікае не махлярства і не хітрыкі, бо мы ходзім па Зямлі і самі з'яўляемся часткаю свету.

Па сутнасці, мы і ёсць той белы трус, якога фокуснік выцягвае са свайго капелюша. Розніца паміж намі і трусам хіба ў тым, што труса і ў галаву не прыходзіць, што ён з'яўляецца часткаю нейкага фокуса. З намі крыху інакш. Нам здаецца, што нас уцягнулі ў нешта загадкавае, і мы з усяе сілы намагаемся зразумець, як яно ўсё дзейнічае.

Р.С. Што да беллага труса, то яго лепш, бадай, параўнаць з цэлым Сусветам. А нас, хто ў ім жыве, – з маленькімі кузуркамі, якія корпаюцца глыбока ў трусіным футры. А вось філосафы спрабуюць узлезці па танюткіх шарсцінках вышэй, каб зазірнуць у вочы вялікаму магу.

Табе ўсё зразумела, Сафія? Працяг будзе.

Сафія зусім стамілася. Ці ўсё яна зразумела? Яна прачытала ліст на адным дыханні.

Хто яго прынёс? Хто, хто?

Напэўна, не той, хто адправіў паштоўку з віншаваннямі Хільдзе Мёлер Кнаг, бо на паштоўцы былі марка і штэмпель. А гэты жоўты канверт паклалі проста ў паштовую скрынку – гэтак сама, як і два першыя, белыя.

Сафія глянула на гадзіннік. Было толькі без пятнаццаці тры. Заставалася амаль дзве гадзіны да часу, калі маці вернецца з працы.

Сафія зноў вылезла ў сад і пабегла да паштовай скрыні. Можа, там ляжыць што яшчэ?

Яна знайшла яшчэ адзін жоўты канверт, пазначаны яе імем. Сафія азірнулася, але нікога не ўбачыла. Тады яна пабегла да ўзлеску паглядзець, ці не ідзе там хто сцежкаю.

І там ні жывой душы.

Але ёй раптам здалася, што недзе ў глыбіні лесу затрашчала галлё. Праўда, яна не была ў гэтым цалкам упэўненая, ды і не паскача ж яна следам, раз некаму дужа хочацца пайсці нябачным.

Сафія вярнулася ў хату, скінула запlechнік і аднесла на стол пошту для маці. Пасля пабегла да сябе ў пакой, дастала з паліцы вялікую пернікавую бляшанку, поўную розных пекных каменьчыкаў, высыпала іх на падлогу і запхнула туды абодва вялікія канверты. І зноў сіганула ў сад, гэты раз з бляшанкай. Але перад тым, як замкнуць хату, насыпала Шархану паесці.

– Кысь-кысь-кысь.

Зашыўшыся ў Схованцы, яна адкрыла канверт, выцягнула з яго некалькі надрукаваных на машынцы старонак і ўзялася чытаць.

Дзіўнае стварэнне

Ну, дык вось, як ты разумееш, гэты кароткі курс філасофіі будзе прыходзіць невялікімі порцыямі. У гэтым лісце мы працягнем уводзіны.

Ці казаў я ўжо, што, каб стаць добрым філосафам, трэба ўмець здзіўляцца? Калі не, дык скажу зараз: АДЗІНАЕ, ШТО ТРЭБА, КАБ ЗРАБІЦЦА ДОБРЫМ ФІЛОСАФАМ, – ГЭТА ЎМЕННЕ ЗДЗІЎЛЯЦЦА.

Усе малыя дзеці ўмеюць гэта. А як жа. Праз нейкія там пару месяцаў ад нараджэння перад імі паўстае зусім новая рэчаіснасць. Але час ідзе, яны растуць і пакрысе гэтая здольнасць знікае. Чаму так? Ці можа гэта растлумачыць Сафія Амундсэн?

Калі б якое немаўля магло гаварыць, яно напэўна расказала б, у які дзіўны свет яно трапіла. Бо, нават калі дзіця не здольнае гаварыць, мы бачым, як яно паказвае пальчыкам на рэчы вакол сябе і з цікавасцю за іх хапаецца.

Пакрысе вучачыся першым словам, дзіця кожнага разу, як згледзіць сабаку, нерухомее і верашчыць: «Гаў-гаў!» Мы бачым, як яно падскоквае ў калясцы і махае ручкамі: «Гаў-гаў! Гаў-гаў!» Нас, старэйшых, вельмі здзіўляе такое захапленне малечы. «Ну, так, гэта гаў-гаў, але сядзі ціха, бо перакулішся», – звыклія да свету, заўважаем мы яму. Мы так не захапляемся. Мы ўжо наглядзеліся на сабак.

Такая забаўная сітуацыя паўтараецца, можа, разоў сто, пакуль дзіця не прывыкне, не губляючы розуму, праходзіць міма сабак. Або міма слана, або міма бегемота. Але задоўга да таго, як дзіця пачне добра гаварыць, – і задоўга да таго, як навучыцца думаць, як філосаф, – свет зробіцца для яго звычайным.

Як на мяне, дык шкада!

Мне хочацца, каб ты, дарагая Сафія, не аказалася сярод тых, для каго свет – нешта цалкам звыклае і зразумелае. А таму, перш чым распачаць курс філасофіі, правядзем на ўсякі выпадак пару мысленчых доследаў.

Уяві сабе, што аднаго дня ты пайшла пагуляць у лес. Раптам на сцезцы перад табой узнікла маленькая лятучая талерка. І з гэтай лятучай талеркі паказаўся маленькі марсіянін, злез на зямлю і паглядае на цябе знізу ўверх...

Што б ты тады падумала? Зрэшты, гэта не важна. Але ці прыходзіла табе калі ў галаву, што ты сама такі ж марсіянін?

Малаверагодна, што некалі табе надарыцца натрапіць на якое стварэнне з іншай планеты. Мы нават не ведаем, ці ёсць жыццё на іншых планетах. Але, можа стацца, што ты натрапіш на саму сябе. Проста раптам спынішся аднойчы і паглядзіш на сябе зусім іншымі вачыма. Не выключаю, што гэта можа здарыцца, калі ты пойдзеш пагуляць у лес.

«Я нейкае дзіўнае стварэнне, – падумаеш ты. – Нейкая містычная жывёла...»

Нібы тая прыгажуня ў сонным лесе, ты абуджаешся ад стогадовага сну. «Хто я?» – спытаешся ты. Ты ведаеш, што соўгаешся па адной з планетаў Сусвету. Але *што* такое Сусвет?

Калі ты пачнеш так у сабе капацца, можна лічыць, што ты сустрэла таемную істоту, як той марсіянін, якога мы згадалі раней. Ты не толькі сустрэла істоту з космасу. Табе пачне здавацца, што ты сама такое ж дзіўнае стварэнне.

Табе зразумела, Сафія? Правядзем яшчэ адзін дослед.

Раніцай на кухні снедаюць мама, тата і двух-трохгадовы Томас. Мама ўстае з-за стала і ідзе да буфета, а тата ў гэты момант узлятае кудысьці пад столь. Томас, між тым, сядзіць і за ўсім назірае.

Што, па-твойму, скажа Томас? Мабыць, ён пакажа на тату пальчыкам і скажа: «Тата лятае!»

Томас напэўна мусіць такому здзівіцца, але ён не зробіць гэтага – і правільна. Тата творыць шмат чаго дзіўнага, так што і гэты палёт над сталом нічога асаблівага для Томаса ўяўляць не будзе. Кожнага дня тата голіцца нейкай смешнай прыладай, калі-нікалі ўспіраецца на дах і круціць антэну або совае галаву ў матор машыны і вылазіць адтуль чорны, як негр.

А цяпер праройдзем да мамы. Яна пачула, што сказаў Томас,

і адразу павярнулася. Як, па-твойму, яна адрэагуе, калі ўбачыць, што тата лунае над сталом?

Яна выпусціць з рук слоік з сочывам і завішчыць ад жаху. Мабыць, ёй давядзецца схадзіць да доктара, калі тата нарэшце спусціцца і зноў сядзе на крэсла. (Яму даўно трэба было навучыцца прыстойна трымаць сябе за сталом!)

Чаму, па-твойму, Томас і мама рэагуюць так па-рознаму?

Уся справа ў звычцы. (Заўваж гэта сабе!) Мама прызвычалася, што людзі не лятаюць. А Томас пакуль гэтага не ведае. Ён яшчэ не зусім упэўнены, як у гэтым свеце бывае, а як не бывае.

Але як нам быць з самім светам, Сафія? Ці *так* бывае? Свет жа таксама вольна лунае!

Сумна, што мы не толькі пакрысе прызвычайваемся да зямнога прыцягнення, але адначасова прызвычайваемся і да свету, у якім жывем.

Здаецца, сталеючы, мы страчваем здольнасць гэтаму свету здзіўляцца. Але ў такім разе мы страчваем нешта істотнае – тое, што філосафы ўвесь час стараюцца захаваць. Бо недзе ўсярэдзіне нас ёсць нешта, што нагадвае нам, якая гэта вялікая загадка – наша жыццё. Нешта, што мы адчулі яшчэ да таго, як уразумелі.

Удакладняю: нават калі філасофскія пытанні тычацца ўсіх людзей, не ўсе становяцца філосафамі. Па розных прычынах паўсядзённае жыццё паглынае некаторых так, што само здзіўленне жыццём адыходзіць далёка на задні план. (Такія людзі зашываюцца ўглыб трусінае поўсці, выгодна ўладкоўваюцца і капошацца там да канца сваіх дзён).

Для дзяцей свет і ўсё, што ў ім ёсць, – гэта заўжды нешта *новае*, нешта, што абуджае здзіўленне. Для дарослых яно так не заўсёды. Для большасці дарослых свет – гэта даволі звыклая з’ява.

Філосафы складаюць прыемнае выключэнне з гэтага правіла. Ніякі філосаф ніколі не прыме свет такім, які ён ёсць. Для яго свет па-ранейшаму неверагодны – загадка, таямніца. Такім чынам, філосафам і дзецям уласціва адна важная здольнасць. Або скажам так: філосаф усё жыццё застаецца такім жа ўразлівым, як немаўля.

А зараз, дарагая Сафія, выбірай. Ці ты яшчэ дзіця, якое не паспела ператварыцца ў абывацеля? Ці ўжо філосаф і можаш паклясціся, што абывацелем ніколі не зробішся?

Калі ты ў адказ толькі паціснеш плячыма, – маўляў, ніякае ты не дзіця, але й не філосаф, – значыць, што ты ўжо паспела ўладкавацца ў гэтым свеце і гэты свет цябе больш ніяк не здзіўляе. Сцеражыся гэтага! Вось жа якраз каб адвесці ад цябе такую небяспеку, я і пасылаю табе гэты курс філасофіі. Мне не хочацца, каб ты далучылася да натоўпу неспагадлівага і абыякавага людю. Мне хочацца, каб ты пазбегла панылага жыцця.

Гэты курс бясплатны. Таму ты не выгадаеш ніякіх грошай, калі вырашыш, што ён табе не патрэбны. Калі табе захочацца спыніць курс, ты цалкам вольная гэта зрабіць. У такім выпадку, проста паведамі мне. Ну, скажам, пакладзі ў паштовую скрыню жывую жабу. Ці так што-небудзь з'явінае, калі не хочаш напалохаць паштальёна.

Кораценька падсумуем: нехта паволі дастае з капелюша беллага труса. Той трус дужа вялікі, таму на фокус ідуць мільярды гадоў. Усе людзі, калі нараджаюцца, апынаюцца на саміх кончыках танючкіх шарсцінак. Менавіта таму ўсе яны здольныя здзіўляцца гэтаму неверагоднаму фокусу. Але час ідзе, яны сталюцца і ўсё глыбей зашываюцца ў трусіную поўсць. Так яны і застаюцца ў ёй сядзець. І ім у ёй так цёпла, што яны нізавошта не насмеляцца зноў падняцца ўверх па танючкіх шарсцінках трусінага футра. Толькі філосафы адважваюцца на небяспечнае падарожжа да самых крайніх межаў мовы і быцця. Нехта з іх зрываецца ўніз, а нехта моцна трымаецца за шарсцінкі трусінай поўсці і гаворыць да ўсіх людзей, якія сядзяць, зашыўшыся ў мяккім футры, і цешацца добрай ежаю і пітвом.

– Шаноўнае спадарства! – крычаць яны. – Мы лунаем у пустой прасторы!

Але людзі ўнізе, у футры, не зважаюць на покліч філосафаў.

– Фу, ну што за крыкуны! – адмахваюцца яны.

**І вядуць далей распачатую раней размову: перадай мне масла!
Які сёння курс акцый? Колькі каштуюць памідоры? Ты чула, што
Лэдзі Дзі зноў цяжарная?**

Пакуль маці не прыйшла з працы, Сафія не знаходзіла сабе месца. Бляшанка з лістамі ад таемнага філосафа была надзейна прыбраная ў Схованку. Сафія спрабавала сесці за ўрокі, але ўсе яе думкі былі толькі пра тое, што яна прачытала.

Раней яна шмат чаго пакідала без увагі! Яна больш не адчувала сябе дзіцём, але не адчувала яшчэ і цалкам дарослай. Сафія ўсведамляла, што пачала ўжо спускацца ўглыб густага футра белага труса, якога дастаюць з чорнага капелюша Сусвету. Але філосаф спыніў яе. Ён – ці яна? – схопілі яе за каўнер і выцягнулі назад, на танючкія шарсцінкі, на якіх яна некалі гушкалася, калі была зусім малая. І там, на самым версе, яна зноў, нібыта ўпершыню, убачыла свет.

Філосаф яе ўратаваў. У гэтым не даводзіцца сумнявацца. Незнаёмы адпраўнік лістоў уратаваў яе ад паўсядзённай абыякавасці.

А пятай, калі прыйшла маці, Сафія пацягнула яе ў гасцёўню і пасадзіла ў фатэль.

– Мама, табе жыццё не здаецца дзіўным? – спытала яна.

Маці збянтэжылася і адразу не знайшла, што адказаць. Яна прызвычалася, што кожны раз, вярнуўшыся з працы, заспявае Сафію за ўрокамі.

– Ну... часам бывае... – вымавіла яна.

– Часам? Я маю на ўвазе, табе не здаецца дзіўным, што свет *наогул* існуе?

– Сафія, што ты такое гаворыш?

– А што? Ты лічыш, напэўна, што свет – гэта нешта цалкам *натуральнае*?

– А што яшчэ я магу лічыць? Па вялікім рахунку, яно ж так і ёсць.

Сафія разумела цяпер, што філосаф меў рацыю. Для дарослых свет быў з'явай звычайнай. Некалі паўсядзённае жыццё загушкала іх, і яны заснулі, як тая прыгажуня ў сонным лесе.

КАПЯЛЮШ

– Так і ёсць! Ты так прыгрэлася ў гэтым свеце, што ён цябе больш не здзіўляе, – патлумачыла Сафія.

– Пра што гэта ты?

– Я пра тое, што ты ператварылася ў абывацеля. У нікчэмнага, безуважнага абывацеля.

– Не, ну як ты са мной размаўляеш, Сафія?

– Скажу тады па-іншаму. Ты зашылася глыбока ў поўсць белага труса, якога дастаюць з чорнага капелюша Сусвету. А хутка ты пойдзеш варыць бульбу. Пасля прагледзіш газету, а праз паўгадзіны пасля вячэры будзеш глядзець навіны.

На матчыным твары адбіўся клопат. Але спярша яна пайшла на кухню і паставіла варыцца бульбу. Пасля вярнулася ў гасцёўню і гэты раз ужо сама ўсадзіла Сафію ў фатэль.

– Мне трэба з табою пагаварыць, – распачала яна. Сафія па голасе зразумела, што гаворка будзе сур'ёзная.

– Дзіця ты маё, гэта, няўрокам, не наркотыкі?

Сафія адно рассяялася, разумеючы, аднак, чаму менавіта пра гэта пыталася маці.

– Ды ты з глузду з'ехала! Ад іх жа робяцца *яшчэ больш* абыякавымі! – адказала яна.

Больш яны ні пра наркотыкі, ні пра белага труса гэтым вечарам не гаварылі.

МІФЫ

...хісткая раўнавага паміж сіламі добра і зла ...

Наступнай раніцай ніякага ліста для Сафіі ў паштовай скрыні не аказалася. Дзень у школе цягнуўся бясконца, было сумна. Яна ўвесь час падлашчвалася да Ёрунь на перапынках. Па дарозе дадому яны пачалі планаваць, як паставяць намёт у лесе, калі пасушэе.

І вось яна зноў ля паштовай скрыні. Першы выняты ёю канверт быў праштампаваны ў Мексіцы. Паштоўка ад таты. Ён пісаў, што сумуе па дому і што яму ўпершыню ўдалося абыграць свайго памочніка ў шахматы. Акрамя таго, ён скардзіўся, што прачытаў ужо амаль усе дваццаць кілаграмаў кніг, якія ўзяў з сабой у плаванне пасля зімовых вакацый.

Але ў скрыні ляжаў яшчэ адзін жоўты канверт, пазначаны яе імем! Сафія занесла заплечнік і ўсю іншую пошту ў хату, а сама пабегла да Схованкі. Там, выцягнуўшы з канверта некалькі надрукаваных на машынцы старонак, яна пачала чытаць:

Міфічная карціна свету

Дабрыдзень, Сафія! Нам трэба яшчэ шмат у чым разабрацца, дык адразу й пачнем.

Філасофіяй мы называем цалкам новы склад мыслення, які ўзнік у Грэцыі недзе за 600 гадоў да нашай эры. А датуль на ўсе пытанні, якія турбавалі людзей, адказ давалі рэлігіі. Такія рэлігійныя тлумачэнні перадаваліся з пакалення ў пакаленне ў выглядзе *міфаў*. Міф – гэта паданне пра багоў, якое тлумачыць, чаму ў жыцці ўсё так, як яно ёсць.

Ва ўсім свеце тысячагоддзямі, бы якое пустазелле, буяла міфічнае тлумачэнне ўсіх філасофскіх пытанняў. І вось грэцкія філосафы паспрабавалі давесці людзям, што такім тлумачэнням верыць не варта.

Каб зразумець склад мыслення першых філосафаў, мы павінны ўсведамляць, што такое міфічная карціна свету. Для прыкладу возьмем міфічныя ўяўленні скандынаваў. Каб па ваду праз ручай не хадзіць.

Ты напэўна чула пра Тора з молатам. Да таго, як у Нарвегію прыйшло хрысціянства, скандынавы верылі, што Тор раз'язджае па небе ў калясцы, запрэжанай парай казлоў. Калі ён махаў сваім молатам – грукатаў гром і бліскала маланка. Нарвежскае слова «тордэн», што значыць «гром», якраз і паходзіць ад старажытнага «Тор-дэн», або «Тораў грукат». Па-шведску гром будзе «оска», правільней «ос-ака», што значыць «язда бога» па небе.

Калі грыміць гром і бліскае маланка, звычайна лье дождж. Дождж быў жыццёва неабходны сялянам, якія жылі ў часы вікінгаў. Таму Тора шанавалі за бога ўрадлівасці.

Такім чынам, міф тлумачыў, што дождж лье таму, што Тор махае сваім молатам. А калі ліў дождж, на палях усё буяла і каласілася.

Сяляне дакладна не зразумелі, чаму пасевы на палях ідуць у рост і даюць ураджай. Але што гэта звязана з дажджом, яны ведалі напэўна. І ўсе верылі таксама, што дождж лье дзякуючы Тору. Таму ён лічыўся за аднаго з галоўных багоў у Скандынавіі.

Тор быў важным богам яшчэ і з іншай прычыны: ён удзельнічаў ва ўпарадкаванні свету.

Вікінгі верылі, што свет, у якім яны жывуць, уяўляе сабою востраў і яму ўвесь час пагражае знешняя небяспека. Гэтую частку свету яны называлі *Мідгард*. Гэта значыць царства, якое ляжыць пасярэдзіне. Акрамя таго, у Мідгардзе месціўся *Осгард* – дом багоў. За Мідгардам распасціраўся *Утгард*, то бок царства, што ляжыць на ўсходзе. Там жылі пачварныя тролі (ётуны), якія ўвесь час намагаліся разбурыць свет сваімі хітрыкамі і мудрагельствамі. Гэтых злосных пачвар мы называем «сіламі хаосу». У рэлігіі

скандынаваў, а таксама ў многіх іншых культурах, людзі зазначалі, што існуе хістка раўнавага паміж сіламі добра і зла.

Разбурыць Мідгард тролі маглі, толькі выкраўшы багіню ўрадлівасці *Фрэю*. Калі б ім пашчасціла ўчыніць такое разбойства, на зямлі нічога ўжо не расло б, а жанчыны больш не нараджалі б дзяцей. Таму было дужа важна, каб добрыя багі трымалі троляў на адлегласці ад свайго жытла.

І ў гэтым Тору адводзілася значная роля. Яго молат не толькі выклікаў дождж, але быў яшчэ і зброяй у барацьбе з разбуральнымі сіламі хаосу. Молат надаваў Тору амаль бясконцую ўладу. Ён мог, напрыклад, кінуць молатам у троляў і забіць іх. І яму не трэба было клапаціцца няўрокам згубіць свой молат, бо той заўсёды вяртаўся назад яму ў рукі, бы які бумеранг.

Такім чынам міфы тлумачылі, як адбываецца колазварот у прыродзе і чаму ідзе няспынная барацьба паміж добром і злом. Якраз такія міфы філосафы і намагаліся зняпраўдзіць.

Але міфы не толькі тлумачылі.

У часы нягоды – засухі або якой пошасці – людзі не маглі сядзець склаўшы рукі і чакаць, пакуль багі ўмяшаюцца. Людзям даводзілася самім змагацца са злом. І яны рабілі гэта з дапамогай розных рэлігійных дзействаў – *абрадаў*.

Найважнейшым рэлігійным дзействам было *ахвярапрынашэнне*. Скласці ахвяру богу значыла ўзмацніць яго ўладу. Таму людзі мусілі складаць ахвяры багам, каб тым было чым падсілкавацца і перамагчы сілы хаосу. Зрабіць гэта можна было, ахвяруючы богу якую жывёлу. Тору часцей за ўсё ахвяравалі казлоў. *Одыну*, здаралася, ахвяравалі нават і людзей.

Самы славуты міф у Нарвегіі вядомы нам з «*Песні пра Трыма*». У песні распавядаецца, як Тор ляжаў і спаў, а калі прачнуўся, то не знайшоў свайго молата. Тор моцна ўзлаваўся – так, што ў яго задрыгала барада і затрэсліся рукі. Тады ён са сваім спадарожнікам *Локі* пайшоў да *Фрэі* і пазычыў у яе покрыва, зробленае з пер'я, каб *Локі* мог злятаць у *Ётунхэйм* і выведаць, ці не тролі скралі ягоны молат. Там *Локі* сустрэў уладара *ётунаў Трыма*, які тут жа

пачаў выхваляцца, што закапаў молат на восем міль у зямлю. І дадаў, што асы атрымаюць молат назад, толькі калі ўсватаюць яму Фрэю.

Ты разумееш, Сафія? Усе добрыя багі раптам апынуліся ў жудасным становішчы заложнікаў. Тролі захапілі найважнейшую ахоўную зброю багоў, і сітуацыя склалася – складаней няма куды. Пакуль Тораў молат у руках троляў, яны будуць уладарамі над светам багоў і людзей. Замест молата яны патрабуюць Фрэю. Але такая мена таксама немагчымая: калі багі будуць вымушаныя развітацца з багінняй урадлівасці, якая ахоўвае ўсё жывое, трава на зямлі засохне, а самі багі і людзі памруць. Становішча цалкам безвыходнае. Каб зразумець, што я маю на ўвазе, уяві сабе, што група тэарыстаў пагражае ўзарваць атамную бомбу ў цэнтры Парыжа ці Лондана, калі іх вусцішныя патрабаванні не будуць выкананыя.

Далей у міфе расказваецца, як Локі вярнуўся дадому ў Осгард і пайшоў прасіць Фрэю ўбрацца ў шлюбнае, бо яе павязуць сватаць за троля. (Што зробіш, што зробіш!) Фрэя ўзлавалася і сказала, што, калі яна пойдзе за троля, людзі прымуць яе за распусніцу.

Але бога Хэймдала раптам натхніла. Ён прапанаваў пераапрагнуць нявестаю Тора і выдаць яго за Фрэю. Заплесці яму валасы, падвесіць камяні на грудзі – і будзе, не раўнуючы, як жанчына. Натуральна, што Тору такая прапанова асабліва па душы не прыйшлася, але ўрэшце ён зразумеў, што, толькі зрабіўшы так, як радзіць Хэймдал, багі змогуць адабраць молат у троляў.

Тады Тора ўбралі, як маладую, а Локі ўзяўся яго суправаджаць у якасці дружкі. «Вось і выпраўляемся мы да Ётунхэйма, пераапранутыя ў жанок», – сказаў на развітанне Локі.

Па-сучаснаму кажучы, Тор і Локі – гэта «паліцыя па барацьбе з тэарызмам», арганізаваная багамі. Пераапранутыя ў жанок, яны мусілі трапіць у тролеву цытадэль і вярнуць Тораў молат.

Толькі яны пад'ехалі да Ётунхэйма, як тролі распачалі вясельны баль. Але падчас балявання маладая – то бок Тор – з'ела цэлага быка і восем ласосяў. А таксама выпіла тры бочкі піва. Трум

гэтаму вельмі здзівіўся і вось-вось выкрыў бы пераапанутых «лазутчыкаў», але Локі апярэдзіў яго і адвёў навіслую небяспеку. Ён патлумачыў, што Фрэя восем начэй нічога не піла, не ела – так моцна радавалася, што едзе ў Ётунхэйм.

Тут Трум палез да маладой цалавацца, адкінуў нявесцін вэлюм – і як падскочыць, згледзеўшы, як гараць у Тора вочы! Але і гэты раз Локі выратаваў сітуацыю. Ён патлумачыў, што маладая ўжо больш за тыдзень не змежвала вачэй – так моцна радавалася вяселлю. Тады Трум загадаў прынесці молат і пакласці яго на калені нявесце, пакуль іх шлюбавец будучы.

Паданне гаворыць, што, як толькі молат паклалі Тору на калені, ён моцна зарагатаў. Спярга ён забіў гэтым молатам Трума, а пасля і ўсіх астатніх ётунаў. Так шчасліва скончылася гэтая вусцінная гісторыя пра тэрарыстаў. Тор зноў перамог злыя сілы, бы той «Бэтмэн» ці які «Джэймс Бонд».

Вось табе кораценька змест гэтага міфа, Сафія. Але што ён на-самрэч азначае? Наўрад ці яго прыдумалі, каб пазабавіцца. Гэты міф, як і ўсе іншыя, таксама нешта *тлумачыць*. Але вось што за ім стаіць?

Калі ў краі наставала сухмень, людзям трэба было неяк растлумачыць, чаму раптам няма дажджу. Можна, праз троляў, якія скралі ў Тора молат?

Хутчэй за ўсё, змену паравін года чалавек таксама тлумачыў праз міфы: зімою прырода памірае, бо Тораў молат знаходзіцца ў Ётунхэйме. А вясною Тор зноў бярэ молат у рукі. Такім чынам міф тлумачыць людзям з'явы, ход якіх яны не разумеюць.

Аднак міф не толькі тлумачыў. Часта здаралася, што людзі выконвалі розныя рэлігійныя дзеіствы, звязаныя з міфам. Калі, напрыклад, здараліся засуш або няўрод, людзі ладзілі дзеіства, імітуючы тое, пра што апавядалася ў міфе. Здаралася, што ў нейкім сяле маглі пераапануць мужчыну ў нявесту, падвесіўшы яму на грудзі камяні, і рабілася гэта нібыта дзеля таго, каб забраць у троляў молат. Людзі не сядзелі, склаўшы рукі, а стараліся самі нешта зрабіць, каб закрапаў дождж і жыта на полі ўзялося ў рост.

У іншых народаў мы напэўна таксама знойдзем нямала прыкладаў, як людзі ладзілі розныя дзействы паводле сваіх міфаў пра гадавы цыкл, каб прыспешыць нейкія прыродныя з'явы.

Мы з табою пакуль толькі кораценька пазнаёміліся з міфічным светам скандынаваў. Там знойдзецца незлічонае мноства розных іншых паданняў – пра Тора і Одына, *Фрэя* і *Фрэю*, *Хэда* і *Бальдра* і многіх-многіх іншых. Міфічныя ўяўленні квітнелі па ўсім свеце, аж пакуль да іх не прычапіліся філосафы. У грэкаў таксама існавала міфічная карціна свету да таго, як у іх з'явіўся першы філосаф. Стагоддзямі, з пакалення ў пакаленне пераказвалі яны паданні пра багоў. У Грэцыі былі *Зэўс* і *Апалон*, *Гера* і *Афіна*, *Дыяніс* і *Асклепій*, *Геракл* і *Гефест*. І гэта толькі некаторыя з іх.

Недзе каля 700 года да нашай эры *Гамэр* і *Гесіёд* многія міфы запісалі. Гэта цалкам змяніла сітуацыю. Як толькі міф быў запісаны, зрабілася магчымым яго абмяркоўваць.

Першыя грэцкія філосафы крытыкавалі Гамэрава вучэнне пра багоў за тое, што багі ў яго вельмі нагадвалі людзей, былі таксама эгаістычнымі і ненадзейнымі, як і мы. Тады ўпершыню прагучала меркаванне, што міфы – гэта не што іншае, як чалавечыя ўяўленні.

Прыклад такой крытыкі міфаў можна знайсці ў філосафа *Ксенафана* (каля 570 – 470 гг. да н. э.). Ён казаў: «Людзі нарабілі сабе багоў па сваім падабенстве. Яны думаюць, што багі нараджаюцца, што ў іх ёсць цела і адзенне на целе, а таксама мова, як і ў людзей. Негры думаюць, што багі чорныя і кірпаносыя, фракійцы ўяўляюць сваіх багоў блакітнавокімі і светлавалосымі. Дык вось, калі б быкі, коні і львы маглі маляваць, у іх бы атрымаліся багі ў выглядзе быкоў, коней і львоў!»

Якраз у гэты час грэкі закладаюць шмат гарадоў-дзяржаў як у самой Грэцыі, так і ў грэцкіх калоніях на поўначы Італіі і ў Малой Азіі. Усю фізічную працу там выконвалі рабы, а вольныя грамадзяне маглі бавіць час за палітыкай і культурным жыццём.

У грамадзян такіх гарадоў адбываецца пераварот у складзе мыслення. Цяпер кожны асобны індывід па сваёй ініцыятыве мог

удзельнічаць у арганізацыі грамадства. І таксама кожны індывід мог разважаць над філасофскімі пытаннямі, не звяртаючыся да вядомых яму міфаў.

Мы называем гэта пераходам ад міфічнага мыслення да мыслення, заснаванага на досведзе і здаровым розуме. Першыя грэцкія філосафы спрабавалі знайсці *натуральныя тлумачэнні прыродным з'явам*.

Сафія хадзіла туды-сюды па садзе. Яна спрабавала выкінуць з галавы ўсё, чаму яе вучылі ў школе. Асабліва важна было выкрасліць з памяці завучанае з падручнікаў па прыродазнаўстве.

Калі б яна вырасла ў гэтым садзе і не мела ніякага ўяўлення пра прыроду, як бы яна ставілася да прыходу вясны?

Ці пачала б яна выдумляць нейкае тлумачэнне, чаму ў той ці іншы дзень лье дождж? Ці пачала б строіць домислы, чаму раптам растае снег, а сонца падымаецца на неба?

Пачала б – яна ў гэтым была цалкам упэўненая, і тут жа ўзялася выдумляць:

Зіма закавала край у лёд, бо злы Мюрыят захапіў у палон і пасадзіў у ледзяную цямніцу прыгажуню-прынцэсу Сікіту. Але аднойчы прыскакаў адважны прынц Бравата і вызваліў яе. Сікіта была такая шчаслівая, што кінулася танчыць па палях і заспявала песню, якую склала ў халоднай цямніцы. Зямля і дрэвы, пачуўшы, расчуліліся так, што снег ператварыўся ў слёзы. Але хутка ўзышло сонейка і ўсе слёзы высушыла. Птушкі падхапілі Сікіціну песню, а калі прыгажуня-прынцэса распусціла свае залатыя косы, некалькі завіткаў упалі на зямлю і прараслі на зямлі лілеямі...

Сафіі спадабалася, якую гісторыю яна прыдумала. Калі б яна не ведала іншага тлумачэння, чаму паравіны года змяняюць адна адну, яна напэўна сама паверыла б у тое, што напрыдумляла.

Яна разумела, што чалавек спрадвеку меў патрэбу знайсці тлумачэнне кожнай прыроднай з'яве. А можа, людзям было б і не выжыць без такіх вось тлумачэнняў. Таму яны і складалі некалі міфы, калі ніхто не ведаў яшчэ пра навуку.

НАТУРФІЛОСАФЫ

... нішто не паўстае з нічога ...

Калі вечарам маці прыйшла з работы, Сафія гойдалася на арэ-лях у садзе, разважаючы, якая ўсё ж сувязь паміж курсам філасофіі і Хільдай Мёлер Кнаг, якой так і не дайшла паштоўка з віншаваннямі ад таты.

– Сафія! – здалёк гукнула маці. – Табе ліст!

Сафія скаланулася: яна ж забірала пошту! Пэўна, зноў ліст ад філосафа. Што яна зараз скажа маці?

Яна саскочыла з арэляў і не спяшаючыся рушыла да маці.

– Без маркі. Глядзі, як бы не палюбоўнае пасланне.

Сафія ўзяла ліст.

– Не адкрыеш?

І што ёй адказаць?

– Дзе ты бачыла, каб палюбоўныя лісты адкрывалі ў прысутнасці маці?

Хай лепей так думае. Сафія адчувала сябе няёмка ад таго, што нават і загахацца ні ў каго не паспела, каб лісты атрымоўваць... Але ж прызнацца, што яна атрымлівае па пошце курс ад зусім незнаёмага філосафа, які, апроч таго, гуляе з ёю ў хованкі, было б яшчэ горш.

Зноў невялікі белы канверт. Падняўшыся ў свой пакой, Сафія прачытала на паперчыне тры новыя пытанні:

Ці ёсць які першаэлемент, з якога складаецца ўсё на свеце?

Ці можа вада ператварыцца ў віно?

Як з зямлі і вады атрымаць жывую жабу?

Сафіі пытанні падаліся на дзіва бязглуздымі, але цэлы вечар выходзілі ў яе галавы. На другі дзень у школе яна таксама думала пра іх па чарзе.

Ці ёсць «першаэлемент», з якога складаецца ўсё на свеце? А нават калі б і быў нейкі там «элемент», з якога ўсё на свеце складаецца, – як з яго раптам утвараецца кураслеп ці, калі на тое пайшло, цэлы слон?

Такія самыя супярэчнасці выклікала і пытанне пра тое, ці можа вада ператварыцца ў віно. Сафія чула аповед, як Ісус аднойчы зрабіў з вады віно, але ніколі не ўспрымала гэтага літаральна. І калі сапраўды так было, што некалі Ісус зрабіў з вады віно, дык гэта быў цуд, а ў жыцці звычайна так не бывае. Сафія напэўна ведала, што вады шмат і ў віне, і амаль ва ўсім астатнім, што існуе ў прыродзе. Але нават калі гурок на 95 адсоткаў складаецца з вады, павінна быць яшчэ нешта, каб гурок быў гурком, а не адною вадой.

Тое самае з жабай. Здаецца, яе настаўніка філасофіі жабы дужа займалі. Сафія магла, бадай, пагадзіцца, што нейкая там рапуха складаецца з зямлі і вады, але тады выходзіла, што зямля складаецца больш, чым з аднаго рэчыва. А калі зямля складаецца з мноства розных рэчываў, тады, канешне, можна ўявіць, што з зямлі і вады атрымалася б жаба. Ну, зрэшты, не сама жаба, а спярша жабурынне і апалонік. Бо жаба не магла проста так узяць і ўтварыцца на агародзе, як бы ты рупліва яго не абвадняў.

Калі яна вярнулася ў той дзень са школы, у паштовай скрынцы яе ўжо чакаў тоўсты канверт. Сафія накіравалася, як і мінулыя разы, да Схованкі.

Прадмет даследавання філасафаў

Ну, вось і ты! Адразу прыступім да сённяшняй лекцыі, не адрываючыся на ўсіх там белых трусаў ці што іншае.

Зараз я кораценька распавяду табе, як ад Антычнасці да нашых дзён у людзей мяняліся погляды на філасофскія праблемы. Але ўсё па парадку.

З той прычыны, што філосафы жылі ў іншы час – і, мабыць, у культуры, зусім не падобнай да нашай, – перадусім нам трэба акрэсліць прадмет даследавання кожнага з іх. Інакш кажучы, мы паспрабуем разабрацца, што асабліва займала таго ці іншага філосафа. Бо аднаму цікава было даведацца, адкуль пайшлі расліны і жывёлы. Другому – ці ёсць Бог і ці бессмяротная чалавечая душа.

Калі мы будзем добра ўяўляць, што менавіта складае прадмет даследавання таго ці іншага мысляра, нам будзе зручней сачыць за хадой яго думак. Такое становішча тлумачыцца тым, што ніякі філосаф не займаецца адразу ўсімі філасофскімі пытаннямі.

Гаворачы пра філосафа, я згадаў пра «хаду яго думак». «Яго» – таму, што ў гісторыі філасофіі, бадай, не было жанчын. Жанчыны ў той час не мелі ніякіх правоў, і што яны меркавалі, нікога не турбавала. Шкада, вядома, бо праз гэта была страчаная значная доля жыццёвага вопыту. Спрычыніцца да філасофіі жанчыны змаглі толькі ў XX стагоддзі.

Я не буду задаваць табе заданняў на дом, ва ўсякім разе, ніякіх цяжкіх задач – як, напрыклад, па матэматыцы. І дарэчы, мне самому не надта цікава, як спрагаюцца ангельскія дзеясловы. Але час ад часу табе ўсё ж трэба будзе крыху папрактыкавацца.

Калі ты згодная з такімі ўмовамі, то пойдзем далей.

Натурфілосафы

Першых грэцкіх мысляроў яшчэ называюць «натурфілосафамі», бо яны займаліся перадусім прыродай і прыроднымі з'явамі.

Мы ўжо задаваліся пытаннем, адкуль паходзіць усё існае. Сёння многія схіляюцца да думкі, што некалі нешта ўтварылася з нічога. Грэкі, між тым, такое меркаванне абміналі. З тае ці іншае прычыны, для іх было само сабою зразумелым, што «нешта» існавала спрадвек.

Таму пытанне, як гэтае нешта ўзнікае з нічога, іх не займала.

Затое іх цікавіла, як вада ператвараецца ў жывую жабу, а безжыццёвая зямля – у гонкія дрэвы або рознакаляровыя кветкі. Ужо не кажучы пра тое, як у матчыным улонні запачаткоўваецца дзіця!

Філасафы назіралі *перамены* ў прыродзе на свае вочы. Але якім чынам гэтыя перамены адбываліся? Як з нейкага аднаго рэчыва атрымлівалася штось зусім іншае, напрыклад, жывая істота?

Тагачасныя філасафы аднадушна меркавалі, што існуе нейкі *першаэлемент*, адказны за ўсе перамены. Як яны прыйшлі да такога меркавання, сказаць цяжка. Вядома толькі, што на той час панавала ўяўленне пра такі першаэлемент, які ўдзельнічае ва ўсіх пераменах у прыродзе. Такое сабе «нешта», з чаго ўсё ўзнікае і ў што потым вяртаецца.

Нас цікавіць не так адказ, да якога прыйшлі філасафы, як тыя пытанні, якія яны сабе задавалі, і якога кшталту адказы на іх шукалі. Перш за ўсё нас займае, не *што*, а *як* яны меркавалі.

Мы напэўна ведаем, што іхнія пытанні тычыліся бачных перамен ва ўсім існым. Яны намагаліся адкрыць нейкія вечныя законы прыроды. Ім рупіла самім зразумець, што адбываецца ў наваколлі, а не звяртацца да вядомых міфаў. Перш за ўсё яны спрабавалі ўразумець прыродныя з'явы, непасрэдна назіраючы за самой прыродай. А гэта зусім не тое, што тлумачыць гром з маланкай ці зіму з вясною, распавядаючы пра падзеі ў свеце багоў!

Такім чынам, мысляры пазбыліся рэлігіі. Мы можам сказаць, што натурфіласафы зрабілі першы крок у напрамку *навуковага* мыслення. Тым самым яны заклалі асновы ўсім прыродазнаўчым навукам, якія ўзніклі пазней.

Амаль нічога з таго, пра што гаварылі і пісалі натурфіласафы, да нас не дайшло. Тая крыха, што вядомая нам, была зафіксавана *Арыстоцелем*, які жыў на пару стагоддзяў пазней за першых мысляроў. У сваіх развагах Арыстоцель толькі спасылалася на высновы, зробленыя да яго тымі філосафамі. Гэта значыць, што мы не заўсёды патрапім зразумець, якім чынам мысляры прыйшлі да сваіх высноваў. Але нам дакладна вядома, што прад-

метам даследаванняў першых грэцкіх філосафаў былі першаэлемент і перамены ў прыродзе.

Тры філосафы з Мілета

Першым вядомым нам філосафам быў *Фалес*, які жыў у грэцкай калоніі Мілет, што ў Малой Азіі. Ён шмат падарожнічаў па свеце. Між іншым расказваюць, што ён прыдумаў, як вызначыць вышыню егіпецкіх пірамідаў, вымераўшы цень ад іх акурат у момант, калі яго ўласны цень зрабіўся роўны яго ўласнаму росту. Апроч таго, ён патрапіў праз вылічэнні прадказаць сонечнае зацьменне ў 585 г. да н. э.

Фалес лічыў, што асноваю ўсяго існага ёсць *вада*. Што дакладна ён меў на ўвазе, сцвярджаючы гэта, нам невядома. Можа, ён меркаваў, што ўсякае жыццё зараджаецца ў вадзе і, распадаючыся, у вадзі сыходзіць.

Падарожнічаючы па Егіпту, ён напэўна бачыў, як адразу пасля разводдзя ў дэлье Ніла буйна зелянеюць палі. Ён, мабыць, заўважыў таксама, як пасля дажджу большае жаб і чарвякоў.

Фалес разважаў і над тым, як вада ператвараецца ў лёд ці пару – каб пасля зноў ператварыцца ў вадзі.

Фалесу належыць выказванне, што «ўсё поўніцца багамі». І тут нам таксама невядома, што ён меў на ўвазе. Можа, ён аднойчы заўважыў, што з чорнай зямлі можа вылузацца ўсё – ад кветак і зерня да казюрак і прусакоў. Гэта навяло яго на думку, што зямля поўніцца малым нябачным «зернем жыцця». З дакладнасцю можна сцвярджаць хіба толькі, што ён гаварыў не пра багоў, якіх апісваў Гамэр.

Другім вядомым нам філосафам быў *Анаксимандр*, які таксама жыў у Мілеце. Ён меркаваў, што наш свет – адзін з мноства светаў, якія ўзнікаюць і сыходзяць у так званае «неазначанае». Нельга сказаць, што менавіта ён меў на ўвазе, кажучы пра «неазначанае», але ўжо напэўна гэта быў не бачны першаэлемент Фалеса. Мабыць ён меркаваў, што тое, з чаго ўсё ствараецца, павінна

якраз адрознівацца ад створанага. У такім выпадку самая звычайная вада не магла выступаць першаэлементам – ім было гэтае самае «неазначанае».

Трэцім філосафам з Мілета быў *Анаксімен* (каля 570–526 гг. да н. э.). Ён меркаваў, што першаэлементам было *паветра*, або *неакрэсленасць*.

Безумоўна, Анаксімен быў знаёмы з вучэннем Фалеса пра ваду. Але адкуль паходзіць сама вада? Анаксімен лічыў, што вада – гэта згушчанае паветра. Мы бачым гэта, калі пачынае ліць дождж: паветра так сціскаецца, што з яго падаюць кроплі. А калі сціснуць паветра яшчэ мацней, думаў мысляр, з яго атрымаецца зямля. Можа, ён некалі й бачыў, як зямля і пясок выступаюць з лёду, калі той растае. Па яго меркаванні, агонь таксама ўзнікаў з паветра, толькі разрэджанага. Такім чынам, гэты філосаф сцвярджаў, што і зямля, і вада, і агонь паходзілі з паветра.

Ад зямлі і вады да зямной расліннасці, і праўда, недалёка. Мабыць, Анаксімен лічыў, што, каб узнікла жыццё, патрэбна зямля, паветра, агонь і вада ў адначасе. Але першапачаткам існага было ўсё ж «паветра», або «неакрэсленасць». Такім чынам, ён падзяляў Фалесава меркаванне пра існаванне нейкага першаэлемента, які ўдзельнічае ва ўсіх пераменах у прыродзе.

Нішто не ўзнікае з нічога

Названыя тры філосафы з Мілета былі ўпэўненыя, што ёсць адзін, і толькі адзін, першаэлемент, з якога складаецца ўсё існае. Але ж якім чынам нейкі элемент можа ператварацца раптам у штось зусім іншае? Гэтую праблему мы можам назваць *праблемай пераменлівасці*.

Прыблізна ў V ст. да н. э. філосафы з грэцкай калоніі Элеа на поўначы сённяшняй Італіі, так званыя «элеаты», ламалі сабе галаву над гэтымі пытаннямі. Самы вядомы сярод іх быў *Парменід* (каля 540–480 гг. да н. э.).

Парменід меркаваў, што ўсё, што існуе, існавала заўсёды. Грэкі,

па вялікім рахунку, такой думкі і трымаліся. Для іх было само сабой зразумелым, што ўсё на гэтым свеце існавала вечна. Парменід лічыў, што нішто не ўзнікае з нічога. І тое, што ёсць, не можа ператварыцца ў нішто.

Але Парменід пайшоў яшчэ далей. Ён меркаваў, што насамрэч ніякіх перамен адбывацца не можа. Нішто не можа ператварыцца ў нешта, чым яно не было.

Парменід разумеў, а як жа, што перамены ў прыродзе ўвесь час адбываюцца. Яго *пачуцці* рэгістравалі, як усё існае мяняецца. Але ён ніяк не мог дапасаваць гэта да таго, што яму казаў *розум*. Таму, калі ён вымушаны быў выбраць паміж пачуццямі і розумам, ён аддаў перавагу розуму.

Нам вядома выказванне: «Не паверу, пакуль не пабачу на свае вочы». Але Парменід не верыў, нават калі бачыў. Ён меркаваў, што пачуцці даюць нам скажоную карціну свету, якая ніяк не ставіцца з чалавечым розумам. Як філосаф, ён лічыў сваім абавязкам выкрыць усе мажлівыя формы «падману пачуццяў».

Такая моцная вера ў чалавечы розум называецца *рацыяналізмам*. Той, хто называе сябе рацыяналістам, верыць, што чалавечы розум – гэта крыніца ведаў пра рэчаіснасць.

Усё цячэ

Сучаснікам Парменіда быў *Геракліт* (каля 540–480 гг. да н. э.), які жыў у Эфесе, што ў Малой Азіі. Галоўную ролю ў існаванні ўсяго існага ён адводзіў зменлівасці. Геракліт, бадай, больш за Парменіда пакладаўся на тое, што яму паведамлялі пачуцці.

«Усё цячэ», казаў Геракліт. Усё змяняецца і не знойдзецца нічога вечнага. Таму «нельга ўвайсці ў адну й тую самую раку двойчы». Бо калі я зноў ступлю ў тую самую раку, дык гэта будзе ўжо іншая рака і іншы я.

Геракліт зазначаў таксама, што на рэчаіснасць увесь час уплываюць супярэчнасці. Калі б мы ніколі не хварэлі, мы не ведалі б, што такое здароўе. Калі б мы ніколі не галадалі, мы не спазналі б

радасці насычэння. Калі б ніколі не было вайны, мы не цанілі б мір, а без зімы не пабачылі б надыходу вясны.

Геракліт меркаваў, што і дабро, і зло аднолькава неабходныя для цэласнасці. Без няспыннага ўзаемадзеяння супрацьлегласцяў не існавала б самой рэчаіснасці.

«Бог ёсць дзень і ноч, зіма і лета, вайна і мір, голад і сыць», – казаў гэты мысляр. Ужываючы слова «бог», ён, безумоўна, меў на ўвазе зусім іншае, чым багоў, пра якіх распавядаецца ў міфах. Для Геракліта бог – або боскае – гэта нешта ўсюдыіснае. Менавіта так, бог праяўляецца якраз праз няспынна зменлівую і працягую супрацьлегласцямі рэчаіснасць.

Замест слова «бог» ён ужывае грэцкае слова «логас». Яно азначае «розум». Нават калі людзі не заўсёды думалі аднолькава, то бок маюць не аднолькавы розум, то, на думку Геракліта, павінен існаваць нейкі «сусветны розум», які запраўляе ўсім, што адбываецца ў рэчаіснасці. Гэты «сусветны розум» – або «закон прыроды» – і ёсць тое агульнае для ўсіх людзей, чым ім належыць кіравацца. Аднак Геракліт заўважаў, што большасць гэтым грэбуе і жыве сваім адумам. Увогуле, ён быў невысокай думкі пра сваіх суайчыннікаў. «Погляды людскія – што забаўкі дзіцячыя», – казаў ён.

Такім чынам, ва ўсіх пераменах і супярэчнасцях у прыродзе Геракліт бачыў пэўнае адзінства, пэўную цэласнасць. Гэтае «нешта», якое ёсць фундаментам усяго існага, ён і называў «богам», або «логасам».

Чатыры першаэлементы

Парменід і Геракліт былі, у некаторым сэнсе, абсалютнымі супрацьлегласцямі. Як добра відаць з Парменідавых разваг пра розум – нішто не здольна змяняцца. А вось з Гераклітавых разваг пра пачуццёвы вопыт не горш відаць, што змены ў прыродзе адбываюцца бесперастанна. І хто з іх меў рацыю? На што нам пакладацца – на довады *розуму* ці на *пачуцці*?

Парменід і Геракліт зыходзяць з дзвюх акалічнасцяў. Парменід сцвярджаў, што

- а) нішто не змяняецца – і
- б) пачуццёвыя ўражанні з гэтай прычыны ненадзейныя.

Геракліт, наадварот, сцвярджаў, што

- а) усё змяняецца («усё цячэ») – і
- б) пачуццёвыя ўражанні надзейныя.

Большай нязгоды паміж філосафамі і ўявіць цяжка! Але ўсё ж хто з іх меў рацыю? Выйсце з блытаніны, у якую трапілі філосафы, удалося знайсці *Эмпедоклу* з Сіцыліі (каля 494–434 гг. да н. э.). Ён меркаваў, што і Парменід, і Геракліт мелі рацыю ў адной са сваіх акалічнасцяў. Але ў другой абодва памыляліся.

Эмпедокл называў прычынай вялікай нязгоды тое, што філосафы прымалі за нязменную аснову толькі адзін першаэлемент. Калі так, то паміж тым, што кажа розум, і тым, што мы «бачым на свае вочы», існавала б неадольная бездань.

Вада, натуральна, не можа зрабіцца рыбінай або матылём. Вада ўвогуле не здольная змяняцца. Чыстая вада заўсёды застаецца чыстай вадою. Такім чынам, выходзіла, што Парменід меў рацыю, сцвярджаючы, што «нічога не змяняецца».

Але разам з тым, Эмпедокл пагаджаўся з Гераклітам: нам трэба давяраць пачуццям. Нам трэба верыць у тое, што мы бачым, а бачым мы якраз няспынныя перамены ў прыродзе.

Эмпедокл прыйшоў да высновы, што ўяўленні пра існаванне толькі аднаго першаэлемента былі безгрунтоўныя. Ні вада, ні паветра *самі па сабе* не здольныя ператварыцца ў ружовы куст або матыля. Такім чынам, у прыродзе напэўна існуе больш за адзін «першаэлемент».

Эмпедокл меркаваў, што такіх першаэлементаў – або, як ён іх яшчэ называў, «каранёў» – у прыродзе чатыры. Гэтымі чатырма каранямі ён лічыў *зямлю, наветра, агонь і ваду*.

Прычынаю ўсіх перамен у прыродзе было злучэнне гэтых чатырох элементаў і іх наступнае распаўсюджванне. Бо ўсё склада-

еща з зямлі, паветра, агню і вады, але бяруцца яны ў розных суадносінах. Калі гніе расліна або памірае жывёла, чатыры элементы зноў распадаюцца. Гэтую перамену мы можам заўважыць простым вокам. Але самі зямля і паветра, агонь і вада заўсёды застануцца нязменнымі або «некранутымі» ўсімі тымі злучэннямі, у якія яны ўваходзяць. Таму памылкаю будзе сцвярджаць, што «ўсё» змяняецца. У аснове сваёй не змяняецца нічога. Проста чатыры розныя элементы спярша злучаюцца разам, а пасля распадаюцца – каб пазней зноў злучыцца.

Можна параўнаць гэта з жывапісам. Калі ў мастака пад рукою толькі адна фарба – напрыклад, чырвоная, – ён не здолее намаляваць дрэвы зялёнымі. А калі ў яго ёсць і жоўтая, і чырвоная, і сіняя, і чорная фарбы – ён здольны маляваць сотнямі ўсемагчымых адценняў, бо змешвае фарбы ў розных прапорцыях.

Тое самае можна ўбачыць на кухні. Калі ў мяне ёсць толькі мука, то, каб спячы пірог, мне трэба будзе добра-такі паваражыць. Але калі ў мяне да мукі знойдуцца яйкі, малако і цукар, то з гэтых чатырох складнікаў я напяку мноства розных ласункаў.

Тое, што Эмпедокл называў зямлю, паветра, агонь і ваду «каранямі» існага, было не выпадковым. Іншыя філосафы раней за яго спрабавалі даказаць, чаму першаэлементам маглі быць паасобку або вада, або паветра, або агонь. Фалес і Анаксімен называлі вадку і паветра важнымі элементамі ў прыродзе. Грэкі верылі, што першасная роля належыць агню. Акрамя таго, яны разумелі, якое значэнне мае сонца для ўсяго жывога на зямлі, і напэўна ж ведалі, што жывое цела чалавека і жывёлы захоўвае ў сабе цеплыню.

Можа, Эмпедокл неяк падглядзеў, як гараць дровы. Тое, што пры гэтым адбываецца, якраз і называецца распадам элементаў. Мы чуем, як у дровах нешта патрэскае і клякоча. Гэта «вада». Нешта ідзе дымам. Гэта «паветра». Сам «агонь» мы бачым. А калі агонь дагарыць, застанецца нешта на вогнішчы. Гэта попел, або «зямля».

Нават калі Эмпедокл паказаў, што прычынаю ўсіх перамен

у прыродзе было злучэнне чатырох элементаў і іх наступнае распаўзенне, некаторыя пытанні застаюцца пакуль нявысветленыя. Што менавіта прымушае элементы злучацца і ўтвараць новае жыццё? І што прымушае такое «злучэнне», напрыклад, кветку, зноў распадацца?

Эмпедокл меркаваў, што ў прыродзе дзейнічаюць, так бы мовіць, дзве розныя *сілы*. Ён назваў іх «любоўю» і «нянавісцю». Тое, што яднае, – гэта «любоў», а тое, што раз'ядноўвае, – «нянавісць».

Тут ён размяжоўвае «элементы» і «сілу». Заўваж гэта сабе. І на сённяшні дзень навукоўцы размяжоўваюць «першаэлементы» і «сілы прыроды». Сучасныя навукоўцы лічаць, што ўсе прыродныя працэсы можна растлумачыць узаемадзеяннем паміж рознымі *першаэлементамі* і некаторымі даволі нешматлікімі *сіламі прыроды*.

Эмпедокл задаваўся таксама пытаннем, што адбываецца, калі мы нешта ўспрымаем. Як, напрыклад, я «бачу» кветку? Што пры гэтым адбываецца? Сафія, ты калі-небудзь над гэтым задумвалася? Калі не, то ў цябе ёсць магчымасць зрабіць гэта зараз!

Эмпедокл меркаваў, што нашы вочы складаюцца з зямлі, паветра, агню і вады, як і ўсё іншае ў прыродзе. Таму «зямля» ў маім воку адрознівае зямлю ва ўсім, што я бачу, «паветра» адрознівае паветра, «агонь» у вачах адрознівае агонь, а «вада» адрознівае ваду. Калі б воку не ставала аднаго з чатырох першаэлементаў, я нічога вакол сябе не ўбачыў бы.

Ва ўсім ёсць частка ўсяго

Наступным філосафам, які не мог прымірыцца з існаваннем толькі аднаго першаэлемента – напрыклад, толькі вады, – здольнага ператварацца ва ўсё, што мы бачым, быў *Анаксагор* (каля 500–428 гг. да н. э.). Не па душы яму прыйшлося таксама, што зямля, паветра, агонь або вада здольныя ператварацца ў кроў і косці.

Анаксагор меркаваў, што ўсё ў прыродзе складаецца з мноства

вельмі дробных часцінак, нябачных воку. Усё падзяляецца на меншыя часткі, але нават у найдрабнейшых з іх ёсць частка ўсяго. Гэты мысляр разважаў, што калі б скура і валоссе не складаліся з нечага іншага, дык тады і ў малацэ, якое мы п'ем, і ў ежы, якую ядзім, таксама былі б скура і валоссе.

Пара сучасных прыкладаў дапаможа зразумець, што Анаксагор меў на ўвазе. З сённяшнімі лазернымі тэхналогіямі можна зрабіць так званую «галаграму». Калі ў нас ёсць галаграма з выявай, напрыклад, машыны, і мы гэтую галаграму растрўшчым, то мы ўсё роўна пабачым цэлую машыну, нават калі ад галаграмы застанецца адзін дробны аскепак з выявай бампера. І так яно таму, што ўвесь матыў прысутнічае ў кожнай найдрабнейшай частцы цэлага.

Прыблізна так пабудаванае й наша цела. Калі я вылучу клетку скуры з пальца, то ў яе ядры знойдуцца не толькі звесткі пра выгляд маёй скуры. У той самай клетцы знойдуцца таксама звесткі пра тое, якія ў мяне вочы, якога колеру мае валасы, колькі ў мяне пальцаў, што за пальцы і гэтак далей. У кожнай клетцы цела знойдзецца падрабязнае апісанне будовы ўсіх іншых клетак цела. Так бы мовіць, «частка ўсяго» ў кожнай клетцы. Цэлае прысутнічае ў кожнай найдрабнейшай часцінцы.

Анаксагор называў гэтыя «найдрабнейшыя часцінкі», што захоўваюць у сабе «нешта ад усяго», «зернеткамі» ці «завяззю».

Як мы памятаем, на думку Эмпедокла, «любоў» аб'ядноўвае часцінкі ў цэлае цела. Анаксагор таксама лічыў, што ёсць нейкая сіла, якая «ўпарадкоўвае» і стварае жывёл і людзей, кветкі і дрэвы. Гэтую сілу ён называў «духам», або «розумам» (па-грэцку «нус»).

Анаксагор цікавы яшчэ й тым, што стаў першым вядомым нам афінскім філосафам. Ён паходзіў з Малой Азіі, але ў саракагадовым узросце перабраўся ў Афінy. Там ён быў абвінавачаны ў бязбожжы і ўрэшце мусіў зноў пакінуць горад. Ён казаў, між іншым, што сонца не бог, а распаленая маса, большая за паўвыспу Пэлапанэс.

Анаксагор увогуле вельмі цікавіўся астраноміяй. Ён лічыў, што

ўсе нябесныя целы складаюцца з таго самага рэчыва, што і Зямля. Да такой высновы ён прыйшоў, пасля як даследаваў кавалак метэарыта. Таму, на думку Анаксагора, можна было дапусціць, што на іншых планетах таксама жывуць людзі. Далей ён зазначаў, што месяц сам па сабе свяціць не можа, ён асвятляецца святлом з Зямлі. Акрамя таго, ён растлумачыў, як узнікае сонечнае зацьменне.

P.S. Дзякуй за ўвагу, Сафія! Можа стацца, што табе прыйдзецца перачытаць гэты раздзел два ці нават тры разы, перш чым ты ўсё зразумееш. Але каб зразумець, трэба й самой крыху папрацаваць! Ты ж не прыйшла б у захапленне ад сяброўкі, якая зусім не стараецца ні ў чым разабрацца.

Найлепшы развязак праблемы першаэлемента і перамен у прыродзе адкладзем да заўтра. Тады ты пазнаёмішся з Дэмакрытам. А больш нічога не скажу!

Сафія сядзела ў Схованцы і праз маленькую адтуліну ў веці пізирала ў сад. Ёй трэба было сабрацца з думкамі пасля ўсяго, што яна прачытала.

Яна, вядома, разумела, што звычайная вада можа ператварыцца ў лёд ці ў пару. Але ж яна не можа ператварыцца ў кавун, бо, хоць той і складаецца з вады, у ім ёсць нешта яшчэ. Упэўненасць у гэтым паходзіла з таго, што яе гэтаму навучылі ў школе. Але ж ці была б яна такая ўпэўненая, што лёд, напрыклад, складаецца з вады, калі б яе не навучылі гэтаму? Ёй давялося б самой пільна назіраць за змярзаннем вады і раставаннем лёду.

Сафія зноў пастаралася скарыстацца толькі сваім розумам, не звяртаючыся да таго, чаму яе навучылі.

Парменід не згаджаўся ні з якімі формамі пераменаў. І чым больш Сафія пра гэта думала, тым больш упэўнівалася, што ў пэўным сэнсе ён меў-такі рацыю. Яго розум не ўспрымаў, што «нешта» можа ўраз ператварыцца «ў штось зусім іншае». Ён, сапраўды, быў дужа смелы, бо яму прыходзілася адмаўляць усе перамены ў прыродзе, якія кожны чалавек бачыць на свае вочы. З яго напэўна многія смяліся.

Дый Эмпедокл таксама быў хоць куды майстрам выкарыстоўваць свой розум, калі заявіў аднойчы, што свет складаецца больш чым з аднаго першаэлемента. Уласна, таму ўсе змены ў прыродзе і магчымыя без таго, каб па сутнасці нешта змянялася.

Да такой высновы старажытны грэцкі філосаф прыйшоў, абапіраючыся толькі на свой розум. Ён, безумоўна, назіраў за прыроднымі з’явамі, але ў яго не было магчымасці ставіць вопыты з хімічнымі рэчывамі, як робяць сучасныя навукоўцы.

Сафія пакуль не была ўпэўненая, што ўсё існае складаецца менавіта з зямлі, паветра, агню і вады. Але, урэшце, якое гэта мае значэнне? У прынцыпе, Эмпедокл меў рацыю. Адзіная магчымасць пагадзіцца з усімі пераменамі, якія мы бачым на свае вочы, і пры гэтым не звар’яецца – гэта ўвесці больш за адзін першаэлемент.

Філасофія Сафіі вельмі падабалася, бо дазваляла да ўсяго дайсці сваім розумам і пры гэтым не ўспамінаць, што выкладалі ў школе. Ёй падумалася, што, насамрэч, чалавек філасофіі навучыцца не можа, але ён можа навучыцца *разважаць* па-філасофску.

ДЭМАКРЫТ

... самая геніяльная цацка ў свеце ...

Сафія склала ўсе машынапісныя аркушы, атрыманыя ад невядомага філосафа, назад у пернікавую бляшанку. Яна вылезла са Схованкі і стаяла, аглядаючы сад. У памяці яна перабірала ўсё, што адбылося ўчора. А сёння за снеданнем маці зноў пажартавала з яе за той «палюбоўны ліст». І зараз яна пойдзе да паштовай скрыні, каб тое самае не здарылася зноў. Бо атрымаць «палюбоўны ліст» другі дзень запар будзе ўдвая болей няёмка, чым атрымаць першы.

У скрыні зноў ляжаў маленькі белы канверт! У Сафіі пачала ўгадвацца пэўная сістэма дастаўкі лістоў: пасля абеду ў паштовай скрынцы яна знаходзіла вялікі жоўты канверт. А пакуль чытала гэты вялікі ліст, філосаф пракрадаўся з яшчэ адным маленькім белым канвертам.

Значыць, Сафія можа лёгка яго заспець. Ці яе? Стаўшы ля акна ў сваім пакоі, яна будзе добра бачыць паштовую скрыню. І тады напэўна заўважыць таёмнага філосафа. Бо самі сабой лісты ў паштовай скрыні ўзнікаць не могуць.

Сафія вырашыла з заўтрашняга дня пачаць пільнаваць адпраўніка. Ад пятніцы і на выходныя.

А пакуль паднялася да сябе і адкрыла канверт. Сёння ў цыдулцы стаяла толькі адно пытанне, але пытанне было яшчэ недарэчнейшае за тры, пастаўленыя ў «палюбоўным лісце»:

Чаму цаглінкі «Лега» – самая геніяльная цацка ў свеце?

Па-першае, Сафія была не зусім згодная, што «Лега» – самая

геніяльная цацка ў свеце, ва ўсякім разе, яна кінула забаўляцца з ім шмат гадоў таму. А па-другое, яна не разумела, якое дачыненне цаглінкі «Лега» маюць да філасофіі.

Але ж Сафія была паслухмяная вучаніца. Яна палезла ў сваю шафу і выцягнула з верхняй паліцы пластыкавы пакет з «Лега» самых розных памераў і формаў.

Упершыню за вельмі доўгі час яна зноў узялася складаць маленькія пластмасавыя кубікі. І пакуль гэтым займалася, у галаву ёй пачалі прыходзіць розныя думкі.

Кубікі «Лега» лёгка складаюцца, думала яна. Нават калі яны розных памераў і формаў, іх можна адзін з адным сашчапіць. Апроч таго, яны дужа трывалыя. Сафія не магла ўспомніць, каб некалі бачыла паламаны кубік «Лега». Яе «Лега» выглядала такім самым новым і яркім, як калі яна атрымала яго шмат гадоў назад. Але галоўнае: яна магла скласці з кубікаў усё, што заўгодна. Пасля гэта разабраць і наноў скласці што-небудзь зусім іншае.

Што і трэба было даказаць. Сафія прыйшла да высновы, што цаглінкі «Лега» насамрэч можна назваць самай геніяльнай цацкай у свеце. Але якое дачыненне яны мелі да філасофіі, заставалася пакуль незразумелым.

Хутка ў Сафіі атрымаўся вялікі лялечны дом. Яна прызналася сабе, што ёй даўно не было так цікава гуляць у цацкі. Чаму людзі перастаюць гуляць?

Калі дадому вярнулася маці і ўбачыла, што склала Сафія, яна ўсклікнула:

– Як прыемна бачыць, што ты яшчэ здольная забаўляцца, як дзіця!

– Вось яшчэ! Гэта я праводжу складаныя філасофскія доследы!

Маці глыбока ўздыхнула. Напэўна, яна ўзгадала пра капялюш і вялікага труса.

Калі наступнага дня Сафія вярнулася са школы, яе ўжо чакалі некалькі новых аркушаў у вялікім жоўтым канверце. Яна паднялася ў свой пакой. Ёй хацелася як мага хутчэй узяцца за іх, але, апроч таго, – папільнаваць паштовую скрыню.

Атамізм

Гэта зноў я, Сафія. Сёння ты пачуеш гісторыю пра апошняга знакамітага натурфілосафа. Яго звалі *Дэмакрыт*. Ён жыў прыкладна з 460 па 370 г. да н. э. і паходзіў з горада Абдэры на паўночным беразе Эгейскага мора. Калі ты разабралася з пытаннем пра цаглінкі «Лега», табе няцяжка будзе разабрацца ў прадмеце даследавання гэтага мысляра.

Дэмакрыт пагаджаўся са сваімі папярэднікамі, што перамены ў прыродзе адбываюцца не таму, што нешта сапраўды «мяняецца». Ён меркаваў, што ўсё складаецца з пэўных драбнючкіх нябачных цаглінак, якія самі па сабе заўсёдня і нязменныя. Гэтыя найдрабнейшыя часцінкі Дэмакрыт назваў *атамамі*.

Слова «атам» азначае «непадзельны». Для Дэмакрыта было важна давесці, што тое, з чаго ўсё складаецца, далей на меншыя часткі дзяліцца не можа. Бо калі б дзялілася, то не магло б выкарыстоўвацца ў якасці цаглінак. Калі б і атамы ўвесь час памяншаліся і дзяліліся на драбнейшыя часцінкі, тады ўсё існае пачало б расплывацца і расцякацца, як вадкі суп.

Акрамя таго, прыродныя цаглінкі, на яго думку, – заўсёдня, бо нішто не ўзнікае з нічога. У гэтым Дэмакрыт пагаджаўся з Парменідам і элеатамі. А яшчэ меркаваў, што ўсе атамы – непадзельныя і непарушныя. Але яны не могуць быць усе аднолькавыя. Калі б атамы былі ўсе аднолькавыя, мы не маглі б ладам растлумачыць, як яны, сашчапляючыся разам, утвараюць усё існае – ад макавага цвету і аліўкавых дрэваў да казінай скуры і чалавечага воласа.

На думку Дэмакрыта, у прыродзе мноства ўсемагчымых атамаў. Адны круглыя і гладкія, другія нязграбныя і шчарбатыя. Акурат з прычыны сваіх розных формаў яны могуць чапляцца адзін за адзін і складаць розныя целы. Іх не так многа і не такія ўжо яны розныя, але ж яны заўсёдня, нязменныя і непадзельныя.

Калі нейкае цела – напрыклад, дрэва ці жывёла – памірае і распадаецца, атамы разлятаюцца, і з іх можна зноў скласці новыя

целы. Бо атамы перамяшчаюцца ў прасторы і дзякуючы сваім «аплікам» і «зাপінкам» увесь час сашчапляюцца ў рэчы, якія мы бачым вакол.

Цяпер ты разумееш, што я меў на ўвазе, пытаючы пра цаглінкі «Лега»? Яны маюць амаль усе тыя ўласцівасці, якія Дэмакрыт прыпісваў атамам, і якраз таму добра падыходзяць у якасці будаўнічага матэрыялу. Перш за ўсё, яны непадзельныя. Яны бываюць розныя па форме і велічыні, яны непарушныя і непранікальныя. Апроч таго, кубікі «Лега» маюць «аплікі» і «зাপінкі», з дапамогай якіх іх можна сашчапляць у якія хочаш фігуры. Пазней складзеную канструкцыю можна разбурыць і з тых самых цаглінак пабудаваць новую рэч.

Якраз тое, што цаглінкі «Лега» можна выкарыстоўваць зноў і зноў, зрабіла іх такімі папулярнымі. Адзін дзень кубік «Лега» можа знаходзіцца ў складзе машыны, а на другі дзень – у складзе нейкага замка. Акрамя таго, можна сказаць, што кубікі «Лега» – «вечныя». Дзеці і сёння забаўляюцца з тымі самымі цаглінкамі, якімі забаўляліся іх тата і мама, калі былі малымі.

Мы можам зляпіць рэчы і з гліны. Але гліну нельга выкарыстаць нанава, бо яна патрушчыцца на дробныя кавалкі, і нават найдрабнейшыя з іх нельга будзе «сашчапіць» і атрымаць новую рэч.

Сёння нам напэўна вядома, што Дэмакрыт шмат у чым меў рацыю. Прырода насамрэч складаецца з розных «атамаў», якія то злучаюцца, то зноў разлятаюцца. Атам вадароду, які цяпер сядзіць у клетцы на самым кончыку майго носа, некалі належаў хобату слана. Атам вугляроду ў маёй сардэчнай цягліцы сядзеў некалі ў шыі дыназаўра.

Сучасная навука адкрыла, што атамы могуць дзяліцца на яшчэ драбнейшыя «элементарныя часцінкі». Гэтыя элементарныя часцінкі мы называем пратоамі, нейтронамі і электронамі. А яны, можа, дзеляцца на якія яшчэ меншыя часціны. Але фізікі сыходзяцца ў тым, што недзе ўсё ж існуе мяжа такому драбленню. Хутчэй за ўсё, прырода складаецца з нейкіх самых *найдрабнейшых часцінак*.

У Дэмакрыта не было электронных прыбораў, якімі карыстаюцца сучасныя навукоўцы. Адзінай ягонай прыладай быў розум. Але розум не даваў яму выбару. Калі мы пагаджаемся, што нішто не змяняецца, нішто не ўзнікае з нічога і нішто не знікае, то выходзіць, што прырода складаецца з нейкіх найдрабнейшых цаглінак, якія то аб'ядноўваюцца, то зноў разлітаюцца.

Дэмакрыт меркаваў, што ніякая «сіла» ці «дух» на прыродныя працэсы не ўплывае. На яго думку, адзінае, што існуе, – гэта атамы і пустэча. Паколькі ён верыў выключна ў «матэрыяльнае», мы называем яго *матэрыялістам*.

Такім чынам, нікага свядомага «намеру» ў рухах атамаў няма. У прыродзе ўсё адбываецца *механічна*. Гэта не значыць, што ўсё здараецца «выпадкова», – усё падпарадкоўваецца непарушным законам прыроды. Дэмакрыт меркаваў, што існуе натуральнае тлумачэнне ўсяму, што адбываецца, і гэтае тлумачэнне закладзенае ў саміх рэчах. Адноўчы ён сказаў, што лічыць за лепшае адкрыць хоць адзін закон прыроды, чым зрабіцца ўладаром Персіі.

На думку Дэмакрыта, тэорыя атамаў тлумачыць і нашы *пачуццёвыя ўспрыманні*. Мы здольныя нешта ўспрымаць, дзякуючы руху атамаў у пустэчы. Калі «атамы месяца» трапляюць мне ў вока, я бачу месяц.

А як тады быць са *свядомасцю*? Яна ж не можа складацца з атамаў, то бок матэрыяльных «рэчаў»? Можа – на думку Дэмакрыта, душа складаецца з асаблівых круглых і гладкіх «атамаў душы». Калі чалавек памірае, атамы душы разлітаюцца ў розныя бакі. Пазней, калі чалавек нараджаецца, з іх утвараецца новая душа.

Гэта значыць, што чалавечая душа смяротная. Многія і дагэтуль падзяляюць такое меркаванне. Следам за Дэмакрытам яны мяркуюць, што «душа» звязаная з мозгам і наша свядомасць знікае, калі мозг раскладаецца.

Дэмакрыт са сваім вучэннем пра атамы, пакуль тое, падводзіць рысу пад грэцкай натурфіласофіяй. Ён згаджаўся з Гераклітам, што ўсё ў прыродзе «цячэ». Бо формы ўтвараюцца і знікаюць.

Але за ўсім, што «цячэ», ёсць нешта вечнае і нязменнае, якое не «цячэ». Гэтае нешта Дэмакрыт назваў атамамі.

Чытаючы, Сафія некалькі разоў вызірала ў акно, ці не з'явіцца ля паштовай скрыні таемны адпраўнік. А цяпер яна сядзела і глядзела на вуліцу, абдумваючы толькі што прачытанае.

На яе думку, Дэмакрыт разважаў вельмі проста, але разам з тым неверагодна разумна. Ён сам дадумаўся да разгадкі праблемы «першаэлемента» і «перамен у прыродзе». Гэтыя пытанні былі такія забытаныя, што галаву над імі ламала некалькі пакаленняў філосафаў. Але ўрэшце Дэмакрыт знайшоў рашэнне, скарыстаўшыся толькі сваім розумам.

Сафіі зрабілася смешна. А як яшчэ – вядома, прырода пабудаваная з дробных часцінак, якія ніколі не змяняюцца. Разам з тым, Геракліт безумоўна меў рацыю, сцвярджаючы, што ўсе формы існага «расцякаюцца». Бо ўсе людзі і жывёлы паміраюць, і нават горныя масівы паціху разбураюцца. Але галоўнае, што нават той самы горны масіў складаецца з дробных непадзельных часцінак, якія ніколі не прыходзяць да заняпаду.

Адначасова Дэмакрыт падымаў і новыя пытанні. Ён казаў, напрыклад, што ўсё рухаецца механічна. У адрозненне ад Эмпедокла і Анаксагора ён не прымаў ніякіх звышнатуральных сілаў ва ўладкаванні быцця. Апроч таго, ён лічыў, што чалавечая душа смяротная.

Ці магла быць Сафія ўпэўненая, што гэта так?

Яна пакуль не ведала. Але курс філасофіі толькі пачынаўся.

ЛЁС

*... варажбіт намагаецца растлумачыць
цалкам невытлумачальнае ...*

Чытаючы пра Дэмакрыта, Сафія час ад часу паглядала праз акно на брамку ў садзе. Але на ўсякі выпадак вырашыла яшчэ й схадзіць да паштовай скрыні.

І як толькі адчыніла ўваходныя дзверы, заўважыла на ганку маленькі канверт. Ну, так і ёсць, на канверце было пазначана: «Сафіі Амундсэн».

Выходзіць, ён яе ашукаў! Якраз сёння, калі яна так пільнавала паштовую скрыню, таямнічы філосаф пракраўся да дома з іншага боку, паклаў ліст на ганак і зноў знік у лесе. Фу ты!

Як ён даведаўся, што акурат сёння яна надумаецца не выпускаць паштовую скрыню з вачэй? Мабыць, ён – ці яна? – убачылі яе ў акне? Але ўсё роўна Сафія была рада, што знайшла канверт да матчынага прыходу.

Не спяшаючыся, яна паднялася ў свой пакой і адкрыла там ліст. Па краях белы канверт быў вільготны і, апроч таго, у двух месцах добра пагнуты. Чаму? Дажджу ж некалькі дзён не было. На паперцы было выведзена:

Ці верыш ты ў лёс?

Ці з'яўляецца хвароба боскаю карай?

Якія сілы кіруюць ходам гісторыі?

Ці верыць яна ў лёс? Не, шчыра кажучы, не зусім. Але шмат хто з яе знаёмых верыў. Напрыклад, многія аднакласніцы чыталі

гараскопы ў штотыднёвіках. А калі яны верылі ў астралогію, то, напэўна, верылі і ў лёс, бо, на думку астралагаў, размяшчэнне зорак на небе здольнае ўплываць на жыццё чалавека на Зямлі.

Ці значыць гэта, што чалавек, які верыць, што чорны кот, перабегшы яму дарогу, прыносіць няшчасце, таксама верыць у лёс? Чым больш яна пра гэта думала, тым больш знаходзіла прыкладаў такой веры. Чаму, напрыклад, гавораць «пастукай па дрэве»? І чаму пятніца 13-га лічыцца нешчаслівым днём? Сафія чула, што ў многіх гатэлях не бывае нумара 13. І ўсё гэта, пэўна, таму, што прымхлівых людзей – вельмі нямала.

«Прымхі, забабоны». Дарэчы, ці не дзіўныя словы? Калі чалавек верыць у хрысціянства ці іслам, гэта называецца «верай». Але калі хто верыць у астралогію ці пятніцу 13-га – гэта ўжо адразу забабоны!

Хто мае права называць чужую веру «забабонамі»?

Ва ўсякім разе, Сафія была ўпэўненая ў адным: Дэмакрыт у лёс не верыў. Ён быў матэрыяліст. Ён верыў толькі ў атамы і пустэчу.

Сафія перайшла да іншых пытанняў з цыдулкі.

«Ці з'яўляецца хвароба боскаю карай?» Сёння, бадай, так ніхто ўжо не мяркуе. Але раптам ёй падумалася, што многія хворыя шукаюць дапамогі, молячыся аб сваім здароўі Богу, а значыць, яны вераць, што ад Бога залежыць, каму хварэць, а каму быць здаровым.

На апошняе пытанне знайсці адказ ёй было не так проста. Сафія ніколі не задумвалася над тым, што кіруе хадой гісторыі. Ну, напэўна ж, людзі? Бо калі б Бог ці лёс, то ў людзей не было б свабоднае волі.

Развагі пра свабодную волю навялі Сафію на зусім іншае. Ці доўга яшчэ ёй трываць гульню ў хованкі з гэтым таемным філосафам? Чаму б ёй не напісаць філосафу ліст? Сёння ўвечары або заўтра ў першай палове дня ён ці яна, напэўна, кінуць чарговы вялікі канверт у паштовую скрыню. Вось тады яна і падкіне ліст свайму настаўніку філасофіі.

Сафія пачала пісаць. Але зварот да таго, каго яна ні разу не бачыла, даваўся ёй дужа цяжка. Яна нават не ведала, хто гэта быў – мужчына ці жанчына. Яна не ведала таксама, былі ён ці яна ста-

рыя або маладыя. Акрамя таго, Сафія не выключала, што таемны філосаф проста мог аказацца кім-небудзь з яе знаёмых.

Неўзабаве ў яе ўсё-ткі атрымалася кароценькае пасланне:

Глыбокапаважаны філосаф!

Мы дужа ўдзячныя Вам за Ваш завочны курс філасофіі. Але мы адчуваем сябе няёмка з тае нагоды, што не ведаем, хто Вы. Таму не маглі б Вы зрабіць ласку і падпісацца сваім поўным імем? Са свайго боку, мы сардэчна запрашаем Вас зайсці да нас на кубачак кавы, але пажадана, калі мамы не будзе дома. З панядзелка па пятніцу яна працуе з 7.30 да 17.00. Сама я ўдзень у школе, але, акрамя чацвяргоў, вяртаюся дадому ў 14.15. Апроч таго, я гатую даволі смачную каву. Загадзя дзякую і да пабачэння.

Ваша ўважлівая вучаніца Сафія Амундсэн, 14 гадоў.

У самым нізе яна прыпісала: «Просьба адказаць».

Ліст здаўся Сафіі занадта афіцыйным. Але не так лёгка знайсці патрэбныя словы для таго, каго ў вочы ні разу не бачыў.

Яна паклала ліст у ружовы канверт і заклеіла яго, пазначыўшы: «Філосафу».

А цяпер трэба было падумаць, як засунуць канверт у паштовую скрыню, каб маці не заўважыла. Па-першае, нельга было класці яго туды да таго, як маці вернецца дадому. Разам з тым, трэба было не забыць зазірнуць у паштовую скрыню ўранку да прыходу паштальёна. Калі новага адпраўлення ўвечары ці ўначы ёй не прыйдзе, тады яна павінна будзе забраць ружовы канверт назад.

І чаму ўсё такое забытанае?

Увечары, нягледзячы на тое, што была пятніца, Сафія рана пайшла да сябе наверх. Маці спрабавала спакусіць яе піцай і дэтэктывам па пятніцах, але Сафія сказала, што стамілася і лепш пойдзе пачытае. Пакуль маці пільна сачыла за падзеямі ў тэлевізары, Сафія ціхенька выйшла з лістом да паштовай скрыні.

Маці, па ўсім відаць, была крыху занепакоеная. Яна размаўляла

з Сафіяй неяк па-іншаму пасля таго, як пачула пра вялікага труса і капялюш. Сафіі не хацелася яе засмучаць, але цяпер ёй трэба было назад у пакой – пільнаваць паштовую скрыню.

Калі маці зайшла да яе каля адзінаццатай, Сафія сядзела ля акна і глядзела надвор.

– Пільнуеш пошту?

– Што хачу, тое пільную.

– Сафія, мне здаецца, ты сапраўды закахалася. Ну, не на ноч жа гледзячы ён прыйдзе ўкінучь табе новы ліст.

Фу ты! Сафія цярэць не магла ўсякага сюсюкання пра каханне. Але няхай ужо лепш маці думае пра што-небудзь такое.

Маці сказала зноў:

– Гэта ён табе распавёў пра труса і капялюш?

Сафія кінула.

– А ён... а ён ніякай дурноты не ўжывае?

Сафіі зрабілася яе вельмі шкада. Яна не павінна прымушаць маці хвалявацца пра такія рэчы. Але як усё-ткі можна быць такім неразумным, каб верыць, што нешта пацешнае прыходзіць у галаву толькі пад уплывам наркотыкаў! Дарослыя сапраўды часам здаваліся такімі дурнямі.

Яна павярнулася да маці:

– Мама, я проста тут і цяпер перад табой абяцаю, што ніколі нават не даткнуся ні да чаго такога... І «ён» таксама ніякай атруты не ўжывае. Ён захапляецца філасофіяй.

– Ён старэйшы за цябе?

Сафія крутанула галавою.

– Такі, як ты?

Яна кінула.

– І захапляецца філасофіяй?

Сафія зноў кінула.

– Ён, напэўна, прыгожы. Але зараз, дзіцятка, кладзіся спаць.

Але Сафія яшчэ доўга пазірала на дарогу. Каля першай ночы яна так стамілася, што вочы пачалі зліпацца. Яна вырашыла была пайсці спаць, але раптам заўважыла цень, які набліжаўся ад лесу.

На дварэ было даволі цёмна, але яна змагла разгледзець чалавечую постаць. Гэта быў мужчына, і як падалося Сафіі, даволі пажылы. Ва ўсякім разе, не яе аднагодак! На галаве ў яго была берэтка ці нешта такое.

Сафіі здалася, што ён прыставіў руку да вачэй і ўважліва ўгледзеўся ў вокны, але свет у яе не гарэў. Мужчына накіраваўся да паштовай скрыні і ўкінуў у яе вялікі канверт. Заўважыўшы Сафіін ліст, ён прасунуў руку ў вечка і выцягнуў яго. Не доўга думаючы, ён зноў накіраваўся да лесу. Прыпусціў трушком па сцежцы – і знік.

Сафія адчула, як тахае ў грудзях сэрца. Больш за ўсё ёй хацелася пусціцца ўслед за незнаёмцам проста ў начной сарочцы. Але, безумоўна, яна ніколі не адважылася б на такое і не насмелілася б даганяць незнаёмца сярод ночы. А вось за канвертам яна проста павінна зараз схадзіць.

Сафія пракралася ўніз па лесвіцы, асцярожна адамкнула ўваходныя дзверы і пашыбавала да паштовай скрыні. Неўзабаве яна зноў была ў сябе ў пакоі з вялікім канвертам у руцэ. Яна забралася ў ложак і прыслухалася. Праз пару хвілін, калі ў хаце па-ранейшаму панавала цішыня, яна распячатала ліст і ўзялася чытаць.

Яна, вядома, не спадзявалася атрымаць адказ на сваё пасланне. Ва ўсякім разе, не раней, чым заўтрашнім ранкам.

Лёс

Добрай раніцы, Сафія! Дазволь толькі яшчэ раз на ўсялякі выпадак нагадаць, каб ты не думала за мною шпіёніць. Можа, мы калі-небудзь сустрэнемся, але я сам прызначу месца і час. Ну, дамовіліся? Табе ж напэўна не хочацца рабіцца непаслухмянай?

Вернемся да нашых філосафаў. Мы ўжо ўбачылі, як яны спрабавалі знайсці натуральныя тлумачэнні пераменам у прыродзе. Да іх усё гэта тлумачылася праз міфы.

Але не толькі ў гэтай галіне ведаў людзі стараліся пазбыцца старых забабонаў. Мы пабачым, як гэта адбывалася ў пытан-

нях, звязаных з *хваробамі* і *здараўем*, а таксама з *палітычнымі падзеямі*. У абедзвюх гэтых галінах ведаў грэкі моцна верылі ў лёс.

Пад вераю ў лёс маецца на ўвазе вера, што будучыня вызначаная загадзя. Такое ўспрыманне рэальнасці было пашыранае ва ўсім свеце цягам усяе гісторыі і трывае нават дагэтуль. У Скандынавіі пра моцную веру ў «долю» апавядалася яшчэ ў старажытных ісландскіх сагах.

Акрамя таго, грэкі, а таксама іншыя народы верылі, што людзі могуць даведацца пра свой лёс у розных *аракулаў*. Гэта значыла, што лёс людзей ці дзяржаў можна было прадказаць.

Да гэтай пары многія вераць, што зазірнуць у будучыню можна, калі «паваражыць на картах», «пачытаць па руцэ» ці «прадрачы па зорках».

Адмысловым варыянтам вяшчунства ў Нарвегіі лічыцца варажба на кававай гушчы. Калі выпіваеш каву, на дне кубка застаецца невялікая колькасць гушчы. Гушча расплываецца ў пэўны малюнак ці ўзор – ва ўсякім разе, калі ўключыць крыху фантазіі. Калі абрысы нагадваюць машыну, то, напэўна, таму, хто выпіў каву, выпадзе доўгае падарожжа на машыне?

Мы бачым, як «варажбіт» намагаецца растлумачыць цалкам невытлумачальнае. Гэта ўласціва ўсім відам варажбы. І якраз таму, што тое, па чым варожаць, такое невыразнае, запярэчыць варажбіту бывае нялёгка.

Гледзячы на зорнае неба, мы бачым толькі хаатычнае скопішча святлівых крапінак. Але і дагэтуль многія вераць, што зоркі здольныя нешта сказаць пра жыццё на Зямлі. Дагэтуль знойдуцца палітычныя лідэры, якія раяцца з астралагамі, перш чым прыняць нейкае важнае рашэнне.

Дэльфійскі аракул

Грэкі верылі, што могуць дазнацца пра свой лёс у вядомага аракула ў Дэльфах. Богам аракула быў *Апалон*. Ён гаварыў праз жрыцу Піфію, якая сядзела на крэсле над расколінай у зямлі.

З гэтай расколіны падымаліся дурманлівыя выпарэнні, ад якіх у *Піфіі* ўвесь час кружылася галава. Гэта было неабходна, каб яна магла гаварыць ад імя бога Апалона.

Калі чалавек прыбываў у Дэльфы, ён спярша перадаваў сваё пытанне святарам храма. А тыя ўжо ішлі з ім да *Піфіі*. Яна адказвала так забытана і шматзначна, што святары мусілі тлумачыць адказ чалавеку, які звяртаўся з пытаннем. Такім чынам, грэкі карысталіся мудрасцю бога Апалона, бо верылі, што Апалон усё ведае – і пра мінулае, і пра будучыню.

Многія дзяржаўныя дзеячы не адважваліся ісці на вайну ці прымаць іншыя важныя рашэнні, не параіўшыся з Дэльфійскім аракулам. Такім чынам, святары храма Апалона выконвалі ролю адмысловых дыпламатаў або дарадцаў, якія добра ведалі свой народ і сваю краіну.

Над храмам у Дэльфах стаяў знакаміты надпіс: СПАЗНАЙ САМОГА СЯБЕ! Гэта значыла, што чалавек ніколі не павінен думаць, што ён нешта большае, чым чалавек, і абавязаны памятаць, што ніхто не здольны ўцячы ад свайго лёсу.

Сярод грэкаў хадзіла мноства гісторый пра чалавека, нагнанага лёсам. Пра людзей з «трагічным» лёсам быў напісаны цэлы шэраг сцэнічных твораў (трагедый). Адною з самых славурых сярод іх з'ўляецца, напрыклад, п'еса пра цара *Эдыпа*.

Гісторыя і медыцына

Але не толькі жыццё асобных людзей вызначалася лёсам. Грэкі верылі, што і ўсім астатнім у свеце кіруе лёс. Яны меркавалі, што вынік вайны залежыць ад умяшання багоў. Сёння таксама знойдзца людзі, якія вераць, што Бог ці іншыя таемныя сілы кіруюць падзеямі ў гісторыі.

У той самы час, калі грэцкія філосафы намагаліся знайсці натуральныя тлумачэнні прыродным працэсам, паступова запачаткоўвалася гістарычная навука, якая спрабавала знайсці натуральныя прычыны падзеям у свеце. Цяпер, калі якая дзяр-

жава прайгравала вайну, гэта ўжо не тлумачылі помстай багоў. Самымі вядомымі старажытнагрэцкімі гісторыкамі былі *Геродот* (484–424 гг. да н. э.) і *Фулідзид* (460–400 гг. да н. э.).

Раней грэкі верылі, што і хвароба прычыняецца праз умяшанне багоў. Заразныя хваробы часцяком тлумачылі боскаю карай. З іншага боку, багі маглі зрабіць чалавека зноўку здаровым, трэба было толькі скласці ім належныя ахвяраванні.

Такая думка бытавала не толькі сярод грэкаў. Да таго, як узнікла сучасная медыцына, усе меркавалі звычайна, што хвароба мае звышнатуральную прычыну. Слова «інфлюэнца» – а так даўней называлі грип – насамрэч азначае, што чалавеку не спрыяюць зоркі.

Нават у нашыя дні многія людзі па ўсім свеце вераць, што розныя хваробы – напрыклад, СНІД – гэта боская кара. І многія вераць таксама, што хворага можна «вылечыць» звышнатуральным чынам.

Якраз калі грэцкія філосафы асвойталіся з абсалютна новым светаўспрыманням, узнікла і грэцкая медыцынская навука, якая старалася даць натуральныя тлумачэнні хваробам і здароўю. Заснавальнікам грэцкай медыцыны лічыцца Гіпакрат, які нарадзіўся на востраве Кос каля 460 гг. да н. э.

Згодна з Гіпакратавай лячэбнай традыцыяй, самымі важнымі засцярогамі ад хваробы былі ўмеранасць і здаровы лад жыцця. Чалавек здаровы па сваёй прыродзе. Хвароба надараецца, толькі калі прырода «пачынае ісці не сваім ходам» – з прычыны парушэння цялеснай ці душэўнай раўнавагі. Шлях да здароўя адкрываецца чалавеку праз умеранасць, гармонію і захаванне «здоравага духу ў здаровым целе».

Да нашых дзён шануецца «лячэбная этыка». Інакш кажучы, абавязак медыка ўжываць свае лекарскія веды і ўмельствы адпаведна з пэўнымі этычнымі правіламі. Доктар не мае права, напрыклад, выпісваць наркатычныя рэчывы здаровым людзям. Акрамя таго, ён павінен захоўваць лячэбную тайну, то бок не мае права пераказваць другім тое, што пра сваю хваробу яму

паведаміў пацыент. Гэтыя ідэі таксама належаць Гіпакрату. Ён патрабаваў ад кожнага свайго вучня прынесці такую прысягу:

Я буду карыстацца сваімі ўмельствамі, каб у меру сваіх сіл і разумення дапамагаць хворым, а не шкодзіць ці прыносіць пакуты. Я не дам атруту таму, хто яе просіць ці схіляе мяне да гэтага, гэтак сама як не дам жанчыне сродку перапыніць цяжарнасць. Я буду трымаць сваё жыццё і сваё майстэрства ў чысціні і бягрэшнасці.

Я не парэжу цела нажом, нават калі хворы нясцерпна пакутуе, але саступлю месца спецыялістам, якія займаюцца гэтай справай.

У якое жытло я ні ўвайшоў бы, я ўвайду туды дапамагчы хвораму і буду ўнікаць усяго сумысля шкоднага і непраўдзівага, асабліва спакушэння мужчыны і жанчыны, раба і вольнага.

Што б я ні пабачыў і што б ні пачуў у размове з людзьмі, што не падлягае разгалашэнню, я заўсёды змоўчу пра гэта, палічыўшы пачутае і пабачанае за свяшчэнную тайну.

Калі я застануся верны гэтай прысязе і яе не парушу, то няхай мне будзе заўсёды пашана сярод людзей за маё ўмельства, а калі я ёй здраджу і пайду на клятвапарушэнне, то няхай здарыцца са мной адваротнае.

Прачнуўшыся ў суботу раніцай, Сафія ўсхапілася, сеўшы на ложку. Няўжо філосаф ёй толькі прысніўся? Ці яна ўсё-ткі бачыла яго сапраўды?

Яна памацала пад ложкам рукой. Ну, так і ёсць – там ляжаў ліст, які прыйшоў уначы. Яна ўспомніла, што чытала пра веру грэкаў у лёс. Выходзіць, яна не сніла.

Ды вядома ж, яна бачыла філосафа! Больш за тое, яна бачыла на свае вочы, як філосаф узяў яе ліст.

Сафія саскочыла на падлогу і зазірнула пад ложак. Яна выграбла з-пад яго ўсе машынапісныя аркушы. А гэта яшчэ што? Глыбей, ля самай сцяны, ляжала нешта чырвонае. Шалік ці што?

Сафія запаўзла пад ложак і сапраўды знайшла там чырвоны шаўковы шалік. Пэўна было толькі адно: шалік належаў не ёй.

Яна пачала пільна разглядваць яго з усіх бакоў і аж ускрыкнула, убачыўшы на самым беражку надпіс чорнымі літарамі: «Хільда».

Хільда! Але *хто* такая гэтая Хільда? І як сталася, што іх шляхі зноў перакрываюцца?

САКРАТ

... разумнейшы той, хто ведае, што нічога не ведае ...

Сафія надзела летнюю сукенку і заспяшалася ўніз на кухню. Мама завіхалася ля стала. Сафія вырашыла нічога не казаць пра шаўковы шалік.

– Ты ўжо забірала газету? – як бы няўрокам спытала яна.

Маці павярнула да яе галаву:

– Можа, зробіш ласку і сходзіш па яе сама?

Сафія выскачыла на садовую дарожку і хутка ўжо была ля зялёнай скрыні.

Адны газеты. Але нельга ж разлічваць на імгненны адказ! На першай паласе адной газеты яна прачытала некалькі радкоў пра нарвежскі батальён ААН у Ліване.

Батальён ААН... Ці не ён значыўся на штэмпелі на віншавальнай паштоўцы ад Хільдзінага бацькі? Але там былі прыклееныя нарвежскія маркі. Можа, у нарвежскіх салдат у ААН свая пошта?

Калі яна вярнулася на кухню, маці падражніла:

– З якой пары цябе пачало цікавіць, пра што пішуць газеты?

Але, на шчасце, ні за сьнеданнем, ні пазней пра паштовую скрыню і пошту яна больш не згадвала. Калі маці выправілася ў магазін, Сафія прыхапіла ліст, што прыйшоў уначы, і пабегла да Схованкі.

Яе сэрца затахкала, калі раптам каля бляшанкі з лістамі ад філосафа яна заўважыла маленькі белы канверт. Сафія была ўпэўненая, што сама тут нічога не пакідала.

Па краях канверт зноў быў вільготны. Акрамя таго, месцамі пагнуты, як і той, што яна атрымала ўчора.

Філософ прыходзіў сюды? Ён ведаў пра яе патаемнае сховішча? Яле чаму канверты вільготныя?

Ад усіх гэтых пытанняў галава ў Сафіі йшла кругам. Яна распачатала канверт і прачытала на цыдулцы:

Дарагая Сафія!

Я з вялікім зацікаўленнем – і з не меншым шкадаваннем – прачытаў твой ліст. На жаль, мне прыйдзеца цябе расчараваць: на каву ці ў госці я прыйсці не змагу. Аднойчы мы ўбачымся, але мяне яшчэ доўга не будзе ў Капітанавым завулку.

Акрамя таго, мушу дадаць, што пакуль я сам не змагу прыносіць лісты. З часам гэта зрабілася б небяспечным. Наступныя лісты даставіць мой маленькі пасланец. Затое ён зможа прыносіць іх адразу ў тваё патаемнае сховішча ў садзе.

Калі захочаш, можаш мне напісаць. Але пакладзі ліст у ружовы канверт разам з кавалачкам печыва ці грудочкам цукру. Калі вястун пабачыць такі ліст, ён яго забярэ і прынясе мне сюды.

P.S. Мне дужа няёмка адмаўляцца ад паненчынага запрашэння на каву. Але бывае, што рабіць такое даводзіцца.

P.P.S. Калі знойдзеш чырвоны шаўковы шалік, прашу яго не выкідаць. Часам такія рэчы проста выпадкова губляюцца. Асабліва ў школе ці яшчэ дзе, а ў нас няхай філасофская, але ўсё-такі школа.

З павагаю, Альбэрта Кнокс

Хоць Сафіі і было ўсяго чатырнаццаць гадоў, але часам ёй усё-такі надаралася атрымліваць лісты – ва ўсякім разе, на Каляды ці дзень народзінаў. Але гэты быў самы дзіўны з усіх, якія яна калі-небудзь атрымлівала.

На ім не было ніякай маркі. Паштальён яго не прыносіў. Яно было дастаўленае проста ў Сафііна суперпатаемнае сховішча ў старым кустоўі. Здзіўляла таксама, што ліст вільготны, хоць нікага дажджу не выпадала.

Але самым дзіўным быў, натуральна, шаўковы шалік. Выходзі-

ла, што Сафіін настаўнік мае яшчэ аднаго вучня. Ну, няхай нават так! І гэты другі вучань згубіў свой чырвоны шаўковы шалік. Няхай і гэта так! Але як ён умудрыўся згубіць яго пад Сафііным ложкам?

І нарэшце – нейкі Альбэрта Кнокс... Што за дзівацкае імя?

Ліст пацвярджаў, што паміж настаўнікам філасофіі і Хільдай Мёлер Кнаг ёсць пэўная сувязь. Але з чаго раптам Хільдзін бацька паблытаў адрасы – гэта ў Сафіі, ну, ніяк не ўкладалася галаве.

Яна доўга сядзела і разважала, якая сувязь можа быць паміж ёю і Хільдай. Але ўрэшце толькі распачна ўздыхнула. Настаўнік філасофіі пісаў, што аднойчы яны змогуць убачыцца. А з Хільдай яны могуць убачыцца?

Яна перагарнула аркуш. З другога боку таксама аказалася некалькі сказаў:

Ці існуе натуральная сарамлівасць?

Разумнейшы той, хто ведае, што нічога не ведае.

Сапраўднае разуменне прыходзіць знутры.

Той, хто ведае, што ёсць добра, будзе рабіць добрыя ўчынкі.

Сафія ўжо разумела, што гэтыя кароткія сказы з белых канвертаў падрыхтоўвалі яе да наступнага вялікага канверта, які прыходзіў следам. І ў яе раптам узнікла думка: калі «пасланец» прынясе ліст сюды, проста ў яе Схованку, яна можа нікуды не ісці і дачакацца яго. Ці яе? І тады ўжо нізавошта ад іх не адчэпіцца, аж пакуль не дазнаецца пра філосафа! Але ж у лісце пісалася, што пасланец будзе маленькі. Можа якое дзіця?

«Ці існуе натуральная сарамлівасць?»

Сафія ведала, што «быць сарамлівым» значыць быць нясмелым, ну, напрыклад, не адважвацца распрануцца нагала. Але ці насамрэч саромецца гэтага – натуральна? Калі нешта называецца натуральным, то яно тычыцца ўсіх людзей. А шмат у якіх кутках свету цалкам натуральна якраз хадзіць голымі. Напэўна, грамадства само вырашае, што можна рабіць, а чаго нельга? Напрыклад, калі бабуля была маладая, загараць без станіка было нельга. А сёння многія лічаць, што гэта «натуральна». Хоць у многіх краінах гэта

па-ранейшаму строга забаронена. Сафія пачухала патыліцу. Гэта і ёсць філасофія?

Наступным было такое выказванне: «Разумнейшы той, хто ведае, што нічога не ведае».

Разумнейшы за каго? Калі філосаф лічыць разумнейшым таго, хто ведае, што не ведае ўсяго, а не таго, хто ведае мала, але ўяўляе, што ведае шмат, – тады з ім лёгка пагадзіцца. Раней Сафія ніколі над гэтым не задумвалася. Але чым больш яна разважала, тым ясней ёй рабілася, што ведаць, што нічога не ведаеш, па сутнасці, таксама ўяўляе сабой своеасаблівае веданне нечага. Ва ўсякім разе, самымі неразумнымі яна лічыла тых, хто фанабэрыцца, быццам нешта ведае, а напраўду не ведае ані трасцы.

Далей было пра сапраўднае разуменне, якое прыходзіць знутры. Але хіба не ўсе веды прыходзяць некалі звонку і толькі пасля асядаюць у галаве? Зрэшты, Сафія памятала, як часам мама ці школьныя настаўнікі спрабавалі ёй нешта давесці, а да яе гэта ну ніяк не даходзіла. А вось каб сапраўды нешта ўцяміць, яна мусіла падбаць пра гэта неяк сама. І бывала, яе магло знянацку натхніць, – тады, напэўна, і прыходзіла так званае «сапраўднае разуменне».

Ну што ж, Сафія лічыла, што з першымі заданнямі ўправілася няблага. Але цяпер настала чарга выказванню такому дзівацкаму, што ёй зрабілася смешна: «Той, хто ведае, што ёсць добра, будзе рабіць добрыя ўчынкі».

Выходзіць, рабаўнік лупежыць банк таму, што не ведае, што гэта дрэнна? Сафія так не думала. Наадварот, яна лічыла, што дзеці і дарослыя робяць шмат глупстваў – пра што, мабыць, пазней і шкадуюць, – але робяць іх якраз таму, што ведаюць, што так рабіць нельга.

Так яна сядзела ў сваіх думках, аж пакуль не пачула, як у жываплоце, з боку, што бліжэйшы да лесу, затрашчала сухое галлё. Мо, пасланец? Сафія адчула, як прыпусцілася ў грудзях сэрца. А калі побач пачулася звярынае дыханне, не на жарт спалохалася.

У тое ж імгненне ў Схованку пралез вялізны сабака. Напэўна, гэта быў лабрадор. У пашчы ён трымаў вялікі жоўты канверт, які

паклаў ля Сафііных ног. Усё адбылося так хутка, што Сафія нават крыкнуць не паспела. За нейкія пару секунд яна ўжо сядзела з вялікім канвертам у руках, а руды сабака зноў знік у лесе. Калі ўсё скончылася, яе адпусціла: Сафія закрыла твар рукамі і заплакала.

Яна не ведала, колькі так прасядзела, але праз некаторы час зноў падняла галаву.

Дык вось ён які, гэты пасланец! Сафія выдыхнула. Цяпер яна зразумела, чаму белыя канверты былі па краях вільготныя. І чаму такія пагнутыя. Як яна раней не здагадалася? Апроч таго, яна цяпер зразумела, навошта, каб паслаць ліст філосафу, у канверт трэба пакласці кавалачак печыва ці грудок цукру.

Яна не заўсёды здагадвалася пра ўсё адразу. Але здагадацца, што выстун – дрэсіраваны сабака, было не так проста. Ва ўсякім разе цяпер яна ўжо не думала прымушаць пасланца расказаць, дзе жыве Альбэрта Кнокс.

Сафія распячатала вялікі канверт і пачала чытаць:

Філасофія ў Афінax

Дарагая Сафія, калі ты гэта чытаеш, значыць, ты ўжо сустрэлася з *Гермесам*. На ўсякі выпадак яшчэ раз зазначу, што гэта сабака. Але табе не трэба яго баяцца. Ён вельмі добры і, апроч таго, кемлівейшы за многіх людзей. Ва ўсякім разе, ён не спрабуе выглядаць разумнейшым, чым ёсць напраўду.

Зазначу таксама, што сваю мянушку ёй атрымаў не выпадкова. Гермес быў пасланцом грэцкіх багоў. За бога яго шанавалі і мараплаўцы, але пакуль што пакінем гэта. Важней, бадай, што ад імя «Гермес» паходзіць слова «герметычны», якое азначае «схованы» або «недаступны». Такая мянушка пасуе нашаму пасланцу, бо ён дапамагае нам адно ад аднаго хавацца.

Будзем лічыць, ты з ім пазнаёмілася. Ён аклікаецца на сваю мянушку і, увогуле, даволі паслухмяны.

Але вернемся да філасофіі. З першым аддзяленнем мы ўжо разабраліся. Я маю на ўвазе натурфіласофію з яе адыходам ад

міфічнай карціны свету. Цяпер настала пара пазнаёміцца з трыма найзнакаміцейшымі філосафамі старажытнасці. Іх імёны *Сакрат, Платон і Арыстоцель*. Кожны па-свойму, яны зрабілі значны ўплыў на развіццё еўрапейскай цывілізацыі.

З прычыны, што натурфілосафы жылі да Сакрата, іх яшчэ іначай называюць «дасакратыкамі». Дэмакрыт памёр на некалькі гадоў пазней за Сакрата, але мысліў, як натурфілосаф, і таму таксама лічыцца «дасакратыкам». Такім чынам, важна не толькі, да ці пасля Сакрата жыў мысляр. Мы перамесцімся таксама ў прасторы. Сакрат стаў першым мысляром, які нарадзіўся ў Афін і, разам са сваімі двума паслядоўнікамі, там жыў і дзейнічаў. Ты, мабыць, памятаеш, што Анаксагор таксама некаторы час жыў у гэтым горадзе, але яго адтуль выгналі, бо ён лічыў, што сонца – гэта распалены шар. (Дарэчы, з Сакратам выйшла не лепш!)

З Сакратавых часоў усё культурнае жыццё Старажытнай Грэцыі пачало канцэнтравацца ў Афін. Але яшчэ важней адзначыць, што з пераходам ад натурфілосафаў да Сакрата змяніўся сам прадмет філасофскіх даследаванняў.

Аднак перш чым пазнаёміцца з Сакратам, пагаворым крыху пра так званых сафістаў, якія значна паўплывалі на жыццё Афінаў у час, калі жыў Сакрат.

Што ж, Сафія, заслона падымаецца! Гісторыя філасофскай думкі – гэта драма ў многіх дзеях.

Чалавек у цэнтры

Пачынаючы прыблізна з 450 г. да н. э. Афіны робяцца культурным цэнтрам Старажытнай Грэцыі. І з гэтай пары філасофія таксама рушыць у новым кірунку.

Натурфілосафы былі перадусім даследчыкамі прыроды. Таму ім адводзіцца важнае месца і ў гісторыі навукі. Што да Афінаў, то ўвагу тутэйшых мысляроў прыцягвалі ў асноўным чалавек і яго месца ў грамадстве.

З цягам часу ў Афін атрымала развіццё дэмакратыя з на-

роднымі сходамі і судамі. Існаванне дэмакратыі стала магчымым дзякуючы таму, што людзі атрымалі неабходнае навучанне для ўдзелу ў дэмакратычных працэсах. Сёння мы таксама бачым, што народная асвета значна спрыяе развіццю дэмакратыі. Сярод афінян асабліва важным лічылася валодаць прамоўніцкім майстэрствам – рыторыкай.

З грэцкіх калоній у Афіны пачалі сцягвацца вандроўныя настаўнікі і мысляры. Яны называлі сябе «сафістамі». Слова «сафіст» азначае «вучоны» або «дасведчаны чалавек». У Афінах сафісты зараблялі сабе на жыццё тым, што вучылі мясцовых грамадзян.

Сафістаў з натурфілосафамі аб'ядноўвала адна значная акалічнасць: яны крытычна ставіліся да існуючых міфаў. Але, разам з тым, не прымалі, як яны гэта называлі, непатрэбнага філасофскага марнатраўства. На іх меркаванне, нават калі адказ на філасофскія пытанні і ёсць, людзям усё роўна не дадзена разгадаць загадкі прыроды й Сусвету. Такі пункт погляду ў філасофіі называецца *скептыцызмам*.

Але нават калі мы не здольныя разгадаць усё загадкі прыроды, мы ведаем, што ўсе мы людзі, і павінны навучыцца жыць разам. Сафісты цікавіліся чалавекам і яго месцам у грамадстве.

«Чалавек – мерыва ўсіх рэчаў», сказаў сафіст *Прапатагор* (каля 487–420 гг. да н. э.). Ён меў на ўвазе, што пры вызначэнні, што праўда, а што няпраўда, што дабро, а што зло, заўсёды трэба зыходзіць з людскіх патрэбаў. Калі яго спыталі, ці верыць ён у грэцкіх багоў, ён адказаў: «Справа забытаная, а чалавечае жыццё кароткае». Таго, хто воў так не дае пэўнага адказу на пытанне, ёсць бог ці не, мы называем *агностыкам*.

Сафісты шмат вандравалі і нагледзеліся на самыя розныя формы кіравання. Нормы паводзінаў і законы ў гарадах-дзяржавах часам дужа розніліся паміж сабою. Абапіраючыся на гэты досвед, сафісты ўзнялі ў Афінах дэбаты пра тое, што *абумоўлена прыродай*, а што *створана грамадствам*. Такім чынам, дзякуючы ім, у Афінах былі закладзеныя асновы грамадскай крытыкі.

Яны зазначалі, напрыклад, што такія паняцці, як «натуральная сарамлівасць» часам бываюць супярэчлівымі. Бо калі быць сарамлівым – «натуральна», значыць, сарамлівасць даецца нам ад прыроды. Але падумай, Сафія, прыродная яна ці створаная грамадствам? Той, хто дастаткова павандраваў па свеце, доўга думаць над адказам не будзе: саромецца хадзіць без адзення – гэта зусім не «натуральна» і не «дадзена ад прыроды». Сарамлівасць – або бессаромнасць – трактуецца ў адпаведнасці з нормамі паводзінаў, прынятымі ў тым ці іншым грамадстве.

Як ты разумееш, дзякуючы вандруючым сафістам, якія не прызнавалі ніякіх абсалютных *норм* пры размежаванні праўды й няпраўды, у афінскім грамадстве распачаліся гарачыя спрэчкі. А вось Сакрат, наадварот, стараўся даказаць, што такія нормы насамрэч існуюць і з'яўляюцца абсалютнымі і ўніверсальнымі.

Хто такі Сакрат?

Сакрат (каля 470–399 гг. да н. э.) – самая, бадай, загадкавая постаць за ўсю гісторыю філасофіі. Ён не пакінуў ніводнага напісанага радка. Аднак ён з'яўляецца адным з тых, хто зрабіў найбольшы ўплыў на развіццё еўрапейскага мыслення. Гэта звязана і з яго трагічнаю смерцю.

Мы ведаем, што ён нарадзіўся ў Афінах і большую частку жыцця правёў, блукаючы па вуліцах і плошчах горада і заводзячы размовы з людзьмі, якія трапляліся яму па дарозе. «Дрэвы за горадам мяне нічому не навучылі», – казаў ён. Або ён мог шмат гадзін запар стаяць на адным месцы і над нечым разважаць.

Яшчэ пры жыцці яго лічылі загадкавай асобай, а калі ён памёр, то амаль адразу зрабіўся роданачальнікам шэрагу розных філасофскіх напрамкаў. Якраз праз загадкавасць яго натуры і неакрэсленасць яго выказванняў многія ідэйныя плыні скарысталіся ім для падтрымання сваіх поглядаў.

Напэўна мы ведаем, хіба, што з выгляду ён быў непрыгожы, як чорт. Нізенькі, тоўсты, з вырачанымі вачыма і кірпатым носам.

Затое душою і думкамі, як нехта зазначыў, ён «не меў сабе роўні». І яшчэ: «Ні сярод сучаснікаў, ні сярод тых, хто жыву раней, нельга знайсці падобнага да яго». Тым не менш, за сваю філасофскую дзейнасць ён быў асуджаны на смерць.

Пра жыццё Сакрата нам вядома перш за ўсё дзякуючы Платону, які быў яго вучнем і адным з найбуйнейшых філосафаў у гісторыі. Платон напісаў шмат *дыялогаў* – або філасофскіх гутарак, – у якіх праз Сакрата выказваў свае погляды.

Калі Платон укладае нейкія выказванні ў вусны Сакрату, мы не можам быць цалкам упэўненыя, што якраз гэта й казаў Сакрат. Бо напраўду бывае не так лёгка адрозніць, што гаварыў Сакрат, а што сам Платон. З такой самай праблемай мы сутыкаемся кожнага разу, калі пытанне стаіць пра гістарычных асобаў, якія не пакінулі пасля сябе ніякай пісьмовай спадчыны. Самы вядомы прыклад – гэта, безумоўна, Ісус. Мы не можам быць цалкам упэўненыя, што было сказана самім «сапраўдным Ісусам», а што прыпісана яму Мацвеем ці Лукашам. Так і тут: назаўжды застаецца загадкай, што насамрэч казаў «сапраўдны Сакрат».

Але якім быў Сакрат – не так важна. Бо заходніх мысляроў ужо амаль 2500 гадоў перадусім натхняе сам вобраз Сакрата, створаны Платонам.

Прамоўніцкае мастацтва

Навучанне зусім не было галоўным заняткам Сакрата. Наадварот, складалася ўражанне, быццам ён сам хоча навучыцца ў таго, з кім яму выпала размаўляць. Іначай кажучы, ён не вучыў, як нейкі школьны настаўнік. Ён проста *гутарыў*.

Але, калі б ён толькі слухаў іншых, ён не зрабіўся б знакамітым мысляром. І натуральна, яго не пакаралі б за гэта смерцю. Свае пытанні ён задаваў, толькі каб скіраваць размову. Спачатку ён *прыкідваўся*, быццам нічога не ведае. Падчас размовы падштурхоўваў суразмоўцу ўбачыць хібы ў яго разважаннях. А пасля заганняў яго ў кут, і ўрэшце той усведамляў, што зусім не меў рацыі.

Кажуць, што Сакратава маці была павітухай, і Сакрат таксама параўноўваў свой занятак са «спавівальным майстэрствам». Павітуха ж не *нараджае* дзіця сама. Яна толькі прысутнічае пры родах, каб дапамагчы. Вось і Сакрат бачыў сваю ролю ў дапамозе людзям «нарадзіць» правільныя веды. Бо сапраўднае ўсведамленне ўзнікае ў самім чалавеку. Яно не можа быць навязанае іншымі. І толькі такое ўсведамленне, якое прыйшло да чалавека знутры, дае сапраўдныя веды.

Удакладню: здольнасць нараджаць дзяцей – гэта натуральная чалавечая ўласцівасць. Гэтак сама ўсе людзі здольныя ўсведамляць філасофскія ісціны, дзеля гэтага ім трэба толькі скарыстаць свой розум. Калі чалавек «бярэцца» за розум, ён здабывае такое ўсведамленне ў самім сабе.

Прыкідваючыся, быццам нічога не ведае, Сакрат прымушаў людзей карыстацца іх розумам. Ён мог «скрывадушнічаць», удаючы з сябе невука ці робячы выгляд, што ён дурнейшы, чым ёсць. Мы называем гэта «сакратавай іроніяй». З дапамогай такога прыёму ён бесперастанна выкрываў памылкі ў мысленні афінян. Часцяком ён займаўся гэтым пасярод плошчы – то бок, ва ўсіх на вачах. У такой сітуацыі Сакрат мог выставіць чалавека на смех, бы якога дурня, пры вялікім скопішчы людзей.

Таму не дзіўна, што ўрэшце ён пачаў шмат каму дакучаць і шмат каго раздражняць, асабліва тых, хто меў уладу ў грамадстве. Сакрат казаў: «Афіны – што разамлелая кабыла, а я – той сляпень, які намагаецца яе раскатурхаць і вярнуць да жыцця». (А што чалавек робіць, калі яго даймае сляпень, Сафія? Ты можаш адказаць на гэта пытанне?)

Боскі голас

Але не дзеля таго, каб дапачы сваім бліжнім, Сакрат джгаў іх за лыткі. Нешта ўсярэдзіне не давала яму іншага выбару. Ён заўжды казаў, што ў ім гаворыць нейкі «боскі голас». Сакрат выступаў, напрыклад, супраць асуджэння людзей на смерць. Акрамя таго,

ён адмаўляўся паклёпнічаць на сваіх палітычных супраціўнікаў. Урэшце гэта каштавала яму жыцця.

У 399 г. да н. э. яго абвінавачалі ў тым, што ён «уводзіць новыя боствы» і «наварочвае моладзь на грэх». Невялікаю большасцю галасоў калегія з 500 прысяжных прызнала яго вінаватым.

Безумоўна, ён мог папрасіць літасці. Ці прынамсі ўратаваў бы сабе жыццё, уцёкшы з Афінаў. Але ён не быў бы Сакратам, калі б зрабіў гэта. Рэч у тым, што сваё сумленне – і праўду – ён ставіў вышэй за сваё жыццё. Ён пераконваў, што робіць на карысць дзяржаве. Але ўсё адно быў асуджаны на смерць. Неўзабаве ён выпіў келіх з атрутай у прысутнасці самых блізкіх сваіх сяброў. Пасля лёг і памёр.

Чаму, Сафія? Чаму Сакрат мусіў памерці? Ужо 2400 гадоў чалавецтва думае над гэтым пытаннем. Але ў гісторыі ён не адзіны, хто пайшоў на смерць за свае перакананні. Нядаўна я згадаў Ісуса, бо сапраўды паміж Ісусам і Сакратам знойдзецца шмат агульных рысаў. Пералічу некаторыя.

Як Ісусавы, так і Сакратавы сучаснікі лічылі іх загадкавымі асобамі. Ні адзін, ні другі не пакінуў пасля сябе ніякай пісьмовай спадчыны. Таму наша ўяўленне пра іх цалкам залежыць ад сведчанняў, пакінутых іхнімі вучнямі. І адзін, і другі, несумненна, былі цудоўнымі прамоўцамі. Акрамя таго, яны прамаўлялі з ярка выяўленым натхненнем, якое магло адначасова і захапляць і раздражняць. Абодва лічылі, што прамаўляюць ад імя таго, хто стаіць вышэй за іх. Яны не давалі спакою ўладам, крытыкуючы ўсялякія формы несправядлівасці і ўжывання сілы. І нарэшце, абодва паплаціліся жыццём за сваю дзейнасць.

Агульныя рысы выразна праступаюць і ў судовых працэсах над Ісусам і Сакратам. Абодва, насамрэч, маглі папрасіць літасці і тым захаваць сабе жыццё. Але яны разумелі сваё прызначэнне, якому здрадзілі б, не прыняўшы смерць. Яны прынялі пакаранне з высока паднятаю галавой і тым самым здабылі сабе тысячы прыхільнікаў і пасля смерці.

Параўноўваючы Ісуса з Сакратам, я зусім іх не атаясамліваю.

Перш за ўсё, мне хочацца давесці, што іх погляды былі неаддзельныя ад іх асабістай мужнасці.

Афінскі джокер

Ізноў Сакрат, Сафія! Не думай, што мы з ім ужо скончылі. Мы разгледзелі яго метады. Але які быў прадмет яго філасофскіх даследаванняў?

Сакрат быў сучаснікам сафістаў і, як і яны, больш цікавіўся чалавекам і яго жыццём, чым натурфіласофскімі праблемамі. Некалькімі стагоддзямі пазней рымскі філосаф *Цыцэрон* сказаў, што Сакрат «запрасіў філасофію сысці з нябёсаў на зямлю, пасяліўшы яе ў гарадах і ўвёўшы ў дамы, чым змусіў людзей разважаць пра жыццё і норавы, пра дабро і зло».

Але Сакрат адрозніваўся ад сафістаў адною важнаю рысай. Ён не лічыў сябе за «сафіста», то бок за вучонага ці дасведчанага чалавека. Таму ён, у адрозненне ад сафістаў, не браў грошай за навучанне. Сакрат называў сябе «філосафам» у самым сапраўдным значэнні гэтага слова. «Філо-саф» азначае, насамрэч, «той, хто імкнецца да мудрасці».

Табе зручна сядзець, Сафія? Каб далей разабрацца з курсам, табе важна засвоіць розніцу паміж «сафістам» і «філосафам». Сафісты бралі грошы за свае мудрагелістыя прамовы, і такіх «сафістаў» за ўсю гісторыю нам вядома нямала. Мне згадваюцца розныя школьныя настаўнікі і ўсёведы, якія або цалкам задаволены той крыхай, якую ведаюць, або робяць выгляд, што ведаюць шмат, а напраўду – ні каліва. З такімі «сафістамі» ты напэўна сустракалася ў сваім жыцці. Сапраўдны ж *філосаф*, Сафія, – гэта нешта зусім іншае, цалкам супрацьлеглае «сафісту». Філосаф разумее, што напраўду ведае вельмі мала. Якраз з гэтай прычыны ён безупынна імкнецца да ведаў. Сакрат быў адной з такіх рэдкіх асобаў. Ён *разумеў*, што нічога ні пра жыццё, ні пра свет не ведае. Але самае галоўнае – тое, што ён так мала ведаў, не давала яму спакою.

Такім чынам, філосаф – гэта чалавек, які прызнае, што ёсць процьма ўсяго, чаго ён не разумее. І гэта не дае яму спакою. Але якраз праз гэта ён – мудрэйшы за ўсіх, хто робіць выгляд, быццам ведае шмат, а насамрэч ні ў чым не разбіраецца. Я сказаў: «Разумнейшы той, хто ведае, што нічога не ведае». Сам жа Сакрат гаварыў, што ён ведае толькі адно: што ён – не ведае. Запомні гэта выказванне, бо такое прызнанне ад філосафаў пачуеш надзвычай рэдка. Апроч таго, яго разгалашэнне бывае так небяспечна, што можа каштаваць жыцця. Найбольшую пагрозу нясе той, хто *пытаецца*. Той, хто адказвае, вялікай шкоды не зробіць. Усяго адно пытанне можа хаваць у сабе большую пагрозу, чым тысяча адказаў.

Ты, мусіць, чула казку пра новае ўбранне караля? Напраўду на каралі ў той гісторыі не было нічога, але ніводзін падданы не насмеліўся сказаць гэта. І тут з'явілася дзіця, якое крыкнула, што кароль голы. Гэта было *адважнае* дзіця, Сафія. Вось і Сакрат так сама адважыўся паведаміць, як мала людзі ведаюць. Але пра падбенства паміж дзецьмі і філосафамі мы ўжо раней згадвалі.

Паўторым яшчэ раз: перад чалавецтвам стаіць шэраг важных пытанняў, на якія не так проста знайсці адказ. У сувязі з гэтым у нас ёсць дзве магчымасці: або мы будзем ашукваць саміх сябе і іншых, робячы выгляд, што ўсё нам патрэбнае мы ведаем, – або ўвогуле не будзем заўважаць вялікія пытанні і назаўсёды адмовімся ад іх далейшага вырашэння. Такім чынам, чалавецтва можа на падзяліць на дзве часткі. Па вялікім рахунку, людзі або занадта ўпэўненыя, або абыякавыя. (І як адны, так і другія мітусяцца, зашываючыся глыбей у трусіную поўсць!) Гэта, дарагая Сафія, – быццам раскладаеш калоду карт. Чорныя фарбы ў адзін стосік, чырвоныя – у другі. Але бывае, што выпцягваеш з калоды джокера, які не належыць ні да чырваў ці жалудоў, ні да звонкаў ці вінаў. Сакрат якраз і стаў у Афінах такім вось джокерам. Ён не быў ні занадта ўпэўнены, ні абыякавы. Ён ведаў толькі, што нічога не ведае. Іначай кажучы, ён быў філосафам – чалавекам, які не адступае ад свайго, які нястомна імкнецца да сапраўднай ведаў.

Расказваюць, што аднойчы афіняне спыталі ў Дэльфійскага аракула, хто ў Афінах самы разумны. Аракул адказаў, што Сакрат. Калі Сакрат пра гэта пачуў, ён, мякка кажучы, здзівіўся. (Думаю, Сафія, што ён рассямяўся!) Хутка ён выправіўся ў горад – сустрэцца з чалавекам, які ў сваім уяўленні і на думку людзей быў дужа разумны. Але калі выявілася, што гэты чалавек няздольны даць дакладныя адказы на яго пытанні, Сакрат нарэшце паверыў, што аракул меў рацыю.

Галоўным для Сакрата было знайсці трывалы падмурак нашаму пазнанню. І ён меркаваў, што знайшоў такі падмурак у чалавечым розуме. Са сваёй непакіснай верай у чалавечы розум ён быў перакананым *рацыяналістам*.

Правільныя веды вядуць да правільных учынкаў

Я ўжо згадваў, што Сакрат чуў у сабе нейкі боскі голас, голас «сумлення», які тлумачыў яму, што ёсць праўда. «Той, хто ведае, што ёсць добра, будзе рабіць добрыя ўчынкi», – гаварыў ён. Ён меў на ўвазе, што правільныя веды памнажаюць правільныя ўчынкi. І толькі той, хто робіць правільна, будзе «правільным чалавекам». Калі мы робім дрэнна, гэта значыць, што мы не ведаем, як зрабіць лепш. Таму свае веды трэба бесперастанна множыць. Сакрат якраз і займаўся тым, што спрабаваў знайсці зразумелыя і ўсеагульныя вызначэнні праўды і няпраўды. У адрозненне ад сафістаў, ён меркаваў, што здольнасць аддзяляць праўду ад няпраўды ідзе ад розуму, а не ад грамадства.

Табе, Сафія, мабыць, не так лёгка гэта зразумець. Паспрабую яшчэ раз: Сакрат лічыў, што чалавек не можа быць шчаслівым, калі ідзе супраць сваіх перакананняў. А вось калі ён ведае, як яму стаць шчаслівым, то будзе намагацца гэта зрабіць. Менавіта таму чалавек, які ведае, што ёсць добра, будзе рабіць добрыя ўчынкi. Бо, напэўна ж, нікому не хочацца зрабіцца няшчасным?

Сафія, а што ты сама думаеш? Ці змагла б ты жыць шчасліва,

калі б увесь час рабіла адно, а сама ўсярэдзіне ведала, што гэта дрэнна? Дагэтуль знойдзеца нямала людзей, якія хлусяць, крадучь, паклёпнічаюць на іншых. Пэўна, яны таксама ведаюць, што паводзяць сябе пагана, – ці несумленна, калі табе так больш падабаецца. І ты думаеш, яны адчуваюць сябе шчаслівымі?

Сакрат так не думаў.

Прачытаўшы ліст пра Сакрата, Сафія хуценька схавала яго ў бляшанку і вылезла ў сад. Ёй хацелася ўнікнуць распытаў аб тым, дзе яна была, таму яна пабегла ў хату, каб паспець да прыходу маці, якая хутка павінна была вярнуцца з крамы. Апроч таго, Сафія абяцала вымыць посуд.

Толькі яна напусціла ў ракавіну вады, як зайшла маці з двума поўнымі торбамі. Мабыць, таму яна заўважыла:

– Сафія, ты апошнім часам нейкая не такая.

У Сафіі мімаволі вырвалася:

– Сакрат таксама быў не такі.

– Сакрат?

У маці вочы на лоб палезлі.

– Шкада толькі, што ён за гэта паплаціўся жыццём, – дадала Сафія, глыбока задумаўшыся.

– Не, ну вы чулі? Сафія, я ўжо й не ведаю, што мне з табой рабіць.

– Сакрат таксама не ведаў. Ён ведаў толькі, што нічога не ведаў. Але ён быў найразумнейшым чалавекам у Афінах.

Маці не знайшла, што сказаць. Нарэшце, вымавіла:

– Вас гэтаму ў школе вучаць?

Сафія заўзята пакруціла галавою:

– Там нас нічому не вучаць... Розніца паміж школьным настаўнікам і сапраўдным філосафам у тым, што настаўнік лічыць, што ведае цэлую процьму і гэтую процьму ўвесь час убівае вучням у галовы. А філосаф спрабуе разабрацца разам з вучнямі.

– Ну, ясна, зараз мы зноў пачнем гаварыць пра белых трусой. Ведаеш, мне дужа хочацца ўбачыць, у каго ты, насамрэч, закахалася. А то мне пачынае здавацца, што ён крыху з галавой не сябруе.

Сафія адварнулася ад ракавіны. Памахаўшы ў бок маці ёршыкам, яна заўважыла:

– Яшчэ як сябруе! Проста ён сляпнём лезе ў вочы людзям, каб іх раскатурахаць. А ўсё дзеля таго, каб людзі пачалі думаць на іншы лад.

– Не, хопіць ужо. Мне здаецца, ён нейкі нахабнік.

Сафія зноў павярнулася да посуду:

– Можа, ён не такі ўжо і разумнік, але й не нахабнік. Ён імкнецца да сапраўдных ведаў. Паміж джокерам і ўсімі астатнімі фарбамі ў калодзе ёсць значная розніца.

– Што ты сказала пра джокера?

Сафія кіўнула:

– Ты калі-небудзь задумвалася, як многа ў калодзе чырваў і звонкаў? І вінаў з жалудамі хапае. Але на ўсіх на іх толькі адзін джокер.

– Дзіця маё, што ты гаворыш?

– Ты пытаешся, вось я і адказваю!

Маці распакавала торбы. Пасля ўзяла газету і пайшла ў гасцёўню. Сафіі здалася, што маці неяк занадта шчыльна зачыніла за сабою дзверы.

Управіўшыся з посудам, яна паднялася да сябе ў пакой. Чырвоны шаўковы шалік ляжаў у шафе на верхняй паліцы побач з цаглінкамі «Лега». Яна выцягнула яго і ўзялася пільна разглядаць.

Хільда...

АФІНЫ

*... на месцы руін узвышаліся
шматлікія высокія будынкi ...*

Пад вечар маці выправілася адведаць сяброўку. Як толькі за ёй зачыніліся дзверы, Сафія пабегла ў сад да Схованкі ў старым жыва-плоце. Побач з пернікавай бляшанкай яна заўважыла тоўсты паку-нак. Сафія тут жа здзерла з пакунка абгортку. Відэакасета!

Яна паляцела ў хату. Ну, трэба ж такое: відэакасета! Нешта зусім новае. Але адкуль філосафу вядома, што ў іх ёсць відэамагнітафон? І што на гэтай касеце?

Сафія сунула касету ў апарат. Неўзабаве на тэлевізарным экране ўзнік вялікі горад. Сафія зразумела, што гэта – Афіны, бо камера затрымалася на Акропалі. Яна раней ужо бачыла выявы гэтых старых руінаў.

Але цяпер усё было ўжывую. Паміж рэшткамі храмаў соваўся натоўп па-летняму апранутых турыстаў з фотаапаратамі на шыі. Але ў аднаго на шыі матляўся плакат, ці ёй здалося? Зноў той самы плакат! Што на ім напісана? «Хільда»?

Неўзабаве на экране ўзнікла выява чалавека сярэдняга веку. Даволі маленькага, з акуратна падстрыжанай чорнай бародкай і берэтам на галаве. Ён павярнуўся да камеры і сказаў:

– Сардэчна вітаю цябе ў Афінах, Сафія! Ты, напэўна, ужо здагадалася, што я і ёсць той самы Альбэрта Кнокс. А калі не, то нагадаю: вялікага белага труса да гэтай пары цягнуць з чорнага капелюша Сусвету. Мы стаім на Акропалі. Слова «Акропаль» азначае «гарадская крэпасць», або, дакладней, «горад на ўзвышшы».

Людзі засялілі гэтае месца яшчэ ў каменным веку. Прычынай, натуральна, стала яго адмысловае размяшчэнне. Гэтае высокае плато было лёгка абараняць ад ворагаў. Апроч таго, з Акропаля добра праглядалася адна з самых лепшых гаваняў Міжземнамор'я... З цягам часу, калі Афiны разрасліся на раўніне ніжэй за плато, Акропаль пачалі выкарыстоўваць у якасці цытадэлі і храмавага месца. У першай палове V ст. да н. э. выбухнула кровапралітная вайна з персамі, а ў 480 гг. да н. э. персідскі цар *Ксеркс* разрабаваў Афiны і спаліў усе старажытныя драўляныя пабудовы Акропаля. Праз год грэкі ўзялі перамогу над персамі, і ад таго часу, Сафія, у Афiнах пачынаецца залаты век. Акропаль забудавалі нанова, але цяпер выключна храмавымі будынкамі, – і ён зрабіўся яшчэ велічнейшым і прыгажэйшым, чым быў. Якраз у гэты час Сакрат вандраваў па вуліцах і плошчах горада і гутарыў з афiнянамі. На яго вачах адбывалася аднаўленне Акропаля і ўзвядзенне гэтых грандыёзных збудаванняў, якія мы бачым вакол. Будаўніцтва ішло ашаламляльнае! За мной узвышаецца самы вялікі храм. Ён называецца Парфенон, або «храм Дзевы», а ўзвялі яго ў гонар багіні *Афiны*, якую шанавалі за заступніцу горада. Гэтая вялізная мармуровая хароміна не мае ніводнае прамой лініі, усе чатыры яе бакі крыху пукатыя. Так зрабілі, каб пабудова не здавалася неабсяжнай. Нават пры яе неверагодных памерах воку няцяжка яе ўспрымаць. Так адбываецца праз падман зроку. Калоны храма таксама крыху нахіленыя да цэнтра – калі б яны былі яшчэ вышэйшыя і маглі сысціся разам недзе высока над храмам, то ўтварылі б піраміду вышынёй 1500 метраў. Усярэдзіне храма стаяла толькі 12-метровая статуя Афiны. Дадам яшчэ хіба, што белы мармур сцен быў афарбаваны ў мноства яркіх колераў, а дастаўлялі яго з гары аж за 16 кіламетраў адсюль...

Сафія стаіла дыханне. Няўжо да яе з экрана сапраўды звяртаецца настаўнік філасофіі? Яна бачыла яго ценярыс толькі аднойчы, дый тое ў цемры. Але цалкам магчыма, што ён і ёсць той самы чалавек, які прамаўляе да яе цяпер, стоячы на Акропалі ў Афiнах.

Неўзабаве Альбэрта Кнокс, за якім не адставала і камера, рушыў

уздоўж бакавой сцяны храма. На самым беразе абрыву ён, нарэшце, спыніўся і паказаў на краявід унізе. Камера схапіла стары тэатр, які месціўся якраз пад Акропалем. Чалавек у берэтцы павёў далей свой аповед:

– Гэта старажытны тэатр Дыяніса. Мабыць, самы старажытны ў Еўропе. У Сакратавы часы тут ставілі свае трагедыі знакамітыя *Эсхіл*, *Сафокл* і *Эўрыпід*. Я раней быў згадваў трагедыю няшчаснага цара Эдыпа. Спектакль пра яго быў пастаўлены ўпершыню менавіта тут. Ігралі таксама камедыі. Самым выбітным камедыёграфам быў *Арыстафан*, які, дарэчы, напісаў яхідную камедыю пра мясцовага дзівака Сакрата. У самай глыбіні ты бачыш тую самую каменную сцяну, на фоне якой ігралі арктуры. Яна называлася «скенэ», ад яе паходзіць наша слова «сцэна». А слова «*тэатр*» паходзіць, дарэчы, ад старажытнагрэцкага слова «бачыць». Але, Сафія, мы хутка зноў вернемся да нашых філосафаў. Мы абыдзем Парфенон і сыдзем уніз праз уваходную частку...

Маленькая постаць чалавека ў берэтцы рухалася ўздоўж Парфенона, аж пакуль справа не паказаліся іншыя, крыху меншыя храмы. Тут філосаф пакročыў уніз па лесвіцы, якую абступалі частыя высачэзныя калоны. Спусціўшыся да падножжа Парфенона, ён скіраваў да нейкага пагорка і адтуль паказаў на Афіны:

– Пагорак, на якім мы стаім, называецца *Арэапаг*. У даўніну афінскі вышэйшы суд выносіў тут выракі ў справах, звязаных з забойствамі. А праз шмат стагоддзяў тут прамаўляў да афінян апо-стал Павал, расказваючы пра Ісуса і хрысціянства. Але да гэтага ў нас яшчэ будзе нагода вярнуцца пазней. А цяпер ты бачыш злева ўнізе руіны старажытнай афінскай плошчы. Акрамя вялікага храма, узведзенага ў гонар бога-каваля Гэфеста, ад яе засталіся хіба што груды мармуру. Туды мы й накіруемся...

Праз якое імгненне ён ужо стаяў сярод старажытных руінаў. А велічны храм Афіны на Акропалі апынуўся высока пад небам – у самым версе тэлевізарнага экрана. Настаўнік прымасціўся на мармуровай камлызе. Неўзабаве ён глянуў у камеру і сказаў:

– Мы сядзім на ўскрайку старажытнай афінскай плошчы –

агоры. Невясёлае відовішча, праўда? Я маю на ўвазе, невясёлае сёння. Але калісьці даўно на гэтым месцы ўзвышаліся велічныя храмы, залы судовых паседжанняў і іншыя грамадскія будынкі, крамы, канцэртная зала і нават вялізнае гімнастычнае памяшканне. Яны абступалі плошчу, якая мела форму вялізнага квадрата... На гэтым лапіку зямлі былі закладзеныя асновы ўсёй еўрапейскай цывілізацыі. Такія словы, як «палітыка» і «дэмакратыя», «эканоміка» і «гісторыя», «біялогія» і «фізіка», «матэматыка» і «логіка», «тэалогія» і «філасофія», «этыка» і «псіхалогія», «тэорыя» і «метада», «ідэя» і «сістэма», а таксама многа-многа іншых, былі ўведзеныя ва ўжытак нешматлікім народам, паўсядзённае жыццё якога круцілася вакол гэтай плошчы. Тут хадзіў Сакрат, які гутарыў з праходзімі. Мабыць, часам ён спыняў якога раба, што нёс на плячах вялікую бутлю з алеем, і задаваў знясіленаму чалавеку адно са сваіх філасофскіх пытанняў. Сакрат лічыў, што нават раб мае такія самы розум, як арыстакрат. Мабыць, часам ён зацята спрачаўся з нейкім гараджанінам або ціха гутарыў са сваім маладым вучнем Платонам. Нават падумаць дзіўна. Мы да нашых дзён карыстаемся «сакратавай» і «платонавай» філасофіяй, але ўсё роўна гэта не зусім тое, пра што гаварылі самі Платон і Сакрат.

Само сабою, Сафіі ўсё здавалася дзіўным. Не менш яе дзівіла і тое, як гэта раптам філосаф звяртаецца да яе з відэазапісу на касеце, якую прынёс таемны сабака ў яе самае патаёмнае месца ў садзе.

Неўзабаве філосаф падняўся з мармуровай камлыгі, на якой сядзеў, і неяк па-змоўніцку дадаў:

– Увогуле, Сафія, я разлічваў на гэтым скончыць. Думаў, пакажу табе Акропаль і руіны старажытнай агоры – і хопіць. Але пакуль не ўпэўнены, ці ўдалося табе адчуць усю велічнасць гэтага старажытнага месца, таму... не ўстрымаўся і... пайшоў крыху далей. Гэта, зразумела, цалкам ні ў якія вароты... але мне чамусьці думаецца, што ты нікому пра гэта не скажаш. Ну, мы не надоўга.

Больш ён не сказаў нічога, толькі стаяў моўчкі і пазіраў на камеру. Неўзабаве на экране ўзнікла зусім іншая выява. На месцы руін узвышаліся шматлікія высокія будынкі. Нібыта нехта махнуў

чарадзеіным прутком – і ўсе старажытныя руіны ператварыліся ў толькі што ўзведзеныя пабудовы. Над кругавідам па-ранейшаму ўзвышаўся Акропаль, але цяпер і ён сам, і будынкі ўнізе вакол плошчы стаялі новенькія-новенькія. Залачоныя і фарбаваныя ў яркія колеры. Па вялікай квадратнай плошчы шпацыравалі людзі ў раскошным убранні. Хто з мячом на поясе, хто з пасудзінай на галаве, а хто са скруткам папіруса пад пахай.

Толькі цяпер Сафія пазнала настаўніка філасофіі. На ім па-ранейшаму была блакітная берэтка, але апрануты ён быў у жоўтую адзежыну, як усе іншыя людзі на тэлевізійным экране. Наблізіўшыся да Сафіі, ён зазірнуў у камеру і сказаў:

– Ну вось, Сафія. Мы ў старажытных Афінах. Разумееш, мне хацелася, каб ты сама тут пабывала. На дварэ 402 год да нараджэння Хрыстова, застаецца тры гады да смерці Сакрата. Спадзяюся, ты належным чынам ацэніш гэта ўнікальнае падарожжа, дзеля якога, дарэчы, было дужа складана расстарацца на відэакамеру.

У Сафіі галава пайшла кругам. Якім чынам гэты таямнічы настаўнік раптам апынуўся ў Афінах за 2400 гадоў назад? Якім чынам яму ўдалося зрабіць запіс зусім іншай эпохі? Сафія ведала напэўна, што ў старажытнасці нікага відэа не было. Можна, яна глядзіць мастацкі фільм? Але ўсе мармуровыя будынкі выглядалі такімі сапраўднымі. Калі б дзеля нейкага фільма давялося ўзвесці цэлую старажытную плошчу ў Афінах разам з усім Акропалем, – гэта былі б занадта дарагія дэкарацыі. Ва ўсякім разе, паказаць Сафіі, як выглядалі Афіны, каштавала б нямерана.

Чалавек у берэтцы спытаўся ў яе ў камеру:

– Бачыш тых дваіх ля каланады?

Сафія згледзела старога ў паношаным адзенні. З нерасчасанаю барадой, вырачанымі блакітнымі вачамі, пульхнымі шчокамі. Побач з ім стаяў прыгожы мужчына маладога веку.

– Ты ўжо, напэўна, здагадалася, хто гэта. Гэта Сократ і яго малады вучань Платон, Сафія. І хутка ты з імі сустрэнешся асабіста.

Настаўнік філасофіі скіраваўся наўпрост да гэтых дваіх, што гутарылі пад высокімі калонамі. Наблізіўшыся, ён прыўзняў берэт-

ку і нешта сказаў, але Сафія не зразумела. Нешта па-грэцку. Праз пэўны час ён патлумачыў Сафіі ў камеру:

– Я сказаў ім, што адна дзяўчынка з Нарвегіі хоча з імі сустрэцца. І зараз Платон задасць некалькі пытанняў, над якімі табе трэба будзе паразважаць. Але трэба паспяшацца, каб нас не заўважыла варта.

У Сафіі ў скронях затахкала кроў, калі яна ўбачыла, як на экране да яе набліжаецца малады мужчына:

– Вітаю цябе ў Афінх, Сафія! – голас у яго быў прыемны, але гаварыў ён з яўным акцэнтам. – Маё імя Платон і я маю да цябе чатыры заданні. Перш-наперш, падумай, як пекару патрапіць спячы 50 зусім аднолькавых пернікаў. Паразважай таксама, чаму ўсе коні аднолькавыя. І яшчэ – ці верыш ты, што душа ў чалавека бессмяротная. Ну і ўрэшце, паклапаціся адказаць на пытанне, ці аднолькавы розум у жанчын і ў мужчын. Жадаю табе поспехаў!

І ў той самы момант выява ў тэлевізары знікла. Сафія спрабавала перакруціць уперад і назад, але на касеце больш нічога не было.

Сафія намагалася даць рады сваім думкам. Але як толькі пачынала думаць пра адно, у галаву прыходзіла зусім іншае, і яна пачынала думаць пра гэтае іншае, на скончыўшы думаць пра папярэдняе.

Тое, што настаўнік філасофіі быў адмысловым настаўнікам, яна даўно ведала. Але калі ён пачаў карыстацца метадамі навучання, якія ішлі ў разрэз з усімі вядомымі законамі прыроды, тут, як падалося Сафіі, ён ужо хапіў цераз край.

Няўжо яна сапраўды бачыла ў тэлевізары Сакрата і Платона? Зразумела, што не, такога й быць не можа. Але ж яна не мультфільм глядзела!

Сафія выняла відэакасету з магнітафона, пабегла з ёю да сябе ў пакой і сунула на верхнюю паліцу ў шафе побач з цаглінкамі «Лега».

Змораная, яна павалілася на ложка і адразу заснула.

Праз некалькі гадзін у пакой зайшла маці. Яна ціхенька раскатурухала Сафію:

АФІНЫ

– Ну што з табой робіцца?

– Ммм...

– Ты так і будзеш спаць у сукенцы?

Сафія ледзь расплюшчыла вочы:

– Я была ў Афінах, – пралапатала яна.

І больш не здолела сказаць нічога, толькі адварнулася да сцяны і зноў заснула.

ПЛАТОН

... імкненне назад да спрадвечнага прыстанку душы ...

Наступнаю раніцай Сафія раптам прахапілася. Паглядзела на гадзіннік. Было крыху за пятую, але сон больш не йшоў, і яна выбралася з-пад коўдры.

Чаму гэта яна ў сукенцы? І раптам ёй усё ўспомнілася. Яна ўзлезла на эдлік і зазірнула не верхнюю паліцу ў шафе. Так і ёсць – там ляжала відэакасета. Значыць, ёй не прыснілася, ва ўсякім разе, не ўсё.

Але ж не бачыла яна Платона і Сакрата *на свае вочы*? Фу ты, сіл больш не было пра гэта думаць. Маці, мабыць-такі, мела рацыю, калі заўважыла, што з ёю нешта не так.

Ва ўсякім разе, сон яна страціла. А можа ёй схадзіць у Схованку і паглядзець, ці не прынёс сабака новы ліст?

Сафія ціхенька сышла па лесвіцы, абула красоўкі і выйшла на двор.

У садзе ўсё было надзіва нерухома і светла. Птушкі заходзіліся такім пошчакам, што Сафія ледзь не рассмяялася. У траве крышталёвымі кропелькамі пералівалася ранішняя раса.

Яе зноў уразіла, які гэты свет неспасціжна дзівосны.

У старым жываплоце было крыху вільготна. Ніякага ліста ў Схованцы не было, але Сафія ўсё роўна размясцілася на разложыстым карэнні, папярэдне абтросшы з яго расу.

Яна ўспомніла, што Платон з відэазапісу даў ёй некалькі заданняў. У першым было нешта пра тое, як пекару патрапіць спячы 50 цалкам аднолькавых пернікаў.

Сафія моцна задумалася, яна лічыла, што зрабіць гэта не так проста. Калі маці гады ў рады пякла бляху якіх абаранкаў, дык цалкам аднолькавых абаранкаў не атрымлівалася ніколі. Яна, вядома, не вучылася на пекара, і таму ў яе часам магло атрымацца не так прыгожа. Але пернікі, якія яны куплялі ў магазіне, таксама ніколі не былі цалкам аднолькавыя. Кожны пернік, які выходзіў з рук пекара, быў нечым адметны.

Раптам Сафія хітра ўсміхнулася. Яна ўспомніла, як аднойчы, пакуль яны з татам хадзілі ў горад, маці пякла да Калядаў. Калі яны вярнуліся, на кухонным стале ляжала куча пернікавых чалавечкаў. Няхай не ўсе яны былі беззаганныя, але ж, у пэўным сэнсе, яны былі цалкам аднолькавыя. Чаму яны былі аднолькавыя? Ды проста таму, што маці, выцінаючы пернікі, карысталася адной *формай*.

Сафія была рада, што ўспомніла пра калядныя пернікі, і вырашыла, што з першым заданнем справілася. Пекар здольны спячы 50 цалкам аднолькавых пернікаў, калі, выцінаючы іх, будзе карыстацца аднолькавай *формай*. Вось і ўсё!

Пасля Платон з відэазапісу, зазіраючы ў прыхаваную камеру, спытаў яе, чаму ўсе коні аднолькавыя. Але гэта няпраўда. Насамрэч, Сафія сказала б, што коні не бываюць цалкам падобныя адзін да аднаго, як і людзі.

Яна ўжо была падумала, што развязала і гэтае заданне, але раптам успомніла пра калядныя пернікі. Яны таксама хоць нечым ды адрозніваліся паміж сабой: адзін быў таўсцейшы, другі месцамі нават патрушчаны. Аднак усім і кожнаму было відавочна, што напраўду яны – «цалкам аднолькавыя».

Можа, Платон хацеў папытацца, чаму конь заўсёды конь, а не штосьці сярэдняе паміж канём і свіннёй. Нават калі адны коні бурыя, як мядзведзі, а другія белыя, як ягняты, ва ўсіх конях ёсць нешта агульнае. Сафіі, напрыклад, ніколі яшчэ не сустракаўся конь з шасцю ці васьмю нагамі.

Але ж не мог Платон усё-ткі лічыць, што ўсе коні аднолькавыя таму, што зробленыя адной *формай*?!

Потым Платон задаў яшчэ адно сапраўды ёмістае і цяжкае пы-

танне. Ці бесмяротная ў чалавека душа? Сафія не была ўпэўненая, што можа на гэта знайсці адказ. Яна ведала, што, калі чалавек памірае, яго цела спальваюць або закопваюць у зямлю, і на гэтым усё заканчваецца. Калі б душа ў чалавека была несмяротная, тады сам ён, трэба меркаваць, мусіў бы складацца з дзвюх розных частак: з цела, якое з гадамі марнее, ну, і душы, якая існуе больш-менш незалежна ад цела. Бабуля неяк казалася, што старэе толькі ейнае цела. Усярэдзіне яна па-ранейшаму адчувае сябе маладою дзяўчынай.

Успамін пра «маладую дзяўчыну» адразу навёў Сафію на апошняе пытанне: ці аднолькавы розум у жанчын і мужчын? Яна, прызнацца, не ведала. Усё залежала ад таго, што Платон меў на ўвазе, калі гаварыў пра «розум».

Раптам ёй успомнілася, як настаўнік філасофіі расказваў пра Сакрата. Сократ зазначаў, што ўсе людзі могуць спасцігнуць філасофскія ісціны самастойна, ім трэба толькі скарыстаць свой розум. Ён меркаваў, што раб, як і арыстакрат, таксама мае розум і здольны развязаць філасофскія пытанні. Сафія была ўпэўненая, што Сократ сказаў бы, што ў жанчын і мужчын розум аднолькавы.

Пакуль яна сядзела і так разважала, у жываплоце раптам зашамацела, запыхкала, як у паравым катле. І ў наступны момант у Схованку ўлез руды сабака. У пашчы ён трымаў вялікі канверт.

– Гермес! – узрадавалася Сафія. – Дзякую, дзякую!

Сабака паклаў канверт на калені Сафіі. Тая працягнула да сабакі руку і пачала гладзіць яго па поўсці.

– Малайчынка, Гермес, – прыгаворвала яна.

Задаволены, што яго лашчаць, сабака скруціўся каля Сафіі. Але праз некалькі хвілін усё ж падняўся і пачаў шчыміцца назад праз жываплот у тым самым кірунку, з якога прыпоўз. Не выпускаючы з рук жоўтага канверта, Сафія рынула за ім. Прадраўшыся праз шчыльны зараснік, яны неўзабаве апынулася за садом.

Гермес патрухаў да лесу, а Сафія, прыстроіўшыся за некалькі метраў ззаду, пабегла следам. Пару разоў сабака азіраўся і рыкаў, але Сафія не здавалася. Цяпер яна ўжо напэўна дабярэцца да філосафа, няхай нават ёй давядзецца бегчы хоць да саміх Афінаў!

Сабака прыпусціў хутчэй і неўзабаве выскачыў на вузкую сцежку. Сафія таксама павялічыла хуткасць і не адставала, пакуль сабака раптам не павярнуўся і не загаўкаў на яе, як сапраўдны вартавы пёс. Але і тады Сафія не здалася, а наадварот, паспрабавала наблізіцца яшчэ больш.

Урэшце Гермес паляцеў да лесу на ўвесь галоп. І Сафія зразумела, што сабаку ёй не дагнаць. Некаторы час яна яшчэ стаяла і слухала, як той аддаляецца. Потым усё канчаткова сціхла.

Сафія села на пянёк наўзбоч невялікай лясной прасекі. У руках у яе быў вялікі жоўты канверт. Яна разарвала яго, выцягнула некалькі надрукаваных на машынцы аркушаў і пачала чытаць:

Платонава Акадэмія

Зноў вітаю, Сафія, хоць прайшло й няшмат часу з нашай апошняй сустрэчы – я маю на ўвазе, у Афінax. Як бы там ні было, са мной ты цяпер знаёмая. А калі ўжо ты знаёмая і з Платонам, то прайродзем непасрэдна да справы.

Калі Сакрат мусіў выпіць келіх з атрутай, Платону (427–347 гг. да н. э.) было 29 гадоў. Доўгі час ён быў Сакратавым вучнем і пільна сачыў за яго судоваю цяжбай. Платон быў глыбока ўражаны тым, што афінскае грамадства здолела вынесці смяротны прысуд найстарэйшаму грамадзяніну. Пазней гэта вызначыла напрамак усёй яго філасофскай дзейнасці.

Пасля Сакратавай смерці Платон выразна ўбачыў, што паміж *рэальнымі* адносінамі, што існуюць у грамадстве, і *праўдай*, або *ідэалам*, існуе супярэчнасць. Першае, што зрабіў Платон як філосаф, ён выдаў прамову Сакрата перад судом. У ёй Платон апісвае зварот Сакрата да шматлікага сходу прысяжных.

Ты, напэўна, памятаеш, што Сакрат сам нічога не пісаў. Многія дасакратыкі пакінулі пасля сябе пісьмовую спадчыну, аднак мала што захавалася да нашых дзён. А вось асноўныя працы Платона, як лічыцца, захаваліся. (Акрамя Сакратавай абарончай прамовы перад судом, ёсць яшчэ збор лістоў і аж 35 філасофскіх дыялогаў).

Усе гэтыя творы дайшлі да нас дзякуючы яшчэ і таму, што непадалёк ад Афін у Платон заснаваў сваю філасофскую школу. Школа месцілася ў гаі, які насіў імя міфічнага героя Акадэма. Таму Платонава філасофская школа атрымала назву «Акадэмія». (З той пары па ўсім свеце былі заснаваныя тысячы розных «акадэмій». Мы і дагэтуль ужываем словы «акадэмікі» і «акадэмічныя дысцыпліны»!)

У Платонавай Акадэміі выкладалі філасофію, матэматыку і гімнастыку. Зрэшты, не зусім правільна будзе назваць гэта «выкладаннем». Самым важным у Платонавай Акадэміі было жывое абмеркаванне. Таму Платон не выпадкова выбраў пісаць у форме *дыялога*.

Вечна праўдзівае, вечна прыгожае, вечна добрае

Перш чым пачаць гэты курс філасофіі, я казаў, што часцяком бывае карысна пацікавіцца, у чым складаўся прадмет даследаванняў філосафа. Таму я і пытаюся: што даследаваў Платон?

Калі быць сціслым, можна сказаць, што Платона цікавілі адносіны паміж вечным і нязменным, з аднаго боку, і «цякучым», або «мінучым», з другога. (Не раўнуючы дасакратык!)

Мы ўжо згадвалі, што сафісты і Сократ адышлі ад натурфіласофскіх пытанняў і ў асноўным заняліся чалавекам і грамадствам. Але ў пэўным сэнсе, і сафістаў, і Сократа, паранейшаму цікавілі адносіны паміж вечным і непарушным, з аднаго боку, і тым, што «цячэ», – з другога. Яны цікавіліся гэтымі пытаннямі ў дачыненні да людской *маралі* і грамадскіх *ідэалаў*, ці *вартасцяў*. Па вялікім рахунку, сафісты меркавалі, што правільнае і няправільнае вызначаюцца ў розных гарадах-дзяржавах і ў розных пакаленнях па-рознаму. Вызначэнне правільнага і няправільнага, такім чынам, было, на іх думку, «мінучым». Сократ з сафістамі не згаджаўся. Ён меркаваў, што правілы вызначэння правільнага і няправільнага – вечныя і не залежаць ад часу. Кожны чалавек можа спасцігнуць такія няз-

менныя *нормы* з дапамогаю свайго розуму, бо чалавечы розум якраз ёсць нязменным і вечным.

Ты гэта зразумела, Сафія? Тады вернемся да Платона. Ён цікавіцца *адначасова* вечным і нязменным у прыродзе і вечным і нязменным у маралі і грамадскім жыцці. Менавіта так, бо для Платона гэта адно й тое ж. Ён спрабуе асэнсаваць усё «быццё» – вечнае і нязменнаяе. Уласна кажучы, на тое філосафы й існуюць. Яны не займаюцца вызначэннем найпрыгажэйшай дзяўчыны года ці найтаннейшых памідораў гэтага чацвярга. (Таму, дарэчы, яны не заўжды папулярныя!) Філосафы спрабуюць унікнуць марных, паўсядзённых справаў. Яны шукаюць вечна «праўдзівае», вечна «прыгожае» і вечна «добрае».

Цяпер, калі мы ў агульных рысах акрэслілі прадмет даследавання Платона, разгледзім яго больш дэтальна. Паспрабуем зразумець гэты надзвычайны склад мыслення, які пакінуў глыбокі след ва ўсёй пазнейшай еўрапейскай філасофіі.

Свет ідэй

Эмпедокл і Дэмакрыт зазначалі, што ўсё ў прыродзе «цячэ», але павінна быць і «нешта», ніколі нязменнаяе («чатыры карані» або «атамы»). Платон падтрымліваў такую пастаноўку пытання, але вырашаў яго па-іншаму.

На думку Платона, усё ў прыродзе, што мы ўспрымаем пачуццямі, «цячэ». Ніякіх «першаэлементаў», якія не падупадалі б разбурэнню, няма. Літаральна ўсё, што належыць «пачуццёваму свету», складаецца з матэрыялу, які руйнуецца часам. Але ўсё ўтворана паводле пэўнае «формы», часу не падуднай, нязменнай і вечнай.

Ты разумееш? Ну, разгледзім гэта іначай...

Чаму, Сафія, усе коні аднолькавыя? Ты, мабыць, скажаш, што яны зусім не аднолькавыя. Але ж ва ўсіх коней ёсць нешта агульнае, нешта такое, што не дае нам памыліцца, паказваючы на каня. Кожны асобны конь, сапраўды, «мінучы». Ён можа быць старым

і кульгавым, з цягам часу пачынае хварэць і здыхае. Але сама «форма каня» – вечная і нязменная.

Для Платона, такім чынам, вечным і нязменным ёсць не пэўны фізічны «першаэлемент». Вечнымі і нязменнымі з’яўляюцца пэўныя ўяўныя, або абстрактныя, формы, узоры, паводле якіх ствараецца ўсё існае.

Патлумачу: дасакратыкі знайшлі даволі прыдатнае тлумачэнне зменам у прыродзе, якое разам з тым дапускала, што застаецца і нешта нязменнае. Яны меркавалі, што ў аснове прыроднага кругавароту знаходзяцца вечныя і нязменныя найдрабнейшыя часцінкі, якія не знікаюць ніколі. І няхай яно так, Сафія! Я кажу: *няхай так!* Але ж яны не далі ніякага прыдатнага тлумачэння, чаму гэтыя «найдрабнейшыя часцінкі», якія некалі былі цаглінкамі ў складзе каня, праз чатыры-пяць стагоддзяў збіраюцца разам і ўтвараюць новага «каня»! Або слана, калі на тое пайшло, або кракадзіла. Платон адзначаў, што Дэмакрытавы атамы ніколі не ўтвораць «кракалана» або «сланадзіла». Таму ён і пайшоў у сваіх развагах далей.

Калі ты ўжо зразумела, пра што гаворка, можаш прапусціць гэты абзац. Але я на ўсякі выпадак яшчэ патлумачу: у цябе ёсць набор кубікаў «Лега», з якіх ты складаеш каня. Пасля ты разбураеш фігурку і складаеш кубікі ў скрынку. Але другі раз новы конь у цябе не атрымаецца толькі ад таго, што ты патрасеш скрынку з кубікамі. Хіба ж яны здолеюць скласціся ў новага каня самі па сабе? Не здолеюць, Сафія, табе давядзецца складаць каня *самой*. А здольная ты на гэта таму, што ў цябе ў галаве ёсць уяўленне пра тое, як конь выглядае. Такім чынам, «Лега»-конь ствараецца паводле пэўнага ўзору, які ва ўсіх конях застаецца нязменным.

А ці справілася ты з заданнем пра 50 аднолькавых пернікаў? Давай уявім, што ты ўпала з неба і ў жыцці ніколі не бачыла пякарні. І вось табе трапляецца досыць прывабная пякарня, у якую ты заходзіш і бачыш на прылаўку 50 аднолькавых пернікавых чалавечкаў. Думаю, ты пачухала б патыліцу, здзівіўшыся, як так магло стацца, што ўсе яны такія аднолькавыя. Зрэшты, можа,

аднаму не хапае рукі, у другога крыху адкрышылася галава, а ў трэцяга на пузе пузыр. Але трошкі разважыўшы, ты, бадай, прыйдзеш да высновы, што ўсе гэтыя чалавечкі маюць нешта агульнае. Няхай яны не ўсе беззаганныя, падумаеш ты, але яўна маюць *агульнае паходжанне*. Ты зразумееш, што ўсе пернікі зроблены адной і той самай формай. Больш за тое, Сафія: табе дужа захочацца самой убачыць гэтую форму. Бо зразумела, сама форма павінна быць нашмат дасканалейшая – ці, так бы мовіць, прыгажэйшая – за яе несамавітыя падабенствы.

Калі ты справілася з гэтым заданнем сама і без чужой дапамогі, значыць, ты развязаła філасофскую задачу такім самым чынам, як і Платон. Падобна да большасці мысляроў, Платон «упаў з неба». (Ён прымасціўся на самай паверхні тонкай трусінай поўсці). Яго цікавіла, чаму ўсе з’явы ў прыродзе такія падобныя адна на адну, і ён прыйшоў да высновы, што гэта магчыма ў сувязі з абмежаванай колькасцю *формаў*, якія стаяць «за» або «над» усім, што мы бачым вакол. Гэтыя формы Платон назваў *ідэямі*. За ўсімі коньмі, свіннямі і людзьмі стаіць «ідэя каня», «ідэя свінні» і «ідэя чалавека». (Так і ў згаданай пякарні, можна знайсці пернікавых людзей, пернікавых свіней і пернікавых коней. Таму што ў сапраўднай пякарні знойдзецца не адна, а шмат розных формаў. Але на кожнай *гатунак* пернікаў дастаткова ўсяго адной формы).

Выснова: Платон меркаваў, што за «пачуццёвым светам» стаіць нейкая адмысловая рэчаіснасць. Гэтую рэчаіснасць ён назваў *светам ідэй*. У ім знаходзяцца вечныя і нязменныя «першавывы» – узоры, паводле якіх ствараецца ўсё існае ў прыродзе. Такое разуменне рэчаіснасці мы называем платонаўскім *вучэннем аб ідэях*.

Сапраўдныя веды

Не сумняваюся, дарагая Сафія, што ты ўсё зразумела ў папярэднім раздзеле. Але ты можаш спытаць: «Няўжо Платон сапраўды так меркаваў? Няўжо ён сапраўды лічыў, што ў нейкай іншай рэчаіснасці *існуюць* такія формы?»

Насамрэч, ён літаральна так не казаў, але прынамсі ў некаторых ягоных дыялогах яго можна так зразумець. Паспрабуем прасачыць за яго довадамі.

Кожны філосаф імкнецца да спазнання вечнага і нязменнага. Які, напрыклад, можа быць сэнс у філасофскім даследаванні, прысвечаным існаванню канкрэтнай мыльнай бурбалкі? Папершае, яе і вывучыць належным чынам, бадай, не ўдасца, перш чым яна лопне. А па-другое, філасофскі трактат аб тым, чаго ніхто не бачыў і што праіснавала нейкіх пяць секунд, наўрад ці будзе мець попыт.

Платон меркаваў, што ўсё існае ў прыродзе – усё, што мы здольныя пачуццёва ўспрыняць, – можна параўнаць з мыльнай бурбалкай. Бо нішто ў пачуццёвым свеце не вечна. Ты сама добра ведаеш, што ўсе людзі і жывёлы раней ці пазней паміраюць і знікаюць. Нават мармуровая камлыга мяняецца і пакрысе разбураецца. (Акропаль ляжыць у руінах, Сафія! Па мне, гэта проста абуральна. Але нічога не зробіш.) Платон выказваў думку, што мы няздольныя здабыць дакладныя веды пра тое, што безупынна змяняецца. Пра ўсё, што належыць пачуццёваму свету – то бок усё, што мы можам успрыняць пачуццямі, – мы маем толькі няпэўныя ўяўленні, або *домыслы*. *Дакладныя веды* мы здабываем толькі з дапамогаю розуму.

Усё так, Сафія, і я зараз патлумачу Платонаву думку: асобны пернікавы чалавечак, пакуль цеста падыдзе і ён спячэцца, можа ў выніку гатоўкі выглядаць такім небаракам, што бывае цяжка сказаць, на што ён, уласна, падобны. Але пабачыўшы 20-30 такіх пернікаў – якія могуць быць больш ці менш дасканалымі, – я ўжо буду болей дакладна ведаць, як выглядае пернікавая форма. Я змагу прыйсці да гэтай высновы, нават калі ніколі не бачыў самой формы. І я не ўпэўнены, што, убачыўшы яе на свае вочы, склаў бы пра яе лепшае ўяўленне. Бо мы не заўсёды можам давяраць нашым пачуццям. Нават зрок у розных людзей неаднолькавы. Затое мы можам давяраць таму, што нам кажа розум, бо розум ва ўсіх аднолькавы.

Калі ты будзеш сядзець на занятках з 30 іншымі вучнямі і настаўнік спытае, які колер вясёлкі найпрыгажэйшы, ён напэўна ж атрымае багата розных адказаў. Аднак калі ён спытае, колькі будзе 8 памножыць на 3, увесь клас абавязаны будзе даць аднолькавы вынік. Вырашальнае слова тут застаецца за розумам, а розум у пэўным сэнсе – процілегласць меркаванню і адчуванню. Можна сказаць, розум вечны і ўсеагульны якраз таму, што адлюстроўвае толькі вечныя і ўсеагульныя адносіны.

Платон, дарэчы, дужа цікавіўся матэматыкай. Бо адносіны ў матэматыцы ніколі не змяняюцца. Таму мы і можам здабываць з яе дапамогай дакладныя веды. Але цяпер нам патрэбны прыклад: уяві, што ты пайшла пагуляць у лес і знайшла шышку. Дапусцім, ты «лічыш», што шышка круглая, а Ёрунь сцвярджае, што з аднаго боку яна прыплюснутая. (І тут вы пачынаеце спрачацца!) Але вы не можа дакладна ведаць, што насамрэч бачыце на свае вочы. Затое можаце з упэўненасцю сцвярджаць, што акружнасць мае 360° . У гэтым выпадку вы будзеце казаць пра *ідэальную* акружнасць, якой, мабыць, і няма ў прыродзе, але якую вы можаце цалкам выразна ўявіць у думках. (Тут вы якраз і маеце на ўвазе пернікавую форму, схаваную ад вачэй, а не асобных пернікавых чалавечкаў, раскладзеных на кухонным stole).

Кораценька падсумуем: пра тое, што намі *ўспрымаецца праз пачуцці*, мы атрымліваем толькі прыкладнае ўяўленне. Дакладныя веды можна здабыць толькі пра тое, што *спасцігаецца* розумам. Сума ўсіх вуглоў трыкутніка заўсёды будзе складаць 180° . Так сама і «ідэальны» конь заўсёды будзе на чатырох нагах, нават калі ў пачуццёвым свеце ўсе коні раптам стануць кульгавымі.

Неўміручая душа

Такім чынам, Платон меркаваў, што рэчаіснасць складаецца з дзвюх частак.

Першая частка – гэта *пачуццёвы свет*, пра які мы можам здабываць толькі няпэўныя і недаскана-

лыя веды з дапамогай нашых пяці (няпэўных і недасканалых) органаў пачуццяў. Усё ў пачуццёвым свеце «цячэ» – іначай кажучы, у ім нішто не вечна. У пачуццёвым свеце няма нічога, апроч рэчаў, якія з’яўляюцца й знікаюць.

Другая частка – гэта *свет ідэй*, пра які мы можам здабываць дакладныя веды з дапамогаю розуму. Свет ідэй непадуладны пачуццёваму ўспрымання. Затое ідэі (ці формы) – вечныя і нязменныя.

На думку Платона, чалавек – гэта таксама істота з дзвюх частак. У нас ёсць *цела*, якое «цячэ». Яно неадрыўна звязанае з пачуццёвым светам, таму нашаму целу вызначаны той самы лёс, што і ўсяму астатняму (напрыклад, мыльнай бурбалцы). Усе нашы пачуцці звязаныя з целам, і таму ім нельга давяраць. Але мы маем таксама неўміручую *душу*, якая ёсць прыстанкам розуму. І дзякуючы таму, што душа нематэрыяльная, яна здольная зазірнуць у свет ідэй.

Гэтым амаль усё ўжо сказана. Амаль, але яшчэ не ўсё, Сафія. Падкрэсліваю: ЯШЧЭ НЕ ЎСЁ!

У дадатак Платон меркаваў, што душа існуе і *да таго*, як знаходзіць прыстанак у целе. Спыраша яна пэўны час жыве ў свеце ідэй (ляжыць сабе на якой верхняй паліцы побач з іншымі пернікавымі формамі), а тады перасяляецца ў чалавечае цела і адразу забываецца на дасканалыя ідэі. І тут пачынае адбывацца нешта дзіўнае, нешта дзівоснае. Разам з тым як чалавек асвойвае формы ў прыродзе, у яго душы пакрысе абуджаюцца цьмяныя ўспаміны. Чалавек бачаць каня – каня недасканалага (таго самага пернікавага!), – і гэтага ўжо дастаткова, каб абудзіць у душы цьмяны ўспамін пра дасканалага «каня», якога душа некалі бачыла ў свеце ідэй. Адначасова ў душы абуджаецца памкненне назад, да спрадвечнага свайго прыстанку. Такое памкненне Платон называе *эрас*, што значыць «любоў». Душа перажывае «любоўнае памкненне» назад да свайго сапраўднага першапачатку. І з гэтай пары

цела і ўсё, дадзенае нам праз пачуцці, пачынае здавацца ёй недасканалым і неістотным. Урэшце душа адлятае на крылах гэтай любові «дадому», у свет ідэй, вырваўшыся з «цялеснага палону».

Трэба зазначыць, што такое Платонава апісанне тычыцца ідэальнага жыцця. Але далёка не ўсе даюць сваёй душы волю, адпускаючы яе ў вандроўку да свету ідэй. Звычайна людзям больш даспадобы трымацца «адлюстравання» ідэй у пачуццёвым свеце. Яны бачаць аднаго каня, потым другога... Але не бачаць таго, чый недакладнай копіяй ёсць усе гэтыя коні. (Яны ўлятаюць на кухню і пачынаюць хапаць пернікавых чалавечкаў, не задаючыся пытаннем, адкуль яны там узяліся). Платон кажа пра шлях *філасафа*. Яго філасофію можа лічыць апісаннем філасофскага ладу жыцця.

Убачыўшы цень, ты, Сафія, мусіць, задумаешся, што гэты цень адкідае. Напрыклад, перад табой будзе цень нейкай жывёлы. «Можа быць, гэта конь?» – падумаеш ты, але будзеш вагацца. А пасля павернешся і ўбачыш сапраўднага каня, які, безумоўна, нашмат прыгажэйшы і мае нашмат выразнейшыя абрысы за той размазаны «конскі цень». ПАВОДЛЕ ПЛАТОНА, УСЕ ІСНЫЯ З’ЯВЫ І РЭЧЫ Ё ПРЫРОДЗЕ – ТОЛЬКІ ЦЕНІ АД ВЕЧНЫХ ФОРМАЎ, АБО ІДЭЙ. Аднак большасць людзей задаволеныя жыццём сярод ценяў. Яны не задумваюцца над тым, што адкідае гэтыя цені. Яны лічаць, што цені – гэта і ёсць усё існае, і перастаюць успрымаць іх як цені. Так пакрысе яны забываюцца і пра неўміручасць сваёй душы.

Шлях наверх са змрочнай пячоры

Каб патлумачыць гэта, Платон расказвае прыпавесць. Мы называем яе прыпавесцю пра пячору. Перакажу яе сваімі словамі.

Уяві сабе вязняў, якія сядзяць у глыбіні падземнай пячоры. Закутыя па руках і нагах, яны павернуты спінаю да ўваходу, а перад вачыма ў іх – толькі сцяна. Ззаду высіцца мур, а за гэтым мурам рухаюцца чалавекападобныя істоты, якія праносяць па-над ім

розныя рэчы. Яшчэ далей гарыць вогнішча, і на сцяну ў пячоры ад рэчаў падаюць доўгія цені. Гэты «тэатр ценяў» – адзінае, што бачаць вязні. Ад самага нараджэння яны сядзяць нерухома, і таму вераць, што, апроч ценяў, нічога болей няма.

А цяпер уяві, што адзін вязень здолеў вызваліцца з палону. Жаданне ўцячы ў яго ўзнікла, калі ён пачаў цікавіцца, адкуль на сцяне бяруцца ўсе гэтыя цені. І вось, нарэшце, яму пашчасціла вызваліцца з кайданоў. Як ты думаеш, што здарыцца, калі ён павернецца да рэчаў над мурам? Безумоўна, спачатку ад яркага святла ён зажмурыць вочы. Ён адразу нават не здолее ўцяміць, што гэта за рэчы, бо раней нічога, акрамя іх ценяў, не бачыў. А калі яму пашчасціць пранікнуць за мур, абысці вогнішча і апынуцца на вольнай прыродзе, ён збянтэжыцца яшчэ больш і спачатку нічога не зразумее. Але паступова, працершы вочы, ён прыйдзе ў захапленне ад неверагоднай прыгажосці навакольнага свету. Упершыню ў жыцці ён убачыць выразныя абрысы і колеры. Ён убачыць сапраўдных жывёл і сапраўдныя кветкі, нікчэмным падабенствам якіх былі выявы ў пячоры. І тады яму стане цікава, адкуль узяліся ўсе гэтыя звяры й кветкі. І тут ён убачыць на небе сонца і зразумее, што ў сапраўднасці яно і дорыць жыццё ўсім звярам і кветкам, як агонь у пячоры спараджаў цені рэчаў.

Цяпер шчасліваму вязню скакаць бы на волі і радавацца здабытай свабодзе. Але ён думае пра тых, хто застаўся ў пячоры. Таму ён вяртаецца назад. І апынуўшыся зноў у падземным змроку, спрабуе пераканаць астатніх, што цені на пячорнай сцяне – усяго толькі нікчэмнае падабенства сапраўдных рэчаў. Але яму ніхто не дае веры. Усе толькі ківаюць на сцяну і кажуць, што нічога, апроч таго, што яны бачаць, няма. І ўрэшце забіваюць былога вязня.

У сваёй прыпавесці пра пячору Платон апісвае шлях філосафа ад цьмяных уяўленняў да сапраўдных ідэй, якія крыюцца за ўсім існым у прыродзе. Ён, безумоўна, мае на ўвазе і Сакрата, якога «вязні» забілі за тое, што ён крытыкаваў іх аблудныя ўяўленні і назаляў, спрабуючы паказаць шлях да сапраўдных ведаў. Такім

чынам, прыпавесць пра пячору – гэта аповед пра мужнасць філосафа і яго клопат пра пашырэнне ведаў.

Платон хацеў паказаць, што змрочная пячора суадносіцца з навакольнай рэальнасцю гэтак сама, як формы гэтай рэальнасці суадносяцца са светам ідэй. Ён зусім не сцвярджаў, што рэальнасць сама па сабе змрочная і гнятлівая, але яна падаецца гнятлівай і змрочнай у параўнанні з выразнай чысцінёю ідэй. Выява прыгожай дзяўчыны таксама не змрочная і не гнятлівая, хутчэй наадварот. Але гэта толькі выява.

Філасофская дзяржава

Прыпавесць пра пячору знаходзіцца ў Платонавым дыялогу «Дзяржава». У ім Платон апісвае таксама «ідэальную», то бок уяўную, ці, як яшчэ кажуць, «утапічную» дзяржаву. Калі казаць каратка, Платон меркаваў, што дзяржавай павінны кіраваць філосафы. А каб патлумачыць чаму, спасылаўся на будову чалавечага цела.

Платон лічыў, што чалавечае цела складаецца з трох частак, а менавіта з *галавы, грудзей і чэрава*. Кожнай частцы адпавядае свая душэўная якасць. Галаве – *розум*, грудзям – *палкасць*, а чэраву – *прагнасць*. Кожнай з гэтых душэўных якасцяў адпавядае свой ідэал, або «вартасць». Розуму павінен імкнуцца да *мудрасці*, палкасць – *праяўляцца ў мужнасці*, а прагнасць – *утаймоўвацца ў меркаванасцю*. Толькі калі ўсе гэтыя тры часткі працуюць зладжана, як адно цэлае, атрымліваецца гарманічная, «добрапрыстойная» асоба. У школе дзяцей трэба найперш вучыць утаймоўваць жаданні, потым – знішчаць у сабе маладушша. І ўрэшце – кіравацца патрабаваннямі розуму, каб дасягнуць мудрасці.

Платон уяўляе дзяржаву, якая будзецца па падабенстве з чалавекам, – з такім самым падзелам на тры часткі. Як цела мае «галаву», «грудзі» і «чэрава», так і дзяржава мае *кіраўнікоў, абаронцаў* (або ваяроў) і *вытворцаў* (напрыклад, сялян). Платон

відавочна абапіраецца на дасягненні тагачаснай грэцкай медыцыны. Як здаровая і гарманічная асоба вызначаецца раўнавагаю і ўмеркаванасцю, так і «справядлівая» дзяржава вызначаецца тым, што ўсім і кожнаму ў ёй адведзена сваё месца.

Уся Платонава філасофія, у тым ліку філасофія дзяржавы, прасякнута *рацыяналізмам*. Дзеля стварэння добрай дзяржавы ёй найперш патрэбны кіраўнікі, чые дзеянні дыктуюцца *розумам*. І як цэлам кіруе галава, так і грамадствам павінны кіраваць філосафы.

Паспрабуем наглядна паказаць суадносіны паміж трыма часткамі чалавека і дзяржавы:

<i>Цела</i>	<i>Душа</i>	<i>Вартасць</i>	<i>Дзяржава</i>
галава	розум	мудрасць	кіраўнікі
грудзі	палкасць	мужнасць	абаронцы
нутро	прагнасць	ўмеркаванасць	вытворцы

Платонава ідэальная дзяржава нагадвае падзел на касты ў старажытнай Індыі, дзе ўсе і кожны выконвалі сваю функцыю на карысць супольнасці. Яшчэ за часам Платона – а нават яшчэ даўней – грамадства ў Індыі складалася якраз з такіх трох частак: касты кіраўнікоў (або жрацоў), касты ваяроў і касты работнікаў.

Сёння мы, напэўна, назвалі б Платонаву дзяржаву таталітарнай. Але варта зазначыць, што, на думку Платона, жанчыны маглі кіраваць дзяржавай нароўні з мужчынамі. Такі погляд грунтаваўся на тым, што кіраванне дзяржавай павінна перадусім абапірацца на *розум*. А Платон лічыў, што ў жанчын розум такі самы, як у мужчын, – ім трэба толькі даць добрую адукацыю і вызваліць ад прыгляду за дзецьмі і хатняга клопату. Яшчэ Платон меркаваў, што дзяржаўныя кіраўнікі і ваяры не павінны мець сям'яў і прыватнай уласнасці. Выхаванне дзяцей увагуле разглядалася ім як справа занадта важная, каб ёй займаліся асобныя індывіды. Абавязкі па выхаванні дзяцей мусіла ўзяць на сябе дзяржава. (Платон стаў першым філосафам, які прапанаваў увесці дзяржаўныя дзіцячыя садкі і школы-інтэрнаты).

Пазней, перажыўшы вялікае расчараванне ў палітыцы, ён напісаў дыялог «Законы», у якім стварыў вобраз «прававой дзяржавы», крыху менш ідэальнай за папярэднюю. У ёй Платон аднаўляе прыватную ўласнасць і права на сям'ю. Роля жанчыны ў грамадстве зноў абмяжоўваецца. Аднак Платон зазначае, што дзяржава, якая не займаецца адукацыяй і выхаваннем жанчын, падобная да чалавека, які трэніруе толькі правую руку.

Увогуле, Платон ставіўся да жанчын станоўча, ва ўсякім выпадку, улічваючы час, у які ён жыў. У дыялогу «Бяседа» Сакрат дзеліцца сваімі філасофскімі ведамі, атрыманымі якраз ад жанчыны на імя *Дыятыма*.

Ну, вось, бадай, усё, што я хацеў распавесці табе пра Платона, Сафія. Мінула ўжо больш за дзве тысячы гадоў, а людзі ўсё абмяркоўваюць – і крытыкуюць – яго вучэнне пра ідэі. І першым, хто крытычна паставіўся да Платона, быў яго вучань, што наведваў Акадэмію. Імя яму – *Арыстоцель*, трэці з найславуцейшых афінскіх філосафаў. Але пакуль на гэтым прыпынімся!

Тым часам як Сафія, седзячы на пяньку, чытала пра Платона, на ўсходзе па-над парослымі лесам пагоркамі паказалася сонца. Яго дыск выкаціўся з-за далягляду, якраз калі яна дайшла да месца, дзе Сакрат выбраўся са змрочнай пячоры і стаяў, жмурачыся ад яркага сонечнага святла.

Сафія быццам сама вылезла з той глыбокай пячоры. Ва ўсякім разе, скончыўшы чытаць пра Платона, яна цяпер глядзела на ўсё вакол іначай. Раней яна нібыта не адрознівала колераў. Яна, здаецца, бачыла толькі цені, а пра ідэі не мела ніякага яснага ўяўлення.

Зрэшты, яна не была цалкам упэўненая, што Платон мае рацыю, калі кажа, што ёсць нейкі ўзор, па якім усё ствараецца. Але ёй спадабалася думка, што ўсё жывое – гэта ўсяго толькі недасканалыя копіі з вечных форм, схаваных у свеце ідэй. Бо хіба кветкі і дрэвы, жывёлы і людзі могуць быць ва ўсім «дасканалыя»?

Усё вакол здавалася Сафіі такім сапраўдным і такім прыгожым, што яна толькі сядзела і лыпала вачыма. Але ж нічога з таго, што

яна бачыць вакол, не застанецца *вечна*. Праўда, і праз сто гадоў тут будуць шмыгаць такія самыя жывёлінкі і расці такія самыя кветкі. Бо нават калі кожная асобная жывёлінка і кожная асобная кветка пачэзне і знікне, застанецца нешта, што будзе заўсёды «памятаць», як усё гэта выглядае.

Сафія агледзелася. Высока на хваёвым камлі яна заўважыла раптам вавёрку. Тая пару разоў крутанулася вакол дрэва і знікла ў разложыстым веці.

«А я цябе ўжо бачыла!» – падумала Сафія. Вядома, яна разумела, што раней бачыла не тую самую вавёрку, а тую самую «форму». Платон, мусіць, меў рацыю, сцвярджаючы, што некалі яна сустрэла «вечную вавёрку» ў свеце ідэй, некалі вельмі даўно, да таго як яе душа пасялілася ў яе целе.

Няўжо праўда, што яна жыла раней? Няўжо яе душа існавала яшчэ да таго, як апынулася ў целе? Няўжо яна сапраўды носіць у сабе маленькі залаты самародак – каштоўнасць, непадуладную часу, душу, якая будзе жыць і тады, калі яе цела састарэе і памрэ?

МАЁРАВА ХАТКА

... дзяўчынка ў люстры міргнула абодвума вачыма ...

Толькі чвэрць на восьмую. Дадому спяшацца не трэба. Маці прачнецца не раней, як праз пару гадзін, – па нядзелях яна заўсёды спіць даўжэй, чым звычайна.

Можа, прайсці крыху глыбей у лес і яна сустрэне Альбэрта Кнокса? Але чаму сабака на яе так злосна гыркаў?

Сафія паднялася з пянька і рушыла па сцяжыне, якою пабег Гермес. У руках у яе быў жоўты канверт з лістом пра Платона. Калі сцежка раздвойвалася, яна ішла далей па шырэйшай.

Паўсюль ціўкалі птушкі – на дрэвах, у хмызняку, у паветры. Яны былі вельмі занятыя ранішнімі клопатамі. У птушак няма розніцы паміж буднямі і выходнымі. Але хто навучыў іх рабіць усё гэта? Можа, усярэдзіне кожнай сядзіць маленькі кампутар з праграмай, якая і вырашае, што ім рабіць?

Неўзабаве сцяжына пераскочыла невялічкі пагорак і строма павяла ўніз сярод гонкага сасняку. Лес тут рабіўся такі густы, што за дрэвамі Сафія нічога не бачыла.

Але раптам паміж дрэвамі нешта бліснула. Пэўна, возера. Сцяжына паварочвала ўбок, але Сафія пайшла праз лес нацянькі. Яна і не ведала чаму – ногі самі вялі яе ў гэтым напрамку.

Возера было не большае за футбольнае поле. На тым беразе яна заўважыла паляну, пасярод якой, у атачэнні беластвольных бяроз, высілася чырвоная хатка. З коміна тонкай істужкай цягнуўся дымок.

Сафія падышла да самай вады. Бераг быў увесь багністы, але не падалёк яна заўважыла човен, напалову выцягнуты на бераг. У ім была нават пара вёслаў.

Сафія азірнулася. Дабрацца да чырвонае хаткі ў абыход возера і не намачыць ног усё роўна было немагчыма. Яна рашуча скіравала да чоўна і спушціла яго на ваду. Пасля залезла ўсярэдзіну, управіла вёслы ў качоты і адштурхнулася ад берага. Неўзабаве Сафія была ўжо ля другога берага. Яна сышла на сухое і паспрабавала выцягнуць за сабою човен. Але з гэтага боку бераг быў нашмат круцейшы, чым з таго.

Усяго разоў азірнуўшыся, яна пакрочыла да хаткі.

Але раптам ёй зрабілася страшна. Як яна на гэта адважалася? Яна і сама не ведала, быццам «нешта» яе цягнула.

Сафія наблізілася да дзвярэй і пастукала. Некаторы час яна стаяла так і чакала, але ніхто не адчыняў. Тады яна ціхенька кранула клямку – і дзверы самі адчыніліся.

– Добры дзень! Ёсць хто дома? – спытала Сафія.

Яна ўвайшла ў прасторную гасцёўню. Зачыніць за сабою дзверы яна не адважалася.

Было ясна, што тут жывуць. У старой печы патрэскавалі дровы. Значыць, зусім нядаўна тут нехта быў.

На шырокім абедзенным стала стаяла друкавальная машынка, побач з ёй ляжалі некалькі кніг, пара асадак і стос паперы. Да акна, што выходзіла на возера, быў прыстаўлены яшчэ адзін стол з двума крэсламі. Іншай мэблі было няшмат, калі не лічыць, што адну сцяну цалкам займала паліца з кнігамі. Над белай камодай вісела вялікае круглае люстра ў цяжкай масянжовай раме. Мабыць, вельмі старое.

На другой сцяне вісела дзве карціны. На адной алеем была намаляваная белая сядзіба воддаль невялічкай прыстані з чырвоным лодачным дамком. Па адхоне паміж сядзібаю і дамком былі раскіданыя некалькі густых кустоў, яблыня і высокія крушні. Па беразе затокі вянком раслі частыя бярозы. Карціна называлася «Б’еркелі».

Побач вісеў партрэт мужчыны ў фатэлі каля акна з кнігаю ў ру-

цэ. За акном таксама віднеўся лапiк зямлi з дрэвамi i крушнямi. Партрэт яўна быў зроблены некалькi стагоддзяў назад, пад iм стаяў надпiс: «Бэрклi», i iмя мастака: Смайбэрт.

«Бэрклi» i «Б'еркелi». Цi не дзiўна?

Сафiя пайшла далей, аглядаючы хатку. Адны дзверы з гасцёўнi вялi ў маленькую куханьку. Зусiм нядаўна тут нехта мыў посуд. Талеркi i шклянкi ляжалi перакуленыя на iльняным ручнiку, на некаторых талерках яшчэ не сышла мыльная пена. На падлозе стаяў бляшаны паўмiсак з рэшткамi ежы. Значыць, у хаце жыве яшчэ i сабака цi кот.

Сафiя вярнулася ў гасцёўню. Другiя дзверы вялi ў маленечкую бакоўку. Ля ложка стосам ляжала пара каберцаў. Сафiя заўважыла на iх некалькi жмуткоў рудой поўсцi. Вось табе й доказ, цяпер яна была больш чым упэўненая, што ў хатцы жылi Альбэрта Кнокс i Гермес.

Зноў вярнуўшыся ў гасцявы пакой, Сафiя падышла да люстра над камодай. Шкло было цьмянае i няроўнае, таму i адбiтак атрымліваўся не надта выразным. Сафiя пачала строiць сама сабе грывасы, як часам рабiла дома ў ванне. Адбiтак у люстры ўсё паўтараў за ёй – нiчога iншага яна i не чакала.

Але раптам здарылася штось неверагоднае: Сафiя ясна ўбачыла, як дзяўчынка ў люстры мiргнула абодвума вачыма. Спалоханая, яна адступiла назад. Калi б яна сажмурыла вочы сама, як бы яна заўважыла, што мiргнуў адбiтак? Больш за тое: Сафii здалося, што дзяўчынка ў люстры сама першая ёй падмiргнула. Нiбы хацела сказаць: «Я цябе бачу, Сафiя. Я тут, па другi бок».

Сафiя адчула, як затахкала ў грудзях яе сэрца. У той самы момант недзе далёка загаўкаў сабака. Гэта, несумненна, Гермес! Трэба як найхутчэй адсюль выбiрацца.

I тут на камодзе пад масянжовым люстрам ёй на вочы трапiлася зялёная партманетка. Сафiя ўзяла яе i асцярожна адкрыла. Усярэдзiне ляжалi дзве купюры на сто крон, адна на пяцьдзесят i яшчэ... вучнёўскi бiлет з фотакарткай бялявай дзяўчынкi. Нiжэй значылася: «Хiльда Мёлер Кнаг. Лiлесандская сярэдняя школа».

Сафія спалатнела. Зноў пачуўся сабачы брэх. Нельга было гу-
бляць ні хвіліны. Прабягаючы міма стала, яна заўважыла сярод
кніг і папер белы канверт. На канверце стаяла: «Сафіі».

Не паспеўшы нават нічога падумаць, яна схапіла яго і сунула
ў вялікі жоўты канверт з лістом пра Платона. Пасля выбегла з хаткі
і прычыніла са сабою дзверы.

Сабачы брэх чуўся ўжо зусім побач. Але горай за ўсё было, што
човен знік. І ўжо ў наступнае імгненне яна ўбачыла яго на сярэдзіне
азяра. Побач на вадзе гайдалася вясло. А ўсё таму, што яна не здо-
лела выцягнуць човен на бераг! Зноў забрахаў сабака, але цяпер яна
пачула таксама, як нехта на тым беразе ідзе праз хмызняк.

Доўга думаць не выпадала. Не выпускаючы з рук вялікага кан-
верта, Сафія шмыганула ў кусты за хаткай. Неўзабаве яна ўжо
прадзіралася праз багну, некалькі разоў правальвалася ажно да
каленяў. Але мусіла бегчы далей. Ёй трэба было дадому, дадому.

У хуткім часе яна выбралася на сцяжыну. Ці тая гэтая сцяжына,
якая завяла яе сюды? Сафія спынілася і выкруціла сукенку, вада
палілася з яе раўчуком. І ў гэты ж момант з вачэй пырснулі слёзы.

Ну, як можна быць такой дурніцай? А горш за ўсё атрымалася
з чоўнам. Перад яе вачыма дагэтуль стаяла карціна: човен пасярод
возера і побач на вадзе – вясло. Ёй зрабілася так няёмка, так со-
рамна...

Настаўнік філасофіі цяпер, напэўна, стаіць на тым беразе. Яму
патрэбен човен, каб трапіць дадому. Сафія адчувала сябе горай
няма куды. Але ж яна не хацела, яно само так атрымалася.

А гэты канверт! З ім выйшла ўвогуле абы што. Навошта яна ўзяла
яго? Праўда, на ім стаяла яе імя, а значыць, ён нібыта прызначаўся
ёй. Але ўсё роўна яна адчувала сябе зладзюжкай. Апроч таго, цяпер
гаспадар напэўна здагадаецца, хто быў у хаце.

Сафія выцягнула з канверта цыдулку. У ёй было пяць пытанняў:

Што было перш – курыца ці «ідэя курыцы»?

Ці ёсць у людзей прыроджаныя ідэі?

У чым розніца паміж раслінай, жывёлай і чалавекам?

Чаму лье дождж?

Што чалавеку трэба, каб жыць добра?

Сафія не мела цяпер ніякай магчымасці разважаць над такімі пытаннямі, хоць была ўпэўненая, што ўсе яны так ці інакш звязаныя з наступным філосафам. Здаецца, ім павінен быць Арыстоцель?

Яна на ўвесь дых кінулася бегчы па лесе, і калі, нарэшце, згледзела наперадзе жываплот свайго сада – ёй нібы кінулі выратавальны круг. Прызнацца, глядзець на жываплот з гэтага боку было неяк нязвыкла. Яна зашылася ў глыб сваёй Схованкі і толькі тут глянула на гадзіннік. Палова адзінаццатай! Яна сунула вялікі канверт да іншых папер у пернікавай бляшанцы, а цыдулку з новымі пытаннямі запхала ў панчоху.

Калі Сафію зайшла ў хату, маці гаварыла па тэлефоне, але, згледзеўшы ў дзвярах дачку, імгненна паклала слухаўку.

– Ты дзе была?

– Я... гуляла... у лесе, – запінаючыся, адказала дзяўчынка.

– Уяві сабе, мяне гэта не здзіўляе.

Сафія стаяла моўчкі і толькі глядзела з сукенкі на падлогу цурком сцякае вада.

– А я ўжо тэлефанавала Ёрунь.

– Ёрунь?

Маці дастала сухое адзенне. Сафія ледзь паспела перахаваць цыдулку з філосафавымі пытаннямі. Яны пайшлі на кухню, маці паставіла варыцца какаву.

– Ты была з ім? – спытала яна.

– З кім з ім?

Сафія не магла адагнаць думку пра настаўніка філасофіі.

– Ну, з ім. З гэтым тваім... «трусам».

Сафія адмоўна пакруціла галавою.

– Чым вы там займаецеся? І чаму на табе ні сухой ніткі?

Сафія сядзела з сур'ёзным выглядам, патупіўшыся ў стол, але ўсярэдзіне ёй было смешна. Бедная мама, ну з чаго яна так хвалюецца?

Яна зноў адмоўна пакруціла галавою. Але на яе, як з меха, пасыпаліся новыя пытанні:

– Я павінна пачуць усю праўду. Ты што, гуляла цэлую ноч? Чаму ты легла, не распрануўшыся? Ты, мусіць, пайшла з дому, як толькі я заснула? Сафія, табе толькі чатырнаццаць. Не, ты зараз мне ўсё пра яго раскажаш.

Сафія заплакала. І расказала. Ёй было страшна, а калі чалавеку страшна, ён, як правіла, кажа праўду.

Яна расказала, як прачнулася вельмі рана і пайшла гуляць у лес. Расказала пра хатку і човен, а таксама пра дзіўнае люстра. Але ні слова не прамовіла пра таемны завочны курс філасофіі. І пра зялёную партманетку – ні слова. Яна й сама яшчэ дакладна не ведала, чаму, але пра Хільду яна *мусіла* трымаць язык на прывязі.

Маці абняла яе за плечы. І Сафія адчула, што, нарэшце, яна ёй паверыла.

– І ні ў каго я не закахалася, – хлюпала носам Сафія. – Я проста сказала, што закахалася, каб ты не хвалявалася так праз белага труса.

– Ты, значыць, дайшла аж да Маёравай хаткі... – задуменна прамовіла маці.

– Да Маёравай хаткі? – Сафія здзіўлена ўтаропілася на яе.

– Тую хатку, на якую ты натрапіла ў лесе, яшчэ называюць «Маёравай», бо некалі вельмі даўно там жыў адзін стары маёр. Ён быў крыху дзівакаваты. Але хопіць пра яго. З таго часу хатка даўно пустуе.

– Гэта ты так думаеш. Але цяпер там жыве філосаф.

– Усё, хопіць ужо выдумляць.

Сафія сядзела ў сваім пакоі і думала над перажытым. У галаве панаваў поўны вэрхал, быццам у ёй пасяліўся цырк – з велізарнымі сланамі, смешнымі клоўнамі, смелымі паветранымі гімнастамі і дрэсіраванымі малпамі. Але перад вачыма стаяла ранейшая карціна: у лясным гушчары пасярод азярца гайдаецца маленькі човен з вяслом, а на беразе стаіць чалавек, якому гэты човен патрэбен, каб дабрацца дадому...

Сафія была ўпэўненая, што настаўнік філасофіі не жадаў ёй нічога благога, і нават калі зразумеў, што яна была ў хатцы, напэўна ж, на яе не пакрыўдзіўся. Але яна парушыла дамову. Вось як яна аддзячыла незнаёмаму чалавеку, які ўзяў на сябе клопат аб яе філасофскім выхаванні! Як цяпер выправіць сітуацыю?

Яна дастала ружовы аркуш і напісала:

Дарагі філосаф! Гэта я набывала ў тваёй хатцы раніцай у нядзелю. Мне дужа хацелася з табой сустрэцца і абмеркаваць некаторыя філасофскія пытанні. Я, увогуле, прыхільніца Платона, але не зусім упэўненая, што ён меў рацыю, думаючы, што недзе ў іншай рэчаіснасці існуюць ідэі ці нейкія ўзоры, паводле якіх усё ствараецца. Безумоўна, яны існуюць у нашай душы, але, як я разумею, гэта зусім іншая справа. На жаль, я мушу таксама прызнацца, што пакуль не ўпэўненая цалкам, ці сапраўды душа неўміручая. Ва ўсякім разе ў мяне з непярэдняга жыцця не засталася ніякіх успамінаў. Калі б ты здолеў пераканаць мяне, што душы маёй нябожчыцы бабулі добра ў свеце ідэй, я была б дужа ўдзячная.

Але, прызнаюся, я не дзеля філасофіі распачала гэты ліст, які пасля накладу ў ружовы канверт разам з грудочкам цукру. Я проста хацела папрасіць прабачэння за сваё непаслушэнства. Я шчыра спрабавала выцягнуць човен на бераг, але ж я не такая дужая. Акрамя таго, магло здарыцца, што човен падабрала буйнаю хваляй і потым аднесла на сярэдзіну.

Спадзяюся, ты ўсё-такі дабраўся дадому, не намачыўшы ног. А калі не, суцешу цябе хоць бы тым, што таксама да касцей прамокла, прамерзла і, відаць, моцна захварэю. Але я сама вінаватая.

Я нічога не чапала ў хатцы, але, на жаль, не стрымалася і ўзяла канверт, на якім стаяла маё імя. Не думай, што я хацела нешта скрасці, але на канверце значылася маё імя, вось я й падумала, што ён трошкі і мой. Прабач, калі ласка. Абяцаю больш ніколі цябе не расчароўваць.

P.S. Я зараз жа сяду і добра падумаю над пытаннямі з апошняй цыдулкі.

P.P.S. А масянжовае люстра над белай камодай – яно звычайнае ці чарадзейнае? Пытаюся таму, што ніколі яшчэ не бачыла, каб мой адбітак у люстры мне падміргваў.

Усяго добрага. Твая шчыра зацікаўленая вучаніца Сафія.

Сафія перачытала ліст двойчы і толькі тады паклала ў канверт. Ва ўсякім разе, гэты атрымаўся не такім высакамоўным, як першы. Яна ўжо сабралася пайсці на кухню па грудочак цукру, але спачатку вырашыла зірнуць на цыдулку з апошнімі пытаннямі.

«Што было перш – курыца ці «ідэя курыцы»? Пытанне не меней складанае, чым старая загадка пра курыцу і яйка. Без яйка не будзе курыцы, але без курыцы не будзе яйка. Вось і вырашыць, што было перш – курыца ці «ідэя курыцы», так сама цяжка. Сафія, зрэшты, ведала, што адказаў бы Платон. Ён лічыў, што «ідэя курыцы» існавала ў свеце ідэй задоўга да таго, як у пачуццёвым свеце ўзнікла нейкая курыца. На думку Платона, душа «бачыла» саму «ідэю курыцы» яшчэ да таго, як усялілася ў цела. Але ці не ў гэтым, як здавалася Сафіі, Платон не зусім меў рацыю? Чалавек, які ніколі ў жыцці не бачыў ні жывой курыцы, ні выявы курыцы, не меў бы і ніякай ідэі пра курыцу. Таму можна перайсці да другога пытання:

«Ці ёсць у людзей прыроджаныя ідэі?». «Вельмі сумняваюся», – падумала Сафія. Яна не надта верыла, каб нованароджанае немаўля мела нейкія асаблівыя ідэі. Зрэшты, сказаць гэта напэўна нельга, бо нават калі дзіця не ўмее гаварыць, гэта не значыць, што ў яго няма ніякіх думак. Але каб мець хоць нейкае ўяўленне пра рэчы, што існуюць у навакольным свеце, хіба іх не трэба спачатку ўбачыць?

«У чым розніца паміж раслінай, жывёлай і чалавекам?» Ужо ж тут якраз Сафія бачыла досыць выразную розніцу. Яна не верыла, напрыклад, каб расліны мелі нейкія асаблівыя душэўныя пачуцці. Хіба хто калі чуў, каб званочак пакутаваў ад нераздзеленага кахання? Расліна расце, жывіцца і дае насенне, з якога вырастае новая расліна. Але гэта, бадай, усё, што можна сказаць пра расліну. Сафія

падумала, што характарыстыкі, якія тычацца раслінаў, могуць быць аднесеныя і да жывёл і людзей. Але ў дадатак жывёлы маюць іншыя здольнасці. Напрыклад, яны могуць рухацца. (Каля якая ружа бегала 60-метроўку?) Крыху цяжэй правесці розніцу паміж жывёлай і чалавекам. Людзі здольныя думаць, але ж і жывёлы, пэўна, таксама? Сафія была цалкам упэўненая, што кот Шархан думае. Ва ўсякім разе, на розныя хітрыкі глузду яму хапае. Але ці можа ён разважаць над філасофскімі пытаннямі? Ці можа кот акрэсліць розніцу паміж раслінай, жывёлай і чалавекам? Наўрад ці! Зразумела, усякі кот здольны радавацца і сумаваць, але хіба ён задаецца пытаннем пра існаванне Бога ці несмяротнасць душы? Сафіі гэта здавалася надта малаверагодным. Тут тая самая сітуацыя, што з немаўляці і прыроджанымі ідэямі. Абмяркоўваць падобныя праблемы што з нованароджаным дзіцём, што з катом аднолькава цяжка.

«Чаму лье дождж?» Сафія паціснула плячыма. Ну, дождж лье таму, што вада ў акіяне выпараецца, з пары ўтвараюцца хмары, а пасля з іх льецца дождж. Яны гэта яшчэ ў трэцім класе праходзілі. Безумоўна, можна сказаць, што дождж лье таму, што раслінам і жывёлам трэба расці. Але ці так яно насамрэч? Ці мае дождж нейкае прызначэнне?

Ва ўсякім разе, апошняе заданне ў цыдулцы якраз пра такое прызначэнне і пыталася. «Што чалавеку трэба, каб жыць добра?» Настаўнік філасофіі сёе-тое пісаў пра гэта яшчэ на пачатку курса. Усім людзям патрэбны ежа, цяпло, любоў і клопат. Прынамсі, з гэтага складаюцца пачатковыя ўмовы добрага жыцця. Потым ён казаў яшчэ, што кожны павінен знайсці адказы на пэўныя філасофскія пытанні. Акрамя таго, няблага мець прафесію, якая табе падабаецца. Бо, напрыклад, калі нехта не любіць гарадскі транспарт, яму наўрад ці прыйдзецца па душы стаць шафёрам таксоўкі. Ці калі нехта не любіць рабіць урокі, яму не дужа разумна будзе ісці ў настаўнікі. Сафія любіла жывёл, таму ёй хацелася быць ветэрынарам. Ва ўсякім разе, яна не лічыла, што дзеля добрага жыцця трэба выйграць у лато мільён. Хутчэй, якраз наадварот. Як той казаў: «Хто працуе, таму й шанцуе».

Сафія сядзела ў сябе ў пакоі, аж пакуль маці не паклікала снедаць. На стол была пададзена ялавічына з печанай бульбай. Смаката! Маці нават запаліла свечкі. А на дэсерт была марошка з вяршкамі.

Пра што яны толькі не гаварылі! Маці спытала, як Сафія думае святкаваць сваё пятнаццацігоддзе. Да яго заставалася ўсяго некалькі тыдняў.

Сафія паціснула плячыма.

– Ты не збіраешся нікога запрашаць? Табе не хочацца зрабіць свята?

– Не ведаю...

– Мы маглі б паклікаць Марту і Анэ-Марыю... і Хеге. І Ёрунь, вядома. Ну, і Ёргена, калі хочаш... Але табе лепш вырашаць сама. Ведаеш, я сваё пятнаццацігоддзе памятаю як цяпер. Здаецца, гэта было зусім даўно. Я ўжо тады адчувала сябе дарослай. Дзіўна, праўда? Каб сказаць, што я з той пары змянілася, дык не.

– А ты й не змянілася. У свеце нічога не «змяняецца». Ты проста крыху больш пасталела...

– Хм... вось і ты размаўляеш ужо зусім як дарослая. Як хутка мінае час...

АРЫСТОЦЕЛЬ

*... дбайны руплівец, якому хацелася ўпарадкаваць
чалавечыя веды ...*

Калі маці пасля сьнеданьня задрамала, Сафія пайшла да Схованкі. Яна загадзя паклала ў ружовы канверт грудок цукру і надпісала зверху: «Альбэрта».

Ніякіх лістоў пакуль не было, але ўсяго праз хвіліну яна пачула хруст, які набліжаўся.

– Гермес! – гукнула яна, і ў тое ж імгненне ў Схованку ўлез сабака з вялікім жоўтым канвертам у пашчы. – Які ты малайчына!

Сафія абняла сабаку адною рукой: з дарогі той цяжка дыхаў. Яна дастала ружовы канверт з цукрам і сунула Гермесу ў пашчу. Той адразу кінуўся прэч са Схованкі і знік у напрамку лесу.

Распячатваючы канверт, Сафія крыху хвалявалася. Ці згадваецца там што-небудзь пра хатку і човен?

Як звычайна, у канверце ляжала некалькі сашчэпленых разам аркушаў. Але ў дадатак была ўкладзеная асобная, напісаная рукою цыдулка з наступным тэкстам:

Шаноўная паненка-дэтэктыў ці, дакладней, паненка-ўзломшчыца!

Пра ранішняе здарэнне ўжо паведамлена ў паліцыю...

Ды не, не хвалюйся, я не надта на цябе сярдую. Калі ты з такой самай настойлівасцю шукаеш адказаў на філасофскія загадкі, гэта зусім не дрэнна. Дрэнна хіба толькі, што цяпер мне давядзецца перабірацца ў іншае месца. Але я сам

*вінаваты. Я мусіў ведаць, што ты з тых людзей, каму заўжды
карціць да ўсяго дакапацца.*

З павагаю, Альбэрта Кнокс.

Сафія з палёгкаю выдыхнула. Добра, што ён усё-ткі не сярдуе. Але навошта яму кудысьці перабірацца?

Прыхапіўшы вялікія аркушы, Сафія пабегла ў свой пакой. Калі маці прачнецца, лепей быць дома. Неўзабаве, утульна ўладкаваўшыся ў ложку, яна ўжо чытала пра Арыстоцеля.

Філасаф і навуковец

Дарагая Сафія, пэўна ж, Платонава вучэнне пра ідэі не пакінула цябе абыякавай. Не цябе першую. Я не ведаю, ці ты прыняла ў ім усё за чыстую манету або ў цябе ўзніклі сямія-такія пырэчанні. Але калі яны ўзніклі, магу запэўніць цябе, што такія самыя пырэчанні меў яшчэ *Арыстоцель* (384–322 гг. да н. э.), які вучыўся ў Платонавай Акадэміі цэлыя 20 гадоў.

Арыстоцель сам быў не афіяннін. Ён паходзіў з Македоніі, а ў Афіны прыехаў вучыцца ў Акадэміі, калі Платону быў 61 год. Арыстоцелеў бацька быў вядомым лекарам, а значыць, і прыродазнаўцам. Ужо з аднаго Арыстоцэлева паходжання, можна зрабіць выснову, што складала прадмет ягоных даследаванняў. Больш за ўсё яго цікавіла жывая прырода. Ён стаў не толькі апошнім славутым грэцкім філосафам, але і першым буйным біёлагам у Еўропе.

Кажучы проста, Платон быў так засяроджаны на вечных формах, або «ідэях», што не асабліва зважаў на перамены ў прыродзе. А вось Арыстоцеля гэтыя перамены, або, як мы сёння кажам, прыродныя працэсы, дужа цікавілі.

А калі яшчэ прасцей, то Платон, так бы мовіць, адварнуўся ад пачуццёвага свету і глядзеў на ўсё навакольнае як бы з пагардай. (Яму хацелася выбрацца з пачорнага змроку. Яму хацелася зазірнуць у вечны свет ідэй!) А Арыстоцель усё рабіў наадварот: ён поўзаў па зямлі, вывучаючы рыб і жаб, кураслеп і макі.

Адным словам, Платон пакладаўся толькі на розум. Арыстоцель – яшчэ і на органы пачуццяў.

Нават па манеры пісання яны выразна адрозніваюцца. Платон пісаў мудрагеліста і быў творцам міфаў, а Арыстоцель – грунтоўна і суха, нібы ў якую энцыклапедыю. Затое ён падмацоўваў свае думкі назіраннямі за прыродай.

У старажытнасці згадвалася ажно 170 твораў, складзеных Арыстоцелем. Да нашых дзён дайшлі толькі сорак сем. Але гаворка не пра гатовыя кнігі. Па вялікім рахунку, усё гэта былі нататкі, зробленыя Арыстоцелем да яго лекцый. За ягоным часам філасофія па-ранейшаму заставалася вусным заняткам.

Значэнне Арыстоцеля для еўрапейскай культуры яшчэ і ў тым, што ён стварыў адмысловую тэрміналогію, якой і дагэтуль карыстаюцца навукоўцы ў самых розных галінах. Будучы вялікім сістэматыкам, ён упарадкаваў веды і заклаў асновы разнастайных навук.

Якраз у сувязі з тым, што Арыстоцель працаваў практычна ва ўсіх галінах навукі, я буду вымушаны абмежавацца толькі найважнейшымі з іх. Ты ўжо шмат чаго чула ад мяне пра Платона, таму я спачатку раскажу, як Арыстоцель аспрэчыў Платонава вучэнне пра ідэі. Потым мы паглядзім, якім чынам Арыстоцель прыйшоў да сваёй сістэмы натурфіласофіі. Ён падсумаваў усе веды, назапашаныя да яго натурфілосафамі. Мы ўбачым, як ён упарадкаваў тагачасныя чалавечыя ўяўленні і заснаваў такую навуку, як логіка. І ўрэшце, мы крыху пагаворым пра Арыстоцелевы погляды на чалавека і грамадства.

Калі ты згодная на такія ўмовы, нам застаецца толькі закасаць рукавы і ўзяцца за справу.

Ніякіх прыроджаных ідэй

Як і папярэднія філосафы, Платон пры ўсёй зменлівасці прыроды шукаў нечага вечнага і нязменнага. І ў выніку прыйшоў да высновы, што вечнымі і нязменнымі ёсць дасканалыя ідэі, якія

дунаюць над пачуццёвым светам. Апроч таго, ён лічыў, што гэтыя ідэі – сапраўднейшыя за ўсе прыродныя з’явы. Спачатку ёсць «ідэя каня», і толькі пасля цені коней пачынаюць скакаць у пачуццёвым свеце. «Ідэя курыцы», такім чынам, узнікае раней і за курыцу, і за яйка.

На думку Арыстоцеля, Платон усё перагарнуў дагары нагамі. Ён пагаджаўся са сваім настаўнікам, што кожны асобны конь «змяняецца» і ніводзін конь не жыве вечна. Ён пагаджаўся таксама, што сама форма каня – вечная і нязменная. Але «ідэя каня» – гэта не больш чым уяўленне, якое складаецца ў нас *пасля таго*, як мы нагледзімся на пэўную колькасць коней. «Ідэя», або «форма каня», такім чынам, сама па сабе не існуе. Для Арыстоцеля «форма каня» – гэта сукупнасць яго асаблівых прыметаў, або тое, што мы сёння называем *відам*.

Удакладню: гаворачы пра «форму каня», Арыстоцель мае на ўвазе тое агульнае, што тычыцца ўсіх коней. І тут прыклад з формамі пернікавых чалавечкаў неадарэчны, бо гэтыя формы існуюць цалкам незалежна ад кожнага асобнага пернікавага чалавечка. Арыстоцель не верыць у існаванне формаў, якія ляжаць дзесь на паліцы па-за прыродай. Арыстоцель лічыць, што «формы» – гэта неадрыўныя ўласцівасці рэчаў, гэта набор іх асаблівых прыкмет.

Такім чынам, Арыстоцель не пагаджаецца з думкай Платона, што «ідэя курыцы» ўзнікае раней за курыцу. Тое, што Арыстоцель называе «формай курыцы», прысутнічае ў кожнай асобнай курыцы ў якасці яе асаблівых прыкмет, напрыклад, здольнасці несці яйкі. З гэтага вынікае, што сама курыца і «форма курыцы» гэтак сама непадзельныя, як душа і цела.

У гэтым, бадай, і заключаецца сутнасць крытыкі, з якою Арыстоцель падышоў да Платонавага вучэння пра ідэі. Але заўваж, якія значныя змены адбыліся ў складзе яго мыслення. Калі для Платона найвышэйшай ступенню рэчаіснасці былі нашы *думкі*, то для Арыстоцеля было відавочна, што найвышэйшая ступень рэчаіснасці – гэта нашы *пачуцці*. Платон меркаваў, што ўсё вакол нас – гэта ўсяго толькі адбіткі таго, што існуе ў свеце ідэй,

а значыць, і ў чалавечай душы. А вось Арыстоцель, наадварот, меркаваў, што якраз у душы ўсё – толькі адлюстраванне рэчаў, якія існуюць у прыродзе. А таму толькі прырода і можа быць сапраўднай рэальнасцю. На думку Арыстоцеля, Платон не здолеў адысці ад міфічнага светаўспрымання, у якім людскія ўяўленні падмянялі сабой рэчаіснасць.

Арыстоцель адзначаў, што ў святдомасці няма нічога, што спачатку не было б дадзена праз пачуцці. Платон сказаў бы, што ў прыродзе няма нічога, чаго спачатку не існавала б у свеце ідэй. Таму, уласна, Арыстоцель меркаваў, што Платон «падвойвае колькасць рэчаў»: Платон тлумачыў існаванне кожнага асобнага каня праз існаванне «ідэі каня». Але, Сафія, хіба табе самой падабаецца такое тлумачэнне? Адкуль тады бярэцца «ідэя каня»? Можа, існуе яшчэ нейкі трэці конь, а «ідэя каня» – гэта яе адбітак?

Арыстоцель лічыў, што ўсе ідэі і думкі ўзнікаюць у нашай святдомасці пасля таго, як мы нешта пачуем ці ўбачым. Але мы маем таксама прыроджаны розум. Мы валодаем прыроджанай здольнасцю ўпарадкоўваць нашы пачуццёвыя ўражанні па розных групам і класах. Так узнікаюць паняцці «камень», «расліна», «жывёла» і «чалавек». Так узнікаюць паняцці «конь», «амар» і «канарэйка».

Арыстоцель не адмаўляе наяўнасці ў чалавека прыроджанага розуму. Наадварот, *розум*, на яго думку, якраз і ёсць галоўнай адметнай рысаю чалавека. Але пакуль мы не пачынаем атрымліваць знешнія адчуванні, наш розум застаецца «пусты». А значыць, чалавек не мае ніякіх прыроджаных ідэй.

Формы – гэта ўласцівасці рэчаў

Выказаўшы сваё стаўленне да Платонавага вучэння пра ідэі, Арыстоцель сцвярджае, што рэчаіснасць складаецца з асобных рэчаў, якія ўяўляюць сабой адзінства *формы* і *матэрыі*. «Матэрыя» – гэта матэрыял, з якога зроблена рэч, а «форма» – гэта характэрныя ўласцівасці рэчы.

Уяві, Сафія, што перад табой, лапочучы крыламі, бегае курыца. «Форма курыцы» будзе якраз у тым, што яна лапоча крыламі, а яшчэ – вкочча і нясе яйкі. Пад «формай курыцы», такім чынам, маецца на ўвазе ўласцівасці курыцы як віду, або тое, што курыца *робіць*. Калі ж курыца здохне – то бок перастане квахтаць, – тады й «форма курыцы» перастане існаваць. Усё, што ад яе застанецца, – гэта курыная «матэрыя» (невясёлую тэму мы з табой закранулі, Сафія!), але яе ўжо нельга будзе назваць «курыцай».

Як я ўжо казаў, Арыстоцеля займалі перамены ў прыродзе. У «матэрыі» заўсёды закладзена магчымасць набыць пэўную «форму». Можна сказаць, што «матэрыя» імкнецца рэалізаваць закладзеную ў яе магчымасць. Кожная перамена ў прыродзе, на думку Арыстоцеля, з'яўляецца пераходам матэрыі з «магчымасці» ў «рэчаіснасць».

Што гэта значыць, Сафія, я зараз табе патлумачу. Дзеля прыкладу распавяду адну цікавую гісторыю: жыў сабе некалі скульптар, які працаваў над вялізнай гранітнай камлыгай. Ён кожны дзень дзеўб бясформенны камень, аж аднойчы да яго прыйшоў малы хлопчык. «Што ты хочаш зрабіць?» – спытаў ён. «Пачакай і ўбачыш», – адказаў скульптар. І калі праз некалькі дзён хлопчык прыйшоў ізноў, ён убачыў прыгожага каня, якога скульптар высек з гранітнай камлыгі. Конь вельмі ўразіў малога. Тады ён павярнуўся да скульптара і спытаў: «Як ты даведаўся, што было ўсярэдзіне?»

І праўда, як ён даведаўся? Нейкім чынам скульптар убачыў у гранітнай камлызе форму каня. Бо менавіта гэты кавалак граніту меў магчымасць набыць конскую форму. Так і Арыстоцель меркаваў, што ўсе рэчы ў прыродзе маюць закладзеную ў іх магчымасць увасобіцца ў пэўнай «форме», набыць завершаны стан.

Але вернемся да курыцы і яйка. У курыным яйку закладзена магчымасць зрабіцца курыцай. Гэта, праўда, не значыць, што ўсе яйкі ператворацца ў курэй, бо некаторыя з іх з'ядуць на сняданак – зварачь усмятку ці згатуць яечню, – і магчымасць яйка на-

быць «форму» курыцы не будзе рэалізаваная. Але добра вядома, што з курынага яйка ніколі не вылупіцца гусь. Такой магчымасці курынае яйка не мае. Такім чынам, ужо паводле «формы» рэчы мы можам мець пэўнае меркаванне як пра магчымасці рэчы, так і пра іх абмежаванасць.

Гаворачы пра «форму» і «матэрыю», Арыстоцель меў на ўвазе не толькі жывыя арганізмы. Як «форма» курыцы заключаецца ў квахтанні, лопанні крыламі і нясенні яек, так форма каменя заключаецца ў тым, што ён падае на зямлю. І як нельга знайсці курыцы, якая не квахтала б, так нельга знайсці каменя, які не ўпаў бы долу. Безумоўна, ты можаш падняць камень і шпурнуць яго высока ў паветра, але ты не здолееш закінуць яго на Месяц, бо па сваёй прыродзе ён заўсёды ўпадзе назад. (Увогуле, з гэтым эксперыментам трэба быць асцярожнай, бо камень не ўпадзе проста так. Ён пастараецца вярнуцца як мага хутчэй – і бяда таму, хто сустранецца яму на шляху!)

Мэтавая прычына

Перш чым завяршыць размову пра «форму», якую валодаюць усе жывыя і нежывыя рэчы ў прыродзе і якая вызначае закладзеныя ў іх магчымасці, трэба згадаць яшчэ і даволі цікавыя погляды, якія Арыстоцель меў на прычынныя сувязі ў свеце.

Калі мы сёння гаворым пра «прычыну» той або іншай з’явы, мы маем на ўвазе, у сувязі з *чым* нешта адбываецца. Шыба разбілася таму, што Пэтэр шпурнуў у яе каменем, чаравікі ўзніклі таму, што шавец вырабіў іх з кавалкаў скуры. Але Арыстоцель меркаваў, што ў прыродзе ёсць некалькі відаў прычын. Усяго ён вылучаў іх чатыры. Нам найважней будзе зразумець, што ён меў на ўвазе пад «мэтаваю прычынай».

Вярнемся да разбітай шыбы: будзе натуральна, калі мы пацікавімся, *чаму*, уласна, Пэтэр шпурнуў у яе каменем. Такім чынам мы паставім пытанне, які ён меў намер. Няма ніякіх сумненняў, што намер, або «мэта», адыгрывае важную ролю

і ў вырабе чаравікаў. Але Арыстоцель зазначаў, што «мэтавая прычына» ёсць і ў працэсах нежывой прыроды. Дастаткова згадаць адзін прыклад.

Чаму лье дождж, Сафія? Ты напэўна праходзіла ў школе, што дождж лье таму, што вадзяная пара ў аблоках ахалоджваецца і звадкоўваецца, ператвараючыся ў кроплі, якія пад уздзеяннем сілы цяжару падаюць на зямлю. Арыстоцель ахвотна з гэтым пагадзіўся бы. Разам з тым, ён заўважыў бы, што пакуль ты назвала толькі тры прычыны: «матэрыяльную прычыну» – знаходжанне вадзяной пары (аблокаў) якраз у месцы халоднага паветра, «дзеясную прычыну» – ахаладжэнне вадзяной пары, і «фармальную прычыну» – уласцівасць, або «форму», вады ападаць на зямлю. Калі б ты нічога да гэтага не дадала, Арыстоцель сказаў бы, што яшчэ дождж лье і таму, што дажджавая вада патрэбна раслінам і жывёлам для росту. Гэта ён і называў «мэтаваю прычынай». Як бачыш, Арыстоцель надзяляў кроплю вады пэўнай жыццёваю мэтай, або «намерам».

Але мы, бадай, перакулім тут усё дагары нагамі і скажам: расліны растуць таму, што ёсць вільгаць. Ты заўважаеш розніцу, Сафія? Арыстоцель меркаваў, што ўсяму ў прыродзе ўласцівая мэтазгоднасць. Дождж лье, каб дазволіць расці раслінам, а памяранцы і вінаград растуць, каб іх елі людзі.

Сучасная навука не падзяляе такога меркавання. Мы кажам, што вада і харчаванне – гэта адна з умоваў існавання жывёл і людзей. Не было б такіх умоваў – не было б і нас. Але мэта вады ці памяранцаў не ў тым, каб нас падсілкоўваць.

Цяжка ўнікнуць спакусы і не сказаць, што ў сваіх поглядах на прычыны Арыстоцель памыляўся. Але не будзем спяшацца. Многія вераць, што свет створаны такім, які ёсць, Богам – акурат, каб у ім маглі жыць людзі і жывёлы. І на такой падставе можна сцвярджаць, што вада ў рэках цячэ таму, што людзі і жывёлы маюць у ёй патрэбу, каб жыць. Але тады гаворка будзе весціся пра мэту, або намер, Бога, а не дажджавых кропляў ці рачной вады.

Логіка

Розніца паміж «формаю» і «матэрыяй» адыгрывае важную ролю і тады, калі Арыстоцель апісвае працэс спазнання чалавекам прыроды.

Спазнаючы нешта, мы размяркоўваем рэчы па розных групам, або катэгорыях. Я бачу каня, потым яшчэ аднаго, і яшчэ аднаго. Коні не зусім падобныя адзін да аднаго, але ёсць *нешта*, што ва ўсіх конях застаецца аднолькавым, і гэтае нешта, аднолькавае для ўсіх коней, ёсць «формай» каня. А тое індывідуальнае, што коней адрознівае, складае «матэрыю» каня.

Так мы і вандруем па свеце, раскладаючы рэчы па розных скрынках. Кароў – у хлеў, коней – у стайню, парсят – у свінарнік, а курэй – у катух. Тое самае адбываецца, калі Сафія Амундсэн прыбірае ў сваім пакоі. «Кнігі» яна ставіць на кніжную паліцу, «падручнікі» кладзе ў школьны запlechнік, а часопісы – у шуфляду ў камодзе. Акуратна складзенае адзенне парадкуецца ў шафу: майткі на адну паліцу, швэдары – на другую, а шкарпэткі – на трэцюю. Заўваж, што такім самым чынам мы наводзім парадак і ў нашых галовах: мы вызначаем розніцу паміж рэчамі, зробленымі з каменя, воўны і гумы. Мы раздзяляем жывыя і нежывыя прадметы, адрозніваем «расліны», «жывёл» і «людзей».

Ты зразумела, да чаго я хілю, Сафія? Арыстоцель хацеў навесці грунтоўны парадак у дзявочым пакоі прыроды. Ён спрабаваў паказаць, што ўсе рэчы ў прыродзе належаць да пэўных груп і падгруп. (Гермес – гэта жывая істота, дакладней – жывёла, дакладней – пазваночнае, дакладней – млекакормячае, дакладней – сабака, дакладней – лабрадор, дакладней – самец лабрадора.)

Зайдзі да сябе ў пакой, Сафія. Падбярэ з падлогі любую рэч. Ты ўбачыш: усё, што б ты ні падбрала, можна аднесці да пэўнай групы. Калі ты раптам натрапіш на рэч, якая не паддаецца класіфікацыі, ты будзеш цалкам збітая з тропу. Калі, напрыклад, табе трапіцца нейкі жмуток, які ты не зможаш суаднесці ані

з раслінамі, ані з жывёламі, ані з мінераламі, я думаю, ты нават не адважышся да яго дакрануцца.

Вось я згадаў пра расліны, жывёлы і мінералы і ўспомніў гульні, у якой нехта адзін чакае ў калідоры, а ўся астатняя кампанія тым часам выбірае рэч, якую той павінен будзе адгадаць, калі яго паклічуць у пакой.

Кампанія, скажам, выбірае загадаць ката Монса, які ў гэты момант шастае па суседскім гародзе. Пасля заходзіць той небарака і пачынае адгадваць. Астатнія могуць адказваць толькі «так» або «не». Калі небарака – добры знаўца Арыстоцеля (а тады яго і небаракам назваць, бадай, нельга), то размова будзе ісці прыкладна такім чынам: Гэта нешта канкрэтнае? (Так!) Гэта мінерал? (Не!) Гэта нешта жывое? (Так!) Гэта расліна? (Не!) Гэта жывёла? (Так!) Гэта птушка? (Не!) Гэта млекакормячае? (Так!) Гэта звер? (Так!) Гэта кот? (Так!) Монс? (Тааааааак! І ўсе смяюцца...)

Можна сказаць, гэтая гульня была прыдуманая Арыстоцелем. Зрэшты, і Платону трэба аддаць належнае – за гульні ў «хованкі ў поцемках». А Дэмакрыту – за вынаходніцтва цаглінак «Лега».

Арыстоцель быў вялікі руплівец, якому хацелася навесці парадак у чалавечых ведах. Дзеля гэтага ён заклаў асновы такой навукі, як *логіка*. Ён сфармуляваў некалькі строгіх правілаў адносна высноваў і доказаў, якія можна лічыць лагічнымі. Вось адзін прыклад: калі я сцвярджаю, што «ўсе жывыя істоты смяротныя» (першая пасылка), а пасля – што «Гермес – гэта жывая істота» (другая пасылка), я магу зрабіць элегантную выснову, што «Гермес смяротны».

Гэты прыклад паказвае, што Арыстоцэлева логіка заключаецца ў суадносінах паміж паняццямі, у нашым выпадку паміж паняццямі «жывая істота» і «смяротны». Ты, вядома ж, пагодзішся, што Арыстоцель у сваёй выснове цалкам меў рацыю, і ўсё ж мусіш прызнаць, што яна не сказала нам нічога новага. Мы загадзя ведалі, што Гермес «смяротны». (Бо ён, урэшце, сабака, а ўсе сабакі – «жывыя істоты», якія, у сваю чаргу, «смяротныя», не ў прыклад валунам на гары Галхёпіген). Так і ёсць, Сафія, для

нас тут нічога новага. Але не заўсёды адносіны паміж групамі рэчаў бываюць такія відавочныя. Часам у нас узнікае патрэба навесці парадак у нашых уяўленнях.

Згадаю яшчэ адзін прыклад: ці смокчуць маленькія мышаняты малако ў сваёй мамы, як робяць гэта ягняты і парасяты? Якім бы дзівакаватым не здавалася такое пытанне, паспрабуем паразважаць: мышы не адкладаюць яйкі (прынамсі, пра мышыныя яйкі я ніколі не чуў). Значыць, яны выводзяць жывых дзіцянят, як авечкі і свінні. А жывёлу, у якой нараджаюцца жывыя дзіцяняты, мы называем млекакормячай, а млекакормячыя – гэта якраз жывёлы, якія смокчуць малако ў маці. Вось мы і прыйшлі да высновы. Хоць адказ сядзеў у нашых галовах, над пытаннем нам прыйшлося ўсё-ткі паразважаць. Бо мы забегаліся і забылі, што мышаняты сапраўды ссуць матку. Мабыць, гэта здарылася таму, што мы ніколі не бачылі, як мыш дае мышанятам цыцку. І не дзіва, бо мышы крыху саромеюцца гадаваць сваіх дзетак на вачах у людзей.

Лесвіца прыроды

Пачаўшы «наводзіць парадак» у існым, Арыстоцель перадусім заўважыў, што ўсе рэчы ў прыродзе можна падзяліць на дзве асноўныя групы. З аднаго боку, *нежывыя рэчы* – такія, як каменне, вадзяныя кроплі ці камякі зямлі. Гэтыя рэчы не здольныя змяняцца самі па сабе. На думку Арыстоцеля, змены ў іх могуць адбывацца толькі пад уздзеяннем звонку. З другога боку, *жывыя рэчы*, здольныя змяняцца самастойна.

Што да «жывых рэчаў», то іх Арыстоцель падзяляе яшчэ на дзве групы. З аднаго боку мы маем *жывыя расліны*, з другога боку – *жывыя істоты*. «Жывыя істоты», у сваю чаргу, таксама можна падзяліць на дзве падгрупы, а менавіта *жывёл* і *людзей*.

Ты павінна згадзіцца, што такі Арыстоцелеў падзел выглядае дакладным і выразным. Паміж жывой і нежывой рэччу – напрыклад, паміж ружай і каменем – сапраўды ёсць істотная розніца.

Не менш істотную розніцу мы бачым паміж раслінамі і жывёламі, напрыклад, паміж ружаю і канём. Мушу сцвярджаць, што пэўная розніца ёсць таксама паміж канём і чалавекам. Але ў чым гэтая розніца? Ты можаш мне адказаць?

На жаль, я не маю часу чакаць, пакуль ты напішаш адказ і адправіш яго, паклаўшы ў ружовы канверт разам з грудочкам цукру, таму адкажу сам. Размяркоўваючы прыродныя з’явы па розных групах, Арыстоцель адштурхоўваецца ад уласцівасцяў рэчаў, а дакладней, ад таго, што яны *умеюць* або што яны *робяць*.

Усім «жывым рэчам» (раслінам, жывёлам і людзям) уласціва харчавацца, расці і размнажацца. Усе «жывыя істоты» (жывёлы і людзі) здольныя таксама пачуццёва ўспрымаць навакольны свет і рухацца ў прасторы. Акрамя таго, усім людзям уласціва думаць, або размяркоўваць пачуццёвыя ўспрымання па групах і класах.

Такім чынам, у прыродзе няма выразна акрэсленых межаў. Мы бачым плаўны пераход ад прасцейшых раслін да раслін больш арганізаваных і ад прасцейшых жывёл да жывёл больш арганізаваных. На самым версе лесвіцы стаіць чалавек, які, на думку Арыстоцеля, жыве жыццём усяе прыроды. Чалавек расце і харчуецца, як расліны, ён мае адчуванні і здольны рухацца, як жывёлы, але ён мае яшчэ адну ўласцівасць, характэрную толькі яму, – здольнасць рацыянальна мысліць.

Гэта значыць, Сафія, што чалавек нясе ў сабе іскру боскага розуму. Так, я не памыліўся, кажучы «боскага». У Арыстоцеля ў некалькіх месцах можна прачытаць, што менавіта Бог прыводзіць у рух усё існае. Так Бог становіцца абсалютнай вяршыняю лесвіцы прыроды.

Арыстоцель меркаваў, што рух усяго на Зямлі кіруецца рухам зорак і планет. Але мусіла быць нешта яшчэ, што прывяло ў рух самі нябесныя целы. Гэтае нешта Арыстоцель называў «першарухавіком», або «Богам». Сам «першарухавік» нікуды не рухаецца, але ён – «першапрычына» руху нябесных целаў, а значыць, і руху ўсяго ў прыродзе.

Этыка

Але вернемся да чалавека, Сафія. На думку Арыстоцеля, «форма» чалавека – гэта спалучэнне «душы расліны», «душы жывёлы» і «душы розуму». Таму ён пытаецца: як чалавек мусіць жыць? Што яму трэба, каб жыць добра? Адкажу коротка: шчаслівы бывае толькі той, хто спраўджвае ўсе свае здольнасці і магчымасці.

Арыстоцель вылучаў тры віды шчаслівага жыцця. Першы – жыццё ў радасці і ўцехах. Другі – жыццё вольнага і адказнага грамадзяніна. Трэці – жыццё вучонага і філосафа.

Аднак Арыстоцель падкрэсліваў, што дзеля шчасця чалавек мае патрэбу ў спалучэнні ўсіх трох гэтых відаў жыцця. Такім чынам, ён не прымаў ніякай аднабаковасці. Каб ён жыў у наш час, то напэўна сказаў бы, што чалавек, які дбае толькі пра сваё цела, жыве ў роўнай ступені аднабакова – і непаўнаварты, – як той, хто клапаціцца толькі пра галаву. Абедзве гэтыя крайнасці – праявы няправільнага ладу жыцця.

Неабходнасць трымацца «залатой сярэдзіны» Арыстоцель адзначаў і ў адносінах між людзьмі: нельга быць ні баязлівым, ні безразважным, але трэба быць *мужным*. (Нястача мужнасці – баязлівасць, лішак мужнасці – безразважнасць.) Гэтак сама нельга быць ні сквапным, ні марнатраўным, але трэба быць *шчодрым*. (Замала шчодрасці – сквапнасць, зашмат шчодрасці – марнатраўства.)

Тое самае ў ежы. Небяспечна есці занадта мала, але не менш небяспечна есці праз меру. І Платонава, і Арыстоцэлева этыка нагадваюць пастанаўленні грэцкае медыцыны: чалавекам шчаслівым, або «гарманічным», можна быць, толькі праяўляючы ва ўсім раўнавагу і ўмеркаванасць.

Палітыка

У поглядах на грамадства Арыстоцель таксама зыходзіць з таго, што чалавек павінен унікаць аднабаковасці. Ён называў

чалавека «палітычнай істотаю». Без грамадства, меркаваў ён, нам ніколі не стаць людзьмі паўнаважнымі. Ён адзначаў, што сям'я і «пасяленне» задавальняюць толькі ніжэйшыя жыццёвыя патрэбы – такія, як патрэба ў ежы, цяпле, стварэнні сям'і і выхаванні дзяцей. А вось патрэбу ў вышэйшай форме арганізацыі чалавечай супольнасці можа задаволіць толькі дзяржава.

У сувязі з гэтым паўставаў пытанне: як павінен быць пабудаваны дзяржаўны лад? (Ты, пэўна, памятаеш Платонавы развагі пра «філасофскую дзяржаву»?) Арыстоцель вылучаў тры ўдалыя формы дзяржаўнага ладу. Першы – *манархія*, калі ўлада належыць аднаму вярхоўнаму кіраўніку. Каб такі лад заставаўся ўдалым, ён не павінен ператварацца ў «тыранію», калі самадзержац пачынае кіраваць толькі на карысць сабе. Другая ўдалая форма дзяржаўнага ладу – *арыстакратыя*. Пры арыстакратыі дзяржавай кіруе больш-менш значная група людзей. Такі лад павінен асцерагацца перарасці ў «алігархію», або, як сёння яшчэ называюць, «хунту». Трэцюю ўдалую форму дзяржаўнага ладу Арыстоцель называў *палітыяй*, пад якой трэба разумець дэмакратыю. Але і гэты лад мае свой адваротны бок. Дэмакратыя можа перайсці ў ахлакратыю, уладу натоўпу. (Так, у Германіі процьма дробных нацыстаў стварала жудасную ахлакратыю нават без такога тырана, як Гітлер.)

Погляд на жанчыну

Урэшце, пагаворым пра погляды Арыстоцеля на жанчыну. На жаль, тут усё не так радасна, як у Платона. Арыстоцель меркаваў, што жанчына – гэта нейкая непаўнаважная істота. Такі сабе «недароблены» мужчына. У размнажэнні яна выконвае падпарадкаваную функцыю, яна – атрымальнік, а ў мужчыны функцыя дзейная, ён – дае. Бо Арыстоцель лічыў, што ў спадчыну дзіцяці пераходзяць толькі мужчынскія здольнасці, што ўсе яго якасці закладзеныя толькі ў мужчынскім семі. Жанчына параўноўвалася з глебай, якая адно прымае й выгадоўвае закладзенае ў яе зерне,

а мужчына якраз і ёсць «сейбіт». Або, кажучы на манер Арыстоцеля, мужчына дае «форму», а жанчына дапамагае «матэрыяй».

Вядома, яно і глядзіцца прыкра, ды і паверыць цяжка, што такі разумны чалавек, як Арыстоцель, мог так памыляцца ў сваіх поглядах на міжполавыя адносіны. Але з гэтага можна зрабіць дзве высновы. Першая – што Арыстоцель, відаць, не меў практычнага досведу ні ў адносінах з жанчынамі, ні ў доглядзе дзяцей. І другая – што нічога добрага чакаць не давядзецца, калі філасофіяй і іншымі навукамі будуць займацца адны мужчыны.

Але ж асабліва прыкра, што не платонаўскі, а якраз арыстоцэлеўскі памылковы погляд на міжполавыя адносіны стаў пануючым у эпоху Сярэднявечча. Падобны погляд на жанчыну пераняла і царква, хоць з Бібліі нічога такога не вынікае. Дый сам Ісус, дарэчы, ніколі не быў жанчынаненавіснікам!

Ну, пакуль хопіць на гэтым! Але хутка будзе працяг.

Прачытаўшы раздзел пра Арыстоцеля паўтара разы, Сафія склала аркушы назад у жоўты канверт і абвяла пакой позіркам. Ёй адразу кінулася ў вочы, як у ім непрыбрана. На падлозе валяліся кнігі і сшыткі. З шафы тырчалі шкарпэткі і футболкі, панчохі і джынсы. На крэсле каля пісьмовага стала – куча бруднай адзежы.

У Сафіі ўзнікла неадольнае жаданне *навесці парадак*. Першым чынам яна ачысціла ўсе паліцы ў шафе. Павыкідала адзенне проста на падлогу. Ужо калі пачынаць, дык з самага пачатку. Пасля ўзялася за карпатлівую працу: кожную адзежыну трэба было акуратненька скласці і спарадкаваць на паліцу. У шафе іх было сем. Адну Сафія заняла пад трусы і майкі, другую – пад шкарпэткі і панчохі, а трэцюю – пад штаны. Так яна адну за адной запоўніла ўсе паліцы, ні разу не задумаўшыся, куды якую адзежыну скласці. Што трэба было памыць, яна паскідала ў пластыкавы пакет, які выпаў з ніжняй паліцы.

Цяжкасць узнікла хіба толькі з адной рэччу. Гэта была самая звычайная панчоха белага колеру. І праблема заключалася не толькі ў тым, што да пары ёй не хапала другой панчохі. Гэта была не яе панчоха!

Сафія некалькі хвілін уважліва яе разглядала. На ёй, натуральна, не было пазначана нічыё імя, але Сафія чамусьці здагадвалася, каму яна магла належаць. Урэшце яна закінула панчошу на верхнюю паліцу – да скрыні з цаглінкамі «Лега», відэакасеты і чырвонага шаўковага шаліка.

Цяпер можна было брацца за падлогу. Сафія рассартавала кнігі і сшыткі, часопісы і плакаты строга ў адпаведнасці з тым, што настаўнік філасофіі пісаў у раздзеле пра Арыстоцеля. Управіўшыся з падлогай, яна прыбрала ложак, а тады прынялася за пісьмовы стол.

Нарэшце яна выняла з канверта аркушы пра Арыстоцеля, склала іх роўненькім стосікам, знайшла тэчку і дзіркакол, прабіла ў аркушах дзіркі і акуратна пачапіла іх на колцы. Тэчку яна паклала на верхнюю паліцу побач з белай панчохай. Пазней трэба будзе схадзіць у Схованку па бляшанку з-пад пернікаў.

Ад сённяшняга дня яна ўсё будзе трымаць у парадку. І Сафія думала не толькі пра рэчы ў пакоі. Начытаўшыся пра Арыстоцеля, яна цяпер разумела, як важна трымаць у парадку ў тым ліку свае погляды і ўяўленні. Пад такія пытанні яна адвяла асобную паліцу, самую верхнюю ў шафе. Гэта было адзінае месца ў пакоі, дзе яна пакуль сама мала ведала, што там яшчэ ляжыць.

Апошнія пару гадзін ад мамы не было чуваць ні гуку, і Сафія спусцілася на першы паверх. Але перш чым пабудзіць маму, трэба было пакарміць жывёлак.

На кухні яна схілілася над акварыумам з залатымі рыбкамі. Адна рыбка была чорная, другая – рудая, а трэцяя – чырвона-белая. Таму яна называла іх Чорны Піт, Золатавалоска і Чырвоны Каптурок. Пасыпаючы рыбкам корм, яна прыгаворвала:

– Вы належыце да жывой прыроды. А значыць, вы здольныя харчавацца, расці і размнажацца. А кажучы дакладней, вы адносіцеся да жывёльнага царства. Бо вы здольныя рухацца і паглядаць праз акварыум у кухню. А калі яшчэ дакладней, вы – рыбы, а таму дыхаеце праз жабры і плаваеце ў вадзе, крыніцы жыцця.

Сафія закруціла скрынку з кормам. Ёй спадабалася, як яна вызначыла рыбкам іх месца ў прыродзе, і асабліва спадабалася, як трапна яна сказала пра вадугу: «крыніца жыцця». Настала чарга хвалістых папугайчыкаў. Сафія насыпала ім у кармушку зерня і сказала:

– Даражэнькія мае Сміт і Смяле, з вас атрымаліся найцудоўнейшыя папугайчыкі, бо вы вылупіліся з найцудоўнейшых папугаевых яек, формай якіх, на шчасце, сталі якраз хвалістыя папугайчыкі, а не якія там балбатлівыя папуті.

Сафія зайшла ў прасторны ванны пакой. Там у вялікай скрыні ленавата разлеглася чарапаха. Часам, калі маме за трэцім ці чацвёртым разам даводзілася праз яе мыць ногі, яна злосна крычала з ваннай, што калі-небудзь гэтую чарапаху заб'е. Але пакуль далей за пагрозы справа не рушылася. Сафія выцягнула са слоіка з-пад сочыва ліст салаты і паклала яго ў скрыню.

– Дарагая Гавінда, – сказала яна, – хоць ты і не самая спрытная жывёла, але і табе пашчасціла хоць адным вочкам паглядзець на агромністы свет, у якім мы жывем. Можаш суцешыцца тым, што ты не адзіная, хто не здольны скочыць вышэй за сябе.

Шархан, як і належыць кацячай пародзе, мабыць, пільнаваў мышэй недзе на вуліцы. Да мацінай спальні Сафія пайшла праз гасцёўню. На журнальным століку стаяла ваза з нарцысамі. Здавалася, быццам жоўтыя кветкі пачціва схіліся перад Сафіяй, калі яна праходзіла міма. На імгненне Сафія спынілася і правяла па іх гладкіх пялёстках:

– І вы таксама належыце да жывой прыроды, – зазначыла яна. – І таму маеце пэўную перавагу перад вазай, у якой стаіце. Але гэтага, на жаль, вы самі зразумець няздольныя.

Сафія ціхенька ўвайшла ў маміну спальню. Тая яшчэ спала, але Сафія паклала руку ёй на галаву і сказала:

– А ты ў нас самая шчаслівая. Бо ты не проста жывеш, як палявыя нарцысы, і ты не проста жывая істота, як Шархан ці Гавінда, ты – чалавек, а значыць, маеш рэдкую здольнасць мысліць.

– Сафія, ты што там балбочаш? – маці гэты раз прачнулася хутчэй, чым звычайна.

– Я кажу, што ты падобная да соннай чарапахі. А яшчэ магу паведаміць табе, што я прыбралася ў пакой. І падышла да гэтай справы з філасофскай грунтоўнасцю.

Маці села ў ложку:

– Я зараз прыйду. А ты не згатуеш тым часам кавы?

Сафія зрабіла, як прасіла маці, і неўзабаве яны сядзелі на кухні, п’ючы каву, какаву і сок. Праз пэўны час Сафія спытала:

– Мама, ты калі-небудзь задумвалася, навошта мы жывем?

– Зноў ты пра тое ж.

– Пра тое ж, але я ведаю адказ. Людзі жывуць на гэтай планеце, каб паўсюль па ёй вандраваць і даваць усім рэчам назвы.

– Вось як? Ніколі не думала.

– Тады ў цябе сур’ёзная праблема. Бо чалавек – гэта істота, якая думае. Калі ты не думаеш, дык ты і не чалавек.

– Сафія!

– Уяві, каб існавалі толькі расліны і жывёлы. Тады ніхто не адрозніваў бы «катоў» ад «сабак», «нарцысы» ад «агрэсту». Праўда, расліны і жывёлы таксама жывыя, але толькі мы здольныя размяркоўваць усё існае па групам і класах.

– Ты ў мяне, далібог, самая дзіўная дачка на свеце, – сказала маці.

– Ну, ты ўжо як скажаш, – запярэчыла Сафія. – Усе людзі больш ці менш дзіўныя. Я чалавек, а значыць, я таксама больш ці менш дзіўная. А таму што я ў цябе адзіная дачка, значыць, я ў цябе сапраўды самая дзіўная на свеце.

– Я мела на ўвазе, што ты мяне палохаеш усімі гэтымі... сваімі размовамі.

– Якая ты ў нас палахлівая.

Пазней Сафія збегала да Схованкі і цішком пранесла бляшанку з-пад пернікаў да сябе ў пакой так, каб маці не заўважыла.

Спачатку яна расклала аркушы па парадку, потым прабіла ў іх дзіркі і пачапіла на колцы ў тэчцы перад раздзелам пра Арыстоцеля. А пасля кожную старонку ў правым верхнім куточку пранумаравала. Назбіралася больш за 50 старонак. У Сафіі ўжо складаўся

АРЫСТОЦЕЛЬ

асабісты падручнік філасофіі. Праўда, яна пісала яго не сама, але яго пісалі *спецыяльна для яе*.

Пра ўрокі на панядзелак яна і не ўспомніла. Мабыць, па асновах хрысціянства будзе кантрольная, але настаўнік заўсёды казаў, што яму важней зацікаўленасць у прадмеце і асабістыя меркаванні вучняў. Сафія адчувала, што і адно, і другое ў яе збольшага ёсць.

ЭЛІНІЗМ

... іскра ад вогнішча ...

Хоць лісты ад настаўніка філасофіі цяпер прыходзілі адразу ў Схованку, у панядзелак раніцай Сафія ўсё ж зазірнула ў паштовую скрынку па старой звычцы.

Нічога дзіўнага, што там было пуста. Яна пайшла па Канюшынавай вуліцы. Але раптам заўважыла на дарозе паштоўку. На ёй – белы джып з блакітным сцягам. На сцягу стаялі дзве літары: «UN». Ці ж гэта не сцяг Арганізацыя Аб'яднаных Нацый?

Сафія перавярнула картку і тут толькі заўважыла, што нікае гэта не фота, а звычайная паштоўка. Каму: «Хільдзе Мёлер Кнаг, атрымальнік Сафія Амундсэн»... Марка была нарвежская, праштампаваная «Батальён ААН, пятніца, 15.06.1990».

15 чэрвеня! Гэта ж Сафіін дзень народзінаў!

У паштоўцы было напісана:

Дарагая Хільда! Спадзяюся, што не спазніўся да святкавання твайго 15-годдзя. Ну, можа, на які дзень. Але гэта вялікай ролі не іграе, бо майго падарунка табе хопіць надоўга. У пэўным сэнсе, ты зможаш карыстацца ім усё жыццё. Але ўсё роўна, вінушую цябе яшчэ раз. Ты, мабыць, ужо здагадалася, чаму я пасылаю паштоўкі Сафіі. Я ні на кроплю не сумняваюся, што яна іх табе перадасць.

P.S. Мама расказала, што ты згубіла сваю партманетку. Абяцаю кампенсаваць згубленыя 150 крон. А новы вучнёўскі білет ты напэўна атрымаеш яшчэ да пачатку летніх вакацыяў. Твой тата.

Сафія стаяла, як укопаная. Калі праштампавана папярэдняя паштоўка? Нешта ў глыбінях свядомасці гаварыла ёй, што паштоўка з выяваю пляжа таксама была праштампавана ў чэрвені, але да яго ж яшчэ цэлы месяц! Яна тады і ўвагі не звярнула...

Сафія зірнула на гадзіннік і стрымгалоў пабегла назад да хаты. Хай лепш яна спозніцца ў школу.

Сафія адамкнула дзверы і паляцела да сябе наверх. Першая паштоўка, адрасаваная Хільдзе, ляжала пад чырвоным шаўковым шалікам. Так і ёсць: яна таксама была праштампавана 15 чэрвеня! На Сафіін дзень народзінаў і за дзень да пачатку летніх вакацый!

Па дарозе да гандлёвага цэнтра, ля якога яе чакала Ёрунь, яна напружана думала.

Хто такая Хільда? Чаму яе бацька вырашыў, што Сафія яе знойдзе? Усё роўна няма ніякага сэнсу слаць паштоўкі дачцэ праз Сафію. Сафія ніколі не паверыла б, што ён не ведае, дзе жыве яго дачка. Мо які жарт? Яму, мабыць, хочацца здзівіць дачку на дзень народзінаў, вось ён і скарыстаўся зусім не знаёмай дзяўчынкай, якая падыходзіць і ў якасці сышчыка, і ў якасці паштальёна. Можа, дзеля гэтага паштоўкі й прыйшлі на месяц раней? І можа, ён карыстаецца ёю ў якасці сувязнога, каб на дзень народзінаў падараваць дачцэ новую сяброўку? Можа, яна і ёсць той падарунак, якім «можна карыстацца ўсё жыццё»?

Але ж калі гэты дзівак сапраўды цяпер у Ліване, то як яму ўдалося здабыць Сафіін адрас? І гэта яшчэ не ўсё: Сафію і Хільду аб'ядноўваюць прынамсі дзве рэчы. Калі Хільдзін дзень народзінаў прыпадае на 15 чэрвеня, значыць, яны нарадзіліся ў адзін дзень. І, акрамя таго, у абедзвюх таты, якія працуюць далёка ад дому.

Сафія адчувала сябе нібы ў зачараваным свеце. Мабыць, варта верыць у лёс. Ды не, не трэба спяшацца і рабіць вынікі, бо можа стацца, і тут знойдзецца сваё натуральнае тлумачэнне. Але вось як Альбэрта Кнокс здолеў знайсці Хільдзіну партманетку, калі Хільда жыве аж у Лілесане? Датуль ехаць і ехаць. І чаму паштоўка ляжала на дарозе? Няўжо паштальён згубіў яе, калі ішоў да Сафіінай паштовай скрынкі? Дый чаму ён згубіў менавіта гэтую паштоўку?

– Ты пры сваім розуме? – пачала абурацца Ёрунь, як толькі згледзела Сафію ля магазіна.

– Прабач.

Ёрунь строга глянула на яе, бы які школьны настаўнік:

– Спадзяюся, у цябе была ўважлівая прычына.

– Гэта звязана з ААН, – апраўдвалася Сафія. – Мяне высачыла варожая міліцыя Лівана.

– Кінь дурное! Ты проста закахалася!

Яны з усіх ног пабеглі да школы.

Кантрольную па асновах хрысціянства, да якой Сафія падрыхтавацца не паспела, далі на трэцім уроку.

Светапогляд і талерантнасць

1. Пералічы, што чалавек можа ведаць. Пасля пералічы, у што чалавек можа толькі верыць.

2. Назаві некалькі фактараў, якія ўплываюць на светапогляд чалавека.

3. Што такое сумленне? Ці ўсе людзі, на тваю думку, маюць аднолькавае сумленне?

4. Што такое «прырытэт каштоўнасцяў»?

Перш чым адказаць, Сафія доўга сядзела і разважала. Ці можна тут выкарыстаць нешта з курса Альбэрта Кнокса? Зрэшты, нічога іншага не заставалася, бо ў падручнік па асновах хрысціянства яна даўно ўжо не зазірала. Але пайшло добра, словы самі клаліся на паперу.

На думку Сафіі, чалавек можа ведаць, што месяц – гэта ніякі не кружок сыру і на яго нябачным баку таксама ёсць кратэры, што Сакрата і Ісуса асудзілі на пакаранне смерцю, што ўсе людзі рана ці позна памруць, што велічныя храмы Акропаля пабудавалі ў V стагоддзі да н. э. пасля грэка-персідскай вайны і што галоўным грэцкім вешчуном быў Дэльфійскі аракул. Пералічваючы, у што чалавек можа верыць, яна напісала, што адны, напрыклад, ве-

раць у існаванне жыцця на другіх планетах, а другія – не; адны вераць, што Бог існуе, а другія – што ніякага Бога няма; адны вераць, што ёсць жыццё пасля смерці, а другія – што ніякага жыцця пасля смерці не бывае; адны вераць, што Ісус быў сын Божы, а другія – што ён быў проста мудры чалавек. У канцы яна напісала: «Усё ж нікому не дадзена ведаць, адкуль пайшоў свет. Сусвет можна параўнаць з агромністым трусам, якога выцягваюць з вялікага капелюша. Філосафы стараюцца ўзлезці наверх па танючых шарсцінках трусінай поўсці і зазірнуць у вочы Вялікаму Чарадзею. Але цяжка сказаць, ці здолеюць яны гэта. Аднак калі адзін філосаф стане на плечы другому, то пакрысе яны апynuцца – такі на паверхні мяккай трусінай поўсці, і тады, на маю думку, аднойчы ім удалася гэта зрабіць. P.S. У Бібліі распавядаецца пра адну такую танючую шарсцінку ў трусінай поўсці. Гэтая паўсцінка называлася Вавілонскай вежай. Яна была зраўнаная з зямлёй, бо Чарадзею не спадабалася, з якім імпэтам маленькія людзі-блошкі пнуліся наверх з поўсці белага труса, якога ён толькі што нацараваў».

Наступнае пытанне: «Назаві некалькі фактараў, якія ўплываюць на светапогляд чалавека». Натуральна, выхаванне і асяроддзе – гэта дужа важныя фактары. У людзей, якія жылі ў часы Платона, быў зусім іншы светапогляд, чым у многіх з нас, проста таму што яны жылі ў іншы час і ў іншым асяроддзі. Акрамя гэтага, немалаважным быў досвед, які набываў чалавек. Розум таксама быў важны ў выбары светапогляду. На розум асяроддзе ніяк не ўплывала, яно было агульнае для ўсіх. Асяроддзе і стасункі ў грамадстве можна, мабыць, параўнаць з умовамі, якія панавалі ў глыбіні Платонавай пячоры. Дзякуючы розуму, некаторыя пачынаюць выбірацца з поцемкаў да святла. Але такое падарожжа патрабуе ад чалавека незвычайнай мужнасці. Сакрат – добры ўзор чалавека, які здолеў вызваліцца ад існуючых уяўленняў з дапамогаю розуму. У канцы яна напісала: «У наш час людзям з розных краін і розных культур даводзіцца кантактаваць цясней. Таму ў адным шматпавярховіку могуць суседнічаць хрысціяне, мусульмане і будысты. Тут важней

талерантна ставіцца да чужой веры, а не пытацца, чаму не ўсе ведаць у тое самае».

Сафія лічыла, што курс філасофіі шмат у чым ёй дапамог. У дадатак яна змагла ўжыць і крыху сваёй прыроднай кемлівасці, а таксама выкарыстаць веды, засвоеныя раней.

Яна перайшла да трэцяга пытання: «Што такое сумленне? Ці ўсе людзі, на тваю думку, маюць аднолькавае сумленне?» Пра гэта ў школе ім гаварылі шмат. Сафія напісала: «Сумленне – гэта здольнасць чалавека аддзяляць добрае ад дрэннага. Я асабіста лічу, што ўсе людзі валодаюць такой здольнасцю, іначэй кажучы, сумленне – прыроджанае. І Сакрат так меркаваў таксама. А вось што каму каза сумленне – гэта ва ўсіх па-рознаму. Тут, мабыць, сафісты мелі рацыю. Яны меркавалі, што вызначэнне добрага і дрэннага залежыць ад асяроддзя, у якім чалавек выходзіць. А Сакрат, наадварот, лічыў, што сумленне ва ўсіх аднолькавае. Зрэшты, мабыць, абодва бакі мелі рацыю. Нават калі не кожнага будзе мучыць сумленне ад таго, што ён голы, але ж большасць адчуе згрызоты, калі непрыстойна абыдзецца з другім чалавекам. Удакладню: мець сумленне і дзейнічаць сумленна – дзве розныя рэчы. У некаторых сітуацыях людзі паводзяць сябе так, быццам зусім не маюць сумлення, але, па-мойму, якое-нікое сумленне ў іх усё-такі ёсць, проста яно глыбока схаванае. Гэтак сама часам здаецца, што некаторыя цалкам пазбаўленыя розуму, але ж так яно толькі таму, што яны ім не карыстаюцца. P.S. Розум і сумленне можна параўнаць з цягліцамі. Калі якой цягліцай не карыстацца, яна з часам усохне і аслабне».

Засталося толькі адно пытанне: «Што такое прыярытэт каштоўнасцяў?» Пра гэта апошнім часам таксама было шмат гаворана. Напрыклад, машына – гэта каштоўнасць, бо дазваляе хутка перамяшчацца з месца на месца. Але ж ад аўтатранспарту памірае лес і забруджваецца прырода, а значыць, трэба выбіраць, якой каштоўнасці аддаць перавагу. Пасля доўгіх развагаў Сафія прыйшла да высновы, што здаровыя лясы і чыстае асяроддзе – каштоўнасці большыя, чым час, зэканомлены на дарогу да пра-

цы. Яна дадала некалькі іншых прыкладаў. А ў канцы напісала: «Я асабіста лічу, што як школьны прадмет філасофія важнейшая за ангельскую граматыку. Таму было б варта і тут правільна раз-меркаваць каштоўнасці: увесці ў праграму філасофію, а гадзіны ангельскай крыху ўбавіць».

На апошнім перапынку настаўнік адвёў Сафію ў бок і сказаў:

– Я прачытаў ужо адказы ў тваёй кантрольнай. Яна ляжала амаль на самым версе.

– Спадзяюся, у вас было там над чым падумаць.

– Пра гэта я і хацеў з табою пагаварыць. Твае адказы ў многім вельмі разважлівыя. На дзіва дарослыя, Сафія. І самастойныя. Але ці чытала ты дамашняе заданне?

– Але ж вы казалі, што болей цэніце асабістыя меркаванні, – выкруцілася яна.

– Так і ёсць, але... у пэўных межах.

Сафія зірнула настаўніку ў вочы і вырашыла шчыра прызнацца. Яна лічыла, што можа сабе гэта дазволіць, асабліва пасля ўсяго, што перажыла за апошнія дні.

– Я пачала вывучаць філасофію. Гэта развівае самастойнае мышленне, – сказала яна.

– Але мне цяжка паставіць табе адзнаку. Тут або «нездавальняюча», або «выдатна».

– Значыць, мае адказы або цалкам правільныя, або цалкам няправільныя? Вы гэта хацелі сказаць?

– Гэты раз я пастаўлю «выдатна», але наступны раз пачытай зададзенае, – сказаў настаўнік.

Пасля заняткаў Сафія пайшла дадому, кінула заплечнік на прыступках і пабегла ў Схованку. На тоўстым карэнні яе ўжо чакаў жоўты канверт. Па краі ён быў зусім сухі, значыць, Гермес прыбгаў даўно.

Захапіўшы канверт, яна пайшла ў хату. Спачатку дала есці жывёлам, а пасля паднялася да сябе. Прымасціўшыся на ложку, яна распячатала ліст ад Альбэрта і ўзялася чытаць.

Элінізм

Вітаю зноў, Сафія! Ты ўжо пазнаёмілася з натурфілосафамі і Сакратам, Платонам і Арыстоцелем. А гэта значыць, што ты пазнаёмілася з самой асновай еўрапейскай філасофіі. Таму я больш не буду прысылаць табе ўводныя практыкаванні для роздуму, якія ты атрымлівала ў белым канверце. Розных заданняў і кантрольных, я думаю, табе і ў школе хапае.

Сёння я раскажу пра вялікі перыяд гісторыі – ад Арыстоцеля, які жыў у канцы III ст. да н. э., і аж да пачатку Сярэднявечча, то бок прыблізна да IV ст. н. э. Заўваж, што мы карыстаемся выразамі «да нашай эры» і «нашай эры». Прычынай такога падзелу стала такая значная – і загадкавая – падзея, як узнікненне хрысціянства.

Арыстоцель памёр у 322 г. да н. э., калі Афіны пачалі губляць сваю вядучую ролю. Гэта было звязана з вялікімі гістарычнымі пераменамі, што адбыліся ў выніку заваёваў *Александра Вялікага* (356–323).

Аляксандр Вялікі быў царом Македоніі. Арыстоцель таксама паходзіў з Македоніі і пэўны час быў нават за настаўніка ў малога Аляксандра. І дарэчы, якраз Аляксандр канчаткова перамог персаў. Больш за тое, Сафія, у выніку шматлікіх ваенных паходаў ён далучыў да грэцкай цывілізацыі Егіпет і ўсе краіны Ўсходу аж да Індыі.

Ад гэтага часу ў гісторыі чалавецтва пачынаецца зусім новая эпоха. Узнікае новае грамадства, у якім грэцкая культура і грэцкая мова іграюць вядучую ролю. Гэты перыяд, які доўжыўся амаль 300 гадоў, называюць *элінізмам*. Зрэшты, пад «элінізмам» разумеюць як сам перыяд, так грэцкамоўную культуру, якая панавала на тэрыторыях трох вялікіх эліністычных дзяржаваў – Македоніі, Сірыі і Егіпта.

Пачынаючы з 50-х гг. да н. э. ваенная і палітычная перавага перайшла да Рыма. Новая імперыя адну за адной заваявала ўсе эліністычныя дзяржавы, і з тае пары рымская культура

і лацінская мова запанавалі на тэрыторыі, што распасцерлася ад Гішпаніі на захадзе далёка на ўсход. Пачалася *Рымская эпоха*, якую яшчэ называюць *позняй Антычнасцю*. Але тут заўваж сабе адну рэч: пакуль рымляне не здолелі заваяваць эліністычны свет, сам Рым быў грэцкай культурнай правінцыяй. У сувязі з гэтым грэцкая культура – і грэцкая філасофія – яшчэ доўга адыгрывалі важную ролю і пасля таго, як ад палітычнага вяшэнства грэкаў засталася адна пагалоска.

Рэлігія, філасофія і навука

Элінізм вызначаўся тым, што межы паміж рознымі краінамі і культурамі пакрысе сціраліся. Калі раней грэкі, рымляне, егіпцяне, вавілоняне, сірыйцы і персы мелі кожны сваіх багоў у межах так званых «нацыянальных рэлігій», то цяпер усе культуры сплавіліся і перамышаліся ў агульным катле рэлігійных, філасофскіх і навуковых уяўленняў.

Пэўна, не памылюся, калі скажу, што агора саступіла месца сусветнай арэне. На старажытнай гарадской плошчы і цяпер збіраўся люд, які голасна заклікаў ці то паглядзець на той ці іншы тавар, ці то паслухаць тыя ці іншыя меркаванні і думкі. Новым хіба стала тое, што цяпер плошчы поўніліся таварамі і думкамі з усяго свету. І галасы, што заклікалі натоўп, гучалі на самых розных мовах.

Мы ўжо згадвалі, што ўяўленні грэкаў пашырыліся далёка за межы былога абсягу грэцкай культуры. Але цяпер па ўсяму Міжземнамор'ю пачалі ўшаноўваць і ўсходніх багоў. Узнікалі новыя вераванні, якія запазычвалі багоў і ўяўленні адразу ў некалькіх розных народаў. Такая з'ява называецца *сінкрэтызмам*, або змяшэннем рэлігій.

Раней людзі адчувалі моцную прыналежнасць да свайго народа і свайго горада-дзяржавы. Але пакрысе межы і лініі падзелу пачалі сцірацца, і многія адчулі няўпэўненасць, засумняваліся ў сваіх светапоглядах. Уся позняя Антычнасць была прасякнутая

малавер'ем, заняпадам культуры і песімізмам. «Свет састарэў», – казалі людзі.

Аб'ядноўвала новыя рэлігіі тое, што ўсе яны мелі ў сваёй аснове вучэнне, як уратавацца ад смерці. Часцяком такое вучэнне абвяшчалася таемным. Калі чалавек верыў у таёмнае вучэнне і выконваў пэўныя рытуалы, ён мог грэць надзею, што яго душа не памрэ і будзе жыць вечна.

Гэта што да новых рэлігій, Сафія. Але побач з рэлігійнымі абрадамі важнымі для выратавання душы былі і пэўныя *веды* пра тое, як упарадкаваны Сусвет. Таму *філасофія* таксама паступова пасоўвалася ў напрамку «выратавання» і суцязэння чалавека ў яго жыцці. Філасофскі светапогляд быў каштоўны не проста сам па сабе, ён быў закліканы вызваліць чалавека ад страху смерці і песімізму. У выніку сціраліся межы паміж рэлігіяй і філасофіяй.

Увогуле можна сказаць, што эліністычная філасофія нічым новым не вызначалася. Не ўзнікла ні новага Платона, ні новага Арыстоцеля. Але ідэі трох выбітных афінскіх філосафаў ляглі ў аснову некалькіх філасофскіх плыняў, якія я коратка апішу ніжэй.

Змяшэнне розных культурных традыцый адбілася і на эліністычнай *навуцы*. Ключавая роля ў развіцці навуковых ведаў належала Александрыі, егіпецкі горад, які быў кропкай сутокаў Усходу і Захаду. Афінны са сваімі філасофскімі школамі, закладзенымі Платонам і Арыстоцелем, па-ранейшаму заставаліся філасофскай сталіцай, але навуковай сталіцай стала Александрыя. Маючы агромністую бібліятэку, гэты горад зрабіўся цэнтрам развіцця матэматыкі, астраноміі, біялогіі і медыцыны.

Элінізм можна параўнаць з сучасным грамадствам, якое таксама вызначаецца ўсё большай адкрытасцю сусветнай супольнасці. У наш час гэта таксама вядзе да значных пераменаў у светапоглядзе і стаўленні да рэлігіі. Як напачатку нашай эры ў Рыме можна было сустрэць веру ў грэцкіх, егіпецкіх і ўсходніх багоў, так на-

прыканцы XX стагоддзя ва ўсіх больш-менш буйных еўрапейскіх гарадах можна напаткаць рэлігійныя вераванні з розных куткоў нашай планеты.

Сёння мы таксама назіраем, як мешаніна старых і новых рэлігій, філасофіі і навукі фармуе ўсё новыя прапановы на «рынку светапоглядаў». Але напраўду большасць так званых «новых ведаў» – проста старыя ісціны, якія, дарэчы, бяруць свой пачатак у элінізме.

Як мы ўжо згадалі, эліністычныя філосафы разважалі над тымі ж праблемамі, якія да іх узялі Сакрат, Платон і Арыстоцель. Усе яны імкнуліся адказаць на пытанне, як чалавеку жыць і паміраць. На парадку дня, такім чынам, стаялі перадусім праблемы *этыкі*. У новай сусветнай супольнасці яны зрабіліся галоўным прадметам філасофскіх пошукаў. Пытанне ставілася так: што ёсць сапраўднае шчасце і як яго дасягнуць? Мы разгледзім чатыры філасофскія плыні, якія гэтым займаліся.

Кінікі

Кажуць, быццам аднойчы, пастаяўшы перад лаўкаю з раскладзеным таварам, Сакрат усклікнуў: «Як багата ўсяго, што мне не трэба!»

Гэты выраз можна вынесці ў заглавак *філасофіі кінікаў*, якую на мяжы V–IV ст. да н. э. заснаваў *Антысфен* з Афін. Будучы вучнем Сакрата, ён больш за ўсё захапляўся Сакратавай непераборлівасцю ў побыце.

Кінікі сцвярджалі, што сапраўднае шчасце не ў знешніх рэчах, кшталту матэрыяльнай раскошы, палітычнай улады ці моцнага здароўя, а якраз-такі ў незалежнасці ад такіх выпадковых і мінучых рэчаў. І таму што шчасце ад усяго гэтага не залежыць, дасягнуць яго можа кожны. Апроч таго, аднойчы дасягнуўшы такога шчасця, страціць яго немагчыма.

Самым вядомым кінікам быў вучань Антысфена *Дыяген*. Кажуць, што ён жыў у бочцы і, апроч адзежыны, кія і кайстры, нічога

не меў. (Пры такім раскладзе адабраць у яго шчасце было не так проста!) Адноўчы, калі ён сядзеў і грэўся на сонцы каля сваёй бочкі, да яго прыйшоў Аляксандр Вялікі. Стаўшы перад мудрацом, ён спытаў, ці можа зрабіць дзеля яго што-небудзь. «Можаш, – адказаў Дыяген. – Пасунься ўбок на адзін крок, бо ты засціш мне сонца». Гэтым Дыяген паказаў, што ён багацейшы і шчаслівейшы за ўсёмагутнага заваёўніка, бо ні ў чым не мае патрэбы.

Кінікі меркавалі, што чалавеку не трэба клапаціцца пра сваё здароўе. Нават пакуты і смерць не павінны яго турбаваць. Таму чалавека не павінны хваляваць і чужыя пакуты.

Ад слова «кінік» паходзіць слова «цынік», якое ў наш час ужываецца са значэннем «нячулы да чужых пакутаў».

Стоікі

Кінікі зрабілі ўплыў на *філасофію стоікаў*, якая ўзнікла ў Афінах каля 300 г. да н. э. Яе заснавальнікам быў Зянон, які нарадзіўся на востраве Кіпр, але пасля крушэння карабля трапіў у Афіны і далучыўся да кінікаў. Ён звычайна збіраў сваіх прыхільнікаў у крытай каланадзе – порціку. Назва «стоік» паходзіць ад грэцкага слова «стоа», што значыць «порцік». Пазней стаіцызм зрабіў значны ўплыў на рымскую культуру.

Следам за Гераклітам стоікі меркавалі, што ўсе людзі надзелены адзіным сусветным розумам, або «логасам». Яны лічылі, што кожны чалавек – гэта як бы свет у мініятуры, «мікракосмас», у якім адбіваецца «макракосмас».

З гэтага ўзнікала ідэя аб існаванні так званага «ўніверсальнага», або «натуральнага» права. З прычыны, што натуральнае права грунтуецца на адвечным розуме чалавека і Сусвету, яно не змяняецца ні ў часе, ні ў прасторы. Такім чынам, стоікі прымалі бок Сакрата супраць сафістаў.

Натуральнае права распаўсюджваецца на ўсіх людзей, у тым ліку рабоў. Заканадаўствы розных дзяржаў стоікі разглядалі як недасканалыя падабенства «права», закладзенага ў самой прыродзе.

Стоікі не толькі не рабілі розніцы паміж асобным чалавекам і Сусветам, яны не пагаджаліся і з проціпастаўленнем «духу» і «матэрыі». Іх вучэнне сыходзіла з адзінства існага. Такі погляд называецца «манізмам» (у адрозненне, напрыклад, ад выразнага «дуалізму» Платона, які дзяліў існае на дзве часткі).

Як сапраўдныя дзеці свайго часу, стоікі былі перакананыя «касмапаліты». У выніку яны былі, так бы мовіць, больш адкрытыя тагачаснай культуры, чым «філосафы з бочкі» (кінікі). Яны звярталі ўвагу на чалавечую супольнасць, цікавіліся палітыкай, а многія з іх – напрыклад, рымскі імператар *Марк Аўрэлій* (121–180) – былі актыўнымі палітычнымі дзеячамі. Яны садзейнічалі пашырэнню грэцкай культуры і філасофіі ў Рыме, чым асабліва вызначыўся прамоўца, філосаф і палітык *Цыцэрон* (106–43 да н. э.). Менавіта ён увёў такое паняцце, як «гуманізм», або, іншымі словамі, светаўспрыманне, якое ставіць выводзіць на першы план асобнага чалавека. Пазней стоік *Сэнэка* (4 г. да н. э. – 65 г. н. э.) сказаў: «Чалавек чалавеку – святыня». Пазней гэтыя словы зрабіліся лозунгам усяго гуманістычнага руху.

Акрамя таго, стоікі падкрэслівалі, што ўсе натуральныя працэсы – напрыклад, хвароба ці смерць – адбываюцца па нязменных законах прыроды. Таму чалавек павінен умець мірыцца са сваім лёсам. Нічога не адбываецца выпадкова, меркавалі яны. Усё адбываецца з абавязковаю немінучасцю, і няма сэнсу скардзіцца і наракаць на свой лёс, калі ён пастукаў у дзверы. Але і шчаслівыя падзеі ў жыцці таксама трэба прымаць спакойна. Тут мы бачым падабенства стоікаў з кінікамі, якія сцвярджалі, што ўсё вонкавае не мае значэння. Мы да гэтай пары называем «стоікам» чалавека, які трымае ў цуглях свае пачуцці.

Эпікурэйцы

Як мы ўжо казалі, Сакрата займала пытанне, як чалавеку жыць, каб жыць добра. І кінікі, і стоікі тлумачылі яго вучэнне аднолькава: чалавек павінен вызваліцца ад матэрыяльнай раско-

шы. Але ў Сакрата быў яшчэ адзін вучань, якога звалі *Арыстып*. Ён меркаваў, што мэтаю жыцця павінна стаць дасягненне най-большага пачуццёвага задавальнення. «Найвышэйшае дабро – асалода, – казаў ён, – найвышэйшае зло – пакута». Таму ён хацеў вынайсці такі лад жыцця, які дазволіў бы ўнікаць усякіх пакутаў. (Кінікі і стоікі заклікалі *трываць* любыя пакуты, а гэта зусім не тое самае, што ўсяляк старацца іх *унікаць*.)

На мяжы IV і III стагоддзяў да н. э. *Эпікур* (341–270) заснаваў у Афінах філасофскую плынь (эпікурэізм), у якой развіў Арыстыпаву этыку асалоды і спалучыў яе з Дэмакрытавым вучэннем аб атамах.

Кажуць, што эпікурэйцы збіраліся ў садзе. Таму іх і празвалі «філосафамі з сада». Над уваходам у той сад нібыта вісела шыльда са словамі: «Падарожнік, тут табе будзе добра. Асалода тут – найвышэйшае дабро».

Эпікур зазначаў, што ўсякае задавальненне, атрыманае ў выніку таго ці іншага ўчынку, трэба сувымераць з іншымі магчымымі яго наступствамі. Калі табе даводзілася калі-небудзь аб’есціся шакаладам, ты разумееш, што я маю на ўвазе. Калі не, прапаную такі эксперымент: вазьмі з сабраных табою грошай дзвесце крон і купі на іх шакаладу*. (Я зыходжу з таго, што ты шакалад любіш.) Дзеля чысціні эксперыменту важна з’есці ўвесь шакалад адразу. Прыкладна праз паўгадзіны, пасля як ты з’ясі ўсю гэтую смакату, ты зразумееш, што Эпікур меў на ўвазе, калі казаў пра «наступствы».

* На гэтыя грошы ў Нарвегіі можна купіць 10–15 шакаладных плітак.

Разам з тым Эпікур меркаваў, што кароткатэрміновае задавальненне, якое можа быць дасягнутае адразу, трэба сувымераць з магчымасцю большай, даўжэйшай ці мацнейшай асалоды, якую можна атрымаць пазней. (Ну, напрыклад, ты можаш вырашыць цэлы год не есці шакаладу, каб адкладаць кішэнныя грошы і потым купіць новы ровар ці паехаць на дарагія вакацыі за мяжу.) У адрозненне ад жывёл, чалавек мае магчымасць планаваць сваё

жыццё. Ён здольны «разлічваць» свае памыслыя асалоды. Шакалад, безумоўна, смачны, і ў гэтым яго каштоўнасць, але ж ровар і падарожжа да Англіі – рэчы таксама каштоўныя.

Эпікур зазначаў, што «асалода» – гэта не абавязкова толькі пачуццёвае задавальненне, якое, напрыклад, дае шакалад. Яе дораць і такія каштоўнасці, як сяброўства і сузіранне мастацтва. Акрамя таго, Эпікур лічыў, што дзеля насалоды жыццём належыць трымацца старадаўніх грэцкіх ідэалаў – такіх, як самавалоданне, умеркаванасць і душэўная раўнавага. Жарсці трэба ўтаймоўваць, а душэўная раўнавага дапаможа стрываць пакуту.

У сад да Эпікура часта прыходзілі людзі, якія пакутавалі ад страху перад багамі. Карысным сродкам у барацьбе з рэлігіяй і забабонамі стала Дэмакрытава вучэнне пра атамы. Немалаважнаю дзеля добрага жыцця была і перамога над страхам смерці. Тут Эпікуру прыдалася Дэмакрытава тэза пра «атамы душы». Ты, пэўна, памятаеш, што Дэмакрыт адмаўляў жыццё пасля смерці, бо, калі мы паміраем, усе «атамы душы» разлітаюцца ва ўсе бакі.

Эпікур казаў проста: «Смерць не мае да нас ніякага дачынення. Бо пакуль ёсць мы, смерці яшчэ няма. А калі прыходзіць смерць, нас ужо няма». (Сапраўды, ніводзін чалавек, пасля як памёр, ніколі не скардзіўся.)

Сам Эпікур падагульніў сваю вызваленчую філасофію выслоўем, якое называў «тэтрафармаконам» – «лекамі з чатырох зёлак»:

*Не трэба баяцца багоў. Не трэба хвалявацца пра смерць.
Шчасця лёгка дасягнуць. Страх лёгка стрываць.*

Ужо не ўпершыню ў грэцкай культуры справа філосафа параўноўвалася са справаю лекара. Вось і Эпікур прапаноўваў чалавеку мець пры сабе своеасаблівую «філасофскую аптэчку» з чатырма вышэй згаданымі карыснымі «зёлкамі».

У адрозненне ад стоікаў, эпікурэйцы мала цікавіліся грамадскім жыццём і палітыкай. «Жыві непрыкметна!» – заклікаў Эпікур. Яго «сад», напэўна, можна параўнаць з сучаснымі камунамі. Сёнь-

ня таксама многія шукаюць нейкую выспу або ціхую гавань, каб схаватца ад мітуслівага свету.

Пасля Эпікуравай смерці многія яго паслядоўнікі пачалі разумець пад асалодай толькі пошук пачуццёвых задавальненняў. Іх лозунгам стала: «Жыві імгненнем!». Сёння слова «эпікурэец» носіць пагардлівае адценне і азначае чалавека, нестрыманага ва ўцехах.

Неаплатанізм

Як мы пабачылі, філасофскія школы кінікаў, стоікаў і эпікурэйцаў будаваліся на развіцці ідэяў Сакрата. Акрамя таго, яны прымалі пад увагу і вучэнні дасакратыкаў – Геракліта і Дэмакрыта. А вось самая значная філасофская плынь позняй Антычнасці развівалася перш-наперш пад уплывам Платонавага вучэння пра ідэі. Таму мы называем яе неаплатанізмам.

Самым вядомым неаплатонікам быў *Плацін* (каля 205–270), які вывучаў філасофію ў Александрыі, але пазней перабраўся ў Рым. Тое, што ён выходзіў у Александрыі, трэба адзначыць асабліва, бо гэта быў горад, дзе ўжо шмат стагоддзяў перакрываўваліся грэцкая філасофія і ўсходняя містыка. Разам з Плацінам у Рым прыйшло вучэнне пра ўратаванне, якое пазней стане галоўным канкурэнтам хрысціянства. Неаплатанізм увогуле шмат паўплываў на хрысціянскае багаслоўе.

Ты памятаеш Платонава вучэнне пра ідэі, Сафія? Платон раздзяляў свет ідэй і свет пачуццяў. Ён увёў выразнае размежаванне душы і цела, што зрабіла чалавека дваістай істотай: наша цела, як і ўсё астатняе ў пачуццёвым свеце, складаецца з зямлі і пылу, але ў дадатак мы валодаем неўміручай душой. У гэта верылі многія старажытныя грэкі яшчэ задоўга да Платона. А Плацін, акрамя таго, быў знаёмы з падобнымі вераваннямі ў Азіі.

Плацін меркаваў, што свет расцягнуты паміж двума полюсамі. На адным канцы ззяе боскае святло, якое ён называў «Адзінае». Некалькі разоў ён называў яго «Богам». На другім канцы, куды

не пранікае святло «Адзінага», пануе непраглядная цемра. Але Плацін адзначаў, што напраўду цемры няма. Ёсць толькі адсутнасць святла, а самой цемры – не існуе. Існуе толькі «Бог», або «Адзінае», але як святло ад усякай крыніцы пакрысе рассяваецца ў змроку, так і тут недзе праходзіць мяжа, далей за якую боскім прамяням не дабрацца.

Душа асвятляецца промнямі, што ідуць ад «Адзінага», сцвярджаў Плацін, а матэрыя – гэта цемра, якой напраўду няма. На ўсе формы існага падае толькі кволы водбліск «Адзінага».

Уяві, Сафія, вялізнае вогнішча, што гарыць уначы. Ва ўсе бакі ад яго ляцяць іскры. Вакол светла, як днём, і бляск ад вогнішча можна ўбачыць нават на адлегласці некалькіх кіламетраў. Калі ж мы адыдзем далей, то ўбачым толькі няпэўную кропку, як ад мігатлівага судовага ліхтара. А калі аддалімся яшчэ, святло ад вогнішча зусім перастане да нас далятаць. Яго праменне расеецца ў ночы, а ў поўнай цемры мы зусім нічога не бачым. У ёй няма ані абрысаў, ані ценяў.

А цяпер уяві, што рэчаіснасць і ёсць такое вось вогнішча. Але гарыць гэты раз Бог, а цемра па-за вогнішчам – халодная матэрыя, з якой зробленыя жывёлы і людзі. У непасрэднай блізкасці да Бога месцяцца вечныя ідэі, першасныя формы ўсяго існага. А чалавечыя душы – гэта «іскры» ад боскага вогнішча. Але боскае святло ліецца на ўсё ў прыродзе. Мы заўважаем яго ў кожнай жывой істоце: у нас саміх, у ружы ці ў лугавым званочку – яго водбліск ляжыць на ўсім. Найбольш аддаленыя ад жыццядайнага Бога камень, зямля й вада.

Ва ўсім існым схавана боская таямніца. Яна ззяе ў кветцы сланечніку або маку. Мы ўлоўліваем тую ж неспасціжную таямніцу ў матылку, што ўзятае з травінкі, ці ў залатой рыбцы, што плавае ў акварыуме. Але найбліжэй да Бога ўсё-ткі мы самі, дзякуючы нашай душы. Толькі праз яе мы можам далучыцца да вялікай таямніцы быцця. У рэдкія моманты ў нас нават узнікае пачуццё, што мы і ёсць гэтая боская таямніца.

Вобразы, якімі карыстаецца Плацін, стасуюцца з Платонавай

прыпавесцю пра пячору: чым бліжэй да выхаду, тым бліжэй да крыніцы быцця. Але ў адрозненне ад Платонавага дуалістычнага погляду на прыроду, думка Плаціна прасякнутая імкненнем да цэласнасці. Усё адзіна, бо ўсё ёсць Бог. Нават цені ў самай глыбіні Платонавай пячоры нясуць на сабе кволы водбліск «Адзінага».

Некалькі разоў у жыцці Плаціну выпадала адчуць адзінства сваёй душы з Богам. Такі досвед мы называем *містычным пачуццём*. Але яго даводзілася перажываць не аднаму Плаціну. Ва ўсе часы ва ўсіх культурах былі людзі, якія паведамлялі пра нешта падобнае. Яны па-рознаму апісвалі свае адчуванні, але агульныя рысы ва ўсіх апавяданнях нязменныя. Разгледзім некаторыя з іх.

Містыцызм

Пры ўзнікненні містычнага пачуцця чалавек перажывае адзінства з Богам, або «сусветнай душой». Шмат у якіх рэлігіях свярджаецца, што паміж Богам і яго стварэннем ляжыць цэлая прорва, але містык не адчувае ніякай прорвы. Ён «пранікаецца Богам» або «яднаецца» з Ім.

Рэч у тым, што «я», пра якое мы кажам у будзённым жыцці, – гэта не сапраўднае наша я. У пэўныя імгненні мы можам адчуваць сваю прыналежнасць да нейкага большага «я», якое адны містыкі называюць «Богам», другія – «сусветнай душой», «маці прыродай», «Сусветам». Яднаючыся ці зліваючыся з Богам, містык «страчвае сябе», як кропля вады «страчвае сябе», змяшаўшыся з морам. Адзін індыйскі містык выказваў гэта так: «Калі быў я, Бога не было. Цяпер ёсць Бог, але больш няма мяне». А хрысціянскі містык *Сілезіус* (1624–1677) неяк напісаў: «Як, дасягнуўшы мора, кропля зрабіцца ім можа, так, Цябе дасягнуўшы, Табой душа робіцца, Божа».

Ты, мусіць, думаеш, што ў «страце сябе» мала прыемнага. І я цябе разумею, Сафія. Але ж ты страчваеш нашмат менш, чым атрымліваеш наўзамен. Ты страчваеш сябе такую, якую ёсць у гэты момант, разам з тым разумеючы, што напраўду ты – штось

нашмат большае. Ты – цэлы Сусвет. Так, дарагая Сафія, ты і ёсць тая самая сусветная душа. Ты і ёсць Бог. Калі табе калі-небудзь давядзеца адмовіцца ад сябе як ад Сафіі Амундсэн, можаш суцяшацца тым, што некалі табе ўсё адно наканавана страціць тваё «будзённае я». На думку містыкаў, тваё сапраўднае я, – тое, што ты адчуваеш, толькі калі вызваляешся ад сябе, – гэта дзівосны агонь, які гарыць вечно.

Але містычнае пачуццё не заўсёды прыходзіць само сабой. Найчасцей дзеля сустрэчы з Богам містыку трэба прайсці «шлях ачышчэння і азарэння». Такі шлях складаецца з аскетычнага ладу жыцця і разнастайных спосабаў медытацыі. І калі раптам містык дасягае мэты, ён абвяшчае: «Я ёсць Бог» або «Я ёсць Ты».

Містычныя плыні ўласцівыя ўсім буйным сусветным рэлігіям І апісанні містычнага пачуцця, якое ўзнікае ў містыкаў самых розных культур і традыцый, ва ўсіх на дзіва падобныя. Культурныя адрозненні праяўляюцца, толькі калі містык тлумачыць сваё містычнае пачуццё з пазіцый сваёй рэлігіі ці філасофіі.

У заходняй містыцы, гэта значыць у межах юдэйства, хрысціянства і ісламу, містыкі, як правіла, кажуць пра *сустрэчу* з Богам. Тут Бог хоць і прысутнічае ў прыродзе і ў чалавечай душы, але звычайна ўнесены высока над светам. Ва ўсходняй містыцы, гэта значыць у межах індуізму, будызму і даасізму, звычайна апісваецца *поўнае яднанне* з Богам ці «сусветнай душой». «Я сусветная душа» ці «Я – Бог», можа сказаць усходні містык, бо ягонага Бога нельга лакалізаваць у свеце, ён паўсюль і нідзе.

У Індыі моцныя містычныя плыні былі пашыраныя задоўга да Платона. *Свамі Вівекананда*, які спрыяў распаўсюджванню ідэй індуізму на Захадзе ў XIX стагоддзі, казаў:

«Як некаторыя сусветныя рэлігіі называюць атэістам чалавека, які не верыць у Бога па-за сабою, так мы называем атэістам чалавека, які не верыць у самога сябе. Нявера ў веліч сваёй душы і ёсць атэізм».

Містычнае пачуццё мае значэнне і ў этыцы. Былы прэзідэнт

Інды *Радхакрышнан* сказаў аднойчы: «Любі свайго бліжняга, як самога сябе, бо ты і ёсць твой бліжні. Верыць, што твой бліжні не ты, – ілюзія».

У нашыя дні ёсць людзі, якія не практыкуюць ніякай рэлігіі, але таксама перажываюць містычныя пачуцці. Па іх словах, яны раптам далучаюцца да «касмічнага розуму» або «сусветнага акіяну». У такія моманты яны адчуваюць сябе як бы выкінутымі з часу, і свет адкрываецца ім «з пункту погляду вечнасці».

Сафія паварушылася ў ложку. Ёй захацелася адчуць, што ў яе ёсць цела.

Чытаючы пра Плаціна і містыкаў, яна пачала адчуваць, быццам расплываецца па пакоі, вылятае з акна і ўзлятае высока над горадам. Яна ўбачыла ўнізе людзей на плошчы, але плыла ўсё далей і далей – па-над зямною куляй, на якой жыла, па-над Паўночным морам і Еўропай, па-над Сахарай і неабсяжнымі афрыканскімі саванамі.

Уся агромністая планета ператварылася ў жывую істоту, і здавалася, быццам гэтая істота – сама Сафія. «Я і ёсць свет», падумалася ёй. Увесь велічэзны Сусвет, які часцяком здаваўся Сафіі неспасціжным і небяспечным, стаў яе ўласным я. Уражанне было дзіўнае: то Сусвет выглядаў велічным і бяскайным, то ёй самой не было ані краю, ані канца.

Пачуццё хутка мінула, але Сафія не сумнявалася, што ніколі не забудзе яго. З яе нібыта штосьці вырвалася і змяшалася з астатнім светам – гэта як усяго адна кропля фарбы, трапіўшы ў пітнік, можа афарбаваць у ім усю ваду.

Калі ўсё скончылася, яна нібы прачнулася ад дзіўнага сну. Галава балела. Сафія амаль з расчараваннем заўважыла, што ў яе ёсць цела і гэтае цела хоча паварушыцца. Пакуль яна ляжала на жываце і чытала старонкі, атрыманыя ад Альбэрта Кнокса, у яе задрэнцвела спіна. Але пачуцці, якія ёй выпала перажыць, былі надзвычайныя.

Нарэшце Сафія здолела злезці з ложка. Яна прабіла ў аркушах дзіркі і, падшыўшы іх да папярэдніх лекцый у тэчцы, пайшла ў сад.

ЭЛІНІЗМ

Паўсюль радасна ціўкалі птушкі, нібыта ў дзень стварэння Сусвету. Светла-зялёнае лісце на бярозах за трусінымі клеткамі зіхацела так ярка, што здавалася, быццам Тварэц не скончыў яшчэ разбаўляць фарбы.

Няўжо яна сапраўды можа лічыць, што ўсё існае – гэта яе боскае «я»? І што яе душа – «іскарка з вогнішча»? Калі так, выходзіць, што яна сама – боская істота.

ПАШТОЎКІ

...я накладваю на сябе строгую цэнзуру...

Наступныя некалькі дзён лісты ад настаўніка філасофіі не прыходзілі. Чацвер прыпадаў на 17 траўня, дзень Канстытуцыі, і васемнаццатага заняткаў таксама не было.

У сераду, шаснаццатага траўня, па дарозе са школы Ёрунь раптам спытала:

– Што калі выправіцца куды-небудзь з намётам?

Спачатку Сафія падумала, што не варта надоўга сыходзіць з дому. Але ўрэшце сказала:

– Увогуле, я не супраць.

Праз пару гадзін Ёрунь была ў Сафіі з вялізным заплечнікам. Сафія таксама ўжо склала заплечнік і падвязаła да яго намёт. Дзяўчаты ўзялі з сабой спальныя мяшкі і цёплую адзежу, подсцілкі і ліхтарыкі, два вялікія тэрмасы з гарбатай і шмат рознага смакоцця.

Каля пятай дадому вярнулася маці, і дзяўчаты праслухалі цэлую лекцыю пра тое, што трэба і чаго не трэба рабіць. Акрамя таго, маці пацікавілася, дзе дакладна яны думаюць размясціцца.

Яны казалі, што паставяць намёт на Цецеруковым пагорку. Можна, раніцай ім пашчасціць пачуць цецеруковае такаванне.

Але Сафію прапанавала Цецерукоў пагорак не толькі дзеля цецерука. Яна ведала, што адтуль да Маёравай хаткі рукой падаць. Нешта вабіла яе да гэтага месца, хоць другі раз яна ў тую хатку нізавошта ўжо не ўвайшла б.

Яны рушылі на сцяжыне, якая збочвала ў лес якраз насупраць

Сафіінага дома. Па дарозе яны гаманілі пра ўсякую ўсячыну, і Сафіі было нават прыемна, што можна не думаць пра філасофію.

Каля восьмай яны паставілі намёт на роўнай пляцоўцы каля Цецеруковага пагорка і, раскруціўшы спальныя мяшкі, падрыхтаваліся да начоўкі. Калі ўправіліся з прыхопленымі з дому бутэрбродамі, Сафія спытала:

– Ты чула пра Маёраву хатку?

– Якую яшчэ Маёраву хатку?

– Тут непадалёк у лесе стаіць дамок... каля азярца. У ім некалі жыў адзін дзівакаваты маёр, таму яго і называюць Маёравай хаткай.

– А цяпер там жывуць?

– Можа і жывуць, давай сходзім і пабачым?

– А дзе гэта?

Сафія махнула ў кірунку бліжэйшых дрэваў.

Ёрунь ісці не надта хацелася, але ўрэшце яна дала сябе ўтаварыць. Сонца заходзіла.

Спачатку дзяўчаты ішлі паміж высокіх ялін, але потым былі вымушаныя прадзірацца скрозь густы хмызняк. Праз пэўны час яны выбіліся на нейкую сцежку. Ці не гэтаю сцежкай Сафія ішла ў нядзелю?

Несумненна, гэтай – і неўзабаве паміж дрэвамі справа ад сцежкі заблішчала вада.

– Нам туды, – сказала Сафія.

Яшчэ крыху, і яны стаялі каля азярца. Прыставіўшы далонь да вачэй, Сафія ўгледзелася ў другі бераг. Аканіцы на вокнах хаткі былі гэты раз зачыненыя. Чырвоны дамок выглядаў цалкам закінутым і нежылым.

– Мы што, пойдзем па вадзе? – спытала Ёрунь, азіраючыся вакол.

– Не, паплынем на чоўне.

Сафія паказала на зараснік чароту. Як і мінулы раз, там стаяў човен.

– Ты што, ужо была тут?

Сафія пакруціла галавой. Раскажы яна сяброўцы пра першае на-

ведванне – пытанняў не абярэшы, бо як расказаць, не згадаўшы пра Альбэрта Кнокса і курс філасофіі?

Дзяўчаты плылі цераз возера, весела жартуючы і смеючыся. А калі прысталі да берага, Сафія ўжо пастаралася, каб гэты раз увесь човен быў выцягнуты на бераг. Неўзабаве яны стаялі каля дзвярэй. Ёрунь патузала ручку, хоць у хаце яўна нікога не было.

– Замкнута... А ты хіба спадзявалася, што будзе адчынена?

– Можа, пашукаем ключ? – прапанавала Сафія і пачала глядзець пад камянямі на прызбе.

– Ды ну цябе, давай лепш вернемся да намёта, – не вытрымаўшы, буркнула Ёрунь.

Але Сафія радасна завішчэла:

– Знайшла! Знайшла!

І ўрачыста паказала ключ. Яна ўставіла яго ў замочную шчыліну, і дзверы адыкнуліся.

Сяброўкі, нібы злодзеі, пракраліся ў хату. Там было холадна і цёмна.

– Я нічога не бачу, – шапнула Ёрунь.

Але Сафія прадугледзела і гэта. Выцягнуўшы з кішэні карабок, яна шоргнула запалкай. Тая патухла, дазволіўшы дзяўчатам разгледзець хіба толькі, што ў хаце нікога няма. Сафія шоргнула другой і цяпер заўважыла на каміне каваны падсвечнік. Трэцяй запалкай яна запаліла недагарак свечкі, і кволы агеньчык асвятліў вітальню, у якой яны стаялі.

– Глядзі, такі маленькі агеньчык, а колькі дае святла! – заўважыла Сафія.

Ёрунь кіўнула. А Сафія сказала зноў:

– Але недзе гэтае святло ўсё-ткі канчаецца. Хоць напраўду цемры няма. Гэта проста адсутнасць святла.

– Ат, не наводзь страху. Хадзем лепш адсюль!

– Толькі спачатку паглядзімся ў люстра.

Сафія паказала на люстра ў масянжовай раме, якое, як і мінулы раз, вісела над камодай.

– Якое прыгожае...

ПАШТОЎКІ

– Глядзі, яно зачараванае!

– «Люстра мілае, скажы, ды ўсю праўду далажы: ў свеце хто за ўсіх мілейшы, і румянейшы, і бялейшы?»

– Я не жартую, Ёрунь. Калі ў яго паглядзецца, можна ўбачыць, што робіцца па той яго бок.

– Ты ж казалася, што ніколі тут не была. Мусіць, табе хочацца мяне напалохаць?

Не знайшоўшы нічога лепшага, Сафія прамармытала:

– Sorry!*

Але ў гэтую хвіліну ўвагу Ёрунь прыцягнула нейкая скрынка, што ляжала ў кутку на падлозе. Падняла яе, Ёрунь сказала.

– Глядзі, тут паштоўкі.

Сафіі аж заняло дых:

– Не чапай! Чуеш? Не смей іх чапаць!

Ёрунь здрыганулася і, нібы апёкшыся, выпусціла скрынку з рук. Паштоўкі разляцеліся па падлозе. Убачыўшы гэта, Ёрунь рассмялася:

– Ды гэта ж проста паштоўкі.

Яна села на падлогу і пачала іх збіраць. Сафія таксама прысела побач.

– Ліван... Ліван... Ліван... Яны ўсе праштампаваны ў Ліване, – адзначыла Ёрунь.

– Ведаю, – уздыхнула Сафія.

Ёрунь зазірнула ёй у вочы:

– Дык ты тут усё-ткі раней была.

– Ну, была.

Ёй раптам прыйшло ў галаву, што прасцей будзе прызнацца. Нічога дрэннага яна нікому не зробіць, калі трохі раскажа сяброўцы пра дзівосы, якія апошнім часам з ёю адбываюцца.

– Я проста не хацела табе раскадваць, пакуль мы сюды не прыйдзем.

* Прабач (анг.).

Ёрунь разглядала паштоўкі.

– Яны ўсе на імя нейкай Хільды Мёлер Кнаг.

Сафія таксама падняла пару паштовак:

– А адрас ёсць?

– Хільдзе Мёлер Кнаг, атрымальнік Альбэрта Кнокс, Лілесанд, Нарвегія, – прачытала Ёрунь.

Сафія з палёгкай уздыхнула. Яна баялася, каб на гэтых паштоўках таксама за атрымальніка не значылася Сафія Амундсэн. Яна пачала іх пераглядаць.

– 28 красавіка... 4 траўня... 6 траўня... 9 траўня... Яны адпраўленыя ўсяго некалькі дзён назад.

– А глядзі сюды... Усе штампы *па-нарвежску*. І на ўсіх – «Батальён ААН». І маркі нарвежскія.

– Можа, яно так прынята. Войскі ААН павінны заставацца нейтральнымі, таму ў іх там і пошта свая.

– А як яны перапраўляюць яе дадому?

– Можа, з ваенным самалётам.

Сафія паставіла свечку на падлогу, і сяброўкі ўзяліся чытаць паштоўкі. Ёрунь расклала іх па парадку і пачала з першай:

Дарагая Хільда! Можаш уявіць, які я шчаслівы, што хутка буду ў Лілесандзе. Разлічваю прыязмліцца ў Хевіку ўвечары напярэдадні Купалля. Мне, вядома, вельмі хацелася б паспець на тваё пятнаццацігоддзе, але я ваенны і мушу падпарадкоўвацца загадам. Але абяцаю паклапаціцца, каб на свой дзень народзінаў ты атрымала вялікі падарунак. Тата, які заўсёды думае пра тваю будучыню. P.S. Копію гэтай паштоўкі я пасылаю адной нашай агульнай знаёмай. Ты зразумееш, Хільдэмур, каго я маю на ўвазе. Гэта толькі цяпер мае словы здаюцца табе таямнічымі, але ты мяне зразумееш.

Сафія ўзяла наступную паштоўку:

Дарагая Хільда! Мы тут усе жывём адным днём. Калі я і буду штось успамінаць пра месяцы, праведзеныя ў Ліване, дык толькі доўгія гадзіны чакання. Але я раблю ўсё, каб на сваё

ПАШТОЎКІ

пятнаццацігоддзе ты атрымала добры падарунак. Больш пакуль нічога сказаць не магу. Я накладаю на сябе строгую цэнзуру. Твой тата.

Сябровак разбірала такая цікаўнасць, што яны, стаіўшы дыханне і не прамаўляючы ані слова, адну адной захоплена чыталі паштоўкі далей:

Дарагое маё дзіця! Я хацеў бы пасылаць табе лісты з белымі галубамі. Ды ў Ліване белых галубоў не знайсці. А вось якраз калі гэтай ахопленай вайною краіне чаго і трэба, дык гэты белых галубоў. Хай бы аднойчы ААН удалося забяспечыць мір ва ўсім свеце! P.S. Можна, нам падзяліцца тваім падарункам на пятнаццацігоддзе з іншымі? Паглядзім, калі я вярнуся. Але ты дагэтуль не здагадваешся, пра што я кажу. Твой тата, якому хапае часу думаць пра нас абайх.

Яны прачыталі шэсць паштовак, заставалася апошняя. Змест яе быў такі:

Дарагая Хільда! У мяне ўжо сабралася столькі сакрэтаў, звязаных з тваім днём народзінаў, што па некалькі разоў на дзень мне так і руніць патэлефанаваць табе і ўсе іх адразу выкласці. Падарунак з кожным днём расце. А ты ведаеш, што, калі нешта ўвесь час большае, гэта цяжка трымаць у сабе. Твой тата. P.S. Аднойчы ты пазнаёмішся з дзяўчынкай, якую завуць Сафія. Каб вы крыху ведалі адна пра адну перад ва-шай сустрэчай, я дасылаю ёй копіі паштовак, якія пішу табе. І павер мне, Хільда, хутка яна пачне пра ўсё здагадвацца. А пакуль ёй вядома не больш, чым табе. У яе ёсць сяброўка, якую завуць Ёрунь. Можна, яна чым дапаможа?

Прачытаўшы апошняю паштоўку, дзяўчаты нібыта здранцвелі і моўчкі паглядалі адна на адну. Ёрунь моцна сціскала Сафііну руку:

- Мне страшна, – вымавіла яна.
- Мне таксама.
- З якой датай штэмпель на апошняй паштоўцы?

Сафія паглядзела:

– Шаснаццатае траўня. Гэта сёння.

– Такого не можа быць! – узлавалася Ёрунь.

Яны яшчэ раз уважліва разгледзелі штэмпель, але на ім выразна значылася: «16.05.1990».

– Усё адно не можа быць, – не сунімалася Ёрунь. – Я розуму не дабярэ, хто мог гэта напісаць. Ён павінен нас ведаць. Але адкуль ён даведаўся, што мы прыйдзем сюды якраз сёння?

Ёрунь, вядома, перапужалася больш за сяброўку. Бо для Сафіі ні Хільда, ні яе бацька не былі навіною.

– Я думаю, уся справа ў старым люстры ў масянжовай раме.

Ёрунь зноў здрыганулася.

– Ты што, хочаш сказаць, што паштоўкі самі вылятаюць з гэтага люстра, як толькі іх праштампуюць на пошце ў Ліване?

– У цябе ёсць лепшае тлумачэнне?

– Няма.

– Але тут ёсць яшчэ іншыя таямніцы.

Сафія ўстала з падлогі і паднесла свечку да сцяны, на якой віселі дзве карціны.

– «Бэрклі» і «Б'еркелі». Што гэта значыць?

– Не ведаю.

Свечка дагарала.

– Хутчэй хадзем адсюль! – прыспешыла Ёрунь.

– Іду, толькі забяру люстра, – з гэтымі словамі Сафія стала на пальчыкі і зняла са сцяны масянжовае люстра, што вісела над белаю камодай. Ёрунь спрабавала ёй запырэчыць, але Сафія не слухала.

Калі яны выйшлі з хаты, стаяла рэдзенькая травеньская ноч. З неба тачылася шарае святло, якога якраз хапала, каб выразна бачыць абрысы хмызняку і дрэваў. І яшчэ гэтае неба, нібы ў люстэрку, адбівалася ў азярцы. Сяброўкі, няспешна вяслючы, пераправіліся на другі бераг.

Амаль усю дарогу да намёта яны маўчалі, каб не перашкаджаць адна адной напружана абдумваць убачанае. Часам у іх з-пад ног выпыхвалі спалоханыя птушкі, пару разоў недзе кугакала сава.

Дабраўшыся да намёта, дзяўчаты адразу залезлі ў спальныя мяшкі. Ёрунь не дазволіла Сафіі занесці ў намёт масянжовае люстра. Але ўжо засынаючы, яны прызналіся адна адной, што нават ад таго, што яно стаіць ля ўвахода, ім страшна. Сафія захапіла з Маёравай хаткі яшчэ і паштоўкі, якія схавала цяпер у кішэню заплечніка.

Наступнаю раніцай яны прачнуліся рана. Сафія першая вылезла з мяшка, надзела боты і выйшла з намёта. Вялікае люстра ляжала ў траве, пакрытае спрэс расою. Сафія абцерла яго швэдэрам і схілілася над сваім адбіткам. Яна глядзела на сябе зверху ўніз і адначасова як бы знізу ўверх. На шчасце, новых паштовак з Лівана нідзе відаць не было.

Над палянай вакол намёта ватнымі камячкамі вісела ранішняя смуга. Заходзіліся ціўканнем дробныя птушкі, а вось буйных птушак нідзе было не чуць і не відаць.

Дзяўчаты нацягнулі на сябе па яшчэ адным швэдэры і расклаліся снедаць каля намёта. Неўзабаве яны ўжо гаманілі пра Маёраву хатку і таямнічыя паштоўкі.

Пасля снедання, згарнуўшы намёт, яны выправіліся назад да дому. Усю дарогу Сафія сама несла люстра пад пахай. Часам яна мусіла спыняцца і адпачываць: Ёрунь катэгарычна адмаўлялася дакранацца да люстра.

Калі яны амаль параўняліся з першым домам, недзе ў квартале штось моцна бухнула. Сафія ўспомніла, што Хільдзін бацька пісаў пра ахоплены вайною Ліван, і падумала – якая яна ўсё ж шчаслівая, што жыве ў мірнай краіне. Той выбух быў ад бяскрыўднай святочнай петарды.

Сафія запрасіла Ёрунь на кубак гарачага шакаладу. Маці пацікавілася, адкуль у іх такое вялікае люстра. Сафія адказала, што знайшла яго каля Маёравай хаткі. А маці зноў пацвердзіла, што там ужо шмат гадоў ніхто не жыве.

Калі Ёрунь пайшла, Сафія надзела з нагоды свята чырвоную сукенку. У астатнім выходны прайшоў звычайна. Толькі ўвечары

САФІН СВЕТ

Ў навінах перадалі рэпартаж, як нарвежскі батальён у Ліване святкаваў Дзень Канстытуцыі. Сафія аж прыліпла да экрана. Адзін з гэтых вайскоўцаў у тэлевізары мог быць Хільдзіным бацькам!

А перад сном Сафія адзначыла 17 траўня яшчэ адною падзеяй: яна павесіла масянжовае люстра ў сваім пакоі. Наступнай раніцай яе чакаў у Схованцы новы жоўты канверт. Распячатаўшы яго, яна адразу ўзялася чытаць напісанае на ўкладзеных аркушах.

ДВА КУЛЬТУРНЫЯ АСЯРОДДЗІ

...толькі так ты не павіснеш у пустой прасторы...

Да нашай сустрэчы, дарагая Сафія, засталася зусім няшмат часу. Я разлічваў, што ты яшчэ вернешся да Маёравай хаткі, таму і пакінуў там усе паштоўкі ад Хільдзінага бацькі. Толькі так іх пасля можна будзе перадаць Хільдзе. Але табе не варта зараз ламаць галаву, як яна іх атрымае. Да 15 чэрвеня яшчэ шмат вады сплыве ў мора.

Мы з табой бачылі, што эліністычныя філосафы кожны на свой лад перапрацоўвалі ідэі сваіх старажытнагрэцкіх папярэднікаў. Акрамя таго, яны пачалі выстаўляць іх як пачынальнікаў рэлігіі. Плацін, напрыклад, шанаваў Платона ледзьве не як збавіцеля чалавецтва.

Але нам вядома таксама, што ў разгледзаны перыяд нарадзіўся другі збавіцель, і адбылося гэта па-за межамі грэка-рымскіх тэрыторый. Я маю на ўвазе *Ісуса з Назарэта*. У гэтым раздзеле мы ўбачым, як хрысціянства спакваля пачало ўкараньвацца ў грэка-рымскім свеце – гэта амаль як Хільдзін свет спакваля ўкараняецца ў нашым.

Ісус быў габрэем, а габрэі належаць да семіцкага культурнага асяроддзя. Што да старажытных грэкаў і рымлянаў, то яны належалі да індаеўрапейскага культурнага асяроддзя. Таму можна сцвярджаць, што сучасная еўрапейская цывілізацыя мае два карані. І перш чым разгледзець, як хрысціянства паступова змешвалася з грэка-рымскай культурай, пагаворым пра гэтыя карані.

Індаеўрапейцы

Індаеўрапейскімі называюцца ўсе краіны і культуры, якія карыстаюцца індаеўрапейскімі мовамі. Да такіх моваў адносяцца ўсе еўрапейскія мовы, апроч фіна-угорскіх (саамскай, фінскай, эстонскай і венгерскай), а таксама баскскай. Большасць індыйскіх і іранскіх моваў таксама належаць да індаеўрапейскай моўнай сям’і.

Прыблізна чатыры тысячагоддзі назад на землях вакол Чорнага і Каспійскага мораў жылі праіндаеўрапейцы. У хуткім часе пачалася міграцыя гэтых індаеўрапейскіх плямёнаў, адны рынуліся на паўночны ўсход – да Ірана і Індыі, другія – на паўднёвы захад – да Грэцыі, Італіі і Гішпаніі, на захад – праз Сярэднюю Еўропу да Англіі і Францыі, на паўночны ўсход – да Скандынавіі і на поўнач – да ўсходняй Еўропы і Расіі. Куды б індаеўрапейцы не прыходзілі, яны мяшаліся там з даіндаеўрапейскімі культурамі, але індаеўрапейская рэлігія і індаеўрапейская мова рабіліся дамінуючымі.

Такім чынам, і старажытнаіндыйскія Веды, і грэцкая філасофія, і нават сагі пра багоў *Сноры Стурлусана** ствараліся на роднасных мовах. Але блізкімі іх рабіла не толькі мова. Роднаснасць мовы звычайна абумоўлівае і роднаснасць мыслення. Якраз таму мы і гаворым пра індаеўрапейскае «культурнае асяроддзе».

Індаеўрапейская культура вызначалася перадусім верай у мноства багоў, гэта значыць *політэізмам*. На ўсёй прасторы рассялення індаеўрапейцаў імёны багоў, а таксама асноўныя словы і выразы, звязаныя з рэлігійнай практыкай, паўтараюцца. Згадаю некалькі прыкладаў.

У старажытнай Індыі шанавалі бога неба *Д’яуса*. Па-грэцку гэтага бога звалі *Зэўс*, па-лацінску – *Юпітэр* (дакладней *Ёў-патэр*,

* Ісландскі гісторык і паэт, аўтар зборнікаў саг, вядомых як «Малодшая Эда» і «Зямное кола».

што значыць «Бацька Ёў»), а па-старажытнаарвежску – *Тыр*. Такім чынам, імёны Д’яус, Зэўс, Ёў і Тыр – «дыялектныя» варыянты таго самага слова.

Ты, пэўна, памятаеш, што скандынаўскія вікінгі верылі ў багоў, якіх называлі *асамі*. Гэтае слова са значэннем «багі» таксама можна сустрэць на ўсёй прасторы рассялення індаеўрапейцаў. На старажытнай індыйскай мове (санскрыце) багі называюцца *асурамі*, а па-іранску – *ахурамі*. Другое слова са значэннем «бог» на санскрыце гучыць як *дзева*, па-іранску – *дэва*, па-лацінску – *дэус*, а па-старажытнаарвежску – *тывур*.

Акрамя таго, у Скандынавіі верылі ў цэлую групу багоў урадлівасці (напрыклад, Н’ёрд, Фрэй і Фрэя). Для гэтых багоў існавала асобная назва – *ваны*. Гэтае слова роднаснае лацінскай назве багіні ўрадлівасці *Венеры*. На санскрыце знойдзецца роднаснае *вані*, якое азначае «жаданне» або «пажада».

Выразнае сваяцтва можна заўважыць і ў асобных міфах, пашыраных па ўсім індаеўрапейскім арэале. Калі Снуры Стурлусан распавядае пра скандынаўскіх багоў, некаторыя яго сагі нагадваюць індыйскія міфы, якім ужо дзве-тры тысячы гадоў. Безумоўна, у сагах Снуры Стурлусана адбіваюцца асаблівасці скандынаўскай прыроды, а ў індыйскіх міфах прырода індыйская. Але шмат якія міфы маюць адно ядро, што сведчыць пра агульнасць паходжання. Найбольш выразна такое ядро прыкметна ў міфах пра жыватворны напой і барацьбу багоў з нейкай пачварай хаосу.

Падабенства паміж індаеўрапейскімі культурамі прасочваецца і ў ладзе мыслення. Усе яны ўспрымаюць свет, як драму, у якой сілы добра і зла вядуць між сабою няспынную барацьбу. Індаеўрапейцы, так бы мовіць, спрабуюць «прадказаць» будучы лёс свету.

Грэцкая філасофія зусім не выпадкова ўзнікла менавіта на індаеўрапейскай прасторы. І грэцкая, і індыйская, і скандынаўская міфалогіі маюць у сваёй аснове філасофскае, або «спекулятыўнае», сузіранне свету.

Індаеўрапейцы імкнуліся «зразумець», ці «уведаць», хаду

падзеяў у свеце. У розных культурах індаеўрапейскага арэала, дарэчы, можна знайсці падабенства ў словах, якія азначаюць «веданне», «усведамленне» ці «веды». У санскрыце, напрыклад, ёсць слова *відья*. Яно сугучна з грэцкім *ідэя*, якое, як ты памятаеш, адыгрывала важную ролю ў Платонавай філасофіі. З лацінскай мовы да нас прыйшло слова *відэа*, праўда, у рымлян яно азначала «бачу». (Ды толькі цяпер гэтае «відэа» амаль цалкам звязваецца ў нас з тым, што чалавек сядзіць, утаропіўшыся ў экран тэлевізара.) У ангельскай мове ёсць словы *wise* (мудры) і *wisdom* (мудрасць), у нямецкай – *wissen* (ведаць). І нарвежскае *viten* (веды) таксама мае аднолькавы карань з індыйскім «відья», грэцкім «ідэя» і лацінскім «відэа».

Увогуле можна зрабіць выснову, што галоўным пачуццём у індаеўрапейцаў быў зрок. Традыцыйная літаратура індыйцаў і грэкаў, іранцаў і германцаў прасякнутая відзежамі касмічнага ўпарадкавання. (І слова «відзеж», дарэчы таксама ўтворана ад лацінскага дзеяслова «відэа»). Знамянальным для індаеўрапейскіх культур было і тое, што, абапіраючыся на міфы, яны стваралі выявы і скульптуры багоў.

Нарэшце, індаеўрапейцаў аб'ядноўвае *цыклічны* погляд на гісторыю. Усе яны меркавалі, што гістарычныя падзеі развіваюцца па коле, утвараючы цыкл, кшталту змены паравін года. Таму гісторыя не мае ні пачатку, ні канца. У сувязі з гэтым гаворка часцяком вядзецца пра розныя светы, якія ўзнікаюць і гінуць у бесперапыннай чарадзе нараджэння і смерці.

Дзве буйныя ўсходнія рэлігіі – індзізм і будызм – маюць індаеўрапейскае паходжанне. Тыя самыя карані і ў грэцкай філасофіі, таму паміж індзізмам і будызмам, з аднаго боку, і грэцкай філасофіяй, з другога, можна правесці выразныя паралелі. У індзізме і будызме дагэтуль вялікую ролю адыгрывае філасофская рэфлексія.

У індзізме і будызме даволі часта падкрэсліваецца, што боскае прысутнічае ва ўсім (пантэізм) і што чалавек здольны дасягнуць еднасці з Богам праз рэлігійнае адкрыццё ісціны. (Успомні,

што казаў Плацін, Сафія!) Дзеля гэтага вернікі паглыбляюцца ў сябе, медытуюць. Таму шмат дзе на Ёсходзе бяздзейнасць і адасобленасць улаўляюцца рэлігіяй. Многія грэкі таксама лічылі, што дзеля ўратавання душы чалавеку трэба жыць у аскезе, або рэлігійнай самотнасці. Ад такіх уяўленняў, якія існавалі ў грэка-рымскім свеце, паходзяць і шмат якія рысы, характэрныя для ладу жыцця ў сярэднявечных кляштарах.

Акрамя таго, шмат у якіх індаеўрапейскіх культурах рабіўся акцэнт на веры ў перасяленне душ. Цягам больш як дзвюх з паловай тысячагоддзяў першай мэтай кожнага індыйца было пазбавіцца ад гэтага вандравання. Тут дарэчы будзе ўспомніць Платона, які таксама верыў у перасяленне душы (метэмпсіхоз).

Семіты

Пяройдзем цяпер да семітаў, Сафія. Гэта ўжо зусім іншыя культурныя традыцыі і зусім іншая мова. Семіты паходзяць з Аравійскай паўвыспы, але семіцкае культурнае асяроддзе мае непараўнана большы арэал. Больш за дзве тысячы гадоў габрэі жывуць далёка ад сваёй прарадзімы. Але семіцкая гісторыя і семіцкая рэлігія пашырыліся яшчэ далей за межы геаграфічнага абсягу іх рассялення, што сталася магчымым дзякуючы хрысціянству. Значна паспрыяў распаўсюджванню семіцкай культуры таксама іслам.

Усе тры заходнія рэлігіі – юдаізм, хрысціянства і іслам – маюць семіцкія карані. І мусульманскі *Каран*, і *Стары Запавет* складзеныя на роднасных семіцкіх мовах. Адно са старазапаветных словаў, якім пазначаецца «Бог», мае той самы карань, што і мусульманскае «*Алах*» (якое таксама азначае «бог»).

Крыху складаней з хрысціянствам. Яно, несумненна, мае таксама семіцкія карані. Але Новы Запавет быў напісаны па-грэцку, і на фармаванне хрысціянскага багаслоўя, або тэалогіі, значна паўплывалі грэцкая і лацінская мовы, а разам з імі эліністычная філасофія.

Як я вышэй згадваў, індаеўрапейцы верылі ў шмат розных багоў. Што да семітаў, то яны даволі рана прыйшлі да веры ў існаванне аднаго Бога. Такое называецца *монатэізмам*. Адзінабожжа ляжыць у аснове і юдаізму, і хрысціянства, і ісламу.

Агульным для семітаў з'яўляецца і *лінейны* погляд на гісторыю. Іначай кажучы, яны ўспрымаюць гісторыю ў выглядзе лініі. Гісторыя аднойчы пачалася з таго, што Бог стварыў свет. Але некалі яна скончыцца, і адбудзецца гэта ў «судны дзень», калі Бог будзе вяршыць суд над жывымі і мёртвымі.

Важная рыса, якая аб'ядноўвае тры найбуйнейшыя заходнія рэлігія, заключаецца ў ролі, якую яны адводзяць гісторыі. Дакладней, у ідэі, што Бог умешваецца ў гісторыю і сама гісторыя існуе дзеля таго, каб Бог мог вяршыць сваю волю над светам. Як некалі ён вывеў Абрагама да «абяцанай зямлі», так праз усю гісторыю вядзе чалавецтва да «Апошняга суду», калі ўсё зло на зямлі будзе вынішчана.

З гэтай вялікаю верай у ролю Бога ў гісторыі семіты і пісалі цягам многіх тысячагоддзяў гісторыю свайго народа. Таму ў аснове Святога Пісання ляжаць гістарычныя падзеі.

Ерусалім дагэтуль з'яўляецца рэлігійным цэнтрам і для юдзеў, і для хрысціян, і для мусульман, што таксама сведчыць пра іх агульныя гістарычныя карані. У гэтым горадзе месцяцца буйныя сінагогі, цэрквы і мячэці. Таму шкада, што Ерусалім стаў яблыкам разладу і людзі тысячамі забіваюць адно аднаго, бо ніяк не разбіраюцца, каму належыць гэты багаты на традыцыі горад. Спадзяюся, аднойчы ААН патрапіць ператварыць Ерусалім у месца сустрэчы ўсіх трох рэлігій. (Але гэтую практычную частку філасофскага курса мы лепш пакінем пакуль Хільдзінаму бацьку. Бо, як ты, пэўна, зразумела, ён назіральнік ААН у Ліване. Скажу больш: ён маёр міратворчых сілаў. Калі ты пачынаеш здагадвацца, у чым тут узаемасувязь, гэта выдатна. Але не будзем прыспешваць падзеі.)

Мы згадвалі, што ў індаеўрапейцаў галоўным пачуццём быў зрок. А вось у семіцкай традыцыі важная роля адводзілася *слы-*

ху. Таму не дзіва, што юдэйскі сімвал веры пачынаецца словамі «Слухай, Ізраіль!». У Старым Запавеце мы чытаем пра тое, як народ «слухаў» Госпада, а габрэйскія прарокі пачынаюць свае казанні зваротам: «Так казаў Яхвэ (Бог)». У хрысціянстве таксама акцэнт робіцца на «слуханні» Божых слова. Увогуле, і юдэйскія, і хрысціянскія, і мусульманскія набажэнствы вызначаюцца найперш чытаннем усных, або рэчытатывам.

Я казаў таксама, што індаеўрапейцы заўсёды стваралі выявы і скульптуры сваіх багоў. А вось для семітаў характэрна якраз забарона на ўсякія выявы і Бога, і святых. У Старым Запавеце згадваецца, што чалавек не павінен ствараць сабе куміраў (што значыць стодаў, скульптурных выяваў бога), і такая забарона дагэтуль захоўваецца ў ісламе і юдаізме. Больш за тое, у ісламе не надта прыхільна ставяцца нават да фатаграфіі і выяўленчага мастацтва. Тлумачыцца гэта тым, што чалавек не павінен супернічаць з Богам у справе «стварэння».

«Але ж у хрысціянскіх цэрквах паўсюль поўна выяваў і Бога, і Ісуса», – напэўна, думаеш ты. І маеш рацыю, Сафія, але гэта якраз прыклад уплыву на хрысціянства грэка-раманскага свету. (У праваслаўнай царкве – у Грэцыі і ў Расіі – дагэтуль дзейнічае забарона на «выразаныя выявы» – скульптуры і ўкрыжаванні – са сцэнамі з біблейскай гісторыі).

У адрозненне ад галоўных усходніх рэлігій тры заходнія веравызнанні кажуць пра прорву, якая ляжыць паміж Богам і яго стварэннямі. Іх мэта – ўратаванне чалавека не ад перасялення душы, а ад граху і правіны. Акрамя таго, рэлігійнае жыццё ў іх болей вызначаецца пацэрамі, казанямі і чытаннем Святога Пісання, а не медытацыяй і паглыбленнем у сябе. А

Ізраіль

Я не хачу збіраць хлеб у твайго настаўніка ў асновах хрысціянства, дарагая Сафія, але ўсё ж кораценька спынюся на юдэйскіх асновах хрысціянскай веры.

Усё пачалося з таго, што Бог стварыў зямлю. Як гэта адбывалася, ты можаш прачытаць на самых першых старонках Бібліі. Але пазней людзі ўзбунтаваліся супраць Бога. Пакараннем за гэта стала не толькі выгнанне Адама і Евы з Эдэмскага саду, але прыход на зямлю смерці.

Непаслушэнства людзей перад Богам праходзіць чырвонаю ніткай праз усю Біблію. У Першай Майсеевай кнізе апавядаецца пра сусветны патоп і Ноеў каўчэг. Далей гаворка вядзецца пра заповіт, або дамову, укладзеную Богам з Абрагамам і яго родам, паводле якой тыя абавязваліся паважаць Божыя прыказанні, а Бог наўзамен абяцаў ахоўваць Абрагамавых нашчадкаў. Пазней заповіт быў падноўлены Майсеем, які на гары Сінай атрымаў ад Бога скрыжалі (Майсееў Закон). Адбылося гэта каля 1200 года да н. э. Перад тым ізраільцяне доўгі час былі рабамі ў Егіпце, але з Божай дапамогай Майсей прывёў свой народ назад у Ізраіль.

Вядома, што каля тысячага года да нараджэння Хрыстова – і задоўга да ўзнікнення грэцкае філасофіі – у Ізраілі было тры цары. Першы – *Саул*, пасля яго – *Давід*, а яшчэ пазней – цар *Саламон*. За іх цараваннем ізраільскі народ, аб'ядны ў адну дзяржаву, перажываў перыяд палітычнага, ваеннага і культурнага росквіту, асабліва за царом Давідам.

Пры ўступленні на прастол цар праходзіў абрад памазання і ў выніку набываў тытул *Месіі*, што значыць «памазанца». У рэлігійным плане цар выступаў як пасярэднік паміж людзьмі і Богам. Таму цароў яшчэ называлі «сын Божы», а краіну – «царствам Божым».

Але нядоўга пратрымалася адзінае Ізраільскае царства. Неўзабаве яно падзялілася на два – паўночнае (Ізраільскае) і паўднёвае (Юдэйскае). У 722 годзе паўночнае царства было захоплена асірыйцамі і страціла ўсякую палітычную і рэлігійную вагу. Не нашмат лепш было і на поўдні. У 586 годзе паўднёвае царства захапілі вавілоняне. Ерусалімскі храм быў разбураны, а большасць насельніцтва выгнаная ў Вавілон. «Вавілонскі палон» цягнуўся да 539 года, калі народ здолеў вярнуцца ў Ерусалім,

дзе нанова адбудаваў велічны храм. Але да пачатку нашага летазлічэння габрэі ўвесь час заставаліся пад чужой уладай.

Габрэі быліся ў сябе, *чаму* царства Давіда распалася і на яго народ адно ліха валіцца за другім. Хіба ж Бог не абяцаў абараняць Ізраіль? Зрэшты, і народ абяцаў выконваць Божыя прыказанні. І пакрысе людзі пачалі меркаваць, што Бог наслаў на Ізраіль кару за непаслушэнства.

Яшчэ прыблізна з 750 года да н. э. пачалі з'яўляцца *прарокі*, якія прадказвалі, што Бог пакарае Ізраіль за парушэнне сваіх прыказанняў. Яны сцвярджалі, што прыйдзе дзень, калі Бог пакліча Ізраіль на суд. Такія прароцтвы мы называем «прароцтвамі аб канцы свету».

Неўзабаве ўзніклі і іншыя прарокі, якія абвяшчалі, што Бог хоча выратаваць рэшту народа і прышле «князя міру», або «цара міру» з Давідава роду. Ён адновіць Давідава царства і далей народ будзе жыць шчасліва.

«Народ, які хадзіў у цемры, убачыць святло вялікае; на жыхароў краіны ценю смяротнага святло заззяе»*, – казаў прарок Ісаіа. Такія прароцтвы мы называем «прароцтвамі аб збаўленні».

Удакладню: за царом Давідам ізраільскі народ жыў шчасліва. Але мінаў час, жыццё ў ізраільцяў горшала, і прарокі пачалі абвяшчаць, што настане дзень, калі прайдзе новы цар з Давідава роду. Гэты «Месія», або «Сын Божы», збавіць народ, узніме былую моц Ізраіля і ўсталюе «царства Божае».

Ісус

Спадзяюся, Сафія, ты запамніла ключавыя словы з папярэдняга раздзела: «Месія», «сын Божы», «збаўленне» і «царства Божае». Зазначу, што ад пачатку ўсе яны разглядаліся ў палітычным сэнсе. І ў часы Ісуса яшчэ шмат хто верыў у прышэсце «Месіі»

* Тут і далей Біблія цытуецца па перакладзе В. Сёмухі.

як новага палітычнага, ваеннага і рэлігійнага лідэра, роўнага ў сваёй велічы цару Давіду. Такі «збаўца» ўспрымаўся як народны вызвольнік, якому наканавана спыніць пакуты габрэяў і збавіць іх ад рымскага прыгнёту.

Але знаходзілася нямала і тых, хто бачыў у прароцтвах не толькі палітку. За пару стагоддзяў да Хрыста большасць прарокаў пачало сцвярджаць, што абяцаны «Месія» стане збаўцам усяго свету. Ён, маўляў, не толькі вызваліць ізраільцянаў ад чужынскага прыгнёту, але і ўратуе ўсё чалавецтва ад граху і правіны, а нават і ад смерці. Надзеі на «ўратаванне» ў гэтым сэнсе пашырыліся па ўсім эліністычным свеце.

І тут з'яўляцца Ісус – дарэчы, зусім не адзіны, хто мог бы сысці за абяцанага Месію. І вось ён таксама гаворыць пра «сына Богага», «Божае царства», «Месію» і «збаўленне», чым намякае на сваю сувязь са старажытнымі прароцтвамі. Калі ён вярхом на асіцы прыбывае ў Ерусалім, люд вітае яго як свайго збаўцу. Праводзячы яўную паралель з цырымоніяй узвядзення на трон старажытных цароў, Ісус дазваляе людзям сябе памазаць. «Час настаў і наблізілася царства Божае», – кажа ён.

Усё гэта важна запомніць, але зараз я хачу звярнуць тваю ўвагу вось на што: у адрозненне ад іншых «месіяў» Ісус тлумачыў, што ён ніякі не палітычны і не ваенны правадыр, яго прызначэнне нашмат важнейшае. Ён казаў пра збаўленне ўсяго чалавецтва і Божае дараванне людзям. Вандруючы, ён так прамаўляў да кожнага стрэчнага: «Даруюцца табе грахі твае».

Раздаваць «дараванне грахоў» такім чынам было справай даволі дзёрзкаю. Але яшчэ горш было тое, што ён называў Бога «Бацькам» (Абба), а ў тагачасным габрэйскім асяроддзі такое было непрынята. Таму многія кніжнікі неўзабаве пачалі наракаць на Ісуса і шукаць, як бы пакараць яго смерцю.

Удакладню: прышэсця Месіі за Ісусавым часам чакалі многія, спадзеючыся, што ён агнём і мечам усталюе «царства Божае». Панняце «Божага царства» праходзіць чырвонаю ніткай і праз усе Ісусавы казані, але ў яго яно мае вельмі шырокі сэнс. Ісус называў

«царствам Божым» любоў да блізкага, клопат пра слабoga й беднага і дараванне тым, хто правінаваціўся.

Гаворка, такім чынам, вядзецца пра кардынальнае пераасэнсаванне старажытнага выразу, у які раней укладалася паўваеннае значэнне. Народ чакаў ваяводу, які неўзабаве абвесціць «царства Божае». А тут прыходзіць Ісус у хітоне і сандалях і кажа, што «царства Божае» (або «новы завет») – гэта: «палюбі твайго блізкага, як самога сябе». Але і гэта не ўсё, Сафія, у дадатак ён кажа, што мы павінны любіць і нашых ворагаў. Калі нас б'юць, мы павінны не плаціць тою ж манетай, а «падставіць другую шчаку». І дараваць мы павінны не сем разоў, а сямейчы семдзсят разоў.

Ісус за ўсё жыццё ніколі не цураўся размоваў ані з блудніцамі, ані з карыслівымі мытнікамі, ані з палітычнымі ворагамі народа. Але ён не спыняецца на гэтым: ён кажа, што і марнатравец, які прамантачыў бацькаву маёмасць, і несумленны мытар, які прыхаваў частку грошай, праведныя перад Богам, калі толькі да яго прыйдуць і папрасяць у яго даравання. Вось які Бог шчодры на літасць.

Ісус ідзе нават яшчэ далей (глядзі не ўпадзі): ён кажа, што такія «грэшнікі» нават больш праведныя перад Богам – і больш заслугоўваюць Богага даравання, – чым беззаганныя фарысеі і «паслухмяныя грамадзяне», што ходзяць паўсюль і выхваляюцца сваёй беззаганнасцю.

Ісус падкрэсліваў, што ніводзін чалавек не варты Божай літасці. Мы не здольныя выратаваць самі сябе (у што верылі многія грэкі!). Фармулюючы ў Нагорнай пропаведзі строгія этычныя патрабаванні, Ісус хоча не толькі паказаць праз іх Божую волю, але й давесці, што ніхто не можа лічыцца праведным перад Богам. Божая літасць бясконцая, але й нам трэба звярнуцца да Бога з малітваю аб дараванні.

Падрабязней пра тое, хто быў Ісус і чаму ён вучыў, хай табе раскажа твой настаўнік у асновах хрысціянства. Гэта і ёсць яго задача. Спадзяюся, яму ўдасца паказаць табе ўсю самабытнасць гэтага чалавека, якому, з аднаго боку, удавалася геніяльна карыстацца

сучаснаю яму мовай, а з другога, абнаўляць і неверагодна пашыраць змест старых выслоўяў. Не дзіва, што яго ўкрыжавалі. Яго радыкальныя выказванні пра збаўленне настолькі супярэчылі палітычным і іншым інтарэсам, што яго мусілі прыбраць з дарогі.

У выпадку з Сакратам мы бачылі, як небяспечна бывае звяртацца да чалавечага розуму. У выпадку з Ісусам мы бачым, як небяспечна патрабаваць безумоўнай любові да блізкага і ў роўнай ступені безумоўнага даравання ўсім. Нават у наш час магутнасць вялікіх дзяржаў пачынае трашчаць па ўсіх швах, калі ад іх патрабуюць міру, любові, пажытку бедным і даравання дзяржаўным ворагам.

Ты памятаеш, як быў угняўлены Платон, калі на смерць адправілі Сакрата, галоўнага афінскага праведніка? Згодна з хрысціянскім вучэннем, Ісус быў адзіным праведнікам на зямлі. Але і яго асудзілі на смерць. Паводле хрысціянскага вучэння, ён памёр за людскія грахі. Гэта і называюць «выкупляльнаю ахвярай» Ісуса. Ісус стаў «пакутнікам», прыняўшы на сябе грахі чалавецтва, каб «прымірыць» нас з Богам і выратаваць ад Божае кары.

Апостал Павал

Неўзабаве пасля таго, як Ісуса ўкрыжавалі і пахавалі, папаўзлі чуткі, нібыта ён паўстаў з гробу. Гэтым Ісус паказаў, што ён болей чым чалавек, што ён і праўда «сын Божы».

Трэба зазначыць, што хрысціянская царква пачынае Велікодную раніцу абвяшчэннем Хрыстова ўваскрэсення. Яшчэ апостал Павал сцвярджаў: «Калі Хрыстос не ўваскрос, дык і казань наша дарэмная і вера марная».

Такім чынам усе атрымалі надзею, што «паўстануць у плоці». Дзеся гэтага наш збаўца Ісус і быў укрыжаваны. Але заўваж, Сафія, што ў габрэяў гаворка вялася не пра «неўміручасць душы» ці нейкую форму «перасялення душаў». Такая ідэя – чыста грэцкая, або індаеўрапейская. А паводле хрысціянства, сам

чалавек не мае ў сабе нічога неўміручага, у тым ліку несмяротнай душы. Царква верыць у «ўваскрэсенне цела і вечнае жыццё», але наш ратунак ад смерці і «пагібелі» магчымы толькі дзякуючы Божаму цуду. Нашай заслугі ў ім няма, ён не звязаны з нейкімі натуральнымі, то бок дадзенымі нам ад прыроды здольнасцямі.

Першыя хрысціяне пачалі прапаведаваць «дабравесце» аб збаўленні праз веру ў Ісуса Хрыста, які прыйшоў выратаваць «царства Божае», што апынулася на краі пагібелі. Цяпер дзякуючы веры ў Хрыста ўвесь свет мог быць уратаваны. (Слова «Хрыстос» – гэта пераклад на грэцкую габрэйскага слова «месія» і азначае «памазанец».)

Усяго праз некалькі гадоў пасля Ісусавай смерці хрысціянства прыняў фарысей *Павал*. Праз свае місіянерскія вандраванні па ўсіх грэка-рымскіх уладаннях і землях ён ператварыў хрысціянства ў сусветную рэлігію. Мы чытаем пра гэта ў Дзеях Святых Апосталаў. Апроч таго, Паўлавы прамовы і навучанні дайшлі да нас у шматлікіх пасланнях, якія ён пісаў да першых хрысціянскіх суполак.

Наведаў ён і Афіны. Ён прайшоў па плошчах гэтай сталіцы філасофіі і, як кажуць, «узрушыўся духам, убачыўшы горад, поўны ідалаў». Ён наведаў габрэйскую сінагогу ў Афінах і гаманіў з эпікурэйскімі і стаічнымі філосафамі, якія прывялі яго на Арэапаг. Тут яны сказалі: «Ці можам мы ведаць, што гэта за новае вучэнне, якое ты прапаведуеш? Бо нешта дзіўнае ўкладваеш ты ў нашыя вушы; таму хочам ведаць, што гэта такое?»

Сафія, ты ўяўляеш сабе гэта? На афінскую плошчу прыходзіць нейкі габрэй і пачынае апавядаць пра нейкага збаўцу, якога ўкрыжавалі і які пасля паўстаў з гробу. Ужо ў час наведвання Паўлам Афінаў мы бачым яўную супярэчнасць паміж грэцкаю філасофіяй і хрысціянскім вучэннем аб збаўленні. Але Паўлу ўдаецца прывабіць афінянаў сваёй прамовай. Стоячы пасярод Арэапага, то бок пад мурамі велічных храмаў Акропаля, ён прамаўляе так:

«Афіняне! З усяго бачу я, што вы неяк адмыслова набожныя. Бо, прыходзячы і аглядаючы вашыя святыні, я знайшоў і ахвярнік, на якім напісана: «невядомаму Богу». Вось Яго, Якога вы, не ведаючы, шукаеце, я прапаведую вам: Бог, які стварыў свет і ўсё, што ў ім, будучы Госпадам неба і зямлі, не ў рукатворных храмах жыве і не вымагае служэння рук чалавечых, быццам маючы ў нечым патрэбу, а Сам дае ўсяму жыццё і дыханне і ўсё. З адной крыві ён вывеў увесь род чалавечы, каб жыў ён на ўсім улонні зямлі, назначыўшы наперад вызначаныя часіны і межы іхня пражыванню, каб яны шукалі Бога, ці не адчуюць яго, і ці не знойдуць, хоць Ён і не далёка ад кожнага з нас: бо мы жывём і рухаемся і існуем, як і некаторыя з вашых паэтаў казалі: «мы Ягоныя і род». І вось мы, будучы родам Божым, не павінны думаць, што Божства падобнае да золата, альбо срэбра, альбо каменя, ува Sobленага ў твор мастацтва і выдумкі чалавечай. І вось, пакідаючы часіны няведання, Бог сёння наказвае людзям усім усюды пакаяцца; бо Ён вызначыў дзень, у які будзе справядліва судзіць свет праз загадзя вызначанага Ім Мужа, даўшы доказ усім, уваскрэсіўшы Яго з мёртвых».

З прамоваю Паўла ў Афінах, Сафія, хрысціянства пачало праточвацца ў грэка-рымскі свет. Гэта было нешта зусім адрознае ад эпікурэйскай, стаічнай або неаплатанічнай філасофіі. Аднак Павел знаходзіць у гэтай культуры моцнае апірышча. Ён зазначае, што шуканне Бога закладзенае ў кожнага чалавека. Нічога новага гэтым ён грэкам не казаў. Новым у прамовах Паўла было тое, што цяпер Бог сам адкрыў сябе чалавеку і выйшаў яму насустрач. Гэта не проста «філасофскі Бог», якога можна спасцігнуць чалавечаю думкай. Гэтаксама ён «не падобны да золата, альбо срэбра, альбо каменя», як тыя боствы, якіх хапае і на Акропалі, і на агоры. Бог «не ў рукатворных храмах жыве». Гэта Бог існы, які кіруе гісторыяй і памірае на крыжы за грахі чалавецтва.

У Дзеях Святых Апосталаў расказваецца, што падчас гэтай прамовы Паўла некаторыя пачалі пасміхацца з яго, пачуўшы пра ўваскрэсненне з мёртвых. А другія казалі: «Пра гэта паслухаем цябе іншым часам». Але былі і такія, хто, паслухаўшы Паўла, прынялі хрысціянства. Паміж імі была жанчына на імя *Дамар*, што трэба зазначыць асобна. Бо сярод мужоў, што прымалі хрысціянства, былі і жанчыны.

Павал не спыняў сваёй місіянерскай дзейнасці, і ўжо ў першыя дзесяцігоддзі пасля Ісусавай смерці хрысціянскія суполкі былі створаныя ва ўсіх буйных грэцкіх і рымскіх гарадах – у Афінах, Рыме, Александрыі, Эфесе, Карынфе. Цягам трох-чатырох стагоддзяў увесь эліністычны свет стаў хрысціянскім.

Сімвал веры

Павал спрыяў пашырэнню і ўмацаванню хрысціянства не толькі сваёй місіянерскаю дзейнасцю. Яго ўплыў быў вялікі т ўсярэдзіне хрысціянскіх суполках, якія мелі патрэбу ў духоўным настаўленні.

У першыя гады па смерці Ісуса паўстала важнае пытанне, ці могуць неюдэі прымаць хрысціянства, не перавярнуўшыся спачатку ў юдаізм. Ці павінны, напрыклад, грэкі трымацца Майсеевага закона? Павал меркаваў, што гэта не абавязкова. Хрысціянства – большае, чым проста юдэйская секта. Яно звяртаецца да ўсяго чалавецтва і нясе вестку пра збаўленне ўсім. На змену «старому завету», умоўленаму паміж Богам і Ізраілем, прыйшоў «новы завет», усталяваны праз Ісуса паміж Богам і ўсімі людзьмі.

Але хрысціянства было не адзінай рэлігіяй таго часу. Як мы бачылі, эпоха элінізму вызначалася разнастайнасцю вераванняў і іх змяшэннем. Таму хрысціянскай царкве было важна каротка акрэсліць сутнасць свайго вучэння – каб адмежавацца ад іншых вераванняў і каб запабегчы расколу царквы. Так узніклі першыя *сімвалы веры*. Сімвал веры ўвасабляе ў сабе найважнейшыя хрысціянскія «догмы», або падставовыя прынцыпы.

Адным з такіх прынцыпаў стала сцверджанне, што Ісус быў богачалавекам. У сваіх дзеях ён быў не проста «сынам Божым». Ён сам быў Богам, але адначасова і «сапраўдным чалавекам», які раздзяліў людскую долю і прыняў пакуты на крыжы.

Гэта гучыць супярэчліва. Але царква настойвала на *пераўвасабленні чалавека ў Бога*. Такім чынам, Ісус быў не «паўбогам» (часткова богам, а часткова чалавекам). Вера ў такіх «паўбагоў» была якраз-такі пашыраная ў рэлігіях Старажытнай і эліністычнай Грэцыі. А хрысціянская царква вучыла, што Ісус быў і «сапраўдны Бог», і «сапраўдны чалавек».

Постскрыптым

Я спрабую, дарагая Сафія, табе патлумачыць, як усё ўзаемазвязана. Калі на грэка-рымскія землі прыйшло хрысціянства, адбылося нябачанае датуль сутыкненне дзвюх розных культурных традыцыяў, якое неўзабаве прывяло да аднаго з найвялікшых культурных пераўтварэнняў у чалавечай гісторыі.

Цяпер мы развітаемся з Антычнасцю. Ад часоў першых грэцкіх філосафаў мінула амаль тысяча год. Наперадзе нас чакае хрысціянскае сярэднявечча, якое таксама доўжылася каля тысячы гадоў.

Нямецкі паэт *Гётэ* некалі сказаў: «Хто тры тысячы стагоддзяў / Не ўлічыў ў жыцці сваім, / Той жыве – бы ў цемры ходзіць: / Дзень пражыў, жыве другім». Але мне не хацелася б, каб ты апынулася сярод такіх людзей. Я раблю ўсё магчымае, каб ты ведала свае гістарычныя карані. Толькі так ты станеш чалавекам. Толькі так ты будзеш болей, чым малпа без поўсці. Толькі так ты не павіснеш у пустой прасторы.

«Толькі так ты станеш чалавекам. Толькі так ты будзеш болей, чым малпа без поўсці...»

Сафія моўчкі сядзела і паглядала ў сад праз прагалінку ў жы-

ваплоце. Яна пачала разумець, як важна ведаць свае гістарычныя карані. Ва ўсякім разе, для ізраільскага народа гэта мела вялізнае значэнне.

Сама па сабе яна – звычайны чалавек. Аднак калі яна будзе ведаць свае гістарычныя карані, яе звычайнасць зменшыцца.

Яна ўсяго некалькі год жыве на гэтай планеце. Але ж калі гісторыя чалавецтва – гэта і яе гісторыя, то ў пэўным сэнсе можна сказаць, што ёй некалькі тысяч гадоў.

Сафія сабрала ўсе аркушы, вылезла са Схованкі і, радасным подскакам прабегшы праз сад да дома, узляцела ў свой пакой.

СЯРЭДНЯВЕЧЧА

*...у самым пачатку дарогі нельга сказаць,
што дарога была выбраная памылкова...*

Цэлы тыдзень ад Альбэрта Кнокса нічога не было чуваць. І з Лівана ніякіх паштовак Сафія не атрымлівала. Затое яны з Ёрунь часта заводзілі размову пра паштоўкі, знойдзеныя ў Маёравай хатцы. Ёрунь яны не давалі спакою. Але таму што нічога новага не адбывалася, былыя страхі спачатку сцішыліся, а потым увогуле зніклі за падрыхтоўкай урокаў і гульні ў бадмінтон.

Сафія шмат разоў перачытвала лісты ад Альбэрта Кнокса, спадзеючыся знайсці хоць якую звязаную з Хільдай дэталю, якая падказала б, хто такая гэта дзяўчынка. Адначасова перачытванне дазволіла ёй добра засвоіць антычную філасофію. Цяпер яна без цяжкасці адрознівала Дэмакрыта ад Сакрата і Платона ад Арыстоцеля.

У пятніцу 25 траўня яна стаяла за плітой і гатавала вячэру да матчынага прыходу з працы. Гэта быў яе заўсёдны абавязак па пятніцах. Сёння яна гатавала суп з рыбнымі фрыкадэлькамі і морквай. Дужа проста.

На дварэ расхадзіўся вецер. Памешваючы ў рондалі, Сафія павярнулася і паглядзела ў вакно. Бярозы гнуліся, як калоссе.

Раптам нешта стукнула ў шыбу. Сафія зноў павярнулася і гэты раз убачыла нейкую прыліплую да форткі кардонку.

Яна падышла бліжэй, і кардонка аказалася паштоўкай. Скрозь шыбу яна прачытала: «Хільдзе Мёлер Кнаг, атрымальнік Сафія Амундсэн...»

Падумаць толькі! Яна расчыніла вакно і дастала паштоўку. Не з Лівана ж яе сюды ветрам занесла.

Гэтая паштоўка таксама была праштампаваная пятніцай 15 чэрвеня.

Сафія адставіла суп і прысела каля стала. На паштоўцы было напісана:

Дарагая Хільда! Не ведаю, ці пасее гэтая паштоўка да твайго дня нараджэння. Ва ўсякім разе, спадзяюся, што, нават калі яна спозніцца, то не больш як на некалькі дзён. Бо калі ў Сафіі мінае два-тры тыдні, у нас не абавязкова праходзіць столькі ж. Я прыеду дамоў на Купалле. І тады ўжо, Хільда, мы з табой папаядзім на арэях у садзе, любуючыся на мора. Нам шмат чаго трэба абмеркаваць. Твой тата, якога часам гняце няспынная тысячагадовая барацьба паміж габрэямі, хрысціянамі і мусульманамі. Я безупынку мушу паўтараць сам сабе, што ўсе тры рэлігіі бяруць свой пачатак ад Абрагама. Дык хіба ўсе іх прыхільнікі моляцца не аднаму й таму самаму Богу? Але тут Каін з Авелем усё яшчэ не скончылі забіваць адзін аднаго. P.S. Ці не магла б ты перадаць ад мяне прывітанне Сафіі? Яна, небарака, дагэтуль нічога не разумее. Але ж ты ўжо разумееш, праўда?

Сафія стомлена схілілася над сталом. Яна сапраўды нічагуткі не разумела. А Хільда, выходзіць, разумела?

Калі Хільдзін бацька просіць Хільду перадаць ёй прывітанне, значыць, Хільда ведае пра Сафію больш, чым Сафія пра Хільду. Усё гэта выглядала такім забытым, што Сафія зноў узялася за гатаванне вячэры.

Падумаць толькі, паштоўка сама прыляцела да вакна ў кухні! Авіяпошта нейкая...

Як толькі яна зноў прыставіла суп, пачуўся тэлефонны званок.

Добра, каб гэта быў тата! Калі ён толькі прыедзе, яна раскажа яму ўсё-ўсё, што з ёй адбылося за апошнія тыдні. Але ж гэта, напэўна, Ёрунь ці мама... Сафія кінулася да апарата.

– Сафія Амундсэн, – прамовіла яна ў слухаўку.

– Гэта я, – прагучала ў адказ на другім канцы.

Сафія не сумнявалася ў трох рэчах. Па-першае, гэта быў не тата. Па-другое, голас быў мужчынскі. І па-трэцяе, яна яўна чула гэты голас раней.

– Хто гэта?

– Альбэрта Кнокс.

– Вой...

Сафія не знайшла, што адказаць. Яна ўспомніла, што чула гэты голас у відэафільме пра Афіны.

– У цябе ўсё добра?

– Ну, так...

– З сённяшняга дня лісты табе больш прыходзіць не будучь.

– Але ж я не пасылала табе жабы.

– Так, але цяпер мы з табой будзем сустракацца. Рэч у тым, што час пачынае падганяць.

– Чаму?

– Хільдзін бацька ўсё шчыльней бярэ нас у аблогу.

– Як гэта, у аблогу?

– З усіх бакоў, Сафія. Цяпер нам трэба аб'яднаць намаганні.

– Якім чынам?..

– Але ж ты не на шмат будзеш здольная, пакуль я не раскажу пра Сярэднявечча. А яшчэ трэба прайсці эпоху Адраджэння і XVII стагоддзе. І апроч таго, ключавую ролю будзе мець Бэрклі...

– Той, чый партрэт вісеў у Маёравай хатцы?

– Ён самы. Можа быць, галоўная бітва адбудзецца якраз за яго філасофію.

– Ты так кажаш, быццам гаворка пра якую вайну.

– Я назваў бы гэта хутчэй барацьбой духу. Нам трэба прыцягнуць да сябе Хільдзіну ўвагу і перавабіць яе на свой бок, пакуль ейны бацька не вярнуўся ў Лілесанд.

– Я нічога не разумею.

– Можа, філосафы табе адкрыюць вочы. Прыходзь заўтра да касцёла святой Марыі а чацвёртай раніцы. Але ж адна, дзіця маё.

– Як мне адной ісці сярод ночы?

... біп-біп-біп!

– Алё!

Вось фацэт, павесіў слухаўку! Сафія кінулася да пліты. Суп амаль не вылецеў з каструлі. Яна закінула фрыкадэлькі, моркву і паменшыла агонь.

Касцёл святой Марыі? Гэта быў старажытны мураваны касцёл, узведзены яшчэ ў Сярэднявеччы. Сафія думала, што яго выкарыстоўваюць толькі пад канцэрты і ўрачыстыя набажэнствы. Улетку касцёл часам адчынялі для турыстаў. Але ж хто яго адчыніць табе сярод ночы?

Калі маці вярнулася з працы, Сафія ўжо схавала паштоўку з Лівана побач з іншымі рэчамі, звязанымі з Альбэртам і Хільдай. А пасля, паабедаўшы, пайшла да Ёрунь.

Як толькі сяброўка адчыніла дзверы, Сафія выпаліла:

– Мне трэба нешта ў цябе папрасіць, – і, не прамаўляючы больш ні слова, рушыла да Ёрунінага пакоя. – У мяне праблема, – паведаміла яна, калі дзверы ў іх за плячыма зачыніліся.

– І што гэты раз?

– Я хачу папрасіць, каб ты сказала маці, што сёння я начую ў цябе.

– Ну дык і добра.

– Але ж толькі сказаць, разумееш. Насамрэч мне трэба ў зусім іншае месца.

– Гэта ўжо горай. У цябе што – нехта завёўся?

– Не нехта, а Хільда.

Ёрунь ціхенька свіснула, але Сафія зірнула ёй проста ў вочы.

– Я прыйду да цябе ўвечары, – сказала яна. – Але каля трэцяй ночы мне трэба будзе ненадоўга сысці. Пакуль мяне не будзе, ты павінна мяне прыкрыць.

– Але куды табе трэба, Сафія? І навошта?

– Sorry. Я атрымала строгі загад.

З пачаваннем у сяброўкі ніякіх праблем не ўзнікла, хутчэй наадварот: Сафіі часам здавалася, што маці любіць пабыць дома адна.

– Але ж ты прыйдзеш заўтра да сьнеданьня? – вось адзінае, што цікавіла маці, калі Сафія выпраўлялася ў госьці.

– Калі не прыйду, ты ведаеш, дзе мяне шукаць.

Чаму яна так сказала? Яна ж сама не была ўпэўненая, што знайсці яе будзе лёгка.

Як і ўсякае начаванне ў сяброўкі, гэтае таксама пачалося з дэваральных размоваў далёка за поўнач. Уся розніца была хіба ў тым, што, калі яны каля першай ночы нарэшце ўтаймаваліся, Сафія заявля гадзіннік на пятнаццаць хвілін на чацвёртую.

Калі праз дзве гадзіны будзільнік зазвінеў, Сафія ляпнула па ім так хутка, што Ёрунь амаль і не прачнулася.

– Глядзі там асцярожна, – толькі прамармытала яна, не расплюшчваючы вачэй.

Сафія выбралася з дома. Да касцёла св. Марыі было некалькі кіламетраў, але няхай і паспаўшы ўсяго дзве гадзіны, зморанасці яна не адчувала. Па-над пагоркамі на ўсходзе чырвонай істужкаю займаўся світанак.

Да брамы старога касцёла Сафія падышла якраз а чацвёртай. Яна штурханула велізарную створку – і тая паддалася!

Усярэдзіне было так ціха і пуста, як бывае толькі ў старажытных касцёлах. Праз вітражы тачылася сіняватае святло, і ў ім плавалі тысячы драбнюткіх парушынак, якімі поўнілася ўсё паветра. Пыл, відаць, збіраўся на тоўстых бэльках, што скрыжоўваліся пад скляпеннем касцёла. Сафія села на лаву ў цэнтры нефа і ўзялася разглядаць алтар і распяцце з пабяжлымі ад старасці фарбамі.

Так мінула некалькі хвілін. І раптам загучаў арган. Сафія не адважылася павярнуць галаву. Выконвалі нейкі старадаўні псалом, відаць, таксама сярэднявечны.

Потым арган сціх, і амаль адразу за спінай пачулася нечая хада. Можна, усё-ткі павярнуцца? Не, ужо лепш яна будзе глядзець на ўкрыжаванага Ісуса.

Хада праплыла міма, і Сафія ўбачыла чалавечую постаць у карычневай манаскай сутане. Яна была гатовая паклясціся, што перад ёю сапраўдны сярэднявечны манах.

Было крыху вусцішна, хоць яна была не з баязлівага дзясятка. Манах прайшоў да алтарнага месца, павярнуў і падняўся на катэдру. Абапершыся там аб парэнчы, ён зірнуў уніз на Сафію і загаварыў на лаціне:

– Gloria Patri et Filio et Spiritui sancto. Sicut erat in principio et nunc et semper in saecula saeculorum*.

– Ну, вось жа блазан, не, каб гаварыць па-нарвежску! – вырвалася ў Сафіі.

Рэха падхапіла і разнесла яе словы па ўсім касцёле.

Яна, вядома, ужо здагадалася, што ў ролі манаха выступае Альбэрта Кнокс. І таму пашкадавала, што дазволіла сабе ў мурах старога касцёла такія непачцівыя словы. Але ж яна была напалоханая, а напалоханы чалавек, бывае, каб хоць неяк сябе супакоіць, пераходзіць межы дазволенага.

– Ціха!

Альбэрта падняў руку, як робяць святары, калі даюць пастве знак сесці.

– Каторая гадзіна, дзіця маё? – спытаў ён.

– Пяць хвілін па чацвёртай, – адказала Сафія, ужо забыўшы пра страх.

– Што ж, час настаў. Пачалося Сярэднявечча!

– А што, Сярэднявечча пачынаецца а чацвёртай? – неўразумела спытала Сафія.

– Так, прыкладна а чацвёртай. Потым была і пятая, і шостая, і сёмая гадзіны, а час нібыта застыў на месцы. Выбіла восьмую, дзявятую і дзясятую. А Сярэднявечча ўсё не канчалася. «Пара б ужо і прагнуцца – сустрэць новы дзень», – мабыць, думаеш ты. І я цябе разумею. Але ў свеце нібыта настаў адзін суцэльны і бясконцы выходны. Выбіла адзінаццатую, дванаццатую і першую папаўдні – і ў гэты перыяд, які мы называем высокім Сярэднявеччам, у Еўропе пачалі ўзводзіцца велічныя храмы. Толькі каля другой гадзіны дня

* Хвала Айцу і Сыну і Святому Духу. Як было спрадвеку і цяпер і заўсёды на вякі вечныя (лац.).

сям-там загучалі пеўневая спевы. Толькі цяпер – уяўляеш, толькі цяпер – доўгая эпоха Сярэднявечча пайшла на спад.

– Выходзіць, Сярэднявечча доўжылася дзесяць гадзін, – сказала Сафія.

Альбэрта высунуў з-пад балахона сутаны нос і абвёў позіркам паству, якая складалася ў гэты момант усяго з адной чатырнаццацігадовай дзяўчынкі:

– Так, калі гадзіну прыняць за стагоддзе. Тады Ісус, можна сказаць, нарадзіўся каля паўночы, а Павал пачаў свае місіянерскія вандраванні каля паловы першай і памёр чвэрткаю гадзіны пазней у Рыме. Да трэцяй гадзіны хрысціянства знаходзілася больш-менш пад забаронай і толькі ў 313 годзе было прызнанае за адну з рэлігій Рымскай імперыі. Адбылося гэта пры імператары Канстанціне. Сам гэты пабожны манарх прыняў хрышчэнне нашмат пазней, перад самаю сваёй смерцю. А з 380 года хрысціянства зрабілася дзяржаўнай рэлігіяй ва ўсёй Рымскай імперыі.

– Хіба Рымская імперыя тады яшчэ не распалася?

– Так, яна ўжо была на мяжы развалу. Мы стаім на парозе найважнейшай змены культур у гісторыі чалавецтва. З IV стагоддзя Рыму пачынаюць пагражаць як ваяўнічыя плямёны з поўначы, так і звады ўнутры. У 330 годзе імператар Канстанцін пераносіць сталіцу Рымскай дзяржавы ў Канстанцінопаль – горад, які ён сам заснаваў на ўзбярэжжы Чорнага мора. Некаторыя называлі яго «другім Рымам». У 395 годзе Рымская імперыя распадаецца на палам – на Заходнюю з цэнтрам у Рыме і Ўсходнюю са сталіцай у Канстанцінопалі. У 410 годзе Рым рабуюць барбарскія плямёны, а ў 476 годзе Заходняя Рымская дзяржава ўвогуле спыняе сваё існаванне. Што да Ўсходняй Рымскай, або Візантыйскай, імперыі, то яна праіснавала аж да 1453 года, калі Канстанцінопаль захапілі туркі.

– І перайменавалі яго ў Стамбул?

– Так і ёсць. Але зазначым сабе, яшчэ адну дату: год 529-ы, калі царква зачыніла Платонаву акадэмію ў Афінах. І ў гэты самы год быў створаны першы буйны манаскі ордэн – *ордэн бенедыктынаў*. Такім

чынам, 529-ы год можна лічыць сімвалам пералому: хрысціянская царква пасадзіла грэцкую філасофію пад замок і кляштары з таго часу атрымалі манаполію на адукацыю, мысленне і развіццё думкі. Час набліжаецца да паловы шостай...

Сафія даўно зразумела Альбэртаву сістэму размеркавання гісторыі па гадзінах. Поўнач – гэта нулявы год, першая гадзіна – соты год па нараджэнні Хрыстовым, шостая гадзіна – шасцісоты год, а другая папаўдні – год 1400-ы.

Альбэрта тым часам распавядаў далей:

– Само слова Сярэднявечча азначае «прамежак часу паміж двюма эпохамі». Гэты выраз узнік у часы Адраджэння, калі людзі глядзелі на мінулыя стагоддзі, як на адну доўгую – «тысячагадовую» – ноч, якая накрывала Еўропу паміж Антычнасцю і Рэнэсансам. Мы дагэтуль ужываем слова «сярэднявечны» са зневажальным адценнем, калі гаворым пра ўсё дагматычнае і закаснелае. Але некаторыя ўспрымалі Сярэднявечча і як «тысячагоддзе росту», бо менавіта ў сярэднія вякі сфармавалася сістэма адукацыі. Яшчэ ў раннім Сярэднявеччы пры кляштарах пачалі стварацца першыя школы. З XII стагоддзя ўзнікаюць школы пры катэдральных саборах, а каля 1200 года – першыя ўніверсітэты. Да нашых дзён дысцыпліны, якія выкладаюцца ва ўніверсітэтах, падзяляюцца па навуковых групах, або «факультэтах», такім самым чынам, як гэта было ў Сярэднявеччы.

– Тысяча гадоў – гэта дужа доўга.

– Хрысціянству патрэбен быў час, каб пранікнуць у глыбіні народнай свядомасці. Акрамя таго, у перыяд Сярэднявечча пачалі фармавацца нацыі – са сваімі гарадамі і вёскамі, народнаю музыкай і вуснай народнай творчасцю. Якія мы мелі б сёння казкі і народныя песні, каб не Сярэднявечча? І якую мы мелі б сёння Еўропу, Сафія? Можа, яна так і засталася б рымскай правінцыяй? Калі назвы такіх краін, як Нарвегія, Англія ці Германія, абуджае ў нас нейкі водгук, то паходзіць ён якраз з бяздонных глыбіняў Сярэднявечча. У тых глыбінях плавае шмат тлустай рыбы, няхай нават яе й не заўсёды ўдаецца згледзець. Але ж і Сноры Стурлусан быў дзе-

ячам Сярэднявечча. І Святы Улаў¹ таксама. І Карл Вялікі. Не гаворачы ўжо пра Рамэа і Джульету, Бэндыха і Аралілью², Улава Остэсана³ і трояў з Хедальскага лесу⁴. І яшчэ цэлую чараду ганарлівых князёў і велічных каралёў, смелых рыцараў і прыгожых дзеў, безыменных майстроў, што рабілі вітражы, і геніяльных стваральнікаў арганаў. А я ж не згадаў яшчэ ні манахаў, ні крыжакоў, ні знахарак.

– І святароў таксама.

– Твая праўда. Хрысціянства прыйшло ў Нарвегію толькі ў XI стагоддзі, але будзе не зусім правільна меркаваць, што пасля бітвы пры Стыклестадзе⁵ ўся краіна адразу зрабілася хрысціянскай. Старажытныя паганскія вераванні жылі і далей, употай ад хрысціянства, і шмат якія дахрысціянскія элементы пакрысе змяшаліся з хрысціянскімі ўяўленнямі. У нарвежскім святкаванні Калядаў, напрыклад, пабраліся разам хрысціянская і старажытнаскандынаўская традыцыі. І як той казаў, што мужык і жонка – найлепшая суполка, так і тут калядныя булкі, каляднае парася і каляднае піва стварылі дружную суполку з паданнямі пра вешчуноў з Усходу і стайню ў Віфлееме. І ўсё ж паступова хрысціянства стала адзінай пануючай рэлігіяй. Таму гаворачы пра Сярэднявечча, мы называем яго перыядам «адзінай хрысціянскай культуры».

– Выходзіць, Сярэднявечча было не толькі смутным і змрочным?

– У першыя стагоддзі пасля 400 года сапраўды адзначаўся куль-

¹ Святы Улаў (995–1030) – нарвежскі кароль, які актыўна спрыяў увядзенню хрысціянства на сваіх землях. (Заўв. пер.)

² Бэндых і Аралілья – героі скандынаўскай рыцарскай балады пра нешчаслівае каханне. (Заўв. пер.)

³ Улаў Остэсан – галоўны герой «Песні-відзежу», нарвежскай сярэднявечнай балады. (Заўв. пер.)

⁴ Нарвежская народная казка «Хлопчыкі, якія сустрэлі троя ў Хедальскім лесе», запісаная вядомымі нарвежскімі фалькларыстамі Пэтэрам Асб’ёрнсэнам (1812–1885) і Ёргенам Му (1813–1882). (Заўв. пер.)

⁵ Бітва пры Стыклестадзе адбылася 29 ліпеня 1030 года і ўмоўна лічыцца датаю прыняцця хрысціянства на нарвежскіх землях. (Заўв. пер.)

турны заняпад. Эпоха Рымскай імперыі была перыядам «высокай культуры»: вялікія гарады мелі грамадскую каналізацыю, грамадскія лазні, грамадскія бібліятэкі. Я ўжо не кажу пра велічную архітэктuru. Але за першыя стагоддзі Сярэднявечча ўся гэтая культура была занядбаная. Тое самае адбылося з гандлем і таварна-грашовай сістэмай. У Сярэднявеччы грамадства зноў адкацілася да натуральнай гаспадаркі і абмену таварамі. Эканоміка дзейнічала ва ўмовах феадалізму, пры якім зямля належала буйным феадалам, а абрабляў яе просты люд – каб зарабіць сабе на хлеб. У першыя стагоддзі рэзка ўпала і колькасць насельніцтва. У эпоху Антычнасці, напрыклад, у Рыме жыло каля мільёна чалавек, а ўжо ў VII стагоддзі насельніцтва гэтага горада скарацілася да сарака тысяч, то бок у дзясяткі разоў. І гэтая жменька насельнікаў жыла сярод паўразбураных чароўных будынкаў, узведзеных у час росквіту Рымскай імперыі. Калі ў каго ўзнікала патрэба ў будаўнічым матэрыяле, далёка хадзіць было не трэба: ім заўсёды можна было расстарацца на старажытных руінах. Не дзіва, што археолагі сёння незадаволены чыхаюць з гэтай прычыны – ім бы вельмі хацелася, каб сярэднявечныя людзі зусім не чапалі старажытных помнікаў.

– Заднім розумам усе моцныя.

– Пад канец IV стагоддзя палітычная моц Рымскай імперыі згасла. Аднак неўзабаве рымскі біскуп абвясціў сябе галавою ўсёй рымска-каталіцкай царквы. Ён пачаў звацца «папам» і крыху пазней быў прызнаны за Ісусавага намесніка на зямлі. Такім чынам, амаль праз усе Сярэднявечча Рым заставаўся царкоўнай сталіцай. І мала хто насмельваўся «ісці супраць Рыма». Праўда, з цягам часу каралі і князі новых нацыянальных дзяржаў так падужэлі, што некаторыя адважваліся супрацьстаяць магутнасці каталіцкай царквы. Адным з іх стаў і наш кароль Свєрыр¹...

Свєрыр (Нарвежскі) Сігурдсан (1151–1202) – былы святар, выдаўшы сябе за пазашлюбнага сына караля, узначаліў паўстанцаў-«біркебэйнераў», што значыць «бязрозаваногіх» (то бок «лапатнікаў»), і захапіў нарвежскі прастол, за што быў урэшце адлучаны папаю ад царквы.

Сафія пільна глянула на вучонага манаха:

– Ты сказаў, што царква зачыніла Платонаву Акадэмію ў Афінах. І што, усіх грэцкіх філосафаў аддалі забыццю?

– Некаторых. Пэўныя працы Арыстоцеля і Платона заставаліся людзям знаёмыя. Але былая Рымская імперыя распалася на тры культурныя асяроддзі. У Заходняй Еўропе ўтварылася *лацінамоўная* хрысціянская культура з цэнтрам у Рыме, а ва Ўсходняй Еўропе – *грэкамоўная* з цэнтрам у Канстанцінопалі, які па-грэцку называлі Візантыем. Таму мы адрозніваем «Сярэднявечча рымска-каталіцкае» і «Сярэднявечча візантыйскае». Але Рымскай імперыі некалі належалі і Паўночная Афрыка, і Блізкі Ўсход. У эпоху Сярэднявечча ў гэтым рэгіёне пашырылася *арабамоўная* мусульманская культура. Па смерці Мухамада ў 632 годзе пануючай рэлігіяй на Блізкім Усходзе і ў Паўночнай Афрыцы зрабіўся іслам. Пазней да мусульманскага культурнага асяроддзя далучылася яшчэ й Іспанія. У мусульман узніклі свае святыя гарады – Мекка, Медына, Ерусалім і Багдад. Да арабаў перайшоў і старажытны эліністычны горад Александрыя. Гэта мела вялікае значэнне для культурна-гістарычнага развіцця рэгіёна. Арабы атрымалі ў спадчыну шматлікія скарбы грэцкай навуковай думкі, і праз увесь перыяд Сярэднявечча ім не было роўных у матэматыцы, хіміі, астраноміі і медыцыне. Мы дагэтуль карыстаемся «арабскімі лічбамі». Але й апрача навукі, арабская культура шмат у чым перавышала хрысціянскую.

– І ўсё ж цікава, што сталася з грэцкімі філосафамі?

– Ты можаш сабе ўявіць шырокую раку, якая спачатку дзеліцца на тры розныя ручаіны, а пасля зноў зліваецца ў адну паўнаводную плынь?

– Магу.

– Тады ты таксама можаш уявіць, як адзіная грэка-рымская культура падзялілася на рымска-каталіцкую культуру на захадзе, усходне-рымскую – на ўсходзе і арабскую – на поўдні. Спрошчана гаворачы, захадам быў падхоплены неаплатанізм, усходам – вучэнне Платона, а арабамі на поўдні – вучэнне Арыстоцеля. Але ўсе

гэтыя тры адгалінаванні мелі й нешта агульнае. І напрыканцы Сярэднявечча ўсе яны зноўку з'ядналіся ў Паўночнай Італіі. Арабскі ўплыў сюды даходзіў з Іспаніі, грэцкі – з Элады і Візантыі, і ўрэшце з гэтага ўзнік «Рэнесанс» – эпоха, калі пачала «адраджацца» антычная культура. Такім чынам, антычная культура неяк усё-ткі перажыла доўгі перыяд Сярэднявечча.

– Ясна.

– Але не будзем забягаць наперад, дзіця маё. Пагаворым спачатку пра сярэднявечную філасофію. І я больш не буду прамаўляць да цябе з катэдры. Я спускаюся.

У Сафіі цяжэлі павекі – за ўсю ноч яна паспала не болей за дзве гадзіны. Нібы ў сне яна назірала, як з касцельнай катэдры да яе спускаецца гэты дзіўны манах.

Спачатку Альбэрта наблізіўся да алтара, падняў вочы на старое распяцце, пасля павярнуўся да Сафіі і, няспешна падышоўшы да яе, сеў побач на лаўку.

Неяк дзіўна было апынуцца ад яго так блізка. З-пад балахона на Сафію глядзелі карыя вочы, якія належалі чалавеку сярэдняга веку, з цёмнымі валасамі і вострай бародкай.

«Хто ты? – падумала яна. – Навошта ты ўзнік у маім жыцці?»

– Пакрысе мы з табой разнаёмімся, – сказаў Альбэрта Кнокс, нібы прачытаўшы яе думкі.

І пачаў распавядаць пра сярэднявечную філасофію. А пакуль ён распавядаў, святло, што тачылася ў касцёл праз вітражы, усё болей ярчэла.

– Ніхто з сярэднявечных філосафаў у праўдзівасці хрысціянства не сумняваўся, – пачаў Альбэрта. – Пытанне было адно: ці мусіць чалавек у хрысціянскае адкрыццё толькі верыць або ён здольны спасцігнуць хрысціянскія ісціны сваім розумам. Як суадносяцца між сабой грэцкая філасофія і біблейскія пісанні? Ці супярэчыць Біблія здароваму розуму або ці могуць спалучацца вера і веда? Амаль уся сярэднявечная філасофія імкнулася вырашыць гэту праблему.

Сафія нецярпліва заківала. Якраз на пытанне пра веру і веду яна і адказвала ў кантрольнай па асновах хрысціянства.

– Паглядзім, як адказваюць на гэтыя пытанні два знакаміцейшыя філосафы Сярэднявечча, і пачнем мы з *Аўгустына*, які жыў з 354 па 430 год. На прыкладзе яго жыцця можна прасачыць і сам пераход ад позняй Антычнасці да ранняга Сярэднявечча. Аўгустын нарадзіўся ў горадзе Тагаст у Паўночнай Афрыцы, але ўжо ва ўзросце шаснаццаці год паехаў вучыцца ў Карфаген. Пазней ён падарожнічаў да Рыма і Мілана, а апошнія гады свайго жыцця быў біскупам у горадзе Гіпон, крыху на захад ад Карфагена. Але хрысціянінам Аўгустын быў не ўсё жыццё. Перш як прыняць хрысціянства, ён выпрабаваў шмат іншых рэлігійных і філасофскіх плыняў.

– Напрыклад?

– Пэўны час ён быў *маніхеем*. Маніхейства ўяўляла сабой тыповае вераванне ў часы позняй Антычнасці. У яго падмурку ляжала напалову рэлігійнае, напалову філасофскае вучэнне пра ўратаванне, паводле якога свет нібыта падзелены на дзве часткі: дабро і зло, святло і цемру, дух і матэрыю. Дзякуючы свайму духу чалавек здольны ўзняцца над матэрыяльным светам і гэтым самым закласці аснову ўратавання душы. Але такія рэзкі кантраст паміж дабром і злом выклікаў у Аўгустына сумневы. Маладога мысляра ўвогуле цікавіла, як сёння кажуць, «праблема зла», то бок пытанне, адкуль зло бярэцца. Пэўны час ён захапляўся стаічнай філасофіяй, паводле якой выразнай мяжы паміж дабром і злом няма. Але найбольшы ўплыў на Аўгустына зрабіла другая значная філасофская плынь позняй Антычнасці, а менавіта неаплатанізм. Тут яго асабліва прывабіла ідэя пра боскі пачатак усяго існага.

– І таму ён стаў біскупам-неаплатонікам?

– Можна сказаць і так. Але спачатку ён стаў хрысціянінам, хоць яго вера была моцна прасякнутая ідэямі Платона. А таму, Сафія, ты павінна ўсведамляць, што сярэднявечнае хрысціянства немагчыма цалкам адмежаваць ад грэцкай філасофіі. Такія айцы царквы, як Аўгустын, шмат чаго перанеслі з яе ў новую эпоху.

– Ты хочаш сказаць, што Аўгустын быў на пяцьдзесят адсоткаў хрысціянін, а на другія пяцьдзесят – неаплатонік?

– Сам сябе ён, зразумела, лічыў за стоадсоткавага хрысціяніна. Але выразнай супярэчнасці паміж хрысціянствам і Платонавай філасофіяй, на яго думку, не існавала. Наадварот, Аўгустын бачыў паміж імі такое незвычайнае падабенства, што нават выказаў меркаванне пра знаёмства Платона з асобнымі кнігамі Старога Запавету. Гэта, вядома ж, дужа сумнеўна. Хутчэй можна казаць, што Платона «ахрысціяніў» сам Аўгустын.

– Выходзіць, ён не развітаўся з філасофіяй, нават калі прыняў хрысціянства?

– Не, аднак ён даводзіў, што ў рэлігійных пытаннях існуе мяжа, за якую розум сягнуць не можа. Такой боскай таямніцай ёсць і хрысціянства, і наблізіцца да яе мы можам толькі праз веру. Калі мы паверым, Бог «прасветліць» нашу душу і мы атрымаць звышнатуральныя веды пра Бога. Аўгустын і сам адчуваў мяжы філасофскага пазнання свету. Яго душа здабыла спакой, толькі калі ён прыняў хрысціянства. Ён пісаў: «Не супакоіцца наша сэрца, пакуль не прыстане да Цябе».

– Я не разумею, як Платонава вучэнне пра ідэі можа спалучацца з хрысціянствам, – прызналася Сафія. – Як быць з вечнымі ідэямі?

– Аўгустын сапраўды следам за Бібліяй сцвярджаў, што Бог стварыў свет з нічога. Грэкі ж былі больш схільныя лічыць, што свет існаваў заўсёды. Але паводле Аўгустына, яшчэ да стварэння свету Бог меў пра яго «ідэі». Інакш кажучы, Аўгустын надзяляў Бога ідэямі платанізму і тым самым выраतोўваў Платонава вучэнне пра вечныя ідэі.

– Разумна.

– Але гэта паказвае, якія высілкі даводзілася прыкладаць Аўгустыну і іншым айцам царквы, абы неяк аб'яднаць грэцкі светапогляд з юдэйскім. У пэўным сэнсе яны былі носьбітамі дзвюх культур. Так, разглядаючы праблему зла, Аўгустын зноў звяртаецца да неаплатанізму. Падобна да Плаціна, ён мяркуе, што зло – гэта «аддаленне ад Бога». Само па сабе зло не існуе, а Бог здольны толькі

на дабро. Аўгустын лічыў, што зло ўзнікае праз чалавечае непаслушэнства. Або, гаворачы яго словамі: «Добрыя памкненні – воля Бога, а злыя памкненні – адыход ад Яго волі».

– А ён таксама лічыў, што чалавек надзелены боскай душой?

– І так, і не. Аўгустын сцвярджае, што паміж людзьмі і Богам ляжыць неадольная прорва. У гэтым ён абаяраецца на Біблію і адкідае гэтым самым вучэнне Плагаціна пра адзінства ўсяго існага. Але разам з тым ён падкрэслівае, што чалавек – істота духоўная. Ён мае матэрыяльнае цела, якое належыць да раз’яданага ржю і моллю фізічнаму свету, але мае і душу, здольную пазнаць Бога.

– Што адбываецца з душой, калі мы паміраем?

– На думку Аўгустына, пасля грэхападзення ўвесь чалавечы род апынуўся на краі пагібелі. Аднак з некаторых Бог вырашыў злітавацца.

– Чаму б яму не ўратаваць усіх? – спытала Сафія.

– Ну, тут якраз Аўгустын лічыў, што чалавек не ў праве крытыкаваць Бога. Ён спасылаўся на пасланне Паўла да Рымлянаў:

«А ты хто, чалавеча, што спрачаешся з Богам? Ці скажа творыва творцу: навошта ты мяне так зрабіў? Ці ж не мае ганчар улады над глінаю, каб з таго самага месіва зрабіць адзін посуд на ганаровае ўжыванне, а другі – на будзёнае?»

– Дык што, значыць, Бог сядзіць на небе і забаўляецца з людзьмі? Калі хто з ягоных стварэнняў яму не прыглянецца – таго ён на сметнік?

– Аўгустын даводзіў, што ніводзін чалавек не варты боскай ласкі. Аднак Бог выбірае тых, каго выратуе ад пагібелі. І яму добра вядома, з каго ён злітуецца, а з каго не. Гэта вядома загадзя. Такім чынам, адказ на тваё пытанне – так, мы гліна ў руках Бога. Мы цалкам залежым ад яго ласкі.

– Выходзіць, што Аўгустын вяртаецца да веры ў лёс?

– У пэўным сэнсе. Але Аўгустын не здымае з чалавека адказнасці за яго жыццё. Ён раіць жыць так, каб самім па сваім жыццёвым шляху ўбачыць, ці мы належым да выбраных. І ён не адмаўляе, што

чалавек сам вольны выбіраць, як яму жыць. Але ж як гэта ў нас атрымаецца, Богу «вядома загадзя».

– Хіба гэта справядліва? – спытала Сафія. – Сакрат лічыў, што ўсе людзі маюць роўныя магчымасцямі, бо ўсе надзеленыя аднолькавым розумам. А Аўгусцін дзеліць усіх на дзве групы, адну з якіх чакае выратаванне, а другую – пагібель.

– Так, Аўгустынава тэалогія на некалькі крокаў аддаляе нас ад гуманізму Афінаў. Але на дзве групы людзей дзяліў не Аўгустын. Ён абапіраўся на біблейскае вучэнне пра ўратаванне і пагібель, якое падрабязна разгледзеў у сваёй кнізе «Пра горад Божы».

– Раскажы!

– Выразы «горад Божы» і «царства Божае» паходзяць з Бібліі і з Ісусавых казаняў. На думку Аўгустына, гісторыя – гэта барацьба паміж «царствам Божым» і «царствам зямным». Але гэта не дзве палітычныя адзінкі, гэтыя сілы спаборнічаюць за ўладу ўсярэдзіне кожнага чалавека. Разам з тым, «царства Божае» збольшага можна супаставіць з царквой, а «царства зямное» – з дзяржаўнымі палітычнымі ўтварэннямі, напрыклад, з Рымскай імперыяй, якая якраз пры жыцці Аўгустына распалася. Такое дзяленне акрэслівалася яшчэ больш у сувязі з барацьбой за ўладу, якую ў сярэднія вякі вялі між сабою царква і дзяржава. Тады казалі: «Няма іншага ўратавання, апроч як ва ўлонні царкву». І Аўгустынава «царства Божае» ўрэшце пачало атаясамлівацца з царкоўнай сістэмай. Толькі ў XVI стагоддзі ў часы Рэфармацыі загучалі пратэсты супраць таго, што чалавек, каб атрымаць уратаванне ад Бога, павінен ісці выключна дарогай царквы.

– Даўно было пара.

– І яшчэ трэба адзначыць, што Аўгустын стаў першым мысляром, які ў сваёй філасофіі загаварыў пра *гісторыю*. Барацьба паміж добром і злом зусім была нечым новым. Новым было тое, што гэтая барацьба разглядалася ў гістарычнай перспектыве. Але платанізму ў Аўгустына тут практычна няма. Ён схіляецца да лінейнага погляду на гісторыю, які мы сустракаем у Старым запавеце. Аўгустын вучыць, што гісторыя патрэбна Богу дзеля ўзвядзення «Божага цар-

ства», дзеля выхавання людзей і знішчэння зла на зямлі. Аўгустын казаў так: «Промысел Божы вядзе гісторыю чалавецтва ад Адама да заканчэння свету, як гісторыю аднаго чалавека – ад дзяцінства да старасці».

Сафія зірнула на гадзіннік і сказала:

– Восем гадзін. Мне хутка трэба ісці.

– Але спярша паслухай пра другога знакамітага філосафа Сярэднявечча. Можа, выйдзем надвор?

Альбэрта ўстаў з лавы і, склаўшы разам далоні, рушыў па галоўным праходзе. Выгляд у яго быў такі, быццам ён моліцца Богу ці разважае над духоўнымі ісцінамі. Сафія пайшла за ім, дый нічога іншага ёй не заставалася.

На дварэ яшчэ вісела тонкая заслона смугі. Сонца даўно ўзышло, але яшчэ не цалкам прабілася скрозь ранішні туман. Касцёл св. Марыі стаяў на ўскраіне старой часткі горада.

Альбэрта апусціўся на лаву перад храмам. Сафія падумала, што будзе, калі нехта яе зараз убачыць. Нават тое, што яна сядзіць ля касцёла на лаве а восьмай раніцы, ужо выглядае дзіўна, а тут яшчэ побач з ёю сярэднявечны манах.

– Восем гадзін, – пачаў Альбэрта. – 3 часоў Аўгустына мінула каля чатырохсот год, пачынаецца доўгі навучальны дзень. Да дзесятай гадзіны адукацыйнай займаліся выключна школы пры кляштарх. З дзесятай па адзінаццатую ўзніклі першыя школы пры катэдральных саборах, а каля паўдня – першыя ўніверсітэты. Адначасова ўзводзіліся велічныя гатычныя храмы. Гэты касцёл таксама пабудаваны ў XIII стагоддзі, то бок у эпоху высокага Сярэднявечча. Горад тады не знайшоў сродкаў на будаўніцтва большага храма.

– Ды ён тут быў і не патрэбен, – перабіла Сафія. – Самае горшае, што можа быць, – гэта, па-мойму, пустыя храмы.

– Але вялікія храмы будаваліся не толькі, каб прытуліць шматлікую паству. Яны ўзводзіліся, каб уславіць Бога, і самі па сабе прызначаліся стаць месцамі паломніцтва і ўшанавання. Але эпоха

высокага Сярэднявечча адметная не толькі гэтым, яшчэ большую цікавасць у філосафаў яна выклікае іншым.

– І чым жа?

– У гэты час значную ролю пачынаюць адыгрываць іспанскія арабы. Цягам сярэдніх вякоў яны захоўвалі навуковыя традыцыі Арыстоцеля, а з XII стагоддзя арабскія вучоныя ўсё часцей наведваць Паўночную Італію, куды іх запрашаюць мясцовыя ўладары. Такім чынам у Еўропе даведваюцца пра многія творы Арыстоцеля, якія паступова перакладаюць з грэцкай і арабскай на лацінскую мову. Гэта абуджае новы інтарэс да прыродазнаўчых навук. Акрамя таго, перагледжваецца пытанне пра суадносіны Святога Пісання з грэцкаю філасофіяй. У прыродазнаўчых галінах без Арыстоцеля было нікуды. Але паўставала пытанне: калі прыслухоўвацца да «філосафа», а калі – выключна да Бібліі? Разумееш?

Сафія кінула.

– Самым вялікім і знакамітым філосафам эпохі высокага Сярэднявечча быў *Тамаш Аквінскі*, які жыў з 1225 па 1274 год, – павёў далей апавяданне манах. – Ён паходзіў з маленькага мястэчка Аквіна паміж Рымам і Неапалем, а пазней стаў выкладчыкам у Парыжскім універсітэце. Я называю яго філосафам, хоць збольшага ён быў багасловам. Зрэшты, пэўнай мяжы паміж філасофіяй і тэалогіяй на той час не існавала. Прапускаючы падрабязнасці, скажу хіба толькі, што Тамаш Аквінскі «ахрысціяніў» Арыстоцеля, як Аўгустын напачатку Сярэднявечча «ахрысціяніў» Платона.

– Табе не здаецца дзівакаватым «ахрысціяніваць» філосафаў, якія жылі за шмат стагоддзяў да Хрыста?

– Нездзе я з табой згодзен. Але пад «ахрысціяніваннем» гэтых вялікіх грэцкіх мысляроў разумецца проста тлумачэнне іх такім чынам, каб яны не ўспрымаліся, як пагроза хрысціянскаму вучэнню. Пра Тамаша Аквінскага кажуць, што ён «узяў быка за рогі».

– А я і не ведала, што філасофія мае дачыненне да бою быкоў.

– Тамаш Аквінскі быў сярод тых, хто намагаўся аб'яднаць філасофію Арыстоцеля з хрысціянствам. Лічыцца, што ён стварыў

сінтэз веры і ведаў. І зрабіў ён гэта, дасканала даследаваўшы Арыстоцелевы погляды і злавіўшы яго на яго ўласных словах.

– Відаць, у гэтым сэнсе ён і «ўзяў быка за рогі». На жаль, я амаль не спала, таму баюся, табе прыйдзецца патлумачыць гэта падрабязней.

– На думку Тамаша Аквінскага, тое, што даводзіць філасофія ці розум, і тое, што даводзіць хрысціянскае вучэнне ці вера, зусім не абавязкова супярэчыць адно аднаму. Вельмі часта хрысціянства і філасофія кажуць пра тое самае. Таму з дапамогаю розуму мы здольны спасцігнуць тыя самыя ісціны, пра якія напісана ў Бібліі.

– І як гэта магчыма? Няўжо можна давесці розумам, што свет створаны за шэсць дзён? Ці што Ісус быў сынам Божым?

– Не, такія чыста «хрысціянскія ісціны» даступныя нам толькі праз веру і Святое Пісанне. Але Тамаш лічыў, што ёсць і шэраг «натуральных тэалагічных ісцін», то бок такіх, якія можна спасцігнуць як праз хрысціянскую веру, так і з дапамогай прыроджанага, або «натуральнага», розуму. Прыкладам такой ісціны можа быць існаванне Бога. На думку Тамаша, да Госпада вядуць дзве дарогі. Адна – праз веру і Святое Пісанне. Другая – праз розум і назіральнасць. Болей надзейная – дарога праз хрысціянскае адкрыццё і веру, бо паклаўшыся толькі на розум, лёгка збіцца з дарогі. Але Тамаш падкрэсліваў, што паміж філасофіяй, – у прыватнасці, Арыстоцелевай, – і хрысціянскім вучэннем, не абавязкова павінна быць супярэчнасць.

– Значыць, можна прытрымлівацца ці Арыстоцелева вучэння, ці Бібліі – гэта ўсё роўна?

– Не-не. Арыстоцель адолеў толькі пачатак дарогі, бо не быў знаёмы са Святым Пісаннем. Але ў самым пачатку дарогі нельга сказаць, што дарога была выбраная памылкова. Напрыклад, сцверджанне, што Афіны знаходзяцца ў Еўропе, не будзе памылкай, хоць і не будзе дастаткова дакладным. Калі ў кнізе напісана толькі, што Афіны – гэта еўрапейскі горад, будзе не залішне зазірнуць у геаграфічны атлас, і ты адкрыеш там поўную праўду: Афіны – сталіца Грэцыі, маленькай краіны ў паўднёва-ўсходняй Еўропе.

Калі табе пашанцуе, ты знойдзеш пэўныя звесткі і пра Акропаль, а можа нават пра Сакрата, Платона і Арыстоцеля!

– Але першае сцверджанне пра Афінны таксама было правільнае.

– Маеш рацыю! І Тамашу Аквінскаму важна было паказаць, што праўда існуе толькі адна. Калі Арыстоцель прыходзіць да пэўнай высновы, з якой згаджаецца і наш розум, такая выснова ні ў якім разе не супярэчыць хрысціянскаму вучэнню. Адны ісціны мы можам спасцігнуць з дапамогаю розуму і назіральнасці, і якраз пра такія ісціны гаворыць Арыстоцель, апісваючы, напрыклад, расліннае і жывёльнае царствы. Другія ісціны Бог нам адкрывае праз Біблію. Але два гэтыя віды ісцін шмат у якіх важных пунктах супадаюць. Ёсць нямала пытанняў, якія Біблія і розум асвятляюць цалкам аднолькава.

– Напрыклад, ці Бог існуе?

– Напрыклад. Арыстоцелева філасофія таксама зыходзіла з наяўнасці Бога, або так званай першапрычыны, якая рухае ўсім існым. Але больш-менш падрабязнага апісання Бога Арыстоцель не даў. Так што ў гэтым нам застаецца цалкам пакладацца на Біблію і Ісусавы казані.

– Дык а хіба Бог дакладна ёсць?

– Зразумела, не ўсе з гэтым згодныя. Але на сённяшні дзень большасць людзей пагаджаецца, што чалавечы розум не здольны даказаць адваротнае – што Бога няма. Але Тамаш Аквінскі пайшоў далей і паспрабаваў даказаць існаванне Бога, абапіраючыся на вучэнне Арыстоцеля.

– Во як!

– На Тамашову думку, мы і сваім розумам здольныя ўразумець, што ўсё існае павінна мець «першапрычыну». А значыць, Бог адкрываецца людзям як праз Біблію, так і праз розум. І такім чынам, існуе «тэалогія адкрыцця» і «натуральная тэалогія». Тое самае тычыцца маралі. У Бібліі мы чытаем, як Бог хоча, каб мы жылі. Але, акрамя таго, Бог надзяліў нас сумленнем, з дапамогаю якога мы «натуральна» аддзяляем дабро ад зла. І выходзіць, што да маральнага жыцця таксама вядзе «дзве дарогі». Мы ведаем, што нельга

рабіць другім людзям шкоду, нават калі й не чыталі ў Бібліі: «усё, што хочаце, каб рабілі вам людзі, тое і вы рабеце ім». Хоць і тут надзейней трымацца біблейскага завету.

– Здаецца, я зразумела, – сказала Сафія. – Гэта амаль як з навальніцай: пра яе набліжэнне мы даведаемсе па бліскавіцы і па грукатанні грому.

– Слушна. Нават калі мы сляпыя, мы чуем гром. І нават глухія, бачым па маланках, што набліжаецца непагадзь. Вядома, лепей і бачыць, і чуць. Але ніякай *супярэчнасці* паміж тым, што мы бачым і што чуем, няма – гэтыя два адчуванні, наадварот, дапаўняюць адно другое.

– Разумею.

– Можна ўзяць яшчэ прыклад. Ты сядзіш і чытаеш раман, скажам, «Вікторыю» Кнута Гамсуна.

– Я, дарэчы, яе напраўду чытала...

– І ці прачытаўшы гэты раман, не атрымала ты пэўныя веды і пра пісьменніка?

– Ну, магу, прынамсі, сказаць, што пісьменнік, які напісаў гэтую кнігу, існуе.

– А яшчэ?

– Што ў яго рамантычны погляд на каханне.

– Значыць, чытаючы гэты раман – плён творчага натхнення Гамсуна, – ты атрымоўваеш пэўныя звесткі і пра самога аўтара. Але табе карціць даведацца пра яго больш. Ці зможаш ты, напрыклад, прачытаць у «Вікторыі», колькі пісьменніку было гадоў, калі ён напісаў гэты раман, дзе ён жыў ці, напрыклад, колькі ў яго было дзяцей?

– Вядома, не.

– Затое такія звесткі ты знойдзеш у біяграфіі Кнута Гамсуна. Толькі зазірнуўшы ў біяграфію – або аўтабіяграфію, – ты бліжэй пазнаёмішся з *асобай* пісьменніка.

– Згодна.

– Прыблізна такія самыя адносіны і паміж стварэннямі Госпада і Бібліяй. Толькі назіраючы за рэчаіснасцю, мы прыходзім да

разумення, што Бог існуе. Яшчэ мы можам, бадай, сказаць, што Бог любіць жывёл і кветкі, іначай ён ніколі іх не стварыў бы. Але звесткі пра Бога як асобу мы знойдзем адно ў Святым Пісанні, то бок у яго «аўтабіяграфіі».

– Цікавы прыклад.

– Гмм...

Альбэрта ўпершыню сядзеў у задуменні і не адказваў.

– Гэта неяк звязана з Хільдай? – вырвалася ў Сафіі.

– Мы нават не ведаем, ці існуе нейкая «Хільда».

– Але мы то тут, то там трапляем на яе следы. Паштоўкі, шаўковы шалік, зялёная партманетка, панчоха...

Альбэрта кіўнуў:

– Падобна, сам Хільдзін бацька і вырашае, колькі такіх слядоў нам яшчэ падкінуць. Пакуль нам пэўна вядома адно: ёсць нехта, хто шле гэтыя паштоўкі. Гэх, хай бы ён напісаў што-небудзь пра сябе. Але да гэтага мы яшчэ вернемся.

– Ужо дванаццаць. А мне абавязкова трэба дадому да заканчэння Сярэднявечча.

– Што ж, тады я завяршу, коротка распавёўшы, як Тамашу Аквінскаму ўдалося дапасавачь ідэі Арыстоцеля да хрысціянскай тэалогіі. Гэта тычыцца і Арыстоцелевай логікі, і яго тэорыі пазнання, і яго натурфіласофіі. Памятаеш Арыстоцелеву сістэму іерархіі існага – лесвіцу, чые прыступкі ўздымаюцца ад раслін да жывёл, а потым да чалавека?

Сафія кіўнула.

– Ужо сам Арыстоцель меркаваў, што на вяршыні гэтай лесвіцы стаіць Бог, або гэтакі максімум быцця. І такая схема лёгка стасавалася з хрысціянскаю тэалогіяй. Тамаш Аквінскі прапанаваў сваю іерархію, таксама складзеную з улікам, так бы мовіць, павелічэння канцэнтрацыі быцця – ад раслін і жывёл да чалавека, ад чалавека да анёлаў і ад анёлаў да Бога. Чалавек, падобна жывёлам, мае цела з органамі пачуццяў, але ў дадатак мае «разважны» розум. У анёлаў няма такога цела з органамі пачуццяў, а таму іх розум здольны спасцігаць ісціны імгненна. Ім не трэба «разважаць», як

людзям, не трэба пераходзіць ад адной высновы да другой. Яны здольныя спазнаваць усё, што можа ведаць чалавек, мінаючы ланцуг прычынна-выніковых сувязяў. І таму, што ў іх няма цела, яны ніколі не паміраюць. Яны не вечныя, як Бог, бо некалі самі былі створаныя Богам. Але цела, з якім яны маглі б развітацца, у іх няма, і таму яны несмяротныя.

– Гэта цудоўна!

– Але над анёламі ўладарыць Бог, Сафія. Ён бачыць і ведае адначасова ўсё ў свеце.

– Значыць, ён бачыць цяпер і нас?

– Так, можа і бачыць. Але не «цяпер», бо ў Бога час не такі, які ў нас. Нашае «цяпер» – не тое самае, што «цяпер» Богава. Калі для нас праходзіць некалькі тыдняў, гэта зусім не азначае, што некалькі тыдняў праходзіць і для Бога.

– Вось жаж! – ускрыкнула Сафія і адразу прыкрыла рот рукой.

Альбэрта пытаўна зірнуў на яе.

– Я атрымала новую паштоўку ад Хільдзінага бацькі, – патлумачыла яна. – Ён напісаў у ёй нешта кшталту: «калі ў Сафіі мінае два-тры тыдні, у нас не абавязкова праходзіць столькі ж». І тут ты амаль тое самае кажаш пра Бога!

Сафія заўважыла, як твар пад карычневым балахоном перакрывіла грываса.

– І не сорамна яму!

Сафія не зразумела, што Альбэрта меў на ўвазе. Можа, проста сказаў, каб нешта сказаць... Але Альбэрта распавядаў далей:

– На жаль, Тамаш Аквінскі пераняў і Арыстоцелевы погляды на жанчын. Ты, мабыць, памятаеш, што, на думку Арыстоцеля, жанчына – гэта недасканалы мужчына, і дзесям пераходзяць у спадчыну толькі бацькавы якасці, бо жанчына – пасіўны арымальнік, а мужчына – актыўны творца. Тамаш меркаваў, што такі погляд цалкам адпавядае Бібліі, дзе, напрыклад, гаворыцца, што жанчына была створаная з рабыны Адама.

– Смеху варта!

– Трэба зазначыць, што яйцаклетку ў млекакормячых упершыню

выявілі толькі ў 1827 годзе. Таму не дзіўна, што формаўтваральная і жыццятворная роля ў апладненні прыпісвалася раней мужчыну. Але адзначу таксама, што, на думку Тамаша, жанчына займае падпарадкаванае становішча адносна мужчыны толькі па сваёй матэрыяльнай прыродзе. Але жаночая душа мае такую самую каштоўнасць, як і мужчынская. На небе паміж мужчынам і жанчынай пануе роўнасць, бо там паміж імі больш няма ніякай плоцевай розніцы.

– Не дужа сцешыў. А ў Сярэднявеччы, увогуле, былі жанчыны-філосафы?

– У сярэднявечнай царкве рэй вялі мужчыны. Але гэта не азначае, што жанчын-мысляроў не было. Адна з іх – *Хільдэгарда Бінгенская*.

Сафія вырачыла вочы:

– Яна мае нейкае дачыненне да Хільды?

– Ну і пытанні ў цябе! Хільдэгарда была мнішкаю ў манастыры нямецкага мястэчка Бінген і жыла з 1098 па 1179 год. Будучы жанчынай, яна вяла прапаведніцкую дзейнасць, праявіла сябе як пісьменніца, лекарка, батанік і прыродазнаўца. Яе можна лічыць сімвалам сярэднявечнай жанчыны, бо кабеты ў той час вызначаліся больш прыземленым, больш практычным – а значыць, і бліжэйшым да навуковага – падыходам да быцця, чым мужчыны.

– І ўсё-ткі ці мае яна дачыненне да Хільды?

– У даўніну і хрысціяне, і юдэі ўспрымалі Бога не толькі ў іпастасі мужчыны. Бог надзяляўся і жаночымі рысамі, або «мацярынскай прыродай». Бо і жанчына ж таксама створаная па вобразе і падабенстве Госпада. Па-грэцку гэты жаночы бок Бога называўся «Сафіяй». «Сафія» азначае «мудрасць».

Сафія сумна павяля галавою. Чаму ёй ніхто гэтага не казаў раней? І чаму яна сама ніколі раней пра гэта не пыталася?

Альбэрта распавядаў далей:

– У сярэднія вякі «Сафія», або «мацярынская прырода Бога», адыгрывала немалую ролю ў юдаізме і грэка-праваслаўнай царкве. На Захадзе на яе забыліся. І тут раптам узнікае Хільдэгарда, якая

сцвярджае, што да яе ў відзежах прыходзіць Сафія – у залатым убранні, аздобленым каштоўнымі камянямі...

Сафія ўсхапілася з лаўкі. Да Хільдэгарды ў відзежах прыходзіла Сафія!

– Дык, мабыць, і я прыходжу ў відзежах да Хільды? – яна зноў села.

Альбэрта трэці раз паклаў ёй руку на плячо:

– Якраз гэта нам і трэба высветліць. Але цяпер амаль гадзіна дня. Табе пара спяшацца на абед, бо хутка на змену Сярэднявеччу прыйдзе Новы час. І я запрашу цябе на размову пра Рэнэсанс. Гермес будзе чакаць цябе ў садзе.

Дзіўны манах устаў і скіраваў да касцёла, а Сафія ўсё сядзела, разважаючы пра Хільдэгарду і Сафію, пра Сафію і Хільду. Раптам яе як працяло токам, яна падскочыла і крыкнула наўздагон настаўніку філасофіі ў манаскім убранні:

– А якога-небудзь Альбэрта ў Сярэднявеччы не было?

Той прыцішыў хаду і павярнуў галаву да Сафіі:

– У Тамаша Аквінскага за настаўніка быў знакаміты мысляр. Яго звалі Альбэрт Вялікі, – сказаў ён і знік за дзвярыма касцёла св. Марыі.

Атрыманы адказ не дазволіў Сафіі супакоіцца. Яна таксама кінулася да касцёла. Але ўсярэдзіне не было ані душы. Не мог жа яе настаўнік праз зямлю праваліцца?

Па дарозе да выхаду на вочы ёй трапілася выява Панны Марыі. Сафія падышла паглядзець на абраз бліжэй і раптам заўважыла пад вокам Марыі маленькую кропельку. Ці гэта не сляза?

Сафія шуганула прэч з касцёла – да Ёрунь.

РЭНЕСАНС

... о боскі род у чалавечых шатах ...

Калі прыкладна а палове другой запыханая Сафія прыбегла да жоўтага дома Ёрунь, сяброўка ўжо чакала яе каля брамкі.

– Цябе не было больш за дзесяць гадзін! – ускрыкнула Ёрунь.

Сафія закруціла галавою:

– Мяне не было больш за тысячу год.

– Дзе ты была?

– На спатканні з сярэднявечным манахам. Ну, ён і дзіўны тып!

– Ты пры сваім розуме? Твая маці паўгадзіны назад тэлефанавала!

– І што ты ёй сказала?

– Сказала, што ты пабегла ў кіёск.

– І што яна?

– Прасіла, каб ты, калі прыйдзеш, патэлефанавала. А вось з маімі бацькамі выйшла горай. Яны каля дзесятай прыйшлі да мяне ў пакой з какавай і булачкамі. А другі ложак – пусты. Уяўляеш?

– І што ты сказала?

– Так няёмка! Я сказала, што ты пайшла дадому, бо мы пасварыліся.

– Тады нам трэба хуценька зноў памірыцца. І трэба зрабіць так, каб твае бацькі пару дзён з маёй мамай не сустракаліся. Думаеш, у нас атрымаецца?

Ёрунь паціснула плячыма. Раптам яны ўбачылі Ёрунінага бацьку, які, у камбінезоне, каціў па садзе вазок. Яму, мабыць, не давала спакою леташняе жаўталісце.

– Што, зноў не-разлі-вада? – спытаў ён. – А я засланку варыўні ад лісця разгроб.

– Гэта добра! – адазвалася Сафія. – Мабыць, цяпер мы зможам папіць какавы, седзячы на варыўні, а не на ложку.

Бацька напружана ўсміхнуўся, а Ёрунь аж перасмыкнула. У Сафііным доме ўсе размаўлялі паміж сабой не так цырымонна, як у сям’і фінансавага дарадцы Інгебрыгцэна з жонкай.

– Прабач, Ёрунь, але ж мне трэба таксама неяк падыграць.

– Ну, дык ты раскажаш што-небудзь?

– Раскажу, калі правядзеш мяне дадому. Гэта ўсё роўна не для вухэй фінансавых дарадцаў і перарослых Барбі.

– Не грубіянь! Табе больш даспадобы паўразвалены шлюб, дзе адзін адпраўляе другога валындацца па марах?

– Зусім не. Проста я ноччу амаль не спала. І ведаеш, мне здаецца, што Хільда бачыць усё, што мы робім.

Яны павярнулі да Канюшынавай вуліцы.

– Ты хочаш сказаць, яна празорца?

– Можа, празорца. А можа, і не.

Па ўсім відаць, уся гэтая таемнасць Ёрунь не задавальняла.

– А як тады растлумачыць, што яе бацька адпраўляе ўсе гэтыя дурныя паштоўкі на адрас нейкай закінутай у лесе халабуды?

– Прызнацца, не ведаю.

– Ты так і не скажаш, дзе была?

І Сафія ўсё сказала. У тым ліку пра таемны курс філасофіі. Але яна прымусіла Ёрунь урачыста паабяцаць, што ўсё застанецца толькі паміж імі.

Потым яны доўга ішлі, не гаворачы ні слова.

– Не падабаецца мне ўсё гэта, – сказала Ёрунь, калі яны наблізіліся да дома № 3 па Канюшынавай вуліцы.

Перад весніцамі Сафіінага сада яна спынілася і хацела была павярнуць дадому, калі пачула голас сяброўкі:

– Ніхто і не просіць, каб табе нешта падабалася. Але ж філасофія – не бяскрыўдная гульня. Яна высвятляе, хто мы і адкуль паходзім. Ты думаеш, у школе нам раскажуць пра гэта?

- Усё адно ніхто не ведае адказу на такія пытанні.
- Але нас такія пытанні нават задаваць не вучаць.

Калі Сафія зайшла на кухню, суботняя каша ўжо стаяла на сталі. Маці не запыталася, чаму яна не патэлефанавала ад Ёрунь.

Паеўшы, Сафія сказала, што пойдзе паспіць, бо з Ёрунь ім заснуць амаль не ўдалося. Урэшце, у гэтым не было нічога дзіўнага, яна ж пачавала ў сяброўкі.

Перш чым легчы, Сафія спынілася перад масянжовым люстрам, якое раней павесіла на сцяну. Спачатку яна ўгледзела толькі свой бледны, змораны твар. Але раптам скрозь яго абрысы праступіў няясны контур нейкага чужога аблічча.

Сафія сумна ўздыхнула. Ну вось, пачынае ўжо вярзціся ўсякае.

Яе бледны твар адбіваўся ў люстры, выразна падкрэслены чорнымі валасамі, не прыдатнымі ні да якой прычоскі, – іх можна было насіць, хіба толькі сабраўшы ў косы або распусціўшы проста. Але *з-пад* яе твару то праяўлялася, то раставала выява іншай дзяўчынкі.

І раптам незнаёмка пачала часта міргаць абаімі вачыма. Яна нібыта хацела падаць знак, што сапраўды існуе па той бок люстра. Гэта доўжылася ўсяго некалькі секунд. Потым дзяўчынка знікла.

Сафія села на ложка. Яна ні на каліўца не сумнявалася, што там, у люстры, быў твар Хільды. Адноўчы яна мімаходзь бачыла яе фотаздымак на вучнёўскім білеце, у Маёравай хатцы. Гэта яўна была тая самая дзяўчынка.

Ці не дзіўна, што ўсе гэтыя неверагодныя рэчы здараюцца з ёю кожны раз, калі яна ледзь стаіць на нагах ад стомы? А пасля сама ў сябе пытаецца, ці не прымроілася ёй усё гэта.

Сафія павесіла адзенне на крэсла, шмыгнула пад коўдру і імгненна правалілася ў сон. А сон гэты быў неверагодна выразны і яркі.

Яна стаяла ў вялікім садзе, які спускаўся да чырвонага лодачнага дамка. Каля дамка на прыстані сядзела светлаваласая дзяўчынка, якая ўглядалася ў мора. Сафія падышла да яе і села побач. Але не-

знаёмка, здавалася, яе не заўважыла. «Мяне завуць Сафія», – назвалася яна. Але дзяўчынка па-ранейшаму не бачыла яе і не чула. «Ты, мабыць, глухая і сляпая», – сказала Сафія. І незнаёмая дзяўчынка зноў ніяк не адрэагавала на яе словы. Але раптам да іх даляцеў голас, які гукаў: «Хільдэмур!» – і дзяўчынка адразу падхапілася і з усіх ног кінулася да дома. Выходзіць, яна была ніякая не глухая і не сляпая. Ад дома да яе бег мужчына сярэдняга веку, у форме і ў блакітным берэце. Дзяўчынка кінулася яму на шыю, а мужчына падхапіў яе на рукі і закружыў у паветры. Толькі цяпер Сафія заўважыла на прыстані, дзе сядзела дзяўчынка, ланцужок з залатым крыжыкам. Яна нахілілася, падабрала яго... і прачнулася.

Сафія зірнула на гадзіннік. Яна праспала пару гадзін. Сеўшы ў ложку, яна задумалася над сваім неверагодным сном. Ён быў такі выразны, быццам усё адбывалася з ёю на яве. Сафія была ўпэўненая, што і дом, і прыстань сапраўды дзесь існуюць. Ці не такая карціна вісела ў Маёравай хатцы? Ва ўсякім разе, дзяўчынка, якую яна сасніла, яўна была ніхто іншы, як Хільда Мёлер Кнаг, а мужчына – яе бацька, які вярнуўся з Лівана. У сне ён нечым нагадваў Альбэрта Кнокса.

Сафія выбралася з-пад коўдры і, калі пачала прыбіраць ложак, знайшла пад падушкай залаты ланцужок з крыжыкам. На другім баку крыжыка стаялі тры выгравіраваныя літары: «ХМК».

Сафіі не аднойчы снілася, што яна знаходзіла каштоўныя рэчы. Але ёй упершыню надарылася прыхапіць нешта са сну з сабой.

– Вось паскудства, і здарыцца ж такое! – вылаялася яна ўголос.

Яна так разлавалася, што, рвануўшы на сябе дзверы шафы, шпурнула ў яе аздобу – туды, дзе ўжо ляжалі шаўковы шалік, белая панчоха і паштоўкі з Лівана.

У нядзелю маці пабудзіла Сафію да сьнедання з цёплымі булачкамі і памяранцавым сокам, яечняй і італьянскай салатай. Маці рэдка ўставала па выходных раней за яе, а калі такое здаралася, спачатку ад душы шчыравала над багатым нядзельным сняданкам, а пасля ўжо будзіла дачку.

За сталом маці сказала:

– Па садзе цэлую раницу бегае нейкі сабака, усё нешта вынюхвае ля старой агароджы. Ты не ведаеш, чый ён?

– А, дык гэта... – хацела была адказаць Сафія, але адразу прыкрыла рот.

– Ён тут бегаў раней?

Сафія тым часам ужо стаяла каля акна, што выходзіла ў прасторны сад. Так яна і думала! Гермес разлёгся ля патаемнага лаза ў Схованку.

Што ж ёй сказаць маме? Але не паспела яна нічога прыдумаць, як маці ўжо стаяла побач.

– Дык кажаш, ён ужо раней тут бываў?

– Ён, мабыць, схаваў тут недзе костку. Вось цяпер і прыбег па свой скарб. У сабак таксама ёсць памяць...

– Можа быць, Сафія. Ты ў нас больш цяміш у сабачай псіхалогіі. Сафія напружана думала.

– Я адвяду яго дадому, – сказала яна.

– Дык ты ведаеш, дзе ён жыве?

Сафія паціснула плячыма.

– У яго адрас павінен быць на аброжку.

Сафія заспяшалася ў сад. Гермес, ледзь яе згледзеўшы, паляцеў насустрач і, шалёна матляючы хвостом, пачаў радасна скакаць вакол.

– Гермес, малайчынка! – пахваліла Сафія.

Яна ведала, што маці стаіць ля акна. Каб ён толькі не палез да Схованкі ў жываплоце! Але сабака патрухаў па дарожцы, перасек плячоўку перад домам і падбег да брамкі.

Калі яны зачынілі за сабою брамку, Гермес так і бег далей за пару метраў наперадзе. Яны доўга пятлялі па завулках паміж сядзібамі. Сафія з Гермесам выбраліся на нядзельны шпацыр не адны. Людзі гулялі цэлымі сем'ямі. І Сафію балюча ўкалола зайздрасць.

Час ад часу Гермес адбываў панюхаць якога іншага сабаку ці нешта на ўзбочыне, але варта Сафіі было загадаць: «На месца!» – і ён адразу вяртаўся.

Неўзабаве яны прамінулі старую пашу, вялікі стадыён і дзіцячую пляцоўку і выйшлі да кварталаў з больш ажыўленым транспартным рухам. Па шырокай брукаванай вуліцы з тралейбуснай лініяй яны скіравалі да цэнтра горада.

Калі яны туды дабраліся, Гермес перабег цэнтральную плошчу Стурторге і рушыў далей па Хіркегатэн. Яны апынуліся ў старой частцы горада з вялікімі будынкамі пачатку мінулага стагоддзя. Час блізіўся да паловы другой.

Урэшце яны апынуліся на другім канцы горада, дзе Сафія бывала зусім не часта. Памятаецца, калі яна была маленькая, яны адведвалі старую цётчку, што жыла на адной з гэтых вуліц.

Неўзабаве яны дайшлі да маленькай плошчы са старымі будынкамі, якая называлася Нюторге – Новая плошча, – хоць была такой самай старой, як усё навокал. Урэшце ж і сам горад быў старажытны, заснаваны яшчэ ў Сярэднявеччы. Гермес наблізіўся да дома № 14 і спыніўся, чакаючы, пакуль Сафія адчыніць дзверы. У жываце ў дзяўчынкі нешта кальнула.

У пад'ездзе віселі злёнены паштовыя скрыні. Зверху адной скрыні Сафія заўважыла паштоўку, на якой паштальён надпісаў, што адрасат невядомы. У радку з адрасатам было пазначана: «Хільдзе Мёлер Кнаг, Нюторге, 14...» – і на штэмпелі стаяла дата: 15 чэрвеня. Да дня заставалася яшчэ два тыдні з гакам, але паштальён, відаць, не звярнуў на гэта ўвагі.

Сафія зняла паштоўку са скрыні і прачытала:

Дарагая Хільда! Сафія зараз ідзе да настаўніка філасофіі. Хутка ёй будзе пятнаццаць, а табе пятнаццаць споўнілася ўжо ўчора. А можа сёння, Хільдэмур? Калі сёння, то павінен быць ужо позні вечар. Але наш час бяжыць крыху па-рознаму. Адно накаленне старэе, другое падрасцае. Гісторыя, між тым, ідзе сваім парадкам. Табе калі-небудзь прыходзіла ў галаву, што гісторыю Еўропы можна параўнаць з чалавечым жыццём? Антычнасць у такім выпадку будзе дзяцінствам Еўропы. Потым настае доўгі перыяд Сярэднявечча, калі

Еўропа вучыцца ў школе. І нарэшце прыходзіць Адраджэнне. Цяжкія гады вучобы засталіся ззаду і маладой Еўропе так карціць кінунца з галавой у вір жыцця. Мабыць, Рэнесанс можна назваць пятнаццацігоддзем Еўропы. Цяпер сярэдзіна чэрвеня, дзіця маё, і – «як цудоўна жыць на свеце! Як прывабліва жыццё!»¹ P.S. Шкада, што ты згубіла свой залаты крыжык. Табе трэба вучыцца лепш глядзець за сваімі рэчамі! Твой тата, які ўжо не за гарамі.

Гермес тым часам ужо бег уверх па лесвіцы. Прыхапіўшы паштоўку, Сафія рушыла следам. Каб не адстаць ад сабакі, які наперадзе радасна магляў хвастом, ёй давялося спяшацца. Яны мінулі другі, і трэці, і чацвёрты, і пяты паверх. Далей наверх вялі толькі вузкія сходы. Яны што – палезуць на дах? Але Гермес пачаў-такі карскацца па гэтых сходах, пакуль не спыніўся ля вузенькіх дзвярэй, і заскроб у іх пазурамі.

Неўзабаве па той бок пачуліся крокі. Дзверы адчыніліся, і на парозе ўзнік Альбэрта Кнокс. На ім ужо не было манаскага ўбрання, але і сённяшні ўбор выглядаў не зусім звычайна: белыя панчохі, чырвоныя шарападобныя панталоны і жоўтая камізэлька з буфамі на рукавах. Ён нагадаў Сафіі джокера з картачнай калоды. Калі яна разумела правільна, гэта былі тыповыя строі эпохі Адраджэння.

– Ну і блазан! – выдыхнула Сафія і, адсунуўшы Альбэрта ўбок, увайшла ў кватэру.

Небарака настаўнік зноў стаў ахвяраю яе страху, перамяшанага са збынтэжанасцю. Сафію ж, акрамя ўсяго іншага, узрушыла і паштоўка, якую яна знайшла ўнізе.

– Спакайней, дзіця маё, – сказаў Альбэрта, зачыняючы дзверы.

– А вось і пошта, – буркнула Сафія і сунула яму ў рукі паштоўку так, быццам ён быў вінаваты, што яна з’явілася.

¹ Цытата з песні вядомага шведскага паэта і кампазітара Гюнара Вэнэрбэрга (1817–1901), якая ўвайшла ў яго музычны зборнік «Бурсакі» (1851), прысвечаны маладым навучэнцам горада Упсалы. (*Заўв. пер.*)

Прачытаўшы пасланне, Альбэрта заківаў галавой.

– Ён паводзіць сябе ўсё нахабней. Мы для яго, бач ты, спосаб пацешыць дачку на яе дзень народзінаў!

З гэтымі словамі Альбэрта разадраў паштоўку на дробныя кавалкі і выкінуў у сметніцу.

– Там было пра тое, што Хільда згубіла свой залаты крыжык, – сказала Сафія.

– Я бачыў.

– Але я гэты самы крыжык знайшла ў сябе ў ложку. Ты часам не ведаеш, як ён туды трапіў?

Альбэрта ўрачыста паглядзеў ёй у вочы:

– Няхай неверагоднасць такога здарэння цябе не збівае з тропу, гэта ўсяго толькі танны фокус, зрабіць які для яго – прасцей не бывае. Давай лепш засяродзім увагу на нашым трусе, якога выцягваюць з чорнага капелюша Сусвету.

Яны прайшлі ў гасцёўню. Такой дзіўнай гасцёўні Сафія не бачыла ніколі ў жыцці.

Альбэрта жыў на паддашку ў прасторнай кватэры з нахіленай столлю. У столі было прарэзанае акно, і святло праз яго ўлівалася проста з неба. Але ў пакоі было і другое акно, якое глядзела на горад. Адсюль Сафія магла ахапіць вокам дахі ўсіх старых будынкаў.

Але здзіўляла не гэта, а сама абстаноўка ў гасцёўні. Яна поўнілася мэбляй і ўсякімі рэчамі самых розных эпох. Канапа паходзіла, пэўна, з трыццатых гадоў, стары секрэтэр – з пачатку мінулага стагоддзя, а адно крэсла налічвала, мабыць, аж некалькі стагоддзяў. Але мэбля – яшчэ было не ўсё. На этажэрках і ў шафах паўсюль ляжалі колішнія навуковыя прыстасаванні, ужытковыя прылады і проста забаўкі. Тут былі старажытныя гадзіннікі і посуд, ступкі і рэторыты, нажы і лялькі, гусіныя пёры і пюпітры, актанты і секстанты, компасы і барометры. Адну сцяну цалкам займалі кнігі, але не такія, якія можна знайсці ў кнігарнях. Гэтая бібліятэка была зборам друкаванай прадукцыі некалькіх стагоддзяў. На сценах віселі гравюры і карціны. Некаторыя, мабыць, былі намаляваныя ў апошнія дзесяцігоддзі, але большасць выглядалі дужа старымі.

Акрамя таго, побач віселі старажытныя карты. На адной заліў Сognэ-ф'ёрд месціўся не там, дзе напраўду, а ў фюльке Трондэлаг, а Трондхэйм-ф'ёрд ляжаў увагуле далёка на поўначы, аж у фюльке Нурланд.

Сафія доўга стаяла моўчкі, круцячы галавой па баках і стараючыся як мага лепш разгледзець гасцёўню.

– Колькі ж у цябе ўсякай старызны! – сказала яна нарэшце.

– Вось як! А ты ўяві, колькі стагоддзяў гісторыі сабрана ў гэтым пакоі! Па мне, дык гэта нікая не старызна.

– Дык ты аматар антыкварыяту?

Альбэрта зрабілася сумна.

– Не ўсім жа аднолькава пляць па цячэнні гісторыі, Сафія. Павінны быць і такія, хто ўмее спыніцца і падабраць тое, што параскідана па берагах.

– Неяк ты мудрагеліста кажаш.

– Але я кажу слушна, Сафія. Мы жывем не толькі ў наш час, мы нясем з сабою гісторыю. Не забывай, што ўсе рэчы ў гэтай хаце некалі былі новымі. Гэтую драўляную ляльку XVI стагоддзя, мабыць, зрабілі на пяцігоддзе нейкай дзяўчынкі. Можа нават яе змайстраваў яе старэнькі дзядуля... Пасля дзяўчынкі падрасла, пасталела і выйшла замуж. Мабыць, у яе самой нарадзілася дачка, якой гэтая цацка перайшла ў спадчыну. Пасля і тая дзяўчынкі са-старэла і адышла ў іншы свет, адкуль больш ніколі не вернецца. Яна была на гэтай зямлі ўсяго толькі кароткаю гасцейкай. А вось яе лялька да гэтай пары захавалася і вунь – стаіць на паліцы.

– Калі ты так гаворыш, усё адразу паўстае такім урачыстым і сумным.

– Але жыццё насамрэч сумнае і ўрачыстае. Мы прыходзім у гэты свет, сустракаем адзін аднаго, знаёмімся і кароткі час ідзем разам. А пасля развітваемся і знікаем гэтак сама нечакана і невытлумачальна, як і прыйшлі.

– Можна цябе папытаць?

– Зразумела, можна. Мы ж тут не ў хованкі гуляем.

– Чаму ты пераехаў у Маёраву хатку?

– Каб быць бліжэй да цябе, калі мы пачалі ліставацца. Я ведаў, што старая хата пусте.

– І дзеля гэтага ты і пераехаў?

– Так, дзеля гэтага пераехаў.

– Можа, тады ты ведаеш, якім чынам Хільдзін бацька даведаўся пра твой пераезд?

– Калі не памыляюся, ён ведае амаль усё, што з намі адбываецца.

– Але я ўсё роўна не разумею, як паштальён мог прыносіць туды пошту. Гэта ж у самым лесе!

Альбэрта па-змоўніцку ўсміхнуўся.

– Нават гэта – чыстая драбяз, якая не каштуе Хільдзінаму бацьку ніякага намагання. Танны фокус-покус, прымітыўнае тлумленне галавы. Бадай, як за намі, ні за кім іншым у свеце так не пільнуюць.

У Сафіі расло абурэнне.

– Калі мне давядзецца з ім сустрэцца, я яму вочы павыдзіраю!

Альбэрта падышоў да канапы і сеў. Сафія ўладкавалася следам у глыбокім фатэлі насупраць.

– Толькі філасофія можа наблізіць нас да Хільдзінага бацькі, – сказаў Альбэрта. – Сёння я раскажу табе пра эпоху Адраджэння.

– Пачынай!

– Усяго праз некалькі гадоў пасля смерці Тамаша Аквінскага адзінства хрысціянскай культуры пачало распадацца. Філасофія і натуральныя навукі паступова аддаляліся ад тэалогіі, што адначасова спрыяла ўсталяванню вальнейшых адносінаў паміж верай і розумам. Усё больш пашыралася меркаванне пра немагчымасць наблізіцца да Бога праз разуменне, бо Гасподзь недасяжны для думкі. Галоўным для чалавека лічылася не зразумець хрысціянскія таямніцы, а падпарадкавацца Божае волі.

– Ясна.

– Усталяванне вальнейшых адносінаў паміж навукай і верай прывяло і да распрацоўкі новых навуковых метадаў, і да новага віду рэлігійнай практыкі. Так былі закладзеныя асновы для двух найважнейшых пераламаў XV–XVI стагоддзяў – *Рэнесансу і Рэфармацыі*.

– Давай лепш пра кожны паасобку.

– Рэнесанс – гэта перыяд неверагоднага росквіту культуры, які пачаўся ў Паўночнай Італіі напрыканцы XIV стагоддзя і цягам XV і XVI стагоддзяў імкліва пашырыўся з яе на поўнач.

– Ты казаў, што «Рэнесанс» азначае «Адраджэнне», так?

– Так, і адраджацца пачалі антычныя мастацтва і культура. Гаворачы пра гэты перыяд, згадваюць таксама пра «гуманізм эпохі Адраджэння», бо пасля доўгага перыяду Сярэднявечча з яго выключна рэлігійнымі поглядамі на ўсе праявы жыцця, у цэнтры ўвагі зноў апынаецца чалавек. Быў падняты лозунг «вяртання да крыніц», што перадусім азначала вяртанне да ідэалаў антычнага гуманізму. Пошук антычных скульптур і рукапісаў зрабіўся ці не народным відам спорту. У моду ўвайшло вывучэнне грэцкай мовы. Гэта прывяло да новых даследаванняў грэцкай культуры. Далучэнне да грэцкіх ідэалаў гуманізму мела і педагагічнае значэнне. Вывучэнне гуманітарных дысцыплін складала «класічную адукацыю» і садзейнічала развіццю так званых «чалавечых якасцяў». У той час гаварылі так: «Нараджаюцца коні, а чалавек не нараджаецца – ён выхоўваецца».

– Выходзіць, каб стаць чалавекам, неабходнае выхаванне?

– Выходзіць, так. Але перш чым бліжэй пазнаёміцца з рэнесанснымі ідэямі гуманізму, пагаворым пра палітычныя і культурныя падзеі, якія выклікалі іх да жыцця.

Альбэрта ўстаў і пачаў хадзіць кругам па хаце. Урэшце, спыніўшыся, ён паказаў на нейкі стары інструмент, што ляжаў на паліцы.

– Што гэта? – спытаў ён.

– З выгляду – старажытны кампас.

– Правільна. А гэта? – ён паказаў на старую стрэльбу, што вісела на сцяне над канапай.

– Старажытная стрэльба.

– Так, ну а гэта?

Альбэрта дастаў з паліцы тоўстую кнігу.

– Старажытная кніга.

– Дакладней – інкунабула.

– Інкунабула?

– Насамрэч гэтае слова азначае «дзяцінства». Ім называюць кнігі, выдадзеныя ў дзіцячым веку друкарства, то бок да XVI стагоддзя.

– Няўжо яна праўда такая старая?

– Яна праўда такая старая. І гэтыя тры вынаходніцтвы – компас, порох і друкарства – сталі важнымі перадумовамі пераходу да новай эпохі, якую мы называем цяпер Рэнесансам.

– Патлумач падрабязней.

– Компас спрасціў мараплаванне. Гэтае вынаходніцтва паспрыяла вялікім геаграфічным адкрыццям. Тое ж самае можна сказаць і пра порох. Новыя віды зброі далі еўрапейцам ваенную перавагу над амерыканскай і азіяцкай культурамі. Зрэшты, порох пачалі шырока ўжываць і ў межах самой Еўропы. Друкарства ж было важным для распаўсюджвання новых ідэй гуманістаў-адраджэнцаў. Не апошнюю ролю яно адыграла і ў тым, што царква страціла былую манаполію на адукацыю. Пазней новыя інструменты і прылады пачалі ўзнікаць адзін за адным. Вельмі важным, напрыклад, стаў тэлескоп, які стварыў нечуваныя дагэтуль магчымасці ў астраноміі.

– І ўрэшце былі прыдуманыя ракеты і караблі для пасадкі на Месяц?

– Ну, гэта ты далёка забегла. Хоць у эпоху Адраджэння сапраўды пачаўся працэс, які ўрэшце прывёў чалавека на Месяц. Але разам з тым – і да Хірасімы, і да Чарнобыля. Усяму гэтаму папярэднічалі перамены ў культурным і эканамічным жыцці. Важнай перадумоваю стаў пераход ад натуральнай гаспадаркі і таварна-грашовых адносінаў. Напрыканцы сярэдніх вякоў узніклі і развіваліся гарады з актыўнай рамесніцкай вытворчасцю і гандлем новымі таварамі, грашовай эканомікай і банкаўскімі ўстановамі. Пакрысе сфармавалася бюргерства, якое расстаралася сабе пэўных прывілеяў і вольнасцяў. Усё патрэбнае для жыцця стала магчыма прыдбаць за грошы. Гэта дало штуршок развіццю ў чалавеку яго

творчых здольнасцяў і такіх якасцяў, як руплівасць і ўяўленне. Да асобы цяпер ставіліся зусім іншыя патрабаванні.

– Гэта крыху нагадвае ўзнікненне грэцкіх гарадоў за дзве тысячы гадоў да таго.

– Можа быць. Я казаў табе, што грэцкая філасофія адасобілася ад міфічнай карціны свету, якая панавала ў культуры земляробаў. Гэтак сама і гарадскія жыхары эпохі Адраджэння пачалі вызваляцца з-пад улады царквы і феадалаў. Адначасова абуджаўся інтарэс да грэцкай культуры, які прыспешвалі ўсё болей цесныя кантакты з арабамі ў Іспаніі і з візантыйскай культурай на ўсходзе.

– І тры антычныя плыні зліліся ў адзін шырокі паток.

– Ты ўважлівая вучаніца. Але досыць пра вытокі Рэнесансу. Пяройдзем да новых ідэяў.

– Давай, але мне да вячэры трэба паспець дадому.

Альбэрта толькі цяпер зноў сеў на канапу і, паглядаючы на Сафію, павёў аповед далей:

– Рэнесанс вызначаецца перш-наперш узнікненнем *новага погляду на чалавека*. Гуманісты гэтай эпохі паверылі ў чалавека і каштоўнасць чалавечага жыцця, што ішло ў разрэз з аднабаковай сярэднявечнай тэзай пра грэшнасць чалавечай прыроды. Чалавека пачалі ўспрымаць, як нешта неверагодна велічнае і каштоўнае. Адным з найбольш выбітных дзеячаў Адраджэння быў *Марсільё Фічына*, які некалі ўсклікнуў: «Пазнай самога сябе, о боскі род у чалавечых шатах!» Другі гуманіст, *Піка дэла Мірандола*, напісаў трактат «Усхваленне чалавечай годнасці», што ў часы Сярэднявечча было немажліва. Цягам сярэдніх вякоў асноваю ўсяго існага лічыўся Бог, а гуманісты-адраджэнцы асноваю ўсяго назвалі самога чалавека.

– Але тое самае рабілі і грэцкія філосафы.

– Таму мы і гаворым пра «адраджэнне» антычнага гуманізму. Але рэнесансавы гуманізм быў у большай ступені прасякнуты *індывідуалізмам*. Мы не проста людзі, мы яшчэ і ўнікальныя асобы. Такая думка магла прывесці да амаль бязмежнага ўсхвалення чалавечага генію. Ідэалам зрабіўся так званы «чалавек Адраджэн-

ня», то бок чалавек, які бярэ ўдзел ва ўсіх сферах жыцця, мастацтва і навукі. Новы погляд на чалавека выявіўся таксама ў цікавасці да анатоміі. Як і ў Антычнасці, зноў пачалося анатамаванне трупаў з мэтай даведацца, з чаго складаецца чалавечае цела. Гэта было важным як для медыцыны, так і для мастацтва. У мастацтве чалавека зноў – пасля тысячы гадоў сарамлівасці – пачалі паказваць голым. Чалавек зноў адважыўся быць самім сабой. Яму больш не было чаго саромецца.

– Як учадзелі, – заўважыла Сафія, нахіляючыся над невялікім столікам, што стаяў паміж ёю і настаўнікам.

– Твая праўда. Новы погляд на чалавека прывёў да зусім *новага жыццёвага настрою*. Чалавек, як высвятлялася, быў створаны не толькі для Бога. Бог стварыў чалавека і дзеля самога чалавека. Таму людзям нішто не перашкаджала радавацца жыццю тут і цяпер. А як толькі чалавеку нічога больш не перашкаджала развівацца, перад ім адкрываліся бясконцыя магчымасці, і яго мэтай рабілася пераадоленне ўсякіх межаў. У параўнанні з антычным гуманізмам гэтая думка таксама была новай, бо старажытныя гуманісты заклікалі чалавека быць спакойным, ва ўсім умеркаваным і стрыманым.

– А гуманісты Адраджэння страцілі стрыманасць?

– Яны, прынамсі, не ва ўсім ведалі меру. Ім здавалася, што разам з імі нанова абудзіўся цэлы свет. Таму яны жылі вострым усведамленнем свайго часу. І якраз тады ўвайшло ва ўжытак слова «Сярэднявечча» – дзеля пазначэння стагоддзяў, што аддзялялі Антычнасць ад іхняй эпохі. Амаль усе сферы жыцця перажывалі неверагодны росквіт – выяўленчае мастацтва і архітэктура, літаратура і музыка, філасофія і навукa. Прывяду наглядны прыклад. Мы ўжо згадвалі пра старажытны Рым, уганараваны ў свой час такімі назвамі, як «горад гарадоў» і «пуп зямлі». Цягам сярэдніх вякоў ён прыйшоў у заняпад, і ў 1417 годзе яго некалі мільённае насельніцтва скарацілася да сямнаццаці тысяч.

– Гэта не на шмат больш, чым у Лілесандзе.

– Гуманісты Адраджэння паставілі сабе за мэту аднавіць былую культурную і палітычную славу Рыма. І перадусім узяліся будаваць

над магілаю апостала Пятра велічны сабор Святога Пятра. І ўжо што да гэтага сабора, дык ні пра ўмеркаванасць, ні пра стрыманасць гаварыць ніяк не выпадае. Да ўзвядзення найвялікшага ў свеце храма спрычыніліся шматлікія знакамітыя дзеячы Адраджэння. Распачатая ў 1506 годзе будоўля доўжылася аж сто дваццаць гадоў, але спатрэбілася яшчэ пяцьдзсят гадоў, каб завершыць і велічную плошчу вакол сабора.

– Відаць, велізарны сабор атрымаўся.

– Больш за дзвесце метраў у даўжыню, сто трыццаць метраў у шырыню і плошчаю больш за шаснаццаць тысяч квадратных метраў. Але хопіць пра заўзятасць людзей Адраджэння. У той час узнік і *новы погляд на прыроду*, які таксама меў вялікае значэнне. Тое, што чалавек адчуў сябе гаспадаром рэчаіснасці і перастаў глядзець на зямное жыццё, як на падрыхтоўку да жыцця на небе, сфармавала цалкам новае стаўленне да фізічнага свету. Прыроду пачалі ўспрымаць пазітыўна. Многія казалі нават пра прысутнасць Бога ва ўсіх яго стварэннях. Бо ён бясконцы, а значыць усюдыісны. Такі погляд на рэчаіснасць называецца *пантэізмам*. Калі сярэднявечныя філосафы схіляліся да думкі, што паміж Богам і яго тварэннем ляжыць неадольная прорва, то цяпер пераважала меркаванне, што прырода – боская па сваёй сутнасці, што яна якраз і ёсць «праява Бога». Але царква не заўсёды ўхваляла такія новыя ідэі. Часам за іх даводзілася дорага плаціць, як здарылася, напрыклад, з *Джардана Бруна*. Ён сцвярджаў не толькі, што Бог прысутнічае ва ўсім, але і што Сусвет бязмежны. І быў за гэта люта пакараны.

– Як?

– У 1600 годзе яго спалілі на плошчы Кампа-дэ-Ф’ёры ў Рыме...

– Гэта жажліва... і неразумна. І ты называеш гэта гуманізмам?

– Гуманізм я называю не гэта. Гуманістам быў Бруна, а не ягоныя каты. Але ў час гуманізму квітнеў і так званы «антыгуманізм», то бок аўтарытарная ўлада царквы і дзяржавы. Рэнесанс быў таксама эпохай, калі чынілі шматлікія суды над ведзьмамі, на вогнішчах палілі ерэтыкоў, верылі ў чарнакніжжа і забабоны, усчыналі крывавыя войны ў імя рэлігіі, у тым ліку барбарскія заваёвы Амерыкі.

Гуманізму заўсёды супрацьстаіць яго антыпод. Ніводная эпоха не бывае толькі добрай ці толькі дрэннай. Дабро і зло – гэта дзве неразлучныя ніткі, якія цягнуцца праз усю гісторыю чалавецтва... і якія часцяком пераблытваюцца між сабой. Такая дваістасць уласцівая, у прыватнасці, і яшчэ адной з’яве, пра якую я павяду гаворку далей. Я маю на ўвазе *новы навуковы метад*, які сфармаваўся ў эпоху Адраджэння.

– Дык гэта тады пачалі будаваць першыя заводы і фабрыкі?

– Не зусім. Але новы навуковы метад, або цалкам новы погляд на сутнасць навукі, стаў перадумоваю ўсяго тэхнічнага прагрэсу, які распачаўся пасля Рэнесансу. Тэхнічны плён новага метаду праявіўся не адразу.

– І ў чым заключаўся гэты новы метад?

– Найперш ён заключаўся ў даследаванні прыроды ўласнымі органамі пачуццяў. Ужо ў XVI стагоддзі ўсё часцей загучалі перасцярогі супраць сляпой веры ў старыя аўтарытэты, пад якімі разумеліся як царкоўныя догмы, так і Арыстоцелева натурфіласофія. Гучалі перасцярогі і наконт таго, што не варта верыць, быццам усякую задачу можна рашыць, проста добра падумаўшы. Перабольшаная вера ў значэнне розуму панавала цягам усяго Сярэднявечча. А цяпер пачалі настойваць, што ўсякае даследаванне прыроды мусіць грунтавацца на назіранні, вопыце і эксперыменце. Такі падыход называецца *эмпірычным*.

– Што гэта значыць?

– Гэта значыць усяго толькі, што чалавек здабывае веды пра рэчаіснасць, абапіраючыся на свой досвед, а не шукаючы іх у запаленых пергаментных скрутках або стараючыся вывесці праз напружанне мазгоў. Эмпірычны падыход ужываўся і ў старажытны час. Той самы Арыстоцель сабраў мноства важных назіранняў за прыродай. Але сістэматычныя эксперыменты былі поўнаю навіною.

– Але ж тады не было такіх тэхнічных прыладаў, як сёння?

– Натуральна, ні вылічальных машын, ні электронных шалёў тады не было. Але шалі звычайныя былі, і была матэматыка. Ця-

пер першаступенную важнасць набывала ўменне выкласці навуковыя назіранні дакладнай матэматычнаю мовай. «Вымярай усё, што вымяраецца, а што не вымяраецца, рабі вымяральным», – казаў *Галілеа Галілей*, адзін з найбуйнейшых навукоўцаў XVII стагоддзя. І яшчэ ён сцвярджаў, што «кніга прыроды напісана матэматычнаю мовай».

– І ўсе гэтыя эксперыменты і вымярэнні адкрылі дарогу адкрыццям і вынаходніцтвам?

– Першай прыступкай стаў новы навуковы метады. Ён зрабіў магчымай тэхнічную рэвалюцыю, а тэхнічны прагрэс, у сваю чаргу, прывёў да шматлікіх вынаходніцтваў. Можна сказаць, што людзі пачалі вызваляцца ад улады прыроды. Чалавек больш не быў яе часткай. Цяпер сам ён над ёю ўладарыў і ёю карыстаўся. «Веды – сіла!», – абвясціў ангельскі філосаф *Фрэнсіс Бэкан*, тым самым падкрэсліўшы практычную карысць ведаў, – і гэта было новым. Чалавек пачаў умешвацца ў прыроду і падпарадкоўваць яе сабе.

– Але не толькі сабе на карысць.

– Гэта праўда. Тут самы час згадаць пра ніткі добра і зла, упрадзеныя ў любую чалавечую дзейнасць. Пачаты ў эпоху Адраджэння тэхнічны прагрэс прынёс з сабой ткацкія варштаты і беспрацоўе, лекі і новыя хваробы, меліярацыю земляў і спусташэнне глебы, такія практычныя гаспадарчыя прылады, як пральная машына ці лядоўня, і забруджванне наваколя. У сувязі з пагрозай прыродных катаклізмаў, якая навісае над намі, многія пачынаюць успрымаць тэхнічны прагрэс як небяспечнае адхіленне ад натуральнага развіцця прыроды. Пагаворваюць, што чалавецтва распачало працэс, які цяпер само ўжо няздольнае кантраляваць. Аптымісты, аднак, мяркуюць, што мы ўсё яшчэ жывем у дзіцячым веку тэхнічнай цывілізацыі, якая ўрэшце адолее свае дзіцячыя хваробы, і чалавек з часам навучыцца падпарадкоўваць прыроду без рызыкі сапсаваць яе ўшчэнт.

– А ты сам што пра гэта думаеш?

– Думаю, пэўную рацыю маюць і адны, і другія. У некаторых сферах людзям варта спыніць сваё ўмяшанне ў прыроду, а ў нека-

торых яно можа быць паспяховым. Напэўна скажу хіба адно: шляху назад, да Сярэднявечча, няма. Пачынаючы з Рэнесансу, чалавек перастаў быць проста часткаю ўсяго існага. Ён сам пачаў умешвацца ў прыроду і фармаваць яе ў адпаведнасці са сваімі ўяўленнямі. Гэта яшчэ раз даказвае, якім дзіўным стварэннем ёсць чалавек.

– Мы ўжо пабывалі на Месяцы. У Сярэднявеччы, пэўна, ніводзін чалавек уявіць сабе такога не мог бы?

– Ясна, не мог бы. І гэта падводзіць нас да *новай карціны свету*. Праз усё Сярэднявечча чалавек хадзіў пад небам і паглядаў на сонца і месяц, планеты і зоркі. І ніхто не сумняваўся, што Зямля – цэнтр Сусвету. Ніякія назіранні за прыродай не дазвалялі засумнявацца, што Зямля заўсёды стаіць на месцы, а «нябесныя целы» круцяцца вакол яе. Такую карціну свету – калі ўсё круціцца вакол Зямлі – мы называем *геацэнтрычнай*. Яе ўтварэнню паспрыялі і хрысціянскія ўяўленні пра тое, што ўсімі нябеснымі цэламі кіруе Бог.

– Каб гэта было напраўду так проста!

– Але ў 1543 годзе выйшла невялікая кніжка «Аб вярчэнні нябесных сфер». Яе напісаў польскі астраном *Капернік*, які памёр у той самы дзень, калі кніжка ўбачыла свет. Капернік сцвярджаў, што не Сонца рухаецца вакол Зямлі, а наадварот, Зямля вакол Сонца. Прынамсі, да такой высновы ён прыйшоў, назіраючы за нябеснымі цэламі. На яго думку, якраз-такі рух Зямлі вакол сваёй восі і прымушае людзей верыць, быццам Сонца круціцца вакол Зямлі. Ён пісаў, што рух нябесных целаў можна зразумець нашмат лягчэй, калі прыняць, што Зямля і іншыя планеты рухаюцца вакол Сонца. Такую карціну свету – калі ўсё круціцца вакол Сонца – мы называем *геліяцэнтрычнай*.

– І такая карціна – правільная?

– Не зусім. Безумоўна, у тым, што Зямля круціцца вакол Сонца, Капернік меў рацыю. Але ён меркаваў таксама, што Сонца якраз і ёсць цэнтр Сусвету. Сёння мы ведаем, што Сонца – толькі адна з незлічоных зорак і ўсе зоркі над намі складаюць толькі адну з мільярдаў галактык. Апроч таго, Капернік лічыў, што Зямля і іншыя планеты рухаюцца вакол Сонца па коле.

– А гэта не так?

– Не так. У сваёй думцы аб руху па коле Капернік абапіраўся на старажытныя ўяўленні, што ўсе нябесныя целы – абсалютна круглыя, а значыць і рухаюцца па кругавых арбітах, з той простаі прычыны, што яны «нябесныя». Яшчэ з часоў Платона шар і кола лічыліся самымі дасканалымі геаметрычнымі фігурамі. Але на пачатку XVII стагоддзя нямецкі астраном *Ёган Кеплер* абвясціў пра вынікі сваіх шматлікіх назіранняў, якія даказвалі, што планеты рухаюцца па эліптычных – або авальных – арбітах, агульным фокусам якіх ёсць Сонца. Ён заўважыў таксама, што па меры таго, як планеты аддаляюцца ад Сонца, хуткасць іх руху змяншаецца. Кеплер упершыню выказаў думку, што Зямля – такая самая планета, як усе іншыя. Апроч таго, ён меркаваў, што фізічныя законы дзейнічаюць аднолькава ва ўсім Сусвеце.

– Як ён мог гэта ведаць?

– Ён упэўніўся ў гэтым, бо вывучаў рух планет на свае вочы, а не пакладаўся на старажытныя напісы. Прыкладна ў адзін час з Каплерам жыў другі знакаміты вучоны, італьянец *Галілеа Галілей*. Каб назіраць за нябеснымі цэламі, ён таксама карыстаўся падзорнай трубой. Ён вывучаў кратэры на Месяцы і даводзіў, што там, як на Зямлі, таксама ёсць даліны і горы. Апроч таго, Галілей адкрыў, што планета Юпітэр мае аж чатыры спадарожнікі. Выходзіла, што спадарожнік ёсць не толькі ў Зямлі. Але галоўная заслуга Галілея ў тым, што ён упершыню сфармуляваў так званы *закон інерцыі*.

– І што ён кажа?

– Галілей пісаў так: «Ад пачатку набытая хуткасць цэла будзе захоўвацца нязменнаю, пакуль на яе не падзейнічаюць знешнія сілы паскарэння або запавольвання».

– Па-мойму, слушна.

– І гэта вельмі важная заўвага. Ад старажытных часоў адным з галоўных аргументаў супраць руху Зямлі вакол сваёй восі, было меркаванне, што ў такім выпадку Зямля рухалася б так хутка, што падкінуты ўгору каменьчык упаў бы за многа метраў ад месца, дзе яго падкінулі.

– А чаму адбываецца не так?

– Калі ты, седзячы ў цягніку, выраніш яблык, ён упадзе не ў цябе за плячыма, а проста ўніз. І адбываецца гэта таму, што дзейнічае закон інэрцыі. Яблык захавае тую самую хуткасць, якая была ў яго да таго, як упасці.

– Ага, здаецца, разумею.

– У часы Галілея цягнікоў не было. Але калі ты будзеш каціць шар па падлозе, а пасля яго раптам выпусціш...

– ...шар пакоціцца далей...

– ...бо ён будзе захоўваць хуткасць і пасля таго, як ты яго выпусціла.

– Але ўрэшце ён сам па сабе спыніцца – вядома, калі не ўткнецца раней у сцяну.

– Правільна, бо на яго хуткасць будуць уплываць знешнія сілы. У першую чаргу, падлога, асабліва калі яна з грубых дошак. А і без такой падлогі шар рана ці позна спыніцца пад уздзеяннем сілы цяжару. Пачакай, я зараз табе нешта пакажу.

Альбэрта Кнокс накіраваўся да старажытнага секрэтэра, дастаў нешта з шуфлядкі і, вярнуўшыся, паклаў перад Сафіяй драўляную дошку таўшчынёй некалькі міліметраў з аднаго канца і паступова счасаную пад нуль да другога. Побач з дошкай, якая заняла амаль увесь стол, Альбэрта паклаў зялёны шар.

– Гэта нахіленая плоскасць, – сказаў ён. – Як ты думаеш, што будзе, калі я пушчу гэты шар з таўсцейшага боку?

Сафія засмучана ўздыхнула.

– Стаўлю дзесяць крон, што ён скоціцца спачатку на стол, а пасля ўпадзе на падлогу.

– Паглядзім.

Альбэрта пусціў шар, і той пакаціўся дакладна, як сказала Сафія: спярша на стол, пасля ўпаў на падлогу і дакаціўся аж да парога.

– Дзіва дзіўнае, – сказала Сафія.

– А то не! Такія эксперыменты ставіў і Галілей.

– Ён што, здурэў?

– Не трэба так. Яму проста хацеў усё вывучыць на сваім вопы-

це, і гэта быў толькі пачатак. Вось скажы мне, чаму шар пакаціўся з нахіленай плоскасці?

– Таму што ён цяжкі.

– Так. А што такое цяжар?

– Ну што ў цябе за дурныя пытанні?

– Яны не дурныя, калі ты не можаш адказаць. Чаму шар упаў уніз на падлогу?

– Дзякуючы сіле цяжару.

– Правільна, або яшчэ кажуць – гравітацыі, сусветнага прыцягнення. Цяжар звязаны якраз з гравітацыяй, якая, уласна, і прывяла наш шар у рух.

Альбэрта схадзіў па шар і зноў падышоў да дошкі.

– А зараз я паспрабую закатаць шарык па плоскасці назад, – сказаў Альбэрта. – А ты глядзі, як ён будзе рухацца.

Ён прысеў на кукішкі, прымерыўся і пусціў шар уверх па нахіленай дошцы. І Сафія ўбачыла, як шар спачатку пабег быў угор, пасля неяк адхіліўся і пакаціў назад, уніз.

– Што ты бачыла? – спытаў Альбэрта.

– Шар пакаціўся крыва, бо дошка крывая.

– А зараз я вазьму і пафарбую шар фламастэрам... мо тады мы лепш разгледзім тваё «крыва».

Ён прынёс фламастэр, пафарбаваў яго ў чорны колер і пасля зноў запусціў уверх. Цяпер Сафія выразней бачыла, як шар коціцца, бо ён пакідаў за сабою чорны след.

– Як ты цяпер апісала б рух шара? – спытаў Альбэрта.

– Ён каціў па крывой... як бы апісаўшы паўкола.

– Ну, вось жа ж, правільна! – Альбэрта ўзрушана паглядзеў на Сафію. – Але лінія, па якой ён каціўся, – гэта не зусім кола. Такая фігура называецца парабалай.

– Хай будзе парабала!

– Але чаму шар пакаціўся менавіта так?

Сафія задумалася і, нарэшце, адказала:

– Таму што дошка нахіленая, шар скочваецца на падлогу пад уздзеяннем сілы цяжару.

– Выдатна! Мы прысутнічаем пры сенсацыі. Я запрашаю да сябе на паддашак нейкую дзяўчынку, і яна з першай спробы даходзіць да такой самай высновы, да якой прыйшоў Галілей.

Ён запляскаў у далоні. Сафія на імгненне нават спалохалася, падумаўшы, што ён з'ехаў з глузду. А Альбэрта сказаў:

– Толькі што ты бачыла, як на прадмет уздзеяння адначасова *дзе сілы*. Галілей заўважыў, што тое самае адбываецца, напрыклад, з гарматным ядром. Пасля стрэлу яно спачатку ляціць у паветры, але праз некаторы час паступова прыцягваецца да Зямлі. Рух ядра ў паветры, па сутнасці, адпавядае руху шара па нахіленай дошцы. У часы Галілея гэта было адкрыццём. Арыстоцель даўней меркаваў, што снарад, выпушчаны пад нахілам уверх, спярша апісвае ў паветры дугу, а пасля рэзка падае на зямлю. Гэта не адпавядала рэальнасці, але памылку Арыстоцеля заўважылі, толькі калі *паставілі доследы*.

– Згода. Але няўжо гэта было так важна?

– Ці было гэта важна?! Ды безумоўна! Гэтае адкрыццё мае сусветнае значэнне, дзіця маё. Сярод усіх навуковых адкрыццяў чалавечтва яно – адно з найгалоўнейшых.

– Спадзяюся, ты патлумачыш, чаму.

– Пасля Галілея прыйшоў ангельскі фізік *Ісак Ньютан*, які жыў з 1642 па 1727 год. Менавіта ён даў канчатковае апісанне сонечнай сістэмы і руху планетаў. Разам з гэтым, ён дакладна растлумачыў, *чаму* яны так рухаюцца. І зрабіў ён гэта, абапіраючыся на так званую «Галілееву дынаміку».

– Выходзіць, планеты – гэта тыя самыя шары на нахіленай плоскасці?

– У пэўным сэнсе. Але пачакай, Сафія.

– Ды мне, урэшце, нічога не застаецца.

– Яшчэ Кеплер заўважыў, што павінна існаваць нейкая сіла, якая прыцягвае нябесныя целы адно да аднаго. Так, напрыклад, планеты ўтрымліваюцца на сваіх арбітах дзякуючы сіле Сонца. І гэтым самым можна патлумачыць, чаму па меры аддалення ад Сонца планеты запавольваюць рух. Кеплер меркаваў таксама, што прылівы

і адлівы – іначай кажучы, павышэнне і паніжэнне ўзроўню вады ў моры ці акіяне – выклікаюцца сілаю Месяца.

– Яно так і ёсць.

– Так і ёсць, але Галілей гэта якраз аспрэчваў. Ён смяяўся з Кеплера, які дапускаў, што «Месяц мае нейкую ўладу над вадою». Галілей не прымаў ідэі, што сілы гравітацыі дзейнічаюць на вялікіх адлегласцях, у тым ліку *паміж* рознымі нябеснымі цэламі.

– І тут ён памыляўся.

– Так, тут ён даў маху. У гэта, увогуле, цяжка паверыць, бо Галілей вельмі цікавіўся зямным прыцягненнем і падзеннем цел на зямлю. Акрамя ўсяго іншага, ён паказаў, якім чынам розныя сілы ўздзейнічаюць на рух цела.

– Але ж ты згадваў Ньютана.

– Дык вось, прыйшоў Ньютан. І сфармуляваў так званы *закон сусветнага прыцягнення*. Гэты закон гаворыць, што прадметы прыцягваюцца адзін да аднаго з сілаю, якая ўзрастае з павелічэннем памераў прадметаў і памяншаецца з павелічэннем адлегласці паміж імі.

– Думаю, я зразумела. Паміж двума сланамі, напрыклад, прыцягненне большае, чым паміж двюма мышамі. І паміж двума сланамі, якія жывуць у адным запарку, прыцягненне большае, чым паміж сланом, які жыве ў Афрыцы, і другім, які жыве ў Індыі.

– Ты правільна ўсё зразумела. А зараз пяройдзем да самага галоўнага. Ньютан адзначаў, што такое прыцягненне – або «гравітацыя» – універсальнае, то бок дзейнічае ў маштабах усяго Сусвету. Гэта значыць паўсюль, у тым ліку ў космасе паміж нябеснымі цэламі. Кажуць, што гэтая ідэя аднойчы прыйшла яму ў галаву, калі ён сядзеў пад яблыняй. Ubачыўшы, як яблык падае на зямлю, ён задумаўся, ці не тая самая сіла прыцягвае да Зямлі Месяц і ці не таму Месяц заўжды круціцца вакол Зямлі.

– Ну, тут яшчэ як глянуць.

– Чаму?

– Калі б Месяц прыцягваўся да Зямлі з тою самаю сілаю, якая прымушае ўпасці яблык, тады і Месяц упаў бы на Зямлю, а не круціўся б вакол яе, як кот вакол кашы...

– Тут мы падыходзім да Ньютанавых законаў руху планет. Што да прыцягнення Месяца да Зямлі, дык напалову ты маеш рацыю, а напалову памыляешся. Як ты думаеш, чаму ўсё-ткі Месяц не падае на Зямлю? Бо сіла, з якою зямное прыцягненне ўздзейнічае на яго, сапраўды неверагодная. Уяві, якою яна павінна быць, каб падчас прыліву падняць узровень мора на некалькі метраў.

– Мне цяжка на гэта адказаць.

– Успомні Галілееву нахіленую плоскасць. Што адбылося з шарам, калі я пакаціў яго ўгору?

– Ты маеш на ўвазе, што на Месяц таксама ўздзейнічаюць дзве розныя сілы?

– Так і ёсць. Падчас узнікнення Сонечнай сістэмы Месяц быў адкінуты прэч ад Зямлі з неймавернаю сілай. І Месяц захаваў гэтую сілу і будзе яе захоўваць заўсёды, бо рухаецца ў беспаветранай прасторы...

– Але адначасова на Месяц уздзейнічае сіла зямнога прыцягнення?

– Правільна. Абедзве гэтыя сілы нязменныя і ўздзейнічаюць адначасова. Вось чаму Месяц заўсёды круціцца вакол Зямлі.

– Няўжо гэта напраўду так проста?

– Прасцей няма куды, і Ньютан у сваіх працах імкнуўся якраз да «простаты». Ён зазначаў, што ёсць усяго некалькі фізічных законаў, якія дзейнічаюць аднолькава ва ўсім Сусвеце. Дзеля тлумачэння руху планет ён спасылаўся ўсяго на два законы прыроды, адкрытыя яшчэ Галілеем. Першы – *закон інэрцыі*, які сам Ньютан фармуляваў так: «Усякае цела знаходзіцца ў спакоі або рухаецца раўнамерна і прамалінейна, калі на яго не ўздзейнічаць знешнія сілы». Другі закон Галілей адкрыў з дапамогай нахіленай плоскасці: калі на цела адначасова ўздзейнічаюць некалькі сілаў, яно рухаецца па эліптычнай траекторыі.

– І такім чынам Ньютан растлумачыў, чаму планеты рухаюцца вакол Сонца.

– Так і ёсць. Планеты круцяцца вакол Сонца па эліптычных арбітах у выніку спалучэння двух розных рухаў. Па-першае, руху

прамалінейнага, які атрымалі ў час утварэння Сонечнай сістэмы, а па-другое, руху да Сонца, спрычыненага сілаю прыцягнення, або гравітацыяй.

– Даволі разумна.

– Анягож. Ньютан змог давесці, што законы руху прадметаў ва ўсім Сусвеце аднолькавыя і гэтым самым зняпраўдзіў сярэднявечныя ўяўленні пра існаванне розных законаў «на небе» і на Зямлі. Геліяцэнтрычная карціна свету набыла канчатковае пацверджанне і тлумачэнне.

Альбэрта прыбраў са стала нахіленую плоскасць і аднёс яе назад у шуфляду. Пасля падняў з падлогі шар і паклаў яго перад сабою на стол.

Сафія была здзіўленая, колькі ўсяго можа вынайсці з дапамогай звычайнай нахіленай дошкі і шара. Гледзячы на зялёны шар – на якім яшчэ заставаліся чорныя сляды ад фламастэра, – яна мімаволі думала пра шар зямны.

– І людзям давялося пагадзіцца, што яны жывуць на адной з незлічоных планет Сусвету? – прамовіла яна.

– Так, хоць пагадзіцца з новай карцінай свету было не так проста. Падобная сітуацыя склалася і пазней, калі Дарвін давёў, што чалавек паходзіць ад жывёлаў. У абодвух выпадках была пахіснутая вера ў адмысловае месца чалавека ў існым свеце. І ў абодвух выпадках асабліва шалёнае супраціўленне новым ідэям праяўляла царква.

– Ясная рэч! Бо куды цяпер было падзець Бога? Нашмат прасцей уяўляць, быццам Зямля – гэта цэнтр светабудовы, а Бог і ўсе нябесныя целы – недзе паверхам вышэй.

– Але не гэта было самым цяжкім. Ньютанава сцверджанне пра аднолькавае дзеянне фізічных законаў у любым кутку Сусвету пагражала разбурэннем веры ў Боскую ўсёмагутнасць. Праўда, вера самога Ньютана заставалася непарушнай. Для яго законы прыроды якраз і былі доказам існавання вялікага і ўсёмагутнага Бога. Крыху горш было з уяўленнямі чалавека пра самога сябе.

– Што ты маеш на ўвазе?

– Пачынаючы з эпохі Адраджэння чалавеку давялося звывацца

з думкай, што яго жыццё цячэ на нейкай адной невялікай планеце неабсяжнага космасу. Не ведаю, ці патрапілі мы прызвычаіцца да гэтага на сённяшні дзень. Але ўжо ў эпоху Адраджэння адзін мысляр заўважыў, што цяпер кожны асобны чалавек мусіць займаць больш значнае становішча, чым яму адводзілася раней.

– Нешта не ясна.

– Раней цэнтрам светабудовы была Зямля. Але калі астраномы даказалі, што ніякага абсалютнага цэнтру ў Сусвеце няма, цэнтраў стала столькі, колькі ў свеце людзей.

– Зразумела.

– Рэнесанс прынёс *новае стаўленне да Бога*. Разам з тым як філасофія і навука аддаляліся ад тэалогіі, развіваўся і новы від хрысціянскай рэлігіі. Урэшце Рэнесанс з яго індывідуалістычным поглядам на чалавека, паўплываў і на веру. Асабістыя адносіны чалавека з Богам зрабіліся важнейшымі за яго адносіны з царквою як інстытутам.

– Ты маеш на ўвазе асабістыя набажэнствы – нешпар, напрыклад?

– Так, набажэнствы ў тым ліку. У сярэдневяковым каталіцтве апірышчам богаслужэння былі імша і рытуальныя царкоўныя набажэнствы. Біблію чыталі толькі святары і манахі, бо яна існавала толькі па-лацінску. Ад эпохі Адраджэння Біблію пачалі перакладаць з габрэйскай і грэцкай на народныя мовы*. Гэта адыграла важную ролю для так званай *Рэфармацыі*.

– Марцін Лютэр...

– Так, *Марцін Лютэр* быў выбітнаю постаццю, але не адзіным рэфарматарам. Былі і такія царкоўныя рэфарматары, якія не парывалі з рымска-каталіцкай царквой. Сярод іх можна назваць *Эразма Ратэрдамскага*.

– А Лютэр парваў з каталіцкай царквой, таму што не прымаў заведзенага ў ёй гандлю індальгенцыямі?

*Беларуская мова была трэцяй у свеце народнай мовай (пасля чэшскай і нямецкай), на якую Біблію пераклаў Францішак Скарына.

– Так, гэта была адна з прычынаў, але пытанне стаяла нашмат сур’ёзней. На думку Лютэра, чалавек увогуле не абавязаны прасіць даравання ў Бога праз пасярэдніцтва царквы ці святароў. Тым больш выкупленне грахоў не павінна залежаць ад грошай, якія чалавек плаціць царкве. Зрэшты, пачынаючы з сярэдзіны XVI стагоддзя гандаль так званымі індальгенцыямі быў забаронены і ў каталіцкай царкве.

– Думаю, Богу гэта спадабалася.

– Лютэр лічыў непатрэбнымі многія рэлігійныя абрады і догмы, якімі папоўнілася царкоўная гісторыя цягам Сярэднявечча. Яму хацелася вярнуцца да пачатковага хрысціянства, пра якое мы чытаем у Новым Запавеце. «Толькі Святое Пісанне», – абвясціў Лютэр. З гэтым заклікам яму хацелася вярнуцца «да вытокаў» хрысціянства, гэтак сама як гуманістам-адраджэнцам хацелася вярнуцца да антычных вытокаў мастацтва і культуры. Лютэр пераклаў Біблію на нямецкую мову і тым самым заклаў асновы нямецкай пісьмовай мовы. Кожны павінен быў мець магчымасць чытаць Біблію і быць, у пэўным сэнсе, святаром самому сабе.

– Святаром самому сабе? А гэта ўжо не занадта?

– Лютэр меркаваў проста, што святары не маюць з Богам ніякіх асаблівых стасункаў. З практычных меркаванняў і ў лютэранскіх парафіях заставаліся святары, якія правілі набажэнствы і ладзілі паўсядзёжныя царкоўныя справы. Але, на думку Лютэра, чалавек атрымоўвае божае дараванне і збавенне ад сваіх грахоў не праз царкоўныя рытуалы, а «задарма», бо Збавіцель прымае людзей толькі дзякуючы іх веры. Да такіх высноваў Лютэр прыйшоў, чытаючы Біблію.

– Выходзіць, Лютэр таксама быў тыповы дзеяч Адраджэння?

– І так, і не. Тыповаю адраджэнскаю рысай у яго была засяроджанасць на чалавечай асобе і на асабістых адносінах кожнага з Богам. Ва ўзросце 35 гадоў ён вывучыў грэцкую мову і распачаў карпатлівую працу над перакладам Бібліі на нямецкую. Пераход ад лаціны да народнай мовы таксама быў тыповай рысай Рэнэсансу. Але Лютэр не быў гуманістам, як Фічына ці *Леанарда да Вінчы*.

Многія гуманісты, – такія, напрыклад, як Эразм Ратэрдамскі, – з ім не згаджаліся. На іх думку, у Лютэра быў дужа негатыўны погляд на чалавека. Лютэр меркаваў, у прыватнасці, што пасля грэхападзення чалавек выйшаў цалкам сапсаваны і можа быць «апраўданы» толькі з Божае ласкі, хоць за грахі яму наканаваная смерць.

– Бязрадасна неяк.

Альбэрта Кнокс зноў устаў і, узяўшы са стала чорна-зялёны шар, паклаў яго ў нагрудную кішэню.

– Ужо пятая гадзіна! – усклікнула Сафія.

– А наступнай вялікай эпохай у гісторыі чалавецтва стала барока. Але яго мы, відаць, пакінем на другі раз, дарагая Хільда.

– Што ты сказаў? – Сафія аж падскочыла з крэсла. – Ты сказаў «дарагая Хільда»?

– Ат, недарэчна абмовіўся.

– Але нікая абмоўка ніколі не бывае чыста выпадковай.

– Напэўна, ты маеш рацыю. Хільдзін бацька пачынае ўжо ўкладаць нам у вусны свае словы. Я думаю, ён карыстаецца нашаю стомай. У такіх абставінах не так лёгка пастаяць за сябе.

– Ты казаў, што ты не Хільдзін бацька. Пабажыся, што гэта праўда!

Альбэрта кінуў.

– Дык, можа, я Хільда?

– Сафія, я стаміўся. Зразумей, мы з табой праседзелі болей за дзве гадзіны, і ўвесь гэты час гаварыў толькі я. Хіба табе не пара на вячэру?

Сафіі здалася, што ён хоча выставіць яе прэч. Па дарозе ў вітальню яна напружана думала, чаму Альбэрта знячэўку абмовіўся. Той шкандыбаў зладу.

Пад невялікаю вешалкай з мноствам дзівацкіх убораў, падобных на тэатральныя касцюмы, спаў Гермес. Альбэрта кінуў у яго бок і сказаў:

– Наступным разам ён зноў прыйдзе па цябе.

– Дзякуй за лекцыю, – сказала Сафія і, падскочыўшы да Альбэрта, абняла яго. – Ты самы разумны і самы добры з усіх маіх настаўнікаў.

Яна выйшла на лесвіцу.

– Да хуткай сустрэчы, Хільда, – прамовіў Альбэрта і зачыніў дзверы.

Вось блазан, ён зноў абмовіўся! Што хочаш, тое й думай! Сафія хацела была пастукаць у дзверы, але нешта яе стрымала.

На вуліцы яна ўспомніла, што не мае грошай. Значыць, дадому давядзецца цягнуцца пешкі. Вось табе маеш! Маці, напэўна, разлуецца і напалохаецца, калі яна не прыйдзе да шостай гадзіны.

Але яна не прайшла і некалькіх метраў, як заўважыла на ходніку дзесяцікронавую манетку. Акурат столькі каштаваў білет на аўтобус з перасадкаю.

Сафія знайшла аўтобусны прыпынак і ўзялася чакаць аўтобуса да Стурторге, адкуль ішоў другі аўтобус, што спыняўся амаль ля яе дома.

Толькі цяпер, чакаючы на прыпынку, яна ўпершыню падумала, як ёй пашчасціла: знайсці дзесяць крон якраз у той момант, калі яны былі ёй так патрэбныя!

Ці не Хільдзін бацька падкінуў іх? Вось ужо ён майстра падкідаць розныя рэчы ў патрэбных месцах.

Але як ён мог зрабіць гэта, калі сам цяпер у Ліване?

І чаму Альбэрта абмовіўся? Прычым нават не адзін, а цэлых два разы.

Па спіне ў Сафіі пабеглі дрыжкі.

БАРОКА

...сатканы мы з таго ж, што й нашы мроі...

Ужо некалькі сутак ад Альбэрта нічога не было чуваць. Па некалькі разоў на дзень Сафія выскаквала ў сад паглядзець, ці не прыбег Гермес. Маці яна тым разам сказала, што сабака сам знайшоў дарогу дадому, а пасля яе запрасіў у гасці гаспадар сабакі, былы настаўнік фізікі. Ён расказваў Сафіі пра Сонечную сістэму і новыя навуковыя метады, якія ўзніклі ў XVI стагоддзі.

Ёрунь яна расказала больш: і пра візіт да Альбэрта, і пра паштоўку ў пад'ездзе і пра дзесяць крон, якія знайшла па дарозе дамоў. Але пра свой сон і залаты крыжык не абмовілася ні словам.

У аўторак 29 траўня Сафія выцірала на кухні посуд, а маці тым часам пайшла ў гасцёўню паглядзець навіны. Калі сціхла ўступная мелодыя выпуску, Сафія пачула, як дыктар паведаміў пра гібель маёра нарвежскага батальёна ААН, што падарваўся на гранаце.

Кінуўшы ільняны ручнік на стол, Сафія ўбегла ў гасцёўню. Яна адно вобмельгам паспела ўбачыць на экране фатаграфію аанаўскага афіцэра, і дыктар перайшоў да іншых падзеяў.

– Толькі не гэта! – ускрыкнула Сафія.

Маці павярнулася да яе.

– Так, вайна – гэта вялікае ліха...

Сафія заплакала.

– Ну што ты, Сафія. Не ўсё ж так страшна.

– Яны казалі яго імя?

– Так... але я не запамніла. Па-мойму, ён ці не з Грымстада?

– А гэта не тое самае, што Лілесанд?

– Не, ну што ты выдумляеш!

– Але ж калі нехта жыве ў Грымстадзе, ён можа хадзіць у школу ў Лілесандзе.

Сафія ўжо не плакала. Цяпер настала матчына чарга дзейнічаць. Яна ўстала з крэсла і выключыла тэлевізар.

– Сафія, ты можаш мне растлумачыць, што адбываецца?

– Нічога.

– Што значыць «нічога»? У цябе, мусіць, завёўся нехта, і я падаз-раю, гэты нехта нашмат за цябе старэйшы. Адказвай зараз жа: твой знаёмы служыць у Ліване?

– Не зусім...

– Значыць, ты сустракаешся з *сынам* чалавека, які служыць у Ліване?

– Не! Ты чуеш мяне? Я нават з дачкой ягонай ніколі не сустра-калася.

– З чыёй «ягонай»?

– Гэта цябе не тычыцца.

– Як гэта не тычыцца?

– А давай лепш я табе ўчыню допыт. Чаму таты ніколі не бы-вае дома? Ці не таму што вы баіцеся разводу? А можа, гэта ў цябе завёўся нехта, пра каго мы з татам не ведаем? Ну, і гэтак далей. У нас у абедзвюх можа быць нямала такіх пытанняў.

– Што ж, я думаю, нам трэба сур'ёзна пагаварыць.

– Вельмі магчыма. Але я стамілася і зараз адпраўляюся спаць. Апроч таго, у мяне месячнае, – сказала Сафія і, ледзь стрымліваючы слёзы, пабегла ў свой пакой.

Ледзь яна пасля ванны пераапанулася ў начное і лягла ў пасцель, як зайшла маці. Сафія прыкінулася, быццам спіць, хоць разумела, што маці ёй не паверыць. Як не паверыць і ў тое, што Сафія сама верыць, быццам маці верыць, што яна спіць. Але маці прыкінулася, быццам паверыла. Яна села на краёчку ложка і пагладзіла дачку па галаве.

А Сафіі падумалася – як усё-ткі складана жыць дзвюма жыццямі адначасова. І ёй вельмі захацелася, каб курс філасофіі скончыўся як

мага хутчэй. Можа быць, ён закончыцца да яе дня нараджэння ці хоць бы да Купалля, калі з Лівана вернецца Хільдзін бацька...

– Я хачу запрасіць на свой дзень нараджэння гасцей, – раптам сказала яна.

– Вось і добра. І каго ты запрасіш?

– Шмат каго... Можна?

– Канешне. У нас вялікі сад... Толькі б з надвор'ем пашанцавала.

– Але мне хочацца адсвяткаваць яго на Купалле.

– Хай будзе на Купалле.

– Гэта важны дзень, – сказала Сафія, думачы не толькі пра дзень нараджэння.

– Вядома...

– Мне здаецца, я апошнім часам дужа пасталела.

– Гэта ж цудоўна, хіба не?

– Не ведаю.

Сафія гаварыла, уткнуўшыся носам у падушку.

– Але, Сафія, – спытала маці, – можа, ты патлумачыш, чаму ты такая... ну, нейкая сама не свая апошнім часам.

– А ты не была нейкая сама не свая, калі табе было пятнаццаць?

– Напэўна, была. Але ж ты ведаеш, пра што я.

– Сабаку завуць Гермес, – сказала Сафія, паварочваючыся да маці тварам.

– Праўда?

– А гаспадара сабакі завуць Альбэрта.

– Вось як?

– Ён жыве ў старой частцы горада.

– Дык ты за сабакам хадзіла ажно туды?

– І нічога са мной не здарылася.

– Але ты казалася, што гэты сабака бываў у нас шмат разоў раней.

– Хіба я такое казалася?

Сафія задумалася. Ёй хацелася распавесці як мага больш, але яна не магла расказаць усё.

– Цябе амаль ніколі не бывае дома, – пачала яна.

– Бо я дужа занятая.

– Альбэрта з Гермесам сюды сапраўды некалькі разоў прыходзілі.

– Навошта? Яны і ў наш дом заходзілі?

– Калі ласка, задавай пытанні па адным. У дом яны не заходзілі. Але яны часта ходзяць гуляць у лес. Табе гэта здаецца таямнічым?

– Зусім не.

– Ідучы да лесу, яны, як і ўсе, праходзяць паўз нашу брамку. Аднойчы, вяртаючыся са школы, я ўбачыла Гермеса. Такім чынам я і пазнаёмілася з Альбэрта.

– А адкуль узяўся белы трус і ўсякае такое?

– Гэта Альбэрта мне пра яго расказаў. Ён сапраўдны філосаф. І ён расказаў мне пра шмат якіх іншых філосафаў.

– Вось так стоячы, цераз плот?

– Не стоячы, а седзячы. І, апроч таго, ён мне прысылае лісты, нават шмат лістоў. Часам яны прыходзяць па пошце, а часам ён іх сам кідае ў паштовую скрыню, калі ідзе ў лес.

– Дык гэта і ёсць тыя «палюбоўныя» лісты, пра якія мы гаварылі?

– Так, але яны ніякія не палюбоўныя.

– А ён піша толькі пра філасофію?

– Так, уяві сабе. І ад яго я даведалася больш, чым за ўсе восем гадоў у школе. Ты калі-небудзь чула, напрыклад, пра Джардана Бруна, якога спалілі на вогнішчы ў 1600 годзе? Ці пра закон сусветнага прыцягнення Ньютана?

– Не, я, канешне, шмат пра што не ведаю...

– Ты, мусіць, не ведаеш нават, чаму Зямля – планета, на якой ты жывеш! – круціцца вакол Сонца!

– Колькі яму гадоў прыблізна?

– Не ведаю. Мо якіх пяцьдзесят.

– А якое дачыненне ён мае да Лівана?

Пытанне было няпростым. Сафія перабрала ў галаве тузін адказаў і выбрала той, які выглядаў найбольш прыдатным:

– У Альбэрта ёсць брат, які служыць маёрам у батальёне ААН. Ён сам з Лілесанда. А раней жыў у Маёравай хатцы.

– Нейкае дзіўнае імя – Альбэрта, табе не здаецца?

– Можа, і дзіўнае.

- Італьянскае нейкае.
- Ведаю. Амаль усё разумнае паходзіць або з Грэцыі, або з Італіі.
- Але ён гаворыць па-нарвежску?
- Ані без акцэнту.
- Ведаеш, што я думаю, Сафія? Табе трэба запрасіць гэтага твайго Альбэрта да нас у госці. Я ніколі яшчэ не сустракалася з сапраўдным філосафам.
- Пабачым.
- Можа, запрасіць яго на твой дзень нараджэння? Будзе цікава перамяшаць пакаленні. Можа, тады ты і мяне таксама запрасіш. Я б магла разносіць ежу. Чым кепска?
- Калі ён пагодзіцца, запрашу. Ва ўсякім разе, з ім было б нашмат цікавей, чым з маімі аднакласнікамі. Але...
- Што?
- Яны могуць падумаць, што гэта твой каханак.
- Ну, дык патлумачыш ім, што гэта не так.
- Добра, пабачым.
- Ну, пабачым дык пабачым. І яшчэ, Сафія... паміж мною і татам сапраўды не ўсё так гладка. Але нікога іншага ў мяне няма і не было ніколі...
- Добра, я хачу спаць. Мне вельмі баліць живот.
- Прынесці абязбольвальнае?
- Прынясі.
- Калі маці вярнулася з кубкам вады і пігулкай, Сафія ўжо спала.

31 траўня выпала на чацвер. Сафія ледзь уседзела на апошніх уроках. З таго часу як пачаўся яе курс філасофіі, паспяховасць па некаторых прадметах у яе значна палепшылася. Калі раней яна звычайна балансавала паміж «добра» і «выдатна», то за апошні месяц атрымала цвёрдае «выдатна» і па кантрольнай па грамадазнаўстве, і па дамашнім сачыненні. Толькі з матэматыкай было горш.

На апошнім уроку ім зноў далі сачыненне. Сафія выбрала тэму «Чалавек і тэхнічны прагрэс». Праца спорылася: яна напісала пра Адраджэнне і развіццё навукі, пра новы погляд на прыроду, пра

Фрэнсіса Бэкана, які сказаў, што «веды – сіла», і пра новы навуковы метада. Яна ўдакладніла, што тэхнічным вынаходніцтвам папярэднічаў эмпірычны метада. Потым ад сябе дадала, якія могуць быць негатыўныя наступствы тэхнічнага прагрэсу. І напрыканцы адзначыла, што ўсякая чалавечая дзейнасць нясе ў сабе як дабро, так і зло. Дабро і зло – гэта як чорная і белая ніткі, што вечна пераплятаюцца між сабою. Часам яны сплятаюцца так шчыльна, што іх цяжка адрозніць.

Вяртаючы сшыткі з сачыненнямі, настаўнік зірнуў на Сафію з хітраватай усмешкаю і кіўнуў. Пад сачыненнем стаяла «выдатна з плюсам» і быў дадзены каментар: «Адкуль ты ўсё гэта ўзяла?»

Сафія дастала фламастэр і напісала ўнізе вялікімі літарамі: «Я вучаю філасофію». Яна хацела ўжо загарнуць сшытак, як раптам з сярэдзіны нешта выпала. Гэта была чарговая паштоўка з Лівана.

Схіліўшыся над партай, Сафія прачытала:

Дарагая Хільда! Калі ты атрымаеш гэтую паштоўку, мы ўжо, напэўна, паспеем абмеркаваць на тэлефоне тую трагічную смерць, якая ў нас тут адбылася. Часам я думаю, ці не нельга было б пазбегчы вайны і гвалту, калі б людзі крыху больш разважалі? Можна, самы дзейсны сродак супраць гвалту і вайны – гэта кароткі курс філасофіі? Што, калі б ААН выдала «Малую кніжыцу па філасофіі», якую кожны грамадзянін Зямлі атрымліваў бы на сваёй роднай мове? А падкіну-тка я гэтую ідэю генеральнаму сакратару ААН!

Па тэлефоне ты сказала, што пачала лепш глядзець за сваімі рэчамі. Гэта добра, бо я большай чупурушкі, чым ты, не ведаю. Ты згадвала, што з часу нашай апошняй размовы згубіла ўсяго толькі адну манетку на дзесьць крон. Што ж, паспрабую дапамагчы табе іх знайсці. Хоць я і далёка ад дому, але ў мяне ёсць памочнік. (Калі знайсці манетку ўдасца, я ўкладу яе ў твой падарунак на дзень нараджэння).

Твой тата, з пачуццям, што я ўжо распачаў свой доўгі шлях дадому.

Сафія якраз паспела дачытаць паштоўку, калі зазвінеў званок з апошняга ўрока. У галаве ў яе зноў панавалі тлум самых розных думак.

На школьным двары яе, як заўсёды, чакала Ёрунь. Па дарозе дадому Сафія адчыніла ранец і паказала сяброўцы паштоўку.

– Калі яна праштампаваная? – спытала Ёрунь.

– Напэўна ж таксама 15 чэрвеня...

– Не, пачакай... тут стаіць 30.5.1990.

– Гэта ўчора... гэта значыць, за дзень да няшчаснага выпадку ў Ліване.

– Не думаю, каб паштоўка з Лівана дайшла да Нарвегіі за адзін дзень, – засумнявалася Ёрунь.

– А паглядзі, які дзіўны адрас: «Хільдзе Мёлер Кнаг, атрымальнік Сафія Амундсэн, Фурулійская сярэдняя школа»...

– Думаеш, яна прыйшла па пошце? І настаўнік проста паклаў яе ў твой сшытак?

– Не ведаю. Не пайду ж я яго распытваць.

На гэтым размова пра паштоўку скончылася.

– Я ладжу на Купалле вялікую вечарыну.

– З хлопцамі?

Сафія паціснула плячыма.

– Самых дурных запрашаць не абавязкова.

– А Ёргена?

– Калі хочаш. Адна вавёрка ў садзе не зашкодзіць. Дарэчы, я думаю запрасіць Альбэрта Кнокса.

– Ты зусім з глузду з'ехала.

– Сама ведаю.

На тым яны і развіталіся ля гандлёвага цэнтра.

Прышоўшы дадому, Сафія адразу пабегла ў сад паглядзець, ці няма там Гермеса. І сёння ён-такі соўтаўся паміж яблынямі.

– Гермес!

Сабака імгненна знерухомеў. Сафія цудоўна разумела, што адбываецца ў гэтую секунду ў яго ў галаве: пачуўшы кліч, Гермес

пазнаў Сафіін голас і вырашыў пераканацца, ці сапраўды яна там, адкуль даносіцца гук. І толькі згледзеўшы Сафію, панёсся да яе так, што толькі замільгалі лапы.

Для адной секунды ў сабачай галаве адбылося ўсяго дастаткова шмат. Падбегшы да дзяўчынкі, ён шалёна заматляў хвостом і засакаў вакол.

– Малайчынка, Гермес, малайчынка! Ну, годзе... не трэба мне лізаць твар... Сядзець! Вось так!

Сафія адчыніла дзверы ў хату, і ў гэты момант з кустоў выскачыў Шархан. Ён з недаверам агледзеў незнаёмага звера. Сафія падсунула кату місу з ежай, насыпала птушкам у сподак зерня, занесла чарапасе ў ванную ліст салаты і напісала цыдулку маці, у якой папярэдзіла, што ідзе правесці Гермеса і патэлефануе, калі не будзе паспяваць вярнуцца да сёмай.

І тады яны з Гермесам рушылі праз горад. Гэты раз Сафія не забылася прыхапіць грошы і спачатку нават хацела была сесці з Гермесам на аўтобус, але перадумала, бо дзеля паездкаў у транспарце лепш было наперад спытаць дазвол у Альбэрта.

Крочачы ўслед за Гермесам, яна разважала над тым, што ўяўляюць сабой жывёлы.

У чым розніца паміж сабакам і чалавекам? Яна ўспомніла, што казаў наконт гэтага Арыстоцель. Ён адзначаў, што і жывёла, і чалавек – жывыя істоты, якія маюць шмат у чым падабенства. Але ёсць паміж чалавекам і жывёлай і адна істотная розніца, якая заключаецца ў чалавечым розуме.

Толькі чаму Арыстоцель быў упэўнены ў такой розніцы?

Дэмакрыт, у сваю чаргу, лічыў, што людзі і жывёлы паміж сабою падобныя таму, што і адны, і другія складаюцца з атамаў. Акрамя таго, ён меркаваў, што і ў чалавека, і ў жывёлы душа смяротная. На яго думку, душа складаецца з маленечкіх атамаў, якія адразу пасля смерці разлітаюцца ва ўсе бакі. Ён увогуле верыў, што чалавечая душа неразрыўна звязаная з мозгам.

Але як душа можа складацца з атамаў? Яе ж нельга памацаць або адчуць, як іншыя часткі цела. Яна ўяўляе сабой нешта «духоўнае».

Яны мінулі плошчу Стурторге і наблізіліся да старой часткі горада. Калі дайшлі датуль, дзе Сафія знайшла дзесяць крон, яна інстынктыўна апусціла вочы на ходнік. І там – акурат на тым месцы, дзе некалькі дзён назад яна падабрала манетку, – цяпер карцінкаю ўверх ляжала паштоўка. На карцінцы быў сад з пальмамі і памяранцавымі дрэвамі.

Сафія нагнулася па паштоўку. І тут Гермес забурчаў, быццам яму не спадабалася, што дзяўчынка падабрала яе.

Па другім баку паштоўкі было напісана:

Дарагая Хільда, жыццё – гэта доўгі ланцуг выпадковых здарэнняў. І няма нічога звышнатуральнага, што згубленая табою дзесяцікронавая манетка апынулася на гэтым самым месцы. Яе магла знайсці на плошчы ў Лілесандзе якая-небудзь бабуля, што чакала аўтобуса на Крысціянсан. Ад Крысціянсана яна выправілася далей цягніком, наведаль унукаў, а яшчэ шмат гадзін пазней магла згубіць гэтыя дзесяць крон тут, на Нюторге. Цалкам магчыма, што пасля тую самую манетку падабрала дзяўчынка, якой былі вельмі патрэбныя якраз дзесяць крон, каб дабрацца дадому на аўтобусе. Хто ведае, Хільда, але ж калі ўсё напраўду было так, то варта задумацца, ці не стаіць за ўсім гэтым Божы промысел.

Твой тата, які ў думках ужо сядзіць на кладцы каля нашай хаты ў Лілесандзе.

P.S. Я ж табе пісаў, што дапамагу знайсці манетку.

Замест адрасу было пазначана: «Выпадковаму прахожаму для Хільды Мёлер Кнаг...» На штэмпелі стаяла 15 чэрвеня.

Сафія падбегаў узляцела за Гермесам на апошні паверх. І ледзьве Альбэрта адчыніў дзверы, выпаліла:

– Дарогу, стары! Прапускай паштальёна!

Яна меркавала, што мае ўсе падставы праявіць няўступлівасць.

Альбэрта саступіў убок, прапускаючы яе ў кватэру. А Гермес, як і мінулы раз, лёг пад вешалкай.

– Няўжо ў цябе ад маёра новая візітоўка, дзіця маё?

Сафія зірнула на Альбэрта і толькі цяпер заўважыла, што на ім зусім новае ўбранне. Перадусім ёй кінуўся ў вочы доўгі завіты парык. На настаўніку былі раскошныя панталоны і кашуля са шматлікімі карункавымі брыжамі. Шыю аздабляў фарсісты шаўковы бант, а паверх курткі быў накінуты лёгкі чырвоны плашч. Ногі абцягвалі белыя панчохі, а ў якасці абутку служылі лакаваныя чаравікі з бантамі. Усё гэтае ўбранне нагадала Сафіі прыдворных Людовіка XIV, якіх яна бачыла на малюнках.

– Ну і блазан, – сказала яна і працягнула Альбэрта паштоўку.

– Гм... і ты напраўду знайшла дзесяць крон акурат там, куды ён падкінуў паштоўку?

– Дакладна.

– Ён робіцца ўсё болей нахабным. Зрэшты, мабыць, гэта і лепей.

– Чаму?

– Таму што так нам будзе прасцей яго выкрыць. Хоць падобныя выкрутасы – проста чыстая фанабэрыя і паскудства. Ад усяго гэтага патыхае таннай парфумай.

– Парфумай?

– Безумоўна, фокус з супадзеннем арганізаваны ім вельмі элегантна, але ж напраўду гэта не болей чым ашуканства. Ён самым нахабным чынам сочыць за намі, я пасля яшчэ, бачыш ты, асмельваецца параўноўваць сваё падгляданне з Божым промыслам! – абураўся Альбэрта, тыкаючы пальцам у паштоўку.

Пасля, як і мінулы раз, ён парваў яе на дробныя кавалачкі. Каб не псаваць Альбэрта настрой яшчэ больш, Сафія вырашыла нічога не казаць пра паштоўку, якую знайшла ў сшытку для сачыненняў.

– Сядзьма ў гасцёўні, мілая вучаніца. Каторая цяпер гадзіна?

– Чацвёртая.

– Сёння мы павядзем гаворку пра XVII стагоддзе.

Яны прайшлі ў гасцёўню з пахіленай столлю і зробленым у ёй акном. Сафія заўважыла, што пасля першага яе візіту Альбэрта прыбраў некаторыя прылады, замяніўшы іх новымі.

На стале стаяў старажытны куфэрак з цэлай калекцыяй розных лінз. Ля куфэрка ляжала разгорнутая кніга, яўна вельмі старая.

– Што гэта? – пацікавілася Сафія.

– Гэта першае выданне знакамітых Дэкартавых «Развагаў пра метады». Яна выйшла ў 1637 годзе і ўяўляе сабой адну з маіх самых вялікіх каштоўнасцяў.

– А куфэрак...

– У куфэрку я захоўваю унікальны збор лінз, або аптычных шкельцаў. Прыкладна ў сярэдзіне XVII стагоддзя іх выпаліраваў галандскі філосаф Спіноза. Я заплаціў за іх немалыя грошы, але яны таксама належаць да маіх найкаштоўнейшых скарбаў.

– Думаю, я лепш зразумела б неацэннасць гэтай кнігі і гэтага збору лінз, калі б ведала, хто такія гэтыя твае Дэкарт і Спіноза.

– Безумоўна. Але спярша давай паспрабуем ужыцца ў той час, у які яны жылі. Прысядзем.

І, як і мінулы раз, яны селі: Сафія – у глыбокі фатэль, а Альбэрта Кнокс – на канапу. Паміж імі стаяў стол з кнігаю і куфэркам. Альбэрта, сеўшы, адразу зняў парык і кінуў яго на сакрэтэр.

– Дык вось, сёння гаворка пойдзе пра XVII стагоддзе, або пра эпоху *барока*.

– Барока? Нейкая дзіўная назва.

– Слова «барока» азначае, на самой справе, «перліна няправільнай формы». У адрозненне ад больш простага і гарманічнага мастацтва эпохі Адраджэння для барочнага мастацтва было характэрным выкарыстанне кантрастных формаў. Барока ўвогуле вызначаецца неаслабным напружаннем у спалучэнні неспалучальнага. З аднаго боку, усё яшчэ адчуваецца жыццесцвярдзальны настрой Рэнесансу, а з другога – пачынаецца адыход да іншай крайнасці: да адчужэння ад свету і рэлігійнай замкнёнасці. У мастацтве і паўсядзённым жыцці расце цяга да пампезнасці і раскошы. І ў той жа час узнікаюць кляштары, што імкнуцца закрыцца ад свету.

– Велічныя палацы ў суседстве з замкнёнымі кляштарамі?

– Можна сказаць і так. Адным з заклікаў эпохі барока быў лацінскі выраз «*carpe diem*», што значыць «лаві дзень». А разам з ім

была пашыраная другая лацінская прыказка: «memento mori», або «памытай аб смерці». У жывапісе на адным і тым самым палатне выявы раскошнага жыцця маглі суседнічаць з падмаляваным недзе ў кутку шкілетам. Для эпохі барока ўвогуле ўласцівыя *манернасць* і *фанабэрыстасць*. Хоць адначасова многіх займаў і адваротны бок медаля: *тленнасць* усяго існага, то бок думка, што ўсё прыгожае вакол нас некалі памрэ і знікне.

– Але ж так і ёсць. І мне сумна думаць, што нішто не вечнае.

– У такім разе ты разважаеш так сама, як людзі ў XVII стагоддзі. Гэты час быў перыядам вялікага супрацьстаяння і ў палітычным плане. Па-першае, Еўропу раздзіралі войны, самай страшнай з якіх стала Трыццацігадовая вайна, што доўжылася з 1618 па 1648 год і закранула амаль усе еўрапейскія краіны. Насамрэч яна ўяўляла сабой безупынную чараду ўзброеных канфліктаў, якія асабліва цяжка адбіліся на Германіі. Па вялікім рахунку, менавіта Трыццацігадовая вайна садзейнічала таму, што дамінуючую ролю на еўрапейскім кантыненте паступова пачала адыгрываць Францыя.

– А з чаго яны біліся?

– Спачатку вайна разгарэлася ў выніку сутыкнення паміж пратэстантамі і каталікамі. Але потым на першы план выйшла барацьба за палітычную ўладу.

– Амаль як у Ліване.

– Акрамя ўсяго іншага, эпоха барока вызначалася павелічэннем розніцы паміж класамі. Ты напэўна ж чула пра французскую арыстакратыю і Версальскі каралеўскі двор. Але наўрад ці вам расказвалі ў школе, у якой неверагоднай галечы жыў просты люд. А тым часам рост *раскошы* ва ўладных колах мае на ўвазе і рост самога *самадзяржаўя*. Палітычную сітуацыю ў эпоху барока можна параўнаць з тагачаснымі мастацтвам і архітэктурай. Барочныя будынкі стракацелі мноствам вычварных выгінаў і завілін. І гэтак сама палітычнае жыццё поўнілася таемнымі забойствамі, змовамі і падкопамі.

– Ці не тады аднаго шведскага караля забілі ў тэатры?

– Ты маеш на ўвазе *Густава III*, і гэта добры прыклад таму, пра

што я кажу. Праўда, яго забілі пазней, у 1792 годзе, але абставіны былі вельмі ў духу барока: яго застрэлілі падчас грандыёзнага балю-маскараду.

– Я думала, у тэатры.

– Той балъ адбываўся ў оперы. Эпоха шведскага барока якраз за бойствам караля Густава III і закончылася. Пры ім, як амаль стагоддзем раней пры Людовіку XIV, панавала «асветніцкае самаўладдзе». Густаў III таксама вызначаўся вялікаю фанабэрыяй і любіў усякія французскія цырымоніі і мудрагелістыя фразы этыкету. Акрамя таго, як ты ўжо заўважыла, ён любіў тэатр...

– Ад чаго і памёр.

– Але ж тэатр у эпоху барока лічыўся не толькі формай мастацтва. Ён быў неадрыўным сімвалам таго часу.

– І што ён сімвалізаваў?

– Само жыццё, Сафія. Не скажу дакладна, колькі разоў за XVII стагоддзе паўтаралася выслоўе, што «жыццё – тэатр». Ва ўсякім разе, часта. І акурат у эпоху барока ўзнік тэатр у тым выглядзе, у якім мы яго ведаем, – з кулісамі і тэатральнымі механізмамі. На сцэне стваралася ілюзія – дзеля таго каб пасля развянчаць яе перад глядачамі. Так тэатр зрабіўся адлюстраваннем чалавечага жыцця ва ўсіх яго праявах. Тут можна было паказаць, што «няма добра ў напышлівасці й славе». Узнікалі творы, якія бязлітасна выкрывалі чалавечага ўбодства.

– *Шэкспір* таксама жыў у эпоху барока?

– Свае самыя знакамітыя п'есы ён напісаў на мяжы XVI і XVII стагоддзяў, так што адной нагой ён стаіць у Адраджэнні, а другой – у Барока. Але ўжо ў Шэкспіра ёсць нямала выказванняў пра тое, што жыццё – гэта тэатр. Хочаш паслухаць некалькі ўзораў?

– Было б вельмі добра.

– У п'есе «Як вам спадабаецца» ён піша:

Жыццё – тэатр,
Жанчыны і мужчыны ў ім – акторы:
У кожнага свой выхад і сыход;
І кожны за свой час нямала роляў грае...

А ў п'есе «Макбэт» адзін з галоўных персанажаў кажа так:

Жыццё – блукаючая здань, фігляр,
Што пакрыўляецца крыху на сцэне
І знікне назаўсёды; гэта казка,
Расказаная дурнем: многа трэску,
Ды сэнсу мала¹.

– Неяк зусім нявесела.

– Шэкспіра займала думка пра скарацечнасць жыцця. Ты, мабыць, чула самую яго знакамітую фразу?

– «To be or not to be – that is the question»².

– Так, гэта словы Гамлета. Сёння мы ходзім па зямлі, а заўтра нас няма.

– Дзякуй, да мяне пакрысе пачынае даходзіць.

– Паэты барока, акрамя тэатра, параўноўвалі жыццё і са сном. Ужо Шэкспір казаў: «Сатканы мы з таго ж, што й нашы мроі, і сном спавіта наша дробнае жыццё...»

– Як мілагучна!

– А іспанскі паэт Кальдэрон, які нарадзіўся ў 1600 годзе, напісаў п'есу пад назваю «Жыццё ёсць сон». У ёй ёсць такія словы: «Што ёсць жыццё? – Падман, трызненне. / Яно – ілюзія і прывідны туман. / І шчасця міг – не больш чым мрояў плён, / Бо ўсё жыццё – адзін суцэльны сон...»

– Можа быць, ён меў рацыю. Бо мы чыталі ў школе п'есу «Епэ з Б'ерге»...

– Так, яе аўтар – дацкі драматург і філосаф *Людвіг Холбэрг*, які лічыцца ў Скандынавіі найбуйнейшаю постаццю ў пераходны перыяд ад барока да эпохі Асветніцтва.

– У той п'есе Епэ засынае ў канаве... а пасля прачынаецца ў ложку барона. Тады ён думае, быццам яму прыснілася, што ён быў бед-

¹ Пераклад Ул. Шахаўца (Шэкспір. «Трагедыі». Мінск, Дзяржаўнае выдавецтва, 1954).

² «Быць ці не быць – вось дзе пытанне» (анг.)

ным селянінам. А калі засынае зноў, яго пераносяць назад у канаву – і тады, зноў прачнуўшыся, ён ужо думае, што яму прыснілася, быццам ён ляжаў у баронскім ложку.

– Гэты сюжэт Холбэрг запазычыў у Кальдэрона, а Кальдэрон, у сваю чаргу, узяў яго з арабскіх казак «Тысяча і адна ноч». Але параўнанне жыцця са сном можна знайсці і ў старажытнасці, у тым ліку ў Індыі і Кітаі. Старажытны кітайскі мудрэц Чжуан-цзы казаў: «Аднойчы мне прыснілася, што я матылёк, і цяпер я не ведаю, ці я Чжуан-цзы, якому прыснілася, што ён матылёк, ці я матылёк, якому прыснілася, што ён Чжуан-цзы».

– Ва ўсякім разе, сказаць нешта напэўна ў гэтым выпадку цяжка.

– У Нарвегіі быў свой паэт эпохі барока і звалі яго *Пэтэр Дас*. Ён жыў з 1647-га па 1707 год. З аднаго боку, ён апісваў бягучае жыццё, а з другога – зазначаў, што толькі Бог нязменны і вечны.

– «Бог будзе Бог, хай знікнуць усе царствы, Бог будзе Бог, хай згіне ўвесь народ...»

– Але ў тым самым псалме ён апісвае прыроду Паўночнай Нарвегіі, піша пра зубатку і сайду, траску і тлушчоўку. Гэта тыпова для барочнага твора. У адным тэксце суседнічаюць апісанні тленнага (зямнога) і вечнага (нябеснага). Усё гэта нечым нагадвае праведзенае Платонам размежаванне мінулага пачуццёвага свету і нязменнага свету ідэй.

– А што ў эпоху барока было з філасофіяй?

– У філасофіі таксама адзначалася сур’ёзнае рознагалоссе паміж рознымі поглядамі на рэчаіснасць. Як мы ўжо казалі, адны філосафы меркавалі, быццё мае духоўную аснову. Такі пункт погляду называюць *ідэалізмам*, а супрацьлеглы яму – *матэрыялізм*: гэта калі ўсякія з’явы быцця зводзяцца да канкрэтных фізічных велічыняў. У XVII стагоддзі матэрыялізм меў нямала прыхільнікаў. Найбольш уплывовым сярод іх быў, пэўна, ангельскі філосаф *Томас Гобс*. Ён лічыў, што ўсе з’явы рэчаіснасці – у тым ліку людзі і жывёлы – складаюцца выключна з матэрыяльных часцінак. Нават чалавечая свядомасць (або душа) вынікае з руху малюпасенькіх часцінак у мозгу.

– Выходзіць, ён казаў тое самае, што за дзве тысячы гадоў да яго сцвярджаў Дэмакрыт.

– Ідэалізм і матэрыялізм праходзяць чырвонаю ніткаю праз усю гісторыю філасофіі. Але рэдка калі два гэтыя погляды суіснавалі нароўні, як было ў эпоху барока. Матэрыялізм жывіўся новымі адкрыццямі ў галіне прыродазнаўства. Ньютан даказаў, што ва ўсім Сусвеце дзейнічаюць адны і тыя самыя законы. Ён лічыў, што ўсе прыродныя змены – як на Зямлі, так і ў касмічнай прасторы – адбываюцца пад уплывам закону прыцягнення і законаў руху цел. Інакш кажучы, што ўсё падпарадкоўваецца адной і той самай непарушнай заканамернасці, адной і той самай *механіцы*. Таму ўсякую прыродную змену ў прынцыпе можна вылічыць з матэматычнай дакладнасцю. Тым самым Ньютан давёў да лагічнага канца так званую *механістычную карціну свету*.

– Ён уяўляў сабе свет, як адну агромністую машыну?

– Менавіта так. Слова «механістычны» паходзіць ад грэцкага слова «механе», што значыць «машына». Але трэба адзначыць, што ні Гобс, ні Ньютан не бачылі ніякіх супярэчнасцяў паміж механістычнай карцінай свету і верай у Бога, што адрознівае іх ад матэрыялістаў XVIII–XIX стагоддзяў. Французскі лекар і філосаф *Ламэтры* напісаў у сярэдзіне XVIII стагоддзя кнігу «*L'homme machine*», што значыць «Чалавек-машына». Ламэтры казаў: «Як костка мае цягліцы, з дапамогай якіх можа рухацца, так і мозг мае «цягліцы», з дапамогай якіх можа думаць». Пазней французскі матэматык Лаплас сфармуляваў свой экстрэмальна механістычны светапогляд наступным чынам: калі б розум здолеў вызначыць адноснае размяшчэнне ўсіх матэрыяльных часцінак у зададзены момант часу, «усё адразу зрабілася б для яго пэўным, і перад яго вачыма паўстала б і будучае, і мінулае». Іначай кажучы, у жыцці ўсё прадвызначана. Як яно мае адбыцца, так «карта і ляжа». Такі погляд называюць *дэтэрмінізмам*.

– І ў такім выпадку чалавек нібыта не мае свабоднай волі.

– Так, тады ўсё ёсць вынікам механічных працэсаў, у тым ліку нашы думкі і мроі. У XIX стагоддзі нямецкія матэрыялісты казалі,

што працэсы мыслення гэтак сама суадносяцца з мозгам, як мача з ныркамі, а жоўць з пячонкай.

– Але мача і жоўць – рэччынныя, а думкі – не.

– Гэта ты заўважыла слухна. Раз прыйшлося да слова, раскажу адзін анекдот. Аднойчы рускі касманаўт і рускі нейрахірург завялі гаворку пра рэлігію. Нейрахірург быў веруючы, а касманаўт не. «Я шмат разоў лятаў у космас, – сказаў касманаўт, – але ніколі не бачыў там ні анёлаў, ні Бога». «А я шмат разоў рабіў аперацыю галавы ў разумных людзей, – адказаў нейрахірург, – але ніколі не бачыў у іх ніводнай думкі».

– Але ж гэта не значыць, што думак не існуе.

– Не, проста яшчэ раз даказвае, што думкі – не тое, што можна праапераваць або падзяліць на драбнейшыя часткі. Цяжка, напрыклад, праапераваўшы чалавека, выдаліць у яго нейкае памылковае ўяўленне. У дадатак, яно, відаць, сядзіць занадта глыбока. Знакаміты філосаф XVII стагоддзя *Ляйбніц* зазначаў, што галоўная розніца паміж матэрыяльным і духоўным якраз заключаецца ў магчымасці падзяліць матэрыяльнае на драбнейшыя часткі. А вось душу падзяліць на дзве часткі нельга.

– І праўда, што нельга, бо які нож яе возьме?

Альбэрта толькі паківаў галавой. Пасля, перавёўшы вочы на стол, прамовіў:

– Найбуйнейшымі філосафамі XVII стагоддзя былі Дэкарт і Спіноза. Яны таксама ламалі галовы над пытаннямі суадносінаў між душой і целам, і пра гэтых мысляроў мы пагаворым крыху падрабязней.

– Давай. Але калі мы не ўправімся да сёмай, мне трэба будзе патэлефанаваць дадому.

ДЭКАРТ

*...ён хацеў ачысціць будаўнічую пляцоўку
ад старога матэрыялу...*

Альбэрта ўстаў, зняў з сябе чырвоны плашч і, павесіўшы яго на спінку крэсла, зноў утульна размясціўся на канапе.

– *Рэнэ Дэкарт* нарадзіўся ў 1596 годзе і ўсё жыццё вандраваў па Еўропе. З маладых гадоў яго апаноўвалі думкі здабыць дакладныя веды пра прыроду чалавека і Сусвету. Але чым больш ён вывучаў філасофію, тым больш упэўніваўся ў сваім невуцтве.

– Амаль як Сакрат?

– Амаль. І як Сакрат, ён быў упэўнены, што навакольны свет можна спазнаць толькі з дапамогаю розуму. Нельга слепа давяраць старажытным кнігам. Нельга давяраць нават таму, што нам кажуць нашы пачуцці.

– Так меркаваў і Платон. Ён лічыў, што толькі розум здольны даць нам надзейныя веды.

– Правільна. У сваіх падыходах Дэкарт мае нямала агульнага і з Сакратам, і з Платонам, да якіх трэба дадаць яшчэ Аўгустына. Усё яны былі перакананыя рацыяналісты. Усе лічылі розум за адзіную крыніцу ведаў. Дэкарт, напрыклад, у выніку вывучэння сярэднявечных навуковых трактатаў прыйшоў да высновы, што не ўсяму з напісанага ў іх можна верыць. І ў гэтым ты можаш яго параўнаць з Сакратам: той таксама не давяраў ісцінам, агульнапрынятым на афінскай плошчы. І што было ім рабіць у такім выпадку, Сафія? Ты можаш мне адказаць?

– Яны мусілі выпрацаваць сваю ўласную філасофію.

– Слушна. І як Сакрат у свой час хадзіў па Афінах і размаўляў з афінскімі грамадзянамі, так Дэкарт выправіўся падарожнічаць па Еўропе. Ён казаў, што ад гэтай пары намераны шукаць веды або ў самім сабе, або ў «вялікай кнізе свету». Паступіўшы на ваенную службу, ён змог пабываць дзякуючы гэтаму ў многіх краінах Сярэдняй Еўропы. Пазней ён некалькі гадоў пражыў у Парыжы, а ў 1629 годзе перабраўся ў Галандыю, дзе амаль дваццаць год працаваў над філасофскімі трактатамі. У 1649 годзе каралева Крысціна запрасіла яго ў Швецыю, але ў час побыту ў гэтай, паводле яго апісання, «краіне мядзведзяў, ільдоў і скал», ён захварэў на запаленне лёгкіх і памёр зімою 1650 года.

– Выходзіць, ён пражыў усяго пяцьдзясят чатыры гады.

– Але і пасля смерці яго ідэі рабілі значны ўплыў на развіццё філасофіі. Не будзе перабольшаннем сказаць, што асновы філасофіі Новага часу закладзены менавіта Дэкартам. Пасля ап’яняльных адкрыццяў эпохі Рэнэсансу, якія далі магчымасць па-новаму зірнуць на чалавека і прыроду, узнікла патрэба звесці ўсе назапашаныя веды ў адну стройную філасофскую сістэму. Першым значным будаўніком такой сістэмы стаў Дэкарт, за ім прыйшлі Спіноза і Ляйбніц, Лок і Бэрклі, Юм і Кант.

– Што ты маеш на ўвазе, гаворачы пра «філасофскую сістэму»?

– Я маю на ўвазе такую філасофію, якая будуюцца на новых асновах і, зыходзячы з іх, спрабуе даць свае адказы на ўсе важныя філасофскія пытанні. У старажытнасці вялікімі будаўнікамі філасофскіх сістэмаў былі Платон і Арыстоцель. У Сярэднявеччы быў Тамаш Аквінскі, які хацеў пабудаваць мост паміж Арыстоцелевай філасофіяй і хрысціянскай тэалогіяй. Пасля настала эпоха Адраджэння з яе мешанінай старых і новых ідэй адносна прыроды, навукі, Бога і чалавека. Толькі ў XVII стагоддзі філасофія паспрабуе сабраць усё новае ў зладжаную філасофскую сістэму. Першым, хто ўзяўся за такую справу, быў Дэкарт. Менавіта ён задаў тон філасофскім даследаванням на шмат пакаленняў наперад. Больш за ўсё яго займала пытанне аб межах чалавечага спазнання, то бок пытанне аб тым, дакуль можна быць пэўным у *слухнасці нашых ведаў*. Другой

істотнай праблемай, якая яго цікавіла, было пытанне аб *суадносінах душы і цела*. Абодва гэтыя пытанні сталі асноўнымі ў філасофскіх спрэчках і пошуках на наступныя паўтары сотні гадоў.

– Атрымоўваецца, ён апярэдзіў свой час.

– Але гэтыя пытанні паўсталі востра ўжо ў ягоны час. Што да першага з іх, то да магчымасці набыцця надзейных ведаў многія філосафы ставіліся з вялікім *скептыцызмам*. На іх думку, чалавек мусіць пагадзіцца са сваім поўным няведаннем. Але Дэкарт не мог прыняць такога падыходу. Іначай ён не быў бы сапраўдным філосафам. І тут зноў можна правесці паралель з Сакратам, які не прымаў скептыцызму сафістаў. Якраз у часы Дэкарта новай прыродазнаўчай навукай быў распрацаваны метада, які забяспечваў надзейнае і дакладнае апісанне прыродных працэсаў. Дэкарт задумаўся, ці нельга знайсці такія самы надзейны і дакладны метада для філасофскіх разваг.

– Зразумела.

– Але гэта было не ўсё. Новая фізіка падняла, акрамя ўсякага іншага, пытанне аб прыродзе матэрыі, то бок аб прычыне фізічных працэсаў у прыродзе. Мехапістычнае разуменне прыроды заваёўвала ўсё больш прыхільнікаў. Але чым больш з'яваў фізічнага свету знаходзілі сабе мехапістычнае тлумачэнне, тым актуальнейшым рабілася пытанне аб суадносінах душы і цела. Да XVII стагоддзя душу звычайна ўспрымалі як нейкі «дух жыцця», якім прасякнутыя ўсе жывыя істоты. Амаль ва ўсіх еўрапейскіх мовах першаснымі значэннямі слоў «душа» і «дух» былі «дыханне» або «подых». Арыстоцель успрымаў душу, як нешта прысутнае і размеркаванае ў якасці «крыніцы жыцця» па ўсім арганізме, а значыць, неаддзельнае ад самога цела. Таму ён казаў і пра «душу раслін», і пра «душу жывёл». Толькі ў XVII стагоддзі «душу» і «цела» ў філасофіі пачалі размяжоўваць. Прычынай гэтаму паслужыў той факт, што ўсе фізічныя целы – у тым ліку жывёл і чалавека – пачалі разглядаць з пункту погляду мехапічных працэсаў. Але ж нельга было душу палічыць за частку «плоцевага мехапізма». Тады чым жа яна была? І акрамя таго, якім чынам нешта «духоўнае» магло запусціць мехапістычны працэс?

– Неяк дзіўнавата думаць пра гэта.

– Пра што?

– Ну, напрыклад, я вырашаю падняць руку – і рука падымаецца. Або вырашаю пабегчы да аўтобуса – і ногі адразу пачынаюць імчаць да прыпынку. А калі часам мне падумаецца пра нешта сумнае – з вачэй могуць раптам пакаціцца слёзы. Мабыць, паміж цэлам і свядомасцю сапраўды ёсць нейкая таемная сувязь.

– Якраз гэтая праблема і падштурхнула Дэкарта да далейшага разважання. Падобна да Платона, ён быў упэўнены, што паміж «духам» і «матэрыяй» праходзіць выразная мяжа. Але на пытанне, як цэла ўздзейнічае на душу або душа ўздзейнічае на цэла, Платон так і не даў адказу.

– У мяне такога адказу няма таксама, але што прапаноўваў Дэкарт?

– Давай прасочым за яго думкамі.

І паказаўшы на кнігу, што ляжала на стала паміж імі, Альбэрта прамовіў:

– У гэтай невялікай кніжыцы, якую Дэкарт так і назваў – «Развагі пра метады», – ён задаўся пытаннем, якім павінен быць метады дзеля развязання філасофскіх праблемаў. Прыродазнаўства ўжо мела такія новы метады...

– Ты казаў пра гэта.

– Дэкарт зыходзіў з таго, што мы не можам лічыць нешта за праўдзівае і пэўнае, пакуль не пераканаемся ў яго праўдзівасці выразна і ясна. А каб набыць такую ўпэўненасць, трэба перадусім раскласці складаную задачу на як мага больш прасцейшых элементаў. З гэтых найпрасцейшых элементаў і належыць пачынаць. Ты, мабыць, скажаш, што гэта нагадвае жаданне «памераць і ўзважыць» кожную думку – амаль як у Галілея, які імкнуўся ўсё ў свеце вымераць, а калі нешта вымярэнню не паддавалася, разбіць яго на драбнейшыя вымяральныя часткі. Што да Дэкарта, то ён казаў, што філосаф можа рухацца ад прасцейшай думкі да болей складанай і такім чынам дасягаць болей глыбокага разумення. Урэшце, прасцейшыя элементы трэба ўпарадкаваць і пракантра-

ляваць, што нічога не было прапушчана. Толькі пасля такога абавульнення і ўсталявання ўсіх сувязяў можна рабіць філасофскую выснову.

– Гучыць, як рашэнне матэматычнай задачы.

– Так і ёсць, бо Дэкарт хацеў дапасаваль матэматычны метада да філасофскага мыслення. Ён хацеў даказваць філасофскія ісціны прыкладна так, як даказваюцца матэматычныя тэарэмы, то бок з дапамогаю таго самага інструменту, якім мы карыстаемся, працуючы з лікамі, а менавіта – з дапамогаю *розуму*. Бо толькі розум здольны даць нам дакладныя ведаы, тым часам як пачуцці, безумоўна, такіх ведаў даць нам не могуць. Мы ўжо адзначалі блізкасць Дэкартавых поглядаў з поглядамі Платона, які таксама падкрэсліваў, што матэматыка і лікавыя суадносіны даюць нам больш пэўныя ведаы, чым пачуццёвае ўспрыманне.

– Але ці можна такім чынам рашаць філасофскія праблемы?

– Паглядзім, як Дэкарт разважаў далей. Маючы на мэце дакладнае разуменне прыроды быцця, Дэкарт паставіў, што дзеля здабыцця дакладных і пэўных ведаў спачатку ўсё павінна ставіцца пад сумненне. Такім чынам ён імкнуўся пазбегнуць чужых памылак, каб не пачаць узводзіць сваю філасофскую сістэму на няпэўнай глебе.

– Бо калі падмурак слабы, можа абваліцца ўвесь будынак.

– Дзякуй за дапамогу, дзіця маё. Хоць увогуле Дэкарт казаў не тое, што сумняваюцца ва ўсім неабходна, але што сумненне ў чым бы там ні было магчымае ў прынцыпе. Па-першае, нават калі мы прачытаем Платона і Арыстоцеля, гэта яшчэ не значыць, што мы прасунемся ў сваіх філасофскіх пошуках. Мы, несумненна, пашырым свае ведаы ў гісторыі філасофіі, але не абавязкова – нашае разуменне свету. Дэкарту было важна пазбавіцца ад усякіх старых ідэй, а ўжо тады пераходзіць да ўласных філасофскіх даследаў.

– Ён хацеў ачысціць пляцоўку ад старога будаўнічага матэрыялу, перш чым узводзіць уласны будынак?

– Так, каб быць упэўненым у трываласці новай філасофскай канструкцыі, ён хацеў выкарыстоўваць толькі новы, свежы матэ-

рыял. Але гэтым яго сумненне не абмяжоўвалася. Ён меркаваў, што мы не павінны давяраць і сваім пачуццям. Яны могуць пакінуць нас у дурнях.

– Гэта як?

– Ну, калі мы бачым сон, напрыклад, нам здаецца, што ён сапраўдны. Але ці ёсць увогуле нейкая розніца паміж пачуццямі падчас чужання і падчас сну? Дэкарт пісаў: «Чым больш я разважаю над гэтым, тым менш знаходжу адрозненняў паміж явай і сном. І чаму вы такія ўпэўненыя, што ўсё вашае жыццё – не адзін сучальны сон?»

– Вось і Епэ з Б'ерге думаў, што яму прыснілася, быццам ён ляжаў у баронавым ложку.

– А лежачы ў баронавым ложку, думаў, што яму прыснілася, быццам ён бедны селянін. Пакрысе Дэкарт дайшоў да таго, што пачаў сумнявацца абсалютна ва ўсім. На гэтым затухалі філасофскія пошукі ў многіх мысляроў да Дэкарта.

– Не так ужо далёка яны й заходзілі.

– Але Дэкарт паспрабаваў знайсці выйсце з гэтае безвыходнасці. Ён зрабіў выснову, што сумняваецца ва ўсім і што якраз гэтае сумненне – адзінае, у чым ён цалкам упэўнены. І тут яго асвятліла думка: значыць, усё-ткі ёсць нешта, у існаванні чаго ён, нягледзячы ні на што, упэўнены цалкам – а менавіта, у сваім сумненні. А калі бяспрэчна, што ён сумняваецца, то гэтаксама бяспрэчна, што ён думае, а калі ён думае, то бяспрэчна, што ён думаючая асоба. Або, згодна з ягоным выразам: «Cogito, ergo sum».

– І што гэта значыць?

– «Я думаю, значыць, я ёсць».

– Нічога дзіўнага ў гэтай яго выснове я не бачу.

– Ты маеш рацыю. Але заўваж, з якой інтуітыўнай упэўненасцю ён успрымае сябе «думаючым Я». Ты, мабыць, памятаеш, што на думку Платона, спасцігнутае розумам – больш праўдзівое, чым спасцігнутае пачуццямі. Тое самае і ў Дэкарта. Ён не толькі адчувае сябе «думаючым Я», але адначасова разумее, што гэтае «думаючае Я» – праўдзівейшае за фізічны свет, які спасцігаецца намі праз

органы пачуццяў. Але ён не спыняе на гэтым свае філасофскія до-
следы. Ён ідзе далей, Сафія.

– Дык раскажвай далей і ты.

– Пасля гэтага Дэкарт пытаецца, ці можна мець такую самую
інтуітыўную ўпэўненасць у нечым яшчэ, акрамя як у існаванні гэ-
тага «думаючага Я». І ён знаходзіць у сабе ясную і выразную ідэю
аб дасканалай істоце – ідэю, якая жыве ў ім безупынна, але якая, па
перакананню Дэкарта, нарадзілася не ў ім самім, бо, як сцвярджае
філосаф, ідэя аб дасканалай істоце не можа быць спароджаная
стварэннем недасканалым. Ідэя аб дасканалай істоце павінна спа-
раджацца самой гэтай дасканалай істотай – іначай кажучы, Богам.
Такім чынам, існаванне Бога для Дэкарта – несумненнае ў такой са-
май ступені, як і тое, што чалавек, які думае, ёсць «думаючым Я».

– Мне здаецца, ён тут робіць занадта паспешлівыя высновы. Аса-
бліва параўноўваючы з тым, як асцярожна ён рухаўся напачатку.

– Ты маеш рацыю, і шмат хто казваў на гэта як на самае слабое
месца ў развагах Дэкарта. Але ты кажаш пра высновы. Хоць насам-
рэч гаворка пра высновы тут не вядзецца, бо Дэкарт нічога не спра-
буе давесці. Ён проста сцвярджае, што мы ўсе маем у сабе ідэю аб
дасканалай істоце і што сама гэтая ідэя сведчыць пра магчымасць
існавання ідэалу. Бо дасканалая істота не была б дасканалай, калі
б у свеце не існавала ідэалу. У сваю чаргу, калі б не існавала даска-
налай істоты, у нас не было б і ідэі аб такой істоце. Самі мы праз
сваю недасканаласць спарадзіць ідэю аб дасканалым не здольныя.
Такім чынам, ідэя Бога, на думку Дэкарта, ёсць ідэяй прыроджанай,
яна ўкладаецца ў нас з самага нараджэння – «так мастак пазначае
падпісам свой твор».

– Але нават калі я маю ідэю «кракаланá», гэта яшчэ не значыць,
што «кракалон» існуе.

– Дэкарт сказаў бы, што ў паняцці «кракалон» не закладзе-
ная абавязковасць яго існавання. А вось у паняцці «дасканалай
істоты» такая магчымасць утрымліваецца. Паводле Дэкарта, гэта
не меней пэўна, чым тое, што ў паняцце кола закладзеная ідэя пра
роўнааддаленасць усіх кропак гэтага кола ад яго цэнтра. Калі кола

не адпавядае гэтаму патрабаванню, то гэта ўжо не кола. Гэтак сама немагчыма гаварыць пра «дасканалую істоту», якая не валодала б найважнейшай з усіх сваіх уласцівасцяў, а менавіта існаваннем.

– Неяк мудрагеліста ён разважае.

– Гэта чыста рацыяналістычнае мысленне. Падобна Сакрату і Платону, Дэкарт меркаваў, што паміж мысленнем і быццём ёсць сувязь. Чым ясней нейкая рэч паўстае ў нашым мысленні, тым з большаю верагоднасцю можна казаць пра яе існаванне.

– Але пакуль ён зрабіў дзве высновы: што ён сам уяўляе сабой думающую асобу і што існуе нейкая дасканалая істота.

– Абапіраючыся на гэтыя высновы, ён разважае далей. Усе нашы ўяўленні пра навакольную рэчаіснасць – напрыклад, пра сонца і месяц – можна было б палічыць проста карцінамі, убачанымі намі ў сне. Але навакольная рэчаіснасць усё-ткі валодае пэўнымі параметрамі, якія могуць успрымацца розумам. Гаворка ідзе пра матэматычныя велічыні, якія можна памераць, такія, як даўжыня, шырыня і вышыня. Падобныя *колькасныя* параметры – не менш выразныя і ясныя для нашага розуму, чым тэза пра сябе як думаючае Я. Што да *якасных* параметраў – такіх, як, колер, пах або смак, – то яны звязаныя з нашымі органамі пачуццяў і насамрэч не адлюстроўваюць навакольную рэчаіснасць.

– Выходзіць, прырода ўсё ж не сон?

– Выходзіць так. І тут Дэкарт зноў звяртаецца да ідэі пра дасканалую істоту. Калі наш розум успрымае нейкія рэчы выразна і ясна – як у выпадку з матэматычнымі велічынямі, – значыць, яны таксама адпавядаюць рэчаіснасці. Бо хіба дасканалы Бог будзе нас уводзіць у зман? Дэкарт спасылаецца на «Боскую гарантыю» таго, што ўспрыманае намі праз розум адпавядае пэўнай рэчаіснасці.

– Добра, цяпер мы маем тры выведзеныя Дэкартам рэчы: што ён думаючая істота, што Бог існуе і што існуе навакольная рэчаіснасць.

– Але навакольная рэчаіснасць – гэта зусім не тое самае, што рэчаіснасць разумовая. Дэкарт заяўляе, што ёсць дзве розныя формы рэчаіснасці, або дзве «субстанцыі». Адна субстанцыя – *мысленне*, або душа, а другая – *працягласць*, або матэрыя. Душа свядомая,

яна не займае ніякага месца ў прасторы і таму не можа дзяліцца на драбнейшыя элементы. Матэрыя, наадварот, – толькі працяглая, яна займае месца ў прасторы і таму можа дзяліцца на драбнейшыя элементы, але яна не свядомая. На думку Дэкарта, абедзве гэтыя субстанцыі спараджаюцца Богам, бо толькі Бог існуе незалежна ад усяго іншага. Але хоць і «мысленне», і «працягласць» спараджаюцца Богам, яны існуюць адна ад другой незалежна. Мысленне цалкам незалежнае адносна матэрыі, і наадварот – матэрыяльныя працэсы адбываюцца цалкам незалежна ад мыслення.

– І таму ўсё створанае Богам можна раздзяліць на дзве часткі.

– Так. Мы называем Дэкарта *дуалістам*, то бок мысляром, які выразна размяжоўвае дзве субстанцыі – рэчаіснасць духоўную і працяглую. Паводле Дэкарта, душу маюць толькі людзі. Жывёлы цалкам належаць працяглай рэчаіснасці. Іх існаванне і рухі ажыццяўляюцца механічна. Для Дэкарта жывёлы – гэта адмысловыя складаныя механізмы. У дачыненні да працяглай рэчаіснасці ён дастасоўвае тыя самыя механістычныя тлумачэнні, якімі карысталіся матэрыялісты.

– Мне неяк не дужа верыцца, што Гермес – гэта машына або механізм. Па ўсім відаць, Дэкарт не надта любіў жывёл. А што ж мы? Можа, мы таксама механізмы?

– І так, і не. Дэкарт прыйшоў да высновы, што чалавек – гэта дваістая істота, якая і мысліць, і займае месца ў прасторы. Такім чынам, у чалавека ёсць і душа, і працяглае цела. Нешта падобнае можна знайсці ў Аўгустына і Тамаша Аквінскага, якія меркавалі, што чалавек, як і жывёла, мае цела, але, як анёлы, мае таксама і душу. На думку Дэкарта, чалавечае цела ўяўляе сабой адмысловы механізм. Але ў чалавека ёсць і душа, якая можа дзейнічаць па ўласнай волі незалежна ад цела. Працэсы, якія адбываюцца з целам, такой волі не маюць, яны падпарадкоўваюцца сваім законам. Што да мыслення, то яно адбываецца не ў целе, а ў душы, незалежнай ад працяглай рэчаіснасці. Мушу заўважыць, што Дэкарт не выключаў здольнасці мысліць і ў жывёл. Але калі яны маюць такую здольнасць, то размежаванне паміж мысленнем і працягласцю тычыцца іх таксама.

– Пра гэта мы ўжо гаварылі. Калі я вырашаю бегчы да аўтобуса, у дзеянне прыводзіцца ўвесь мой «механізм». А калі я ўсё ж спазнюся на аўтобус, у мяне пацякуць слёзы.

– Сам Дэкарт не адмаўляў, што душа і цела бесперапынна ўзаемадзейнічаюць між сабою. На думку Дэкарта, пакуль душа ўтрымліваецца ў цэле, яна знітаваная з ім з дапамогай адмысловага мазгавага органа, які называецца «шышкападобнай залозай». Праз гэты орган і ажыццяўляецца ўзаемадзеянне між духам і матэрыяй, вось чаму душу часам уводзяць у зман пачуцці і жаданні, звязаныя з патрэбамі цела. Але душа здольная адасабляцца ад гэтых «нізкіх» імпульсаў і дзейнічаць незалежна ад цела. Трэба імкнуцца перадаць кіраванне розуму. Бо як бы моцна мне не балеў живот, сума вуглоў трохкутніка заўсёды будзе складаць 180°. Гэта значыць, што думка здольная ўздымацца над патрэбамі цела і дзейнічаць чыста «разумна», з чаго вынікае, што ў дачыненні да цела яе можа лічыць незалежнай. Нашы ногі могуць пастарэць і занядужаць, спіна – сагнуцца, зубы – павыпадаць, але да той пары, пакуль нас не пакіне розум, два плюс два як было, так і будзе чатыры. Бо розум не старэе і не чэзне. Старэюць нашыя целы. Дэкарт якраз розум і называў «душою». Нізкія жаданні і памкненні кшталту хцівасці ці нянавісці звязаныя з функцыямі цела, то бок з працяглай рэчаіснасцю.

– Я не магу зразумець, як Дэкарт мог параўноўваць цела з машынай або аўтаматычнай прыладай.

– Такое параўнанне стала вынікам таго, што ў часы Дэкарта людзі дужа захапляліся машынамі і гадзіннікавымі механізмамі, якія, на першы погляд, дзейнічалі самі па сабе. Слова «аўтамат» якраз і азначае «нешта, што рухаецца само». Зразумела, што ўяўленне, быццам такі рух адбываецца «сам па сабе», было ілюзіяй. Астранамічны гадзіннік, напрыклад, зроблены і заведзены чалавекам. Дэкарт заўважае, што штучныя апараты складаюцца вельмі проста, з абмежаванай колькасці дэталей, у адрозненне ад безліччых костак, цягліц, нерваў, артэрыяў і вен, з якіх складаецца цела чалавека або жывёлы. Але чаму б Богу было не скласці цела жывёлы ці чалавека па законах механікі?

– Сёння шмат гавораць пра «штучны інтэлект».

– Так, тут маюцца на ўвазе сучасныя аўтаматычныя прылады. Мы ствараем машыны, якія ўводзяць нас у зман, прымушаючы думаць, што яны напраўду маюць інтэлект. Такія машыны вельмі б напалохалі Дэкарта. Ён, мабыць, засумняваўся б, што чалавечы розум такі вольны і незалежны, як ён сцвярджаў. Бо ёсць філосафы, якія мяркуюць, што чалавечая душа не больш незалежная, чым цялесныя працэсы. Натуральна, душэўнае жыццё чалавека непараўнальна складанейшае за любую кампутарную праграму, але некаторыя лічаць, што ў прынцыпе мы абмежаваныя ў сваёй волі ў такой самай ступені, як і кампутарныя праграмы. Зрэшты, глядзі, Сафія, я табе зараз нешта пакажу.

Кінуўшы на кампутар, што стаяў на пісьмовым стале ў далёкім канцы пакоя, Альбэрта ўстаў і пайшоў да яго. Сафія рушыла следам.

Альбэрта ўключыў машыну, і неўзабаве ў версе экрана ўзнік камандны радок: «С :». Альбэрта напісаў у радку слова «Лайла» і патлумачыў:

– Гэта складаная камунікатыўная праграма.

Цяпер на экране ўзнік тэкст:

«Прывітанне, мяне завуць Лайла. Табе зручна сядзець?»

Сафія набрала тры літары:

«Так», – хоць пакуль яшчэ не паспела сесці. Альбэрта прынёс ёй крэсла.

«Як цябе завуць?» – загарэлася на экране.

«Сафія Амундсэн», – напісала Сафія, і машына імгненна адрэагавала:

«Канюшынавая вуліца, дом 3. Прыемна з табою пазнаёміцца, Сафія. Ты, мусіць, з нецяярпеннем чакаеш свайго пятнаццацігоддзя?»

Сафія сцэпанулася. Альбэрта паклаў руку ёй на плячо:

– Я проста занёс у кампутар тваё імя, адрас і дзень народзінаў. Калі з кім-небудзь знаёмішся, бывае карысна некаторыя звесткі пра яго мець загадзя.

«Не пагана», – напісала цяпер Сафія.

«Ты хочаш сказаць, што твае справы ідуць не пагана, Сафія? Гавары са мной поўнымі сказамі».

«Мае справы ідуць выдатна. А я магу задаць табе пытанне?»

«Гэта цудоўна, што твае справы ідуць выдатна. Ты можаш задаць мне пытанне. Калі ласка».

«Колькі табе гадоў?» – набрала Сафія.

«Я была сканструяваная ў Атланце 8 жніўня 1988 года, але на нарвежскую мову была перакладзена ў Нацыянальным тэхнічным інстытуце 28 мая 1990 года».

«Божухна!»

«Я прасіла цябе гаварыць поўнымі сказамі».

«Я сказала ўсяго толькі Божухна!»

«Я не разумею слэнгу. Я ведаю каля ста тысяч слоў, бліжэйшае з мне вядомых да слова «Божухна» – слова «Бог».

«Няхай будзе Бог».

«Ты верыш у Бога, Сафія?»

«Не ведаю».

«Няведанне ёсць пераходная стадыя да новага ведання».

«Тое самае, напэўна, мог бы сказаць і Сакрат. Ці Дэкарт».

«Сакрат – грэцкі філосаф, які жыў з 470 па 399 год да нашай эры. Калі хочаш даведацца пра яго больш, націсні F7. Дэкарт – французскі філосаф, які жыў з 1596 па 1650 год. Калі ты хочаш даведацца пра яго больш, націсні F8».

«Дзякую, гэтага хопіць. Я магу задаць яшчэ адно пытанне?»

«Цудоўна, што гэтага хопіць. Ты можаш задаць яшчэ адно пытанне!»

Альбэрта ціхенька пасмейваўся. А Сафія тым часам напісала:

«Хто такая Хільда Мёлер Кнаг?»

«Хільда Мёлер Кнаг жыве ў Лілесандзе, і ёй столькі ж гадоў, колькі Сафіі Амундсэн».

«Адкуль у цябе такія звесткі?»

«Я не ведаю, адкуль у мяне такія звесткі, але я знайшла іх на жорсткім дыску».

Сафія зноў адчула ў сябе на плячы руку.

– Я занёс у кампутар тую нешматлікую інфармацыю пра Хільду, якія мы маем.

«Ты ведаеш нешта яшчэ пра Хільду?» – напісала Сафія.

«Бацька Хільды назіральнік ААН у Ліване. Ён мае чын маёра і ўвесь час пасылае дачцэ паштоўкі».

«Я хачу, каб ты яго знайшла!»

«Гэта немагчыма. Яго няма ў маіх файлах, і я не злучаная з іншымі базамі дадзеных».

«Я сказала: знайдзі яго!!!!!!»

«Ты злуешся, Сафія? Шмат клічнікаў – выразны паказчык моцных эмоцый».

«Я хачу пагаварыць з Хільдзіным бацькам!»

«У цябе праблемы з кантролем над тваімі жаданнямі. Калі хочаш пагаварыць пра сваё дзяцінства, націсні F9».

Альбэрта зноў паклаў руку на плячо Сафіі:

– «Лайла» мае рацыю, дзіця маё. Яна ж не магічны крышталь. Гэта ўсяго толькі кампутарная праграма.

«Замаўчы!» – напісала Сафія.

«Як пажадаеш, Сафія. Наше знаёмства доўжылася 13 хвілін 52 секунды. Я захаваю нашу размову ў памяці. А зараз спыняю праграму».

На экране зноў загарэлася «С :».

– Што ж, хадзем працягнем нашу гутарку, – прапанаваў Альбэрта.

Але Сафія ўжо набрала ў камандным радку некалькі літар: «Кнаг».

І ў тое ж імгненне на экране ўзнікла: «Я тут».

Цяпер сцэпануўся Альбэрта.

«Хто ты?» – напісала Сафія.

«Маёр Кнаг да тваіх паслугаў. Я пішу непасрэдна з Лівана. Чым магу быць карысны?»

– Гэтага толькі не хапала, – прастагнаў Альбэрта. – Гэты праныра ўжо на жорсткі дыск пралез.

Прагнаўшы Сафію з крэсла, ён сам сеў перад экранам.

«Як ты, чорт раздзяры, прабраўся ў мой кампутар?» – напісаў ён.
«Вельмі проста, шаноўны калега. Я заўсёды там, дзе мне хочацца».

«Ты брыдкі кампутарны вірус!»

«Спакойна, спакойна! У дадзеным выпадку я выступаю ў якасці віншавальнага віруса. Вы перадасце мае прывітанні?»

«Дзякую, але мы ўжо наеліся тваіх прывітанняў».

«Я буду не шматслоўны: «Усё гэта робіцца ў твой гонар, дарагая Хільда. Яшчэ раз сардэчна віншую цябе з пятнаццацігоддзем. Не зважай на нязвыклыя акалічнасці – проста мне хочацца, каб мае віншаванні сустракалі цябе паўсюль, дзе ты можаш апынуцца. Твой тата, якому ўжо вельмі карціць цябе абняць».

Перш чым Альбэрта паспеў нешта напісаць у адказ, на экране зноў засвяцілася «С :».

Альбэрта ўвёў «dir knag*.», каб убачыць спіс файлаў, у якія ўлез Кнаг, і прачытаў:

knag.lib	147.643	15.06.90	12:47
knag.lil	326.439	23.06.90	22:34

Тады ён набраў: «erase knag*.» – і выключыў кампутар.

– Усё, я яго выдаліў, – сказаў Альбэрта. – Але невядома, дзе і калі ён аб’явіцца наступным разам.

Пэўны час ён сядзеў моўчкі, пазіраючы на экран, а потым сказаў:
– Горш за ўсё, што яго завуць Альбэрт Кнаг...

Толькі цяпер Сафія заўважыла, да якой ступені іх імёны падобныя. Альбэрт Кнаг і Альбэрта Кнокс. Але Альбэрта меў такі ўзрушаны выгляд, што яна не адважылася сказаць пра гэта ні слова. Яны вярнуліся да стала з кнігай і лінзамі.

СПІНОЗА

...Бог – не батлейшчык...

Яны доўга сядзелі моўчкі. Каб прыцягнуць да сябе Альбэртаву ўвагу, Сафія спытала:

– Дэкарт, пэўна, быў незвычайным чалавекам. Ён стаў знакамітым?

Альбэрта некалькі разоў цяжка ўздыхнуў і ўрэшце прамовіў:

– Ён набыў агромністы ўплыў. Найбольшае ўздзеянне ён зрабіў на яшчэ аднаго вялікага мысляра. Я маю на ўвазе галандскага філосафа *Баруха Спінозу*, які жыў з 1632 па 1677 год.

– Ты пра яго раскажаш?

– Прынамсі, я планаваў. Толькі давай больш не будзем зважаць на ўсякія вайсковыя правакацыі.

– Я ўся ператвараюся ў слых.

– Спіноза жыў у Амстэрдаме і належаў да тамтэйшага габрэйскага кагалу, але за нібыта фальшывую навуку яго адлучылі ад царквы і з кагалу прагналі. Мала якога філосафа Новага часу так ганьбілі і няславілі за яго ідэі, як гэтага чалавека. Яго нават спрабавалі забіць. А ўсё праз тое, што ён крытыкаваў афіцыйную рэлігію. На яго думку, хрысціянства і юдаізм трымаліся на застылых догмах і пустых рытуалах. Ён стаў першым, хто паглядзеў на Біблію з так званага *гісторыка-крытычнага* погляду.

– Патлумач!

– Ён не прызнаваў, што Біблія ад першай да апошняй літары прадыхтаваная Богам. Чытаючы Біблію, нам павінны не забываць пра час, у які яна была напісаная. Такое «крытычнае» прачытан-

не дазваляе выявіць шэраг неадпаведнасцяў паміж яе рознымі кнігамі. Так у Новым запавеце мы сустракаемся з Ісусам, праз якога да людзей прамаяўляў Бог. А ў прамовах Ісуса якраз і гаворыцца пра вызваленне ад застыглых нормаў юдаізма. Ісус нёс «разумную рэлігію», якая лічыла за аснову ўсяго любоў. Спіноза меў на ўвазе не толькі любоў да Бога, але і да бліжняга. Але хрысціянства таксама хутка абрасло бязглуздымі догмамі і пустымі рытуаламі.

– Думаю, такія думкі прыйшліся не да смаку ў цэрквах і сінагогах.

– Абурэнні сыпаліся на Спінозу з усіх бакоў, ад яго адракліся нават сямейнікі, якія спрабавалі за ерась пазбавіць яго спадчыны. Парадокс у тым, што, бадай, ніхто так апантана не абараняў свабоду слова і рэлігійную цяпімасць, як гэта рабіў Спіноза. З прычыны вялікага абурэння, з якім яго паўсюль сустракалі, ён вымушаны быў жыць непрыкметна, цалкам прысвяціўшы сябе філасофіі. А на хлеб зарабляў, нашароўваючы шкельцы для акуляраў. Некалькі яго шкельцаў захоўваюцца ў маёй калекцыі.

– Вось дык маеш!

– У тым, што ён нашароўваў лінзы, ёсць нешта сімвалічнае. Філасоф на тое й філасоф, каб дапамагчы людзям убачыць рэчаіснасць у новай перспектыве. Так і сутнасць Спінозавай філасофіі заключаецца ў поглядзе на ўсякую рэч «з перспектывы вечнасці».

– З перспектывы вечнасці?

– Так, Сафія. Ці здольная ты разгледзець сваё жыццё ў маштабе Сусвету? Дзеля гэтага табе давядзецца моцна прыжмурыць вочы, каб заўважыць сябе і сваё жыццё тут і цяпер...

– Гм... гэта няпроста.

– Не забывай, што тваё жыццё – усяго толькі дробная часцінка быцця ўсяе прыроды. Ты ўваходзіш у склад нечага неверагодна вялікага і складанага.

– Думаю, я разумею, пра што ты кажаш.

– А ўявіць сабе гэта можаш? Ты здольная ахапіць адным сваім поглядам усю прыроду, увесь Сусвет?

– Не ведаю. Хіба што з дапамогаю аптычных шкельцаў.

– Я маю на ўвазе не толькі бясконцую працягласць прасторы, але і бясконцую працягласць часу. Неяк даўным-даўно, трыццаць тысяч гадоў таму ў даліне Рэйна жыў хлопчык. Ён быў дробнай часцінкай Сусвету, маленькаю хвалінкай у неабсяжным акіяне. Так і ты, Сафія, живеш, уяўляючы сабой малюпасенькую часцінку прыроды. Паміж табой і тым хлопчыкам няма розніцы.

– Толькі тая, што я живу сёння.

– Добра, а калі цяпер ты прыжмурышся і зірнеш на сябе з перспектывы ўсяго часу, кім ты будзеш праз трыццаць тысяч гадоў?

– Дык у гэтым і была Спінозава ерась?

– Ну як табе сказаць... Спіноза сцвярджаў не толькі, што ўсё існае – гэта і ёсць прырода, або быццё. Акрамя таго, ён ставіў паміж прыродай і Богам знак роўнасці. Ён бачыў Бога ва ўсім існым і ўсё – існае ў Богу.

– У такім разе ён быў пантэістам.

– Бадай што так. Для Спінозы Бог – гэта не той, хто стварыў свет, а сам застаўся па-за сваім стварэннем. Не, для яго Бог – гэта і ёсць свет. Часам, праўда, Спіноза выказваецца іначай, падкрэсліваючы, што быццё – у Богу. Ён спасылаецца на словы апостала Паўла, прамоўленыя да афінян на арэпагу: «Мы Ім живём і рухаемся і існуем». Але звернемся да разважанняў самога Спінозы. Яго найважнейшая кніга мае назву «Доказ этыкі геаметрычным метадам».

– Этыка... і геаметрычны метада?

– На слых гучыць крыху дзіўнавата. Пад этыкай філосафы разумеюць навуку пра тое, як трэба жыць, каб быць шчаслівым. Менавіта гэты сэнс мы маем на ўвазе, калі гаворым пра Сакратаву ці Арыстоцелеву этыку. Хоць у наш час паняцце этыкі звужалася да пэўных правіл паводзінаў, якіх трэба трымацца, каб не наступаць на ногі іншым.

– Бо думаць толькі пра сваё шчасце лічыцца за эгаізм.

– Прыкладна так. Што да Спінозы, то ён ужывае слова «этыка» ў двух сэнсах – і як «уменне жыць», і як «мараль».

– Але ўсё роўна... «Доказ умення жыць геаметрычным метадам»?..

– Гаворачы пра геаметрычны метада, Спіноза мае на ўвазе пабудову моўных выказванняў, якімі ён лагічна абгрунтоўвае этычныя законы. Калі памятаеш, Дэкарт таксама ўжываў матэматычны метада, будуючы свае разважанні ў выглядзе стройнай сістэмы доказаў. Спіноза працягвае тую ж рацыяналістычную традыцыю. У сваёй этыцы ён тэарэтычна абгрунтоўвае выказаную ім тэзу, што чалавечае жыццё вызначаецца законамі прыроды, а таму нам трэба перамагчы залежнасць ад сваіх пачуццяў і жаданняў. Толькі так, на яго думку, мы здабудзем спакой і шчасце.

– Але ж наша жыццё вызначаецца не толькі законамі прыроды?

– Разумееш, Сафія, у філасофіі Спінозы не ўсё так проста. Тут усё трэба разглядаць па парадку. Спадзяюся, ты не забыла, што Дэкарт падзяляў рэчаіснасць на дзве цалкам адрозныя субстанцыі – мысленне і працягласць.

– Калі гэта я магла забыць?

– Пад субстанцыяй мы разумеем нешта, з чаго ўсё складаецца і да чаго ўсё зводзіцца. Дык вось, на думку Дэкарта, такіх субстанцыяў дзве, бо ўсё можна звесці да мыслення ці да працягласці.

– Мне не трэба паўтараць сто разоў.

– Але Спіноза з такім падзелам быў нязгодны. На яго думку, субстанцыя – толькі адна, бо ўсё быццё можа быць зведзенае да аднаго, што ён называў проста *Субстанцыяй*. Часам, зрэшты, ён называў гэта Богам або прыродай. Словам, у адрозненне ад Дэкарта, Спіноза не меў *дуалістычнага* погляду на рэчаіснасць. Мы называем яго *маністам* (ад грэцкага *мона*, што значыць *адзіны*), бо ўсё існае і ўсе жыццёвыя з’явы ён зводзіў да адной адзінай субстанцыі.

– Даволі значныя разыходжанні.

– Разыходжанні паміж Дэкартам і Спінозам, напраўду, не такія значныя, як некаторыя гэта сцвярджаюць. Бо Дэкарт таксама зазначае, што Бог існуе толькі дзякуючы самому сабе. Але Спіноза стаў першым, хто абвясціў тоеснасць Бога і быцця – ці Бога і яго тварэння – і тым самым прыкметна аддаліўся і ад Дэкарта, і ад юдэйскага ці хрысціянскага светапогляду.

– Бо тады быццё ёсць Бог, і на гэтым кропка.

– Але пад словам «быццё» Спіноза мае на ўвазе не толькі «быццё працяглае». Пад Субстанцыяй, Богам, прыродай або быццём ён разумее ўсё існае, у тым ліку духоўнае.

– То бо і працягласць, і мысленне?

– Ты сказала ўсё правільна. На думку Спінозы, мы проста ведаем дзве ўласцівасці, або дзве формы праяўлення, Бога, якія філосаф называе Боскімі *атрыбутамі*, і два гэтыя атрыбуты – не што іншае, як Дэкартавы мысленне і працягласць. Такім чынам, Бог (ці быццё) праяўляецца або ў выглядзе мыслення, або ў выглядзе працяглых рэчаў. Спіноза лічыў, што, акрамя мыслення і працягласці, Бог можа валодаць непараўнальна большай колькасцю ўласцівасцяў, але чалавеку вядомыя толькі гэтыя дзве.

– Усё добра, але навошта казаць так мудрагеліста?

– Што праўда, то праўда. Каб прабіцца праз мову Спінозы, трэба арудаваць малатком і зубілам. Але сучае тое, што ўрэшце здабываеш думку, якую па чысціні можна параўнаць з дзіяментам.

– Дык патлумач.

– Усё існае ў прыродзе належыць або да мыслення, або да працягласці. З’явы, якія трапляюцца нам у паўсядзённым жыцці, – напрыклад, кветка ці верш Генрыка Вергелана, – гэта розныя *модусы* атрыбутаў мыслення і працягласці. Пад модусам разумеецца пэўны спосаб, якім сябе выяўляе Субстанцыя, Бог ці прырода. Кветка – гэта модус атрыбута працягласці, а верш пра тую самую кветку – гэта модус атрыбута мыслення. Але і кветка, і верш – гэта, па вялікім рахунку, спосабы, якімі выяўляюць сябе Субстанцыя, Бог ці быццё.

– Вось накруціў дык накруціў!

– Гэта ўсё ад складанасці спінозаўскай мовы. Але пад пакурчастымі фармулёўкамі хаваюцца неверагодныя веды – настолькі простыя, што перадаць іх абыдзенай мовай, бадай, не патрапіш.

– А па мне, дык абыдзеная мова лепш.

– Што ж, добра. Давай пачнём з цябе. Калі табе баліць живот, то каму баліць?

– Ты ж сам сказаў, што мне.

– Гэта праўда. А калі ты пазней думаеш, што табе балеў живот, ты пры каго думаеш?

– Таксама пра сябе.

– Бо ты – адна і тая самая асоба, у якой можа то забалець живот, то памяняцца настрой. Дык вось, на думку Спінозы, усе рэчы і з’явы фізічнага свету – гэта не што іншае, як праўленне аднаго і таго самага Бога, або прыроды. Тое самае тычыцца і мыслення: усіх думак, усяго, што думаецца Богам, або прыродай, бо ўсё адзінае, – існуе толькі адзін Бог, адно быццё, адна субстанцыя.

– Але ж калі я штось думаю, то гэта думаю менавіта я. І калі я рухаюся, то рухаюся я, а не хтосьці іншы. Навошта ты сюды пры-мешваеш Бога?

– Мне падабаецца твой імпэт. Але хто ты такая? Ты Сафія Амундсэн, але таксама ты праява нечага непараўнальна большага. Ты, вядома, можаш сказаць, што думаеш сама або рухаешся сама, але ці будзе памылкай сказаць, што твае думкі належаць прыродзе ці што прырода рухаецца ў табе? Усё залежыць, бадай, ад таго, праз якую лінзу ты глядзіш на свет.

– Ты хочаш сказаць, што я за сябе не вырашаю?

– Не зусім. Ты, пэўна ж, вольная варушыць вялікім пальцам на руцэ, калі захочаш. Але палец будзе рухацца толькі так, як яму вызначана прыродай. Ён не здольны адчапіцца ад рукі і заскакаць па пакоі. Гэтак і ты, дзіця маё, маеш сваё вызначанае месца ў адзіным цэлым. Ты Сафія, але ж ты і палец на руцэ Бога.

– Выходзіць, што мне рабіць, вырашае Бог?

– Так, Бог, ці быццё, ці законы прыроды. Спіноза лічыў Бога (ці законы прыроды) *унутранаю прычынай* усяго існага. Унутранаю, а не знешняй, бо знешне Бог праяўляецца толькі і выключна праз законы прыроды.

– Не зусім разумею розніцы.

– Бог – не батлейшчык, які кратае лялькі за ніткі і такім чынам усім запраўляе. Лялькавод кіруе марыянеткамі звонку, і таму яго можна назваць «знешняй прычынай» іх руху. А Бог кіруе светам

не так. Ён кіруе праз законы прыроды. Таму Бога – ці прыроду – можна назваць «унутранаю прычынай» усяго існага. Інакш кажучы, усё, што адбываецца, так і павінна адбыцца. Спіноза трымаўся *дэтэрміністычнага* погляду на жыццё.

– Ты ўжо пра нешта падобнае расказваў раней.

– Ты маеш на ўвазе *стоікаў*. Яны таксама меркавалі, што ўсё адбываецца з немінучаю непазбежнасцю. Вось чаму ўсё ў жыцці належыць прымаць са «стаічным спакоем». Не трэба даваць пачуццям браць над сабой уладу. Коротка кажучы, у гэтым і заключаецца этыка Спінозы.

– Думаю, я зразумела ягоны погляд. І ўсё ж мне непрыемна думаць, што не я сама за сябе вырашаю.

– Давай вернемся да нашага хлопчыка з каменнага веку, які жыў трыццаць тысяч гадоў назад. Ён пасталеў, навучыўся абыходзіцца з дзідай, пачаў паляваць на дзікіх жывёл, пакахаў жанчыну, што нарадзіла яму дзяцей. Можа не сумнявацца, што ён ушаноўваў багоў свайго племя. Няўжо, па-твойму, ён усё гэта вырашаў за сябе сам?

– Не ведаю.

– Ці возьмем, напрыклад, афрыканскага льва. Думаеш, ён сам вырашыў жыць як драпежнік і таму кідаецца на кульгавую антылопу? Можа, яму лепш было б стаць вегетарыянцам?

– Не, леў жыве адпаведна сваёй прыродзе.

– Ці, іншымі словамі, адпаведна законам прыроды. Гэтак сама жывеш і ты, Сафія, бо і ты – частка прыроды. Вядома, ты можаш, згадаўшы Дэкарта, заўважыць, што леў – жывёла, а не чалавек з яго вольным розумам. Але падумай пра нованароджанае дзіця. Яно крычыць і вішчыць, смочка палец, калі яму не даюць малака. Ці мае гэтае немаўля свабоду волі?

– Не.

– А калі ж яно набудзе яе? У два гады гэтае дзяўчо паўсюль лазіць і чапае ўсё, што трапляецца пад руку. У тры гады назалае маці сваімі пытаннямі, а ў чатыры раптам пачынае баяцца поцемкаў. І дзе тут свабода, Сафія?

– Не ведаю.

– У пятнаццаць гадоў яна круціцца перад люстрам, харошыцца і фарбуецца. Дык можа, цяпер яна прымае свае рашэнні і робіць так, як сама хоча?

– Я разумею, куды ты хіліш.

– Так, яна – Сафія Амундсэн, ніхто ў гэтым не сумняваецца. Але яна таксама жыве па законах прыроды. Проста яна не ўсведамляе гэтага ў сувязі з неверагодна складаным суплётам прычын, што стаяць за кожным яе ўчынкам.

– Думаю, тлумачыць болей не трэба.

– І ўсё ж адкажы на апошняе пытанне. У вялікім садзе растуць два дрэвы, пасаджаныя ў адзін час. Адно расце на адкрытым месцы, дзе багата сонечнага святла, а глеба ўгноеная і палітая. А другое расце ў зацэні, у пустой зямлі. Як ты думаеш, якое дрэва будзе расці шпарчэй? І якое дасць болей садавіны?

– Вядома ж, тое, што расце ў лепшых умовах.

– Спінозы называў такое дрэва вольным, бо яно можа вольна расці і развіваць закладзеныя ў ім магчымасці. Але калі гэта яблыня, на ім усё адно не вырастуць грушы ці слівы. Тое самае і з людзьмі. Развіццю чалавека, росту яго асобы могуць пашкодзіць, напрыклад, палітычныя варункі ці навязаная чужая воля. І толькі калі мы будзем «вольна» развіваць закладзеныя ў нас магчымасці, мы будзем жыць як вольныя людзі. Але мы залежым ад унутраных магчымасцяў і знешніх варункаў не менш, чым хлопчык з Рэйнскай даліны, што жыў у каменным веку, ці афрыканскі леў, ці садовая яблыня.

– Ды я ўжо зразумела.

– Спіноза зазначае, што ёсць толькі адна істота, здольная быць цалкам «прычынай самой сябе» і дзейнічаць абсалютна свабодна. Такою неабмежаванай і «невыпадковай» свабодай валодае толькі Бог, або прырода. Чалавек можа імкнуцца дасягнуць свабоды ад знешняга прымусу. Але яму ніколі не дасягнуць «свабоды волі». Мы не вольныя вырашаць, што адбудзецца з нашым целам, гэтым модусам атрыбуту працягласці. Гэтаксама мы не «выбіраем»,

пра што нам думаць. Чалавек не мае «свабоднай душы», якая па сутнасці знаходзіцца ў вязенні механічнага цела.

– Вось гэта мне не зусім ясна.

– Спіноза меркаваў, што дасягнуць сапраўднага шчасця і гармоніі нам замінаюць пачуцці – асабліва моцныя, такія, напрыклад, як пыхлівасць ці хцівасць. Але калі прызнаць, што ўсё адбываецца невыпадкова, то можна дасягнуць інтуітыўнага спасціжэння прыроды ў яе цэласці, можна прыйсці да яснага ўсведамлення, што ўсё ўзаемазвязана, што ўсё ёсць адзінае цэлае. Нам трэба імкнуцца ахапіць усё адным поглядам. Толькі тады мы можам здабыць найвялікшае шчасце і душэўны спакой. Такі погляд Спіноза называў «sub specie aeternitatis».

– І што гэта значыць?

– «З пункту погляду вечнасці». Ці не з гэтага мы пачыналі?

– Давай гэтым і скончым. Мне пара дадому.

Альбэрта пайшоў да кніжнай паліцы, узяў місу з садавіною і паставіў яе на стол перад Сафіяй.

– Можа, падсілкуешся на дарожку?

Сафія ўзяла банан, а Альбэрта – зялёны яблык.

Адкусіўшы кончык, Сафія пачала была лупіць скурку і раптам ускрыкнула:

– Ой, тут нейкія літары!

– Дзе?

– На другім баку бананавай скуркі. Быццам іх напісалі чорным фламастэрам...

Нахіліўшыся да Альбэрта, Сафія паказала яму банан, і настаўнік філасофіі ўголас прачытаў:

«Гэта зноў я, Хільда. Я паўсюль, дзіця маё. Віншую з днём народзінаў!»

– Вельмі смешна, – скрывілася Сафія.

– Ён робіцца ўсё болей нахабным.

– Але хіба такое магчыма? Хіба ў Ліване растуць бананы?

Альбэрта патрос галавой.

САФІН СВЕТ

- Усё роўна – есці яго я не буду.
- І правільна. Бо толькі шаленец будзе пісаць дачцэ віншаванне ўсярэдзіне неаблупленага банана. Няхай і шаленец кемлівы...
- Ужо што ёсць, тое ёсць.
- Такім чынам, мы можам заключыць, што Хільдзін бацька – чалавек кемлівы. Іначай кажучы, ён зусім не дурань.
- Я тое самае і казала. Можа, якраз ён і прымусіў цябе мінулы раз назваць мяне Хільдай? Можа, ён увогуле ўкладае нам у вусны ўсе нашыя словы?
- Я не выключаў бы такую магчымасць. Хоць заўсёды застаецца месца сумненню.
- Дык можа, усё гэта толькі сон.
- Давай не будзем спяшацца з высновамі. Напэўна, усяму можна знайсці простае тлумачэнне.
- Можа і так, але не цяпер. Мне трэба спяшацца дадому. Мама чакае.
- Альбэрта правёў Сафію да дзвярэй і, сказаўшы на развітанне:
- Да хуткай сустрэчы, дарагая Хільда, – адразу зачыніў за ёю дзверы.

ЛОК

*... чыстая і пустая, як школьная дошка
да пачатку заняткаў ...*

Сафія вярнулася дадому а палове дзявятай – на паўтары гадзіны пазней, чым было дамоўлена, хоць напраўду ніякай дамоўленасці і не было. Яна проста не паспела на вячэру, пакінуўшы маме цыдулку, што вернецца самае позняе а сёмай.

– Так доўжыцца болей не можа, Сафія. Мне прыйшлося тэлефанаваць у даведку і пытацца, ці жыве ў старым горадзе нейкі Альбэрта. Яны з мяне пасмяяліся.

– Ну, не магла ж я пайсці пасярод размовы. Тым больш, што мы былі вельмі блізка да разгадкі вялікай таямніцы.

– Што ты вярзеш!

– Не, праўда.

– Ты хоць на дзень народзінаў яго запрасіла?

– Вой, зусім забылася.

– Але ты ўсё роўна павінна мяне з ім пазнаёміць. Прычым заўтра ж. Як гэта дзяўчынка можа сустрэцца са сталым мужчынам?

– Ужо каго-каго, а Альбэрта табе няма чаго баяцца. А вось пра Хільдзінага бацьку я такога, бадай, не сказала б.

– Якога яшчэ Хільдзінага бацьку?

– Чалавека, што служыць у Ліване. Вось ужо сапраўдны круцель. Вельмі можа быць, што ён кантралюе ўвесь свет...

– Калі ты ў бліжэйшы час не пазнаёміш мяне са сваім Альбэрта, то больш да яго не пойдзеш. Я не супакоюся, пакуль не буду ведаць, прынамсі, як ён выглядае.

І тут у галаву Сафіі прыйшла ідэя. Яна паляцела ў свой пакой.

– Ды што з табой робіцца? – крыкнула наўздагон маці.

Сафія хутка вярнулася.

– Зараз я табе пакажу, як ён выглядае. Але абяцай, што тады ты нарэшце ад мяне адчэпішся.

І, махаючы касетай, яна пайшла да відэамагнітафона.

– Ён табе падарыў відэакасету?

– Пра Афіны...

Хутка на экране ўзнікла выява Акропаля. І маці знямела ад здзіўлення, калі Альбэрта звярнуўся непасрэдна да яе дачкі.

Сафія таксама цяпер заўважыла тое, на што першы раз не звярнула ўвагі. На Акропалі было поўна людзей, падзеленых на асобныя турыстычныя групы. У адной групе нехта трымаў шылдачку з надпісам: «Хільда».

Альбэрта хадзіў па Акропалі. Вось ён спусціўся ад уваходнай часткі і ўзышоў на Арэапаг, адкуль апостал Павал прамаўляў да афінянаў. Краху яшчэ пазней ён прадоўжыў аповед, стоячы на старажытнай агоры.

Маці каментавала ўбачанае і пачутае абрывістымі сказамі:

– Неверагодна... гэта і ёсць Альбэрта? Во, зноў ён пра гэтага труса... Але ж... ён сапраўды звяртаецца да цябе, Сафія. А я і не ведала, што Павал бываў у Афінах...

Кадры набліжаліся да таго месца, дзе з руін раптам паўставалі старажытныя Афіны. Сафія ў апошні момант паспела спыніць касету. З Альбэрта маці пазнаёмілася, а вось з Платонам знаёміцца ёй было не абавязкова.

У гасцёўні запанавала цішыня.

– Ну як ён, нічога з выгляду? – паддражніваючы спытала Сафія.

– Як дзіўна! Здымаць сябе ў Афінах на камеру, толькі каб паслаць запіс амаль не знаёмай дзяўчынцы. Калі ён там быў?

– Не ведаю.

– Зрэшты, гэта не самае дзіўнае.

– А што яшчэ?

– Ён вельмі падобны да маёра, які некалі жыў у лясной хатцы.

– Дык, мама, можа, гэта ён і ёсць?

– Але ж яго апошнія гадоў пятнаццаць ніхто не бачыў.

– Можа, ён куды быў пераехаў. У Афіны, напрыклад.

Маці закруціла галавой.

– У сямідзесятых гадах, калі яго бачылі апошні раз, ён быў не маладзейшы за гэтага Альбэрта, якога ты мне паказала. У яго яшчэ прозвішча было нейкае замежнае.

– Кнокс?

– Так, здаецца, Сафія. Здаецца, яго сапраўды звалі Кнокс.

– Ці можа, Кнаг?

– Прызнацца, не памятаю... Але пра якога Кнокса ці Кнага ты, уласна, гаворыш?

– Адзін – Альбэрта, а другі – Хільдзін бацька.

– Усё, хопіць, ты зусім задурыла мне галаву.

– Добра, а паесці ў нас ёсць што-небудзь?

– Разагрэй катлеты.

Пасля апошняй сустрэчы з Альбэрта прайшло роўна два тыдні. Сафія атрымала чарговую віншавальную паштоўку на імя Хільды, а вось ёй самой нягледзячы на блізкі дзень народзінаў ніякіх віншаванняў не прыходзіла.

Аднойчы пасля школы Сафія сама паехала ў стары горад і па-стукалася ў кватэру Альбэрта. Ніхто ёй не адчыніў, але на дзвярах вісела маленькая цыдулка, у якой было напісана:

Вінішую з днём народзінаў, Хільда! Ужо зусім хутка настане паворотны момант. Момант ісціны, дзіця маё! Кожны раз я, думачы пра гэта, ажно заходжуся ад смеху. Натуральна, уся справа ў Бэрклі. Трымайся мацней.

Сафія сарвала цыдулку і, калі выходзіла з пад'езда, кінула яе ў Альбэртаву паштовую скрынку.

Вось табе маеш! Няўжо ён з'ехаў зноў у Афіны? Як ён мог пакінуць як адну з безліччу неадказаных пытанняў?

Калі 14 чэрвеня яна вярнулася са школы, па садзе бегаў Гермес.

Сафія кінулася да яго, а ён – да яе. Яна абняла сабаку так, быццам той мог праліць святло на ўсе таямніцы.

Яна зноў пакінула маці запіску, але гэты раз, апроч іншага, пазначыла і адрас Альбэрта.

Пакуль яны ішлі праз горад, Сафія думала пра заўтрашні дзень. Прычым яе не так займаў уласны дзень народзінаў, бо сапраўднае святкаванне было прызначанае на Купалле. Але ж заўтра быў і дзень народзінаў Хільды. Сафія ні каліва не сумнявалася, што ў гэты дзень здарыцца нешта неверагоднае. Ва ўсякім выпадку, віншаванням з Лівана мусіў настаць канец.

Яны мінулі Стурторге, і калі павярнулі да старога горада, па дарозе ім трапілася дзіцячая пляцоўка. Гермес пабег да адной лаўкі і спыніўся, нібы запрашаючы Сафію сесці.

Сеўшы, яна пачала лашчыць сабаку па рудой шэрсці, пазіраючы яму ў вочы. І раптам Гермес здрыгануўся ўсім целам. Ну ўсё, зараз забрэша, падумала Сафія.

Сабачыя сківіцы сапраўды затрэсліся, але Гермес не рыкнуў і не гаўкнуў – ён разавіў пашчу і сказаў:

– З днём народзінаў, Хільда!

Сафія скамянела. Няўжо гэта сказаў сабака?

Не можа быць, ёй гэта проста прытрызнілася, бо яна ўвесь час думала пра Хільду. Але ў глыбіні душы Сафія была перакананая, што Гермес вымавіў гэтыя словы – густым, басавітым голасам.

Але ўжо ў наступны момант усё стала зноў як раней. Гермес пару разоў дэманстратыўна гаўкнуў – быццам і не гаварыў толькі што чалавечым голасам – і патрухаў далей, да Альбэртавага дома. Перад уваходам у пад’езд Сафія зірнула не неба. Увесь дзень стаяла цудоўнае надвор’е, але цяпер дзе-нідзе лахмаціліся тонкія хмары.

Як толькі Альбэрта адчыніў дзверы, Сафія выпаліла:

– Можаш не казаць мне сваіх ветлівых фразай, дзякуй. Ты сам ведаеш, які ты дурань.

– Што здарылася, дзіця маё?

– Маёр навучыў Гермеса размаўляць.

– Ды ну! Ён ужо дайшоў і да гэтага?

- Уяві сабе.
- І што Гермес сказаў?
- Здагадайся.
- Пэўна, «з днём народзінаў» ці штосьці такое.
- Менавіта!

Альбэрта ўпусціў Сафію ў кватэру. Сёння на ім зноў быў новы касцюм, падобны на той, у якім Альбэрта быў мінулы раз, але без такой безлічы бантаў, брыжоў і стужак.

- Але гэта яшчэ не ўсё, – не сунімалася Сафія.
- Што ты маеш на ўвазе?
- Ты ў сваёй паштовай скрыні знайшоў цыдулку?
- А, гэта! Ды я яе адразу выкінуў.
- Ён, бач ты, заходзіцца ад смеху, калі думае пра Бэрклі. Але што ў гэтым філосафе такога смешнага?

- Пачакай крыху і ўбачыш.
- Але ж ты раскажаш пра яго сёння?
- Так, сёння.

Альбэрта ўтульней уладкаваўся на канапе і сказаў:

- Мінулы раз я пазнаёміў цябе з Дэкартам і Спінозам. Мы ўбачылі, што іх аб'ядноўвала адна важная агульная рыса: абодва былі перакананымі *рацыяналістамі*.

- А рацыяналіст верыць у вялікую ролю розуму.

– Так, рацыяналіст перакананы, што розум – гэта крыніца пазнання. Апроч таго, ён мяркуе, што чалавек мае пэўныя прыроджаныя ідэі, то бок ідэі, якія ўтрымліваюцца ў свядомасці яшчэ да таго, як ён пачаў набываць нейкі досвед. І чым яснейшая такая ідэя ці такое ўяўленне, тым з большаю пэўнасцю яна адпавядае рэчаіснасці. Ты ж памятаеш, што ў Дэкарта было яснае і выразнае ўяўленне пра «дасканалую істоту»? І што, абапіраючыся на гэтае ўяўленне, ён прыйшоў да высновы аб існаванні Бога.

- Не такая ўжо я забывака.

– Падобнае рацыянальнае мысленне было тыповым для філасофіі XVII стагоддзя. Але яно сустракалася і ў эпоху Сярэднявечча, дый Платон з Сакратам прытрымліваліся яго ў сваёй

філасофіі. Але ў XVIII стагоддзі яно пачало сустракаць усё больш бязлітасную крытыку. Усё больш філосафаў меркавала, што, пакуль чалавек не набыў праз свае органы пачуццяў ніякага досведу, у яго свядомасці ўвогуле не існуе нічога. Такі погляд называецца *эмпірызмам*.

– І сёння ты будзеш расказваць пра гэтых эмпірыкаў?

– Паспрабую прынамсі. Самымі знакамітымі эмпірыкамі – або філосафамі досведу – былі Лок, Бэрклі і Юм, усе трое ангельцы. Самымі ўплывовымі рацыяналістамі XVII стагоддзя былі француз Дэкарт, галандзец Спіноза і немец Ляйбніц. Таму мы вылучаем *англійскі эмпірызм і кантынентальны рацыяналізм*.

– Добра, але ты неяк зашмат адразу нагаварыў. Паўтары, калі ласка, што азначае «эмпірызм»?

– Эмпірык лічыць, што ўсе веды пра свет складаюцца з таго, што нясуць нам пачуцці. Класічную фармулёўку эмпірычнага погляду на жыццё даў яшчэ Арыстоцель. Ён сцвярджаў, што «ў свядомасці няма нічога такога, чаго раней не было б у пачуццёвым досведзе». Гэтым самым ён адкрыта крытыкаваў Платона, які меркаваў, што з ідэальнага свету чалавек прыносіць з сабою набор прыроджаных «ідэй». Лок падтрымаў Арыстоцелевы словы, але гэты раз ужыў іх у якасці крытыкі Дэкарта.

– У свядомасці няма нічога такога... чаго раней не было б у пачуццёвым досведзе?

– Так, мы не маем ніякіх прыроджаных ідэй ці ўяўленняў. Пра свет, у якім мы нараджаемся, мы не ведаем абсалютна нічога, пакуль яго не *пабачым*. Калі ж у нас ёсць ідэі ці ўяўленні, якія нельга прывязаць да набытага досведу, то такія ўяўленні – фальшывыя. Калі мы, напрыклад, ужываем словы «Бог», «вечнасць» або «субстанцыя», для нашага розуму яны, па сутнасці, марныя, бо ніхто з нас ніколі не *назіраў* ні Бога, ні вечнасці, ні таго, што філосафы называюць «субстанцыяй». Так пішуцца і некаторыя навуковыя трактаты, якія, калі прыгледзецца, не ўтрымліваюць ніякіх новых ведаў. Нават самая зладжаная філасофская сістэма, якой бы яна ні выглядала пераканаўчай, на справе можа аказацца пустым слова-

блудствам. Філософам XVII–XVIII стагоддзяў засталася ў спадчыну нямала такіх навуковых трактатаў. Цяпер іх трэба было ўсе перагледзець і непатрэбныя ідэі павыкідваць. Такую працу можна, бадай, параўнаць з прамыўкаю золата, калі ў вялікай масе пяску і гліны, толькі зрэдка трапляецца залатая крупінка.

– А такія крупінкі якраз і ўяўляюць сабою сапраўдны досвед?

– Ва ўсякім разе гэта ідэі, якія можна звязаць з чалавечым досведам. І для англійскіх эмпірыкаў было важна перагледзець усе чалавечыя ўяўленні, каб адабраць з іх тыя, якія сапраўдным чалавечым досведам могуць быць падмацаваныя. Але давай усё па парадку.

– Добра!

– Першым эмпірыкам быў *Джон Лок*, які жыў з 1632 па 1704 год. Галоўны яго трактат называўся «Вопыт аб чалавечым разуменні» і выйшаў у 1690 годзе. Лок паспрабаваў у ім даць адказ на два пытанні. Па-першае, адкуль у людзей бяруцца ідэі і ўяўленні. Па-другое, ці можам мы давараць таму, што нам падказваюць пачуцці.

– Неблагая задума!

– Спынімся асобна на кожным пытанні. Лок перакананы, што ўсе нашы ідэі і ўяўленні – гэта адбіткі ўбачанага або пачутага намі. Да ўзнікнення пачуццёвага ўспрымання наша свядомасць уяўляе сабой «*tabula rasa*», або «чыстую дошку».

– Бадай, у перакладзе гэты выраз мне будзе запомніць лягчэй.

– Такім чынам, да таго як у нас узнікаюць пачуцці, наша свядомасць такая ж чыстая і пустая, як школьная дошка да пачатку заняткаў. Лок яшчэ параўноўвае свядомасць з пакоем без мэблі. Але вось мы пачынаем адчуваць навакольны свет. Мы бачым і чуем яго, успрымаем на нюх, на смак і навобмац. І асабліва заўзята гэтым займаюцца малыя дзеці. Такім чынам у чалавека ўзнікаюць, гаворачы словамі Лока, *простыя ідэі*. Але свядомасць не проста назапашвае знешнія адчуванні. Яна не марнуе час, апрацоўваючы простыя ідэі з дапамогаю мыслення, разважання, веры й сумнення, у выніку чаго ў чалавека ўзнікаюць ужо так званыя *рэфлексіўныя ідэі*. Іначай кажучы, Лок адрознівае адчуванне і рэфлексію. Свядомасць, на яго думку, адыгрывае не пасіўную ролю, яна ўвесь час

парадкуе і апрацоўвае ўсе пачуцці, які ў яе паступаюць. І тут трэба быць напaгaтoвe.

– Напaгaтoвe?

– Лок зазначае, што праз органы пачуццяў нам даюцца толькі *простыя адчуванні*. Калі я, напрыклад, ем яблык, я не ўспрымаю «ўвесь яблык» адным пачуццём. Насамрэч у мяне ўзняе цэлы шэраг «простых адчуванняў» – што гэты яблык зялёны, што ён мае свежы пах, што ён сакавіты і кіслы на смак. Толькі з’еўшы шмат «канкрэтных яблыкаў», я пачынаю думаць абагульнена – што я ем не што-небудзь, а менавіта «яблык». Такім чынам, паводле Лока, у нас утвараецца *складанае ўяўленне* пра яблык. Калі мы ў дзяцінстве ўпершыню пакаштавалі яблык, у нас не было пра яго складанага ўяўлення. Мы бачылі нешта зялёнае, мы смакавалі нешта свежае і сакавітае, хрум-хрум... вой, крыху яшчэ й з кіслінкай. З часам мноства такіх пачуццёвых уражанняў мы склалі разам і ўтварылі паняцці – такія, як «яблык», «груша» ці «памяранец». Але ўвесь матэрыял для нашых ведаў пра свет мы здабываем толькі праз органы пачуццяў. Таму ведаў, чыё паходжанне мы не можам прасачыць, пачынаючы ад простых адчуванняў, ёсць ведамі фальшывымі, а значыць, непрыдатнымі для карыстання, і іх трэба адкінуць.

– Мы хоць будзем упэўненыя, што ўсё, што мы бачым, нюхаем і смакуем, сапраўднае.

– І так, і не. І гэта ўжо другое пытанне, на якое Лок спрабуе даць адказ. Перш-наперш ён даказвае, як у нас з’яўляюцца ідэі і ўяўленні. А пасля ён прыступае да пытання пра тое, ці свет сапраўды такі, якім мы яго адчуваем. І тут, Сафія, не ўсё так проста. Але не будзем дужа спяшацца. Гэта, бадай, адзінае, на што сапраўдны філосаф не мае права.

– Маўчу як рыба.

– Лок вылучаў так званыя «першасныя» і «другасныя якасці» рэчаў. І ў гэтым ён збліжаецца з філосафамі-папярэднікамі, у прыватнасці з Дэкартам.

– Патлумач!

– Пад *першаснымі якасцямі* маюцца на ўвазе працягласць цел,

іх вага, форма, рух ці спакой і лік. У дачыненні да такіх якасцяў можна без сумневу сказаць, што органы пачуццяў перадаюць нам сапраўдныя ўласцівасці рэчаў. Але целы маюць і іншыя якасці, якія мы таксама ўспрымаем. Мы называем нешта салодкім ці кіслым, зялёным ці чырвоным, гарачым ці халодным. Такія якасці, якія Лок назваў *другаснымі*, – напрыклад, колер, пах, смак ці гук, – перадаюць не сапраўдныя ўласцівасці рэчаў, а толькі ўздзеянне на нашы органы пачуццяў навакольнай рэальнасці.

– Аднаму смакуе тое, а другому – сёе.

– Вось-вось. Прыйсці да згоды адносна першасных якасцяў – нахштальт вагі ці памеру – зусім не цяжка, бо яны закладзеныя ў саміх рэчах. А вось другасныя – нахштальт смаку ці колеру – розніцца ад жывёлы да жывёлы, ад чалавека да чалавека, бо залежаць ад індывідуальных асаблівасцяў пачуццёвага ўспрымання.

– Напрыклад, для Ёрунь памяранец на смак – як іншым цытрына. Яна звычайна не можа з’есці больш за адну дольку. Ёй, бач ты, кісла. А мне той самы памяранец якраз салодкі і смачны.

– І ніводная з вас не мае рацыі, хоць і ніводная не памыляецца. Вы проста апісваеце, як памяранец уздзеінічае на вашы органы пачуццяў. Тое самае з колерамі. Табе, напрыклад, можа не падабацца нейкае адценне чырвонага. А тут Ёрунь купіла сабе сукенку якраз такога адцення – ты ж не будзеш казаць, што наконт гэтага думаеш. Бо не сукенка брыдкая ці прыгожая, а проста вы пазнаму ўспрымаеце колеры.

– Але ніхто не будзе спрацаца, што памяранец круглы.

– Так, калі твой памяранец круглы, нікому не можа «здацца», што ён мае форму куба. Памяранец можа здацца салодкім ці кіслым, але табе не можа «здацца», што ён важыць восем кіло, калі ў ім усяго дзвесце грамаў. Вядома, ты можаш «палічыць», што ён важыць некалькі кілаграмаў, але тады скажучь, што ты звалілася з месяца. Нават калі некалькі чалавек гадаюць, колькі што важыць, сярод іх адзін заўсёды бліжэй да праўды, чым усе астатнія. Тое самае з лікам. У бутэльцы або 986 гарошын, або не. І тое самае з рухам. Аўтамабіль або едзе, або стаіць на месцы.

– Ясна.

– Такім чынам, у тым, што тычыцца «працяглай рэчаіснасці», Лок згаджаецца з Дэкартам, які заўважаў, што некаторыя якасці целаў чалавек здольны спазнаць розумам.

– Нічога дзіўнага.

– Лок быў адкрыты так званаму інтуітыўнаму, або «дэманстра-тыўнаму», спазнанню рэчаіснасці, і ў іншых сферах. Ён лічыў, напрыклад, што некаторыя асноўныя этычныя нормы дзейнічаюць аднолькава для ўсіх. Ён адстойваў *ідэю натуральнага права*, што ёсць тыповая рысай рацыяналізму. Гэтаксама, падобна рацыяналістам, Лок меркаваў, што ідэя існавання Бога падказваецца чалавеку ягоным розумам.

– І, напэўна, ён меў рацыю.

– У чым?

– У тым, што Бог існуе.

– Можа і так. Але для яго гэта не пытанне веры або няверы ў Бога. На яго думку, крыніца спазнання чалавекам Бога ляжыць у розуме. А якраз так меркавалі і рацыяналісты. Дадам яшчэ, што ён адстойваў свабоду веравызнання і талерантнасць. Акрамя таго, ён выказваўся за роўнасць палоў. Ён сцвярджаў, што падпарадкаванасць жанчыны мужчынскай волі створана чалавекам, а таму людзі самі і могуць змяніць такое становішча.

– Тут я цалкам згодная.

– Лок стаў першым філосафам Новага часу, які звярнуўся да праблемы сацыяльнай няроўнасці між паламі. Ён вельмі паўплываў на свайго цёзку *Джона Сцюарта Міля*, які адыграў вялікую ролю ва ўсталявання роўнасці паміж мужчынамі і жанчынамі. Лок увогуле адзін з першых выказаў шэраг ліберальных ідэй, якія былі потым падхопленыя французскімі асветнікамі ў XVIII стагоддзі. Ён, напрыклад, першы прапанаваў увесці такія грамадскі парадак, які мы называем сёння *прынцыпам падзелу ўлады*.

– Гэта калі ўлада ў краіне падзяляецца паміж некалькімі інстытуцыямі.

– Можа, ты нават памятаеш, паміж якімі?

– Паміж нацыянальным сходам (які ўвасабляе заканадаўчую ўладу), судамі (якія вяршаць уладу судовую) і ўрадам (якому належыць улада выканаўчая).

– Такі падзел на тры ўладныя галіны быў прапанаваны пазней французскім філосафам эпохі Асветніцтва *Мантэск'е*. Што да Лока, то ён перадусім падкрэсліваў неабходнасць размежавання заканадаўчай і выканаўчай уладаў, як сродку, які дазваляе ўнікнуць тыраніі. Лок жыў у часы праўлення караля Людовіка XIV, які трымаў усю ўладу ў сваіх руках. «Дзяржава – гэта я», – казаў ён. Ён быў самаўладным манархам. Сёння мы назвалі б яго праўленне «бяспраўем». Каб дзяржавы была прававой, законы, на думку Лока, павінны стварацца прадстаўнікамі народа, а іх выкананне – даручацца каралю ці ўраду.

ЮМ

... аддайце яе агню ...

Альбэрта сядзеў моўчкі, апусціўшы вочы на стол. Пасля раптам павярнуў галаву і зірнуў за вакно.

– Хмары збіраюцца, – заўважыла Сафія.

– Так, і парыць.

– Дык ты зараз раскажаш пра Бэрклі?

– Ён быў другім англійскім эмпірыкам. Але шмат у якіх аспектах ён не паходзіў на іншых, таму давай спачатку разгледзім погляды *Дэвіда Юма*, які жыў з 1711 па 1776 год. Яго ідэі набылі найбольшае значэнне сярод усіх эмпірыкаў. Немалаважна і тое, што яны шмат у чым паўплывалі на філасофію яшчэ аднаго вялікага мысляра – Імануэля Канта.

– А тое, што мне больш хочацца пачуць пра Бэрклі, – гэта не важна?

– Не, гэта не важна. Юм вырас у Шатландыі, непадалёк ад Эдынбурга, яго бацькі хацелі, каб ён вывучыўся на юрыста, але ён заявіў, што «яго душа не горнецца ні да чаго іншага, апроч філасофіі і спазнання». Ён быў сучаснікам такіх вялікіх французскіх мысляроў эпохі Асветніцтва, як *Вальтэр* і *Русо*, шмат падарожнічаў па Еўропе, але пад канец жыцця зноў асеў у Эдынбургу. Найважнейшы твор Юма, «Трактат аб чалавечай прыродзе», выйшаў, калі яму было 28 гадоў. Але ідэя кнігі, па яго словах, узнікла ў яго, калі яму было ўсяго пятнаццаць.

– Выходзіць, мне трэба падбавіць спрыту.

– Галоўнае, што ты ўжо абрала правільную дарогу.

– Але калі мне давядзецца калі-небудзь стварыць сваю ўласную філасофію, яна будзе зусім не такая, як тыя, пра якія ты мне дагэтуль распавядаў.

– Табе нечага ў іх не хапае?

– Па-першае, усе філосафы, пра якіх ты казаў, былі мужчыны. А мужчыны, як вядома, жывуць у сваім адасобленым свеце. А мне больш даспадобы рэальны свет. З кветкамі, жывёламі, дзецьмі, якія нараджаюцца і растуць. Твае філосафы толькі і гавораць пра нейкага «чалавека», вось і цяпер – зноў трактат пра «чалавечую прыроду». І ў мяне такое ўражанне, што гэты «чалавек» – мужчына сярэдняга веку. А жыццё, паміж іншым, пачынаецца з цяжарнасці і народзінаў. Па мне, дык ва ўсёй гэтай філасофіі надта мала пляюшак і дзіцячага крыку. А можа, у ёй таксама мала й кахання з сяброўствам.

– Безумоўна, ты маеш рацыю. Але, можа быць, якраз Юм і быў тым філосафам, які думаў трошкі іначай. Ён, як ніхто, прыглядаўся да паўсядзённага жыцця. Акрамя таго, мне здаецца, што Юм добра разумеў, як успрымаюць рэчаіснасць дзеці, то бок новыя грамадзяне свету.

– Тады расказвай.

– Будучы эмпірыкам, Юм лічыў за свой абавязак разабрацца ва ўсіх цьмяных паняццях і нагрувашчаннях думкі, створаных гэтымі, як ты кажаш, *маімі* філосафамі. А на той час назбіраліся цэлыя горы пісьмовых і вусных выказванняў сярэднявечных мысляроў і рацыяналістаў XVII стагоддзя. Юм хацеў вярнуцца да непасрэднага адчування чалавекам свету. «Ніякая філасофія не можа вывесці нас за межы паўсядзённага досведу або даць нейкія іншыя правілы паводзінаў, чым тыя, да якіх мы прыходзім у выніку разважання над паўсядзённым жыццём», – казаў ён.

– Пакуль што гучыць прывабліва. Можа, дасі які прыклад?

– У часы Юма людзі верылі ў анёлаў. Анёл – гэта чалавек з крыламі. Ты, Сафія, калі-небудзь бачыла такую істоту?

– Не.

– А чалавека ты бачыла?

- Не задавай дурных пытанняў.
- Ты ж, напэўна, бачыла і крылы?
- Ясная рэч, але ж не ў чалавека.

– Юм меркаваў, што анёл – гэта «складанае паняцце». Ён утварэцца з двух розных досведаў, якія ў рэчаіснасці існуюць кожны паасобку, але спалучыліся разам у чалавечай фантазіі. Іначай кажучы, такое ўяўленне – фальшывае, і яго трэба адкінуць за непатрэбнасцю. Такім самым чынам нам трэба ачысціць не толькі свае ўяўленні і думкі, але і кніжныя паліцы. Наконт гэтага Юм казаў так: «Беручы ў рукі кнігу, спытайма ў сябе, ці ўтрымлівае яна абстрактныя развагі пра памеры ці лікі? Не. Ці ўтрымлівае яна заснаваныя на досведзе развагі пра падзеі і быццё? Не. Тады аддайце яе агню, бо вы не знойдзеце ў ёй нічога, апроч словаблудства і фантазмагорыі».

– Жорстка.

– Але свет нікуды не дзеўся, Сафія! Наадварот, ён зрабіўся толькі больш, чым раней, выразным і яркім. Юм імкнуўся назад да дзіцячага ўспрымання свету, калі свядомасць яшчэ не абцяжараная чужымі думкамі, развагамі і высновамі. Ці не ты сама казалася, што большасць вядомых табе філосафаў жылі ў сваім адасобленым свеце, тым часам як цябе больш цікавіць свет рэальны?

– Нешта такое казалася, так.

– Юм мог сказаць тое самае. Але давай разгледзім яго разважанні больш падрабязна.

– Я пакуль не спяшаюся.

– Перадусім Юм зазначае, што чалавек мае два віды ўяўленняў: *уражанні* і *ідэі*. Пад уражаннямі ён разумее непасрэднае ўспрымання навакольнай рэальнасці органамі пачуццяў. Пад ідэямі – успаміны пра такія ўражанні.

– Дай, калі ласка, прыклады.

– Калі ты абпячэшся аб гарачую печ, у цябе ўзнікае непасрэднае «ўражанне». Пазней ты ўспамінаеш, як раней абпяклася. Гэты ўспамін Юм і называе «ідэяй». Розніца ў тым, што само «ўражанне» будзе мацнейшым і жывейшым за ўспамін пра яго. Можна сказаць і так: пачуццёвае ўспрымання – гэта арыгінал, а ідэя, або ўспамін

пра гэтае пачуццёвае ўспрыманне, – гэта бляклая копія. Бо менавіта «ўражанне» ёсць непасрэднай прычынай «ідэі», якая захоўваецца ў свядомасці.

– Пакуль, здаецца, усё ясна.

– Далей Юм заўважае, што «ўражанні» і «ідэі» могуць быць *простымі* і *складанымі*. Памятаеш, разглядаючы думкі Лока, мы казалі пра яблык? Дык вось, непасрэднае ўспрыманне яблыка – гэта «складанае ўражанне». А ўяўленне пра яблык у нашай свядомасці – гэта «складаная ідэя».

– Прабач, што перапыняю, але хіба гэта вельмі важна?

– Ці важна гэта? Так, вельмі. Нават калі філосафы займаліся праблемамі, якія табе здаюцца штучнымі, не варта адмахвацца ад іх разважанняў. Юм яўна пагадзіўся б з Дэкартам у тым, што тычыцца неабходнасці будаваць сваё бачанне свету ад самага пачатку.

– Ну, добра.

– Юм сцвярджаў, што часам мы злучаем «ідэі», якія ў рэальным свеце існуюць паасобку. Такім чынам утвараюцца фальшывыя ідэі і ўяўленні, якія не адпавядаюць рэальнасці. Мы раней ужо згадвалі анёлаў, а перад тым казалі пра «кракаланоў». Яшчэ адным прыкладам можа быць Пегас, конь з крыламі. Ва ўсіх гэтых выпадках мы бачым, як свядомасць, так бы мовіць, выцінае і склейвае разам розныя ўражанні. Ад аднаго бярэ крылы, ад другога – каня. Абедзве гэтыя часткі былі некалі ўспрынятыя нашымі пачуццямі і ўведзеныя ў тэатр свядомасці як сапраўдныя «ўражанні». Свядомасць нічога не выдумляе на голым месцы. Яна можа толькі выцінаць і склейваць у яе ўнесенае, такім чынам будуючы фальшывыя ідэі або ўяўленні.

– Зразумела. Цяпер я разумею, чаму гэта важна.

– Вось і добра. Адным словам, Юм хацеў даследаваць кожнае ўяўленне, каб паглядзець, ці не было яно ўтворанае такім спосабам, які не адпавядае рэальнасці. Ён ставіць пытанне: якія ўражанні спарадзілі гэтае ўяўленне? А каб адказаць на яго, яму трэба перадусім высветліць, з якіх простых ідэй было ўтворанае складанае паняцце. Так у яго ўзнікае крытычны метада для аналізу чалаве-

чых уяўленняў, з дапамогай якога можна навесці парадак у нашых паняццях і думках.

– Можа, таксама праілюструеш на парачцы прыкладаў?

– У часы Юма многія ясна ўяўлялі сабе «нябёсы», або «Новы Ерусалім». Ты, напэўна, памятаеш, што, на думку Дэкарта, «яснасць і выразнасць» уяўленняў самі па сабе ёсць гарантыяй таго, што гэтыя ўяўленні адпавядаюць нечаму праўдзіваму і рэальнаму.

– Я ж казалі: не такая ўжо я забывака.

– Ніхто, бадай, не будзе спрачацца, што «нябёсы» – уяўленне дужа складанае. Узяць хоць бы некаторыя яго складнікі: там ёсць і «перлавая брама», і «вуліцы з чыстага золата», і процьма «анёлаў»... Але гэтыя складнікі, у сваю чаргу, можна раскласці на прасцейшыя часткі, бо і «перлавая брама», і «вуліцы з чыстага золата», і «анёлы» – таксама складаныя ўяўленні. Толькі калі мы канстатуем, што дайшлі да самых простых уяўленняў, з якіх утворанае наша складанае ўяўленне пра нябёсы, – такіх як «перліна», «брама», «вуліца», «золата», «істота ў белым адзенні», «крылы», – толькі тады мы зможам спытаць у сябе, ці мелі мы некалі адпаведныя ім «простыя ўражанні».

– А мы іх мелі. Толькі пасля павыціналі і паклеілі з гэтых «простых уражанняў» уяўную карцінку.

– Правільна. Бо як чалавек робіць такія творы выяўленчага мастацтва, як выцінанкі ці аплікацыі? Ён якраз арудзе нажніцамі і кле-ем. Аднак Юм падкрэслівае, што ўсякі матэрыял, якім мы карыста-емся, ствараючы ўяўныя карцінкі, павінен быў папярэдне трапіць у нашу свядомасць у выглядзе «простых уражанняў». Хто ніколі не бачыў золата, не здолее ўявіць сабе вуліцу з чыстага золата.

– Разумна, нічога не скажаш. А што ж тады Дэкарт, які меў яснае і выразнае ўяўленне пра Бога?

– Юм і на гэта дае адказ. Дапусцім, мы ўяўляем сабе Бога як бязмежна «мудрую, дабрадзейную і дасканалую істоту». Іначай кажу-чы, мы маем «складаную ідэю», якая ў сябе ўключае нешта бязмежна мудрае, дабрадзейнае і дасканалае. Калі мы ніколі не сутыкаліся з мудрасцю, дабрадзейнасцю і дасканаласцю, у нас ніколі не магло б

узнiкнучъ такога паняцця аб Богу. Магчыма, у наша паняцце аб Богу ўваходзіць таксама, што ён «строгі, але справядлівы бацька», то бок яно складаецца з простых ідэяў «строгі», «справядлівы» і «бацька». Многія крытыкі рэлігіі, якія жылі пасля Юма, якраз зазначалі, што мы ўяўляем Бога так, як у маленстве ўяўлялі свайго бацьку. На іх думку, уяўленне пра аднаго бацьку спарадзіла ўяўленне пра «бацьку на небе».

– Можа быць. Але мне заўсёды было цяжка згадзіцца з тым, што Бог – гэта абавязкова мужчына, бо мама часам замест «Бог» кажа «Божанька», а гэта можна зразумець і ў жаночым родзе.

– Словам, Юм распачаў барацьбу з усімі ідэямі і ўяўленнямі, якія не могуць быць зведзеныя да адпаведных пачуццёвых уражанняў. Як ён сам казаў: «Маё жаданне – зняпраўдзіць бессэнсоўныя ідэі, якія дагэтуль тлумілі метафізічнае мысленне і ганьбілі яго». Але ў паўсядзённым жыцці мы часцяком ужываем складаныя паняцці, не задумваючыся, ці адпавядаюць яны рэальнасці. Гэта тычыцца, напрыклад, нашых уяўленняў пра Я, або сутнасць асобы. А якраз гэтае ўяўленне было асноваю ці не ўсёй філасофіі Дэкарта. Якраз яно было тым ясным і выразным уяўленнем, на якім ён выбудаваў свой светапогляд.

– Спадзяюся, Юм не спрабаваў аспрэчваць, што я – гэта я. Інакш, ён быў яшчэ адным балбатуном.

– Сафія, мне б хацелася, каб з гэтага курса філасофіі ты засвоіла адно – не трэба спяшацца з высновамі.

– Добра, кажы далей.

– Не, бо далей ты сама можаш выкарыстаць метады Юма і прааналізаваць тое, што ты называеш сваім Я.

– Тады мне трэба спачатку разабрацца, якое гэта ўяўленне – простае ці складанае.

– І што ў цябе атрымаецца?

– Трэба прызнаць, што маё ўяўленне пра сябе даволі складанае. Я, напрыклад, даволі наравістая. Мне цяжка адважыцца нешта зрабіць. Акрамя таго, я магу аднаго і таго самага чалавека і любіць, і не любіць.

– Значыць, тваё ўяўленне пра сябе – «складаная ідэя».

– Так. Цяпер мне трэба паглядзець, ці ёсць у мяне адпаведнае «складанае ўражанне» ад сябе, на якім грунтуецца гэта ідэя. У мяне ж яно ёсць? Яно ж было ўвесь час?

– А чаму так нерашуча?

– Я ўвесь час змяняюся. Сёння я не такая, якой была ў чатыры гады. Настрой і погляды на саму сябе мяняюцца ў мяне вельмі хутка. Часам я раптам адчуваю сама сябе «другім чалавекам».

– Выходзіць, што наша ўяўленне пра нязменнасць саміх сябе – фальшывае. Уяўленне пра сваё Я – гэта насамрэч доўгі ланцуг простых уражанняў, якія ты ніколі не атрымліваеш адначасова. Гаворачы словамі Юма, гэта «нішто іншае, як чарада ці нізка ўспрыняццяў, якія з неверагоднай хуткасцю ідуць адно за адным, увесь час змяняюцца і рухаюцца». А свядомасць – гэта «адмысловы тэатр, дзе розныя ўспрыняцці выходзяць адно за адным на сцэну, каб паказаць сябе, сыходзяць і выходзяць зноў, мільгаюць і перамешваюцца між сабою ў бясконцай колькасці сцэн і дзеяў». Юм меў на ўвазе, што па-за такімі ўспрыняццямі і настроймі, якія прыходзяць і сыходзяць, у нас няма ніякай прыхаванай «асобы». Гэта як глядзець на экране фільм: з прычыны, што кадры хутка змяняюць адзін другі, нам і ў голаў не прыйдзе, што фільм складаецца з паасобных карцінак. Але ў рэальнасці кадры паміж сабой не звязаныя. Па вялікім рахунку, фільм – гэта сума імгненняў.

– Добра, я згодная.

– Выходзіць, ты адмаўляешся ад уяўлення пра нязменную сутнасць чалавечага «я»?

– Выходзіць так.

– А толькі што ты думала зусім іначай! Трэба, хіба, дадаць, што такі спосаб аналізу чалавечай свядомасці і адмаўленне нязменнасці чалавечай асобы былі ўпершыню прапанаваныя амаль за 2500 гадоў да Юма ў зусім іншым кутку планеты.

– І кім гэта?

– Будам. Нават неяк не па сабе робіцца ад такога падабенства. Буда глядзеў на жыццё як на безупынную чараду разумовых

і фізічных працэсаў, якія ўвесь час змяняюць чалавека. Немаўля – не тое самае, што дарослы чалавек, а я сённяшні не такі самы, якім быў учора. Ні пра што я не магу сказаць «гэта маё», казаў Буда, і ні пра што я не магу сказаць «гэта я». Іншымі словамі, ніякага Я, або нязменнай асобы, няма.

– Так, неверагодна падобна да Юма.

– У працяг ідэі аб нязменным Я многія рацыяналісты лічылі само сабою зразумелым, што чалавек мае несмяротную душу.

– Але гэта таксама фальшывае ўяўленне?

– Ва ўсякім разе паводле Юма і Буды. Ведаеш, што сказаў Буда сваім вучням перад сваёй смерцю?

– Не, адкуль мне ведаць?

– «Усё, што складанае, – нетрывалае». Юм, бадай, мог сказаць тое самае. І Дэмакрыт таксама. Нам, прынамсі, вядома, што Юм абвяргаў усякія доказы несмяротнасці души або існавання Бога. Гэта не азначае, што ён выключаў адно і другое, але ён лічыў спробы спасцігнуць сутнасць рэлігіі з дапамогай чалавечага розуму рацыяналістычнай лухтой. Юм не быў вернікам, але і атэістам яго назваць было нельга. Ён быў так званым *агностыкам*.

– А гэта хто такі?

– Агностык – той, хто не ведае, ёсць Бог ці яго няма. Адночы да Юма, які ўжо паміраў, завітаў сябар, які спытаў, ці сапраўды той верыць, што пасля смерці няма ніякага жыцця. На гэта Юм нібыта адказаў так: «Бывае, што і вугаль, кінуты ў печ, не бярэцца агнём».

– Вось як...

– Такі адказ цалкам адпавядаў яго безумоўнай свабодзе ад забабонаў. Юм прызнаваў толькі тое, пра што сведчыў пачуццёвы досвед. Усе астатнія магчымасці ён пакідаў адкрытымі. Ён не адмаўляў ні веры ў хрысціянства, ні веры ў чуды. Але як у першым, так і ў другім выпадку гаворка ідзе пра *веру*, а не пра веды ці разуменне. Можна сказаць, што сваёю філасофіяй Юм разарваў усякія сувязі паміж вераю і навукай.

– Ты сказаў, што ён не адмаўляў чудаў.

– Але гэта зусім не азначае, што ён верыў у чуды, хутчэй наадва-

рот. Ён адзначаў, што людзі маюць вялікую патрэбу верыць у тое, што мы сёння назвалі б, напэўна, «звышнатуральнымі з’явамі». Дзіўна толькі адно: усе цуды, пра якія ходзяць чуткі між тымі, хто ў іх верыць, адбываліся або недзе вельмі далёка, або калісьці вельмі даўно. Юм не верыць у цуды хоць бы таму, што сам не меў такога досведу. Аднак яго досвед таксама не ёсць доказ таго, што цуды немагчымыя.

– Бадай, тут табе давядзецца крыху патлумачыць.

– Усякі цуд, на думку Юма, – гэта парушэнне законаў прыроды. Але недарэчна сцвярджаць, быццам мы *на сваім досведзе* выпрабавваем законы прыроды. З досведу нам вядома, што калі мы кідаем камень, ён падае на зямлю. Але калі б камень на зямлю *не ўпаў*, тады ў нас быў бы іншы досвед.

– Тады я сказала б, што гэта цуд... або нешта звышнатуральнае.

– Выходзіць, ты верыш у існаванне дзвюх прыродаў – натуральнай і «звышнатуральнай». Ты часам не надумала вярнуцца да рацыяналістычнага пералівання з пустога ў парожняе?

– Можа быць, але я веру, што кожны раз, калі мы кідаем камень, ён падае на зямлю.

– А чаму?

– Не, ну ты ўжо чапляешся.

– Я не чапляюся, Сафія. Філософ заўсёды парупіцца паставіць пытанне. Магчыма, мы закранаем тут самы значны тэзіс у філасофіі Юма. Ты вось скажы, чаму ты такая ўпэўненая, што камень заўсёды ўпадзе на зямлю?

– Я шмат разоў гэта бачыла, таму і ўпэўненая.

– Юм сказаў бы, што ты на сваім досведзе шмат разоў пераконвалася, што камень падае на зямлю. Але ты са свайго досведу не можаш быць перакананая, што ён будзе падаць на зямлю *заўжды*. Прынята тлумачыць падзенне каменя дзеяннем «закона прыцягнення». Але мы самі не бачылі такога закона. Мы бачылі толькі падзенне розных рэчаў.

– А гэта не тое самае?

– Не зусім. Выходзіць, ты верыш, што камень упадзе на зямлю,

таму што бачыла гэта шмат разоў. Якраз на гэтым Юм засяроджвае сваю ўвагу. Ты настолькі звыкнулася з паўтарэннем адной і той самай з'явы, што кожны раз, калі кідаеш камень, ты чакаеш, што яна зноў адбудзецца. Так узнікаюць уяўленні пра «непарушныя законы прыроды».

– Ён што, сапраўды думаў, што камень можа і не ўпасці на зямлю?

– Юм быў не менш за цябе ўпэўнены, што камень упадзе на зямлю кожны раз, калі яго кінуць. Аднак Юм заўважае, што са свайго досведу ён не ведае, *чаму* камень гэта робіць.

– А ці не аддаляемся мы зноў ад дзіцяй і кветак?

– Не, наадварот. Ты нават можаш карыстацца дзецымі як Юмавымі сведкамі праўды. Хто, па-твойму, болей здзівіўся б, пабачыўшы, што камень пару гадзін нерухома вісіць над зямлёй, – ты ці аднагадовае немаўля?

– Я здзіўлюся больш.

– А чаму, Сафія?

– Думаю, таму што я ведаю лепш за дзіця, што гэта супярэчыць законам прыроды.

– А чаму дзіця не ведае, што гэта супярэчыць законам прыроды?

– Таму што яно пакуль не знаёмае з прыродай.

– Або таму што прырода яшчэ не паспела зрабіцца для яго *звычайнай*.

– Я разумею, што ты хочаш сказаць. Юм хацеў, каб людзі болей пільна ставіліся да свайго пачуццёвага досведу.

– Тады вось табе яшчэ заданне: калі б ты і малое дзіця назіралі, як вялікі фокуснік прымушае рэчы лётаць у паветры, то каму з вас ад такога відовішча было б весялей?

– Думаю, мне.

– А чаму?

– Таму што я разумела б, як гэта ўсё неверагодна.

– Вось. А малому глядзець на парушэнне законаў прыроды, пакуль яно гэтых законаў не ведае, радасці мала.

– Ну, бадай, так.

– Мы падышлі да самага галоўнага ў Юмавай філасофіі досведу. Ён дадаў бы, што дзіця пакуль яшчэ не зрабілася нявольнікам звычкі. А значыць, з вас дваіх малое – свабоднейшае ад забабонаў. Хіба ў такім разе дзіця не ёсць найвялікшым філосафам? У яго няма ніякіх прадуманых думак. А гэта, мая мілая Сафія, найпершая вартасць філасофіі. Дзіця ўспрымае свет такім, які ён ёсць, не дадаючы да яго нічога, апроч таго, што ад яго атрымлівае праз пачуцці.

– Мне, калі я адчуваю ў сабе прадуманасць, бывае кожны раз сорамна.

– Калі Юм піша пра ўладу звычкі, ён асабліваю ўвагу надае «закону прычыннасці». Згодна з гэтым законам, усё, што адбываецца, мусіць мець прычыну. Для прыкладу Юм бярэ два бильярдныя шары. Калі ты ўдарыш чорным шарам па белым, які дагэтуль ляжаў у спакоі, што адбудзецца з белым шарам?

– Калі чорны шар ударыць па белым, белы шар пакоціцца.

– Правільна, а чаму?

– Таму што яго стукнуў чорны шар.

– У гэтым выпадку звычайна кажуць, што штуршок чорнага шара стаў *прычынай* руху белага шара. Але не будзем забываць, што цяпер мы маем права сцвярджаць толькі тое, што ведаем з уласнага досведу.

– А я, дарэчы, маю такі досвед. У сутарэнні ў Ёрунь стаіць бильярдны стол.

– Юм скажа, што ты ведаеш толькі, што чорны шар стукнуў па белым, пасля чаго белы шар пачаў каціцца па сталае. Але саму прычыну, чаму белы шар пачаў рухацца, ты не ведаеш. Ты ведаеш, што другая падзея змяніла ў часе першую, але табе не вядома, што другая падзея адбываецца *праз* першую.

– А ці не занадта ўсё гэта ўедліва?

– Не, гэта важна. Юм падкрэслівае, што чаканне ўстойлівай прычыннай паслядоўнасці закладзена не ў саміх целах, а ў нашай свядомасці. А, як мы бачылі, чаканне звязана са звычайнай. Згадайма зноў малое дзіця, якое і вокам не маргнула б, убачыўшы, як адзін

шар стукнуў у другі і абодва засталіся на месцы. Гаворачы аб «законах прыроды» ці аб «прычыне й наступстве», мы, насамрэч, гаворым аб тым, што стасуецца не так з розумам, як са звычайкай. Законы прыроды не могуць ні адпавядаць розуму, ні яму прэрэчыць – яны проста ёсць. Такім чынам, чаканне, што белы шар пасля сутыкнення з чорным пачне абавязкова рухацца, не ёсць прыроджаным. Мы ўвогуле нараджаемся без ніякіх чаканняў, якім свету належыць быць ці як рэчы павінны сябе паводзіць. Мы проста паступова спазнаем яго такім, які ён ёсць.

– Мне зноў здаецца, што гэта не так важна.

– Гэта робіцца важным, калі нашы чаканні прымушаюць нас рабіць паспешлівыя высновы. Юм не адмаўляў існавання «законаў прыроды», але, казаў ён, з той прычыны, што нам не дадзена непасрэдна ўспрымаць самі гэтыя законы, мы часам робім занадта паспешлівыя высновы.

– Прывядзі некалькі прыкладаў, калі ласка.

– Калі я бачу вялікі табун гнядых коней, гэта не значыць, што ўсе коні гнядыя.

– Тут ты, бадай, маеш рацыю.

– І нават калі я за ўсё жыццё не бачыў ніводнай белай вароны, гэта не значыць, што белых варон не існуе. Як для філосафа, так і для навукоўца важна не адмятаць магчымасці існавання белай вароны. Можна сказаць, што пошукі «той самай белай вароны» і ёсць адной з галоўных задач навукі.

– Разумею.

– Што да адносінаў паміж прычынай і наступствам, то, бадай, многія лічаць маланку прычынай грому, бо грымоты заўсёды чуюцца ўслед за маланкай. Гэта прыклад таго ж кшталту, што і з бильярднымі шарамі. Але ці сапраўды маланка выклікае гrom?

– Не зусім. Па сутнасці, і бліскае, і грыміць адначасова.

– Бо маланка, як і гrom выклікаюцца электрычным разрадам. Нават калі мы заўсёды чуем грымоты пасля маланкі, гэта не значыць, што маланка ёсць прычынай грому. Насамрэч, існуе трэці фактар, які спараджае абедзве гэтыя з’явы.

– Зразумела.

– Эмпірык ХХ стагоддзя *Бэртран Расэл* прыводзіў больш гра-тэскавы прыклад. Кураня, якое кожны дзень атрымлівае корм пас-ля таго, як птушнік прыходзіць на птушыны двор, урэшце робіць выснову пра ўзаемасувязь паміж прыходам птушніка і наяўнасцю корму ў кармушцы.

– Але аднойчы кураняці корму не даюць?

– Аднойчы птушнік прыходзіць і скручвае кураняці галаву.

– Фэ, як гідка!

– Паўтарэнне пэўнай паслядоўнасці падзей у часе яшчэ не азна-чае наяўнасці паміж імі «прычыннай сувязі». І адна з галоўных за-дач філасофіі – засцерагчы людзей ад паспешлівых высноваў. Бо паспешлівасць у высновах якраз і спараджае шматлікія забабоны.

– Чаму?

– Табе перабягае дарогу чорная котка. Неўзабаве ты падаеш і ла-маеш руку. Але гэта не значыць, што паміж гэтымі дзвюма падзеямі існуе прычынная сувязь. Тым больш важна пазбягаць паспешлівых высноваў у навуковых даследаваннях. Хоць многім лепшае пасля прыняцця пэўных лекаў, гэта яшчэ не значыць, што гэтыя лекі і паспрыялі выздараўленню. Вось чаму важна мець вялікую кан-трольную групу, у якой людзі будуць думаць, што ім даюць тыя самыя лекі, хоць насамрэч яны будуць прымаць проста распушча-ную ў вадзе муку. Калі і гэтыя людзі пойдучь на папраўку, значыць, мусіў быць нейкі трэці фактар, які дазволіў ім ачуняць, – напры-клад, вера, што лекі дзейнічаюць.

– Здаецца, я пачынаю разумець, што такое эмпірызм.

– У пытаннях этыкі і маралі Юм таксама выступаў супраць рацыяналістычнага мыслення. Рацыяналісты лічылі, што здоль-насць адрозніваць дабро і зло закладзена ў чалавечым розуме. Так званую ідэю натуральнага права мы ўжо сустракалі ў многіх філосафаў ад Сакрата да Лока. А вось на думку Юма, нашы выказванні і ўчынкі вызначаюцца зусім не розумам.

– А чым тады?

– *Пачуццямі*. Калі ты вырашаеш дапамагчы камусьці, хто мае

ў дапамозе патрэбу, цябе падштурхоўваюць да гэтага пачуцці, а не твой розум.

– А што, калі я не буду дапамагаць?

– Гэта таксама будзе залежаць ад тваіх пачуццяў. Рашэнне адмовіць у дапамозе само па сабе нельга назваць разумным ці неразумным, але пачуццё яно можа пакінуць паскуднае.

– Пэўная мяжа быць павінна. Кожны ведае, што забіваць нельга.

– На думку Юма, усе людзі жадаюць іншым дабра. Іначай кажучы, у нас закладзена здольнасць да спагады і спачування. Але гэта не мае ніякага дачынення да розуму.

– Не ўпэўненая, што магу з табой пагадзіцца.

– Часам, Сафія, бывае разумна прыбраць са сваёй дарогі пэўнага чалавека. Калі ты хочаш дасягнуць нечага, гэта можа аказацца даволі эфектыўным.

– Не, ведаеш што, тут я зусім не згодная!

– Тады, можа, ты патлумачыш, чаму нельга забіць таго, хто табе перашкаджае?

– Іншы чалавек таксама хоча жыць, таму яго нельга забіваць.

– Ты лічыш, што твой аргумент лагічны?

– Не ведаю.

– Ты перайшла ад канстатацыйнага меркавання – «іншы чалавек таксама хоча жыць» – да так званага мадальнага, або дырэктыўнага, меркавання – «таму яго нельга забіваць». З пункту погляду логікі гэта нонсэнс. Гэта ўсё адно што сказаць: «многія ўхіляюцца ад падаткаў, таму я таксама не абавязаная плаціць усе падаткі». Юм заўважаў, што ніколі нельга рабіць выснову, пераходзячы ад канстатацыі да дырэктывы, то бок ад меркавання «ёсць» да меркавання «трэба». Хоць якраз такая практыка вельмі пашыраная, асабліва ў газетных артыкулах, партыйных праграмах і ўрадавых прамовах. Прывесці прыклад?

– Давай.

– «Усё больш людзей хоча падарожнічаць самалётамі. Таму трэба будаваць больш аэрадромаў». Як ты лічыш, такая выснова правільная?

– Не, лухта. Трэба ж думаць таксама пра навакольнае асяроддзе. Па-мойму, лепш развіваць чыгунку.

– Або такое: «Павелічэнне здабычы нафты падвысіць узровень дабрабыту ў краіне на 10%. Таму трэба неадкладна распрацоўваць новыя нафтавыя радовішчы».

– Глупства. У гэтым выпадку таксама лепш паклапаціцца пра навакольнае асяроддзе. А ўзровень дабрабыту ў Нарвегіі, дарэчы, і так даволі высокі.

– А яшчэ, бывае, можна пачуць нешта такога кшталту: «Гэты закон прыняты стортынгам, таму ўсе грамадзяне павінны яго выконваць». Але нярэдка ўнутраныя перакананні чалавека настройваюць яго супраць выканання такіх «прынятых законаў».

– Разумею.

– Такім чынам, мы прыйшлі да высновы, што з дапамогаю розуму немагчыма абгрунтаваць, як нам сябе паводзіць. Адказныя паводзіны – гэта праява не розуму, а пачуццяў, то бок жадання рабіць дабро іншым. «Розумам чалавек хутчэй пагодзіцца з разбурэннем цэлага свету, чым з адной драпінай на сваім пальцы», – пісаў Юм.

– Брыдкае выказванне.

– Займацца круцельствам, гуляючы ў карты, яшчэ болей брыдка. Ты, мусіць, ведаеш, што нацысты знішчылі мільёны габрэяў. З чым, па-твойму, у гэтых нацыстаў быў непарадак – з мазгамі або з пачуццямі?

– Найперш, з пачуццямі.

– Шмат у каго з іх галовы былі не саломай напханыя. Так што за бяздушнымі рашэннямі часта можа хавацца халодны разлік. Пасля вайны многія нацысты паўсталі перад судом, але судзілі іх не за «неразумнасць». Іх судзілі за іхнія зверствы. Часам чалавека, у якога з галавой непарадак, вызваляюць ад адказнасці за ўчыненае. Пра такога кажуць, што ён «псіхічна хворы» ці што ў момант злачынства ён быў «у стане бессвядомасці». Але нікога яшчэ не апраўдвалі на той падставе, што ён быў «у стане нячуласці».

– Яшчэ не хапала.

– Але хопіць пачварных прыкладаў. Калі ў выніку паводкі тысячам людзей патрэбная дапамога, то кінуцца ім на дапамогу нас прымушаюць нашы пачуцці. Калі б мы былі нячулыя і кіраваліся толькі «халодным розумам», мы, напэўна, маглі б падумаць, што і хай сабе некалькі мільёнаў загінуць, нават добра, бо свету пагражае перанасяленне.

– Як можна такое падумаць! Аж зло бярэ!

– Дарэчы, і злуешся ты не галавой.

– Усё, дзякуй. З мяне хопіць.

БЭРКЛІ

... як ашалелая зямля вакол распаленага сонца ...

Альбэрта падышоў да акна, за якім ляжаў горад. Сафія прымасцілася побач. Тым часам як яны глядзелі на краявід, над дахамі праляцеў невялікі аэраплан з прычэпленай да яго доўгай шырокай істужкай. Сафія падумала, што на палатне, якое шлейфам цягнулася за аэрапланам, будзе рэклама якога-небудзь канцэрта ці нечага падобнага. Але калі аэраплан наблізіўся, яна прачытала штось зусім іншае:

«ВІНШУЮ З ПЯТНАЦЦАЦІГОДДЗЕМ, ХІЛЬДА!»

– Гэта пачынае ўжо назаліць, – толькі і сказаў Альбэрта.

З пагоркаў на поўдні напаўзалі цёмныя хмары. І аэраплан неўзабаве ў іх схавався.

– Баюся, набліжаецца навальніца, – сказаў Альбэрта.

– Тады я паеду дадому на аўтобусе.

– Спадзяюся, што гэтая непагадзь – не маёравых рук справа.

– Але ж ён не ўсёмагутны?

Нічога не адказаўшы, Альбэрта павярнуўся і рушыў назад да фатэля.

– Нам трэба яшчэ разабраць Бэрклі, – пасля паўзы вымавіў ён.

Сафія таксама села. Яна злавiла сябе на тым, што грызе пазногці.

– *Джордж Бэрклі* быў шатландскім біскупам, які жыў з 1685 па 1753 год, – пачаў быў Альбэрта і раптам зноў змоўк.

– Бэрклі быў шатландскім біскупам, – нагадала Сафія.

– Але і філосафам таксама...

– Ну і?

– Яму падалося, што тагачасныя філасофія і навука пачалі пагражаць хрысціянскаму светапогляду. Ён бачыў, што матэрыялістычныя ідэі, якія ўсё больш убіраліся ў сілу, падрываюць веру, што ўсё існае створана і кіруецца Богам...

– Ну і?

– Пры гэтым менавіта Бэрклі аказаўся самым паслядоўным эмпірыкам.

– Ён меркаваў, што ў нас няма іншых крыніц пазнання свету, апроч нашых пачуццяў?

– Нават больш. Бэрклі меркаваў, што рэчы ў свеце ёсць акурат такімі, якімі мы іх успрымаем, але яны не «рэчы».

– Патлумач ясней.

– Памятаеш, Лок зазначаў, што мы не можам сказаць нічога пэўнага пра «другасныя якасці» рэчаў. Мы не можам сказаць, што яблык *сапраўды* зялёны і кіслы, бо гэта толькі нашы асабістыя адчуванні. Але Лок зазначаў таксама, што «першасныя якасці» – напрыклад, трываласць, цяжар і вага – сапраўды належаць вонкавай рэчаіснасці. Такім чынам, вонкавая рэчаіснасць мае фізічную «субстанцыю».

– Я нічога не забыла. І думаю, што Лок заўважыў тут вельмі тонкую розніцу.

– Каб усё было так проста, Сафія...

– Тады тлумач далей!

– Лок – так сама, як Дэкарт і Спіноза, – меркаваў, што фізічны свет – гэта і ёсць рэчаіснасць.

– І што?

– Якраз гэта выклікала ў Бэрклі сумнеў. І абгрунтоўваючы свой пункт погляду, ён паўстае як самы паслядоўны эмпірык. Ён зазначае, што існуе толькі тое, што мы ўспрымаем пачуццямі. Але ж мы не ўспрымаем саму «матэрыю», або «рэчыва». Мы не ўспрымаем рэчы непасрэдна ў іх «рэчыўнасці». Дапускаць, што за тым, што мы ўспрымаем, крыецца нейкая «субстанцыя», – значыць рабіць занадта паспешлівую выснову. Наш досвед не дае нам ніякіх довадаў, каб сцвярджаць гэта.

– Глупства нейкае. Вось глядзі!

Сафія з усяго маху стукнула кулаком па стале:

– А-ей! – віскнула яна, уцяўшыся. – Ну, чым табе не довад, што стол – гэта сапраўдны стол, што ён успрымаецца праз пачуцці і матэрыяльны.

– Што ты адчула?

– Штось цвёрдае.

– У цябе ўзнікла адчуванне нечага цвёрдага, але ж *матэрыі* стала ты не адчула. Так ты можаш і сніць, што стукаеш па нечым цвёрдым, але ж у сне нічога цвёрдага няма?

– У сне – няма.

– Апроч таго, чалавеку можна ўнушыць, што ён «адчувае» тое ці іншае. Чалавека можна загіпнатызаваць так, што ён будзе адчуваць цяпло і холад, мяккі дотык і ўдар кулаком.

– Але ж калі не сам стол быў цвёрды, што прымусіла мяне гэта адчуць?

– На думку Бэрклі – «воля або дух». Ён меркаваў, што ўсе нашы ідэі маюць прычыну па-за нашай свядомасцю, але прычына гэтая – не матэрыяльнай прыроды. Яна ад духа.

Сафія зноў пачала грызці пазногці. Альбэрта тым часам казаў далей:

– Бэрклі лічыў, што мае ўяўленні могуць спараджацца маёю ўласнай душой – як гэта бывае ў сне, – але толькі чужая воля ці дух спараджаюць ідэі, з якіх складаецца наш «матэрыяльны» свет. Усё, казаў ён, «спараджаецца духам, які ёсць прычынай усяго ва ўсім і праз які ўсё існуе».

– І што гэта за «дух» такі?

– Бэрклі, ясная рэч, меў на ўвазе Бога. Ён казаў: «Мы можам нават сцвярджаць, што існаванне Бога ўспрымаецца нашмат выразней, чым існаванне чалавека».

– Няўжо няпэўна нават тое, што мы існуем?

– Ну, як табе сказаць... Усё, што мы бачым і адчуваем, ёсць «дзеянне сілы Божай», казаў Бэрклі. Бо Гасподзь «пранізвае нашу свядомасць і спараджае ў ёй усё багацце ідэй і адчуванняў, якія бес-

перапынна ўздзейнічаюць на нас». Такім чынам, уся прырода вакол нас і само наша існаванне месцяцца ў Богу. Менавіта Бог ёсць адзіная прычына ўсяго існага.

– Я, мякка кажучы, вельмі здзіўленая.

– Але «быць ці не быць» – гэта яшчэ не ўсё пытанне. Пытанне яшчэ і ў тым, *чым* мы ёсць. Ці напраўду мы людзі з плоці і крыві? Ці складаецца наш свет з сапраўдных рэчаў або ўсё вакол толькі плён нашай свядомасці?

Сафія зноў пачала грызці пазногці. Альбэрта ж тлумачыў далей:

– Бэрклі ставіць пад сумнеў не толькі матэрыяльную рэчаіснасць. Ён сумняваецца і ў абсалютным, або незалежным, існаванні «прасторы» і «часу». Адчуванне прасторы і часу таксама можа быць толькі тым, што спараджаецца ў нашай свядомасці. Адзін-два тыдні для нас – гэта не абавязкова адзін-два тыдні для Бога...

– Ты сказаў, што «на думку Бэрклі», дух, у якім усё месціцца, – гэта хрысціянскі Бог.

– Правільна, я так сказаў. Але для нас...

– Ну-ну?

– ...для нас такой «воляй ці духам», што «ёсць прычынай усяго ва ўсім», можа быць Хільдзін бацька.

Сафіі як мову адняло. Уся яе постаць сцялася і нагадвала цяпер адзін вялікі пыталнік. Але ў той самы момант яе нібы асвятліла:

– Ты думаеш?

– Нічога іншага не застаецца. Гэта, бадай, адзінае прыдатнае тлумачэнне ўсяму, што з намі дзеецца. Я маю на ўвазе розныя паштоўкі і падзеі, які нас так здзіўляюць. Маю на ўвазе Гермеса, які раптам загаварыў, дый свае ўласныя абмоўкі.

– Я...

– Ты ўяві толькі, я назваў цябе Сафіяй, Хільда! Я ж ведаю, што нікая ты не Сафія.

– Што ты нясеш? У цябе, відаць, зусім галава пайшла кругам.

– Так, дзіця мае, усё ідзе кругам, усё круціцца. Як ашалелая наша зямля вакол распаленага сонца.

– І гэтае сонца – Хільдзін бацька?

- Можна сказаць і так.
- Ты хочаш сказаць, што ён для нас Бог?
- Без сумнення – так. Але як жа яму не сорамна!
- А хто тады Хільда?
- Яна анёл, Сафія.
- Анёл?
- Хільда – тая, да каго гэты «дух» звяртаецца.
- Ты маеш на ўвазе, што Альбэрт Кнаг расказвае пра нас Хільдзе?
- Або пра нас піша. Бо, як мы нядаўна даведаліся, мы не здольны ўспрымаць праз пачуцці саму матэрыю, з якой складаецца нашая рэчаіснасць. Нам не можам ведаць, ці наша навакольная рэчаіснасць складаецца з гукавых хваляў або з паперы і таго, што на ёй напісана. На думку Бэрклі, мы можам ведаць толькі, што мы – ад духа.
- А Хільда – анёл...
- Яна анёл, так. І давай сёння спынімся на гэтым. Віншую з днём народзінаў, Хільда!

Пакой раптам напоўніўся блакітным ззяннем. Хутка пачуліся грымоты, усё вакол загрузацела й затрэслася.

Альбэрта сядзеў, глядзячы перад сабой невідучымі вачыма.

– Мне трэба дамоў, – прамармытала Сафія і, саскочыўшы з фатэля, кінулася ў вітальню. Калі яна адчыняла дзверы, прачнуўся Гермес, які спаў дагэтуль пад вешалкай. Сафіі здалося, што ён буркнуў нешта накшталт: «Да пабачэння, Хільда».

На злом галавы яна рынула ўніз па прыступках і выскачыла з пад'езда. На вуліцы не было ні душы. І не дзіва, бо з неба ліло як з рэшата.

Па мокрым асфальце праляцела некалькі машын, а аўтобуса ўсё не было. Яна перабегла Стурторге і кінулася далей, праз горад, да дому. На бягу ў галаве ў яе круцілася толькі адна думка:

«Заўтра ў мяне дзень народзінаў. Ці не прыкра за дзень да свайго пятнаццацігоддзя ўсвядоміць, што жыццё – усяго толькі сон? Гэта тое самае, як быццам табе прыснілася, што ты выйграў мільён,

БЭРКЛІ

а калі прыйшоў па выйгрыш, высветлілася, што ўсё было проста мрояй».

Сафія прыпусціла праз раскіданы ад дажджу стадыён. І раптам убачыла, што нехта бяжыць ёй насустрач. Мама! Неба над горадам паласавалі шалёныя бліскавіцы.

Калі яны сустрэліся, маці моцна абняла Сафію:

– Што з намі робіцца, дзіця маё?

– Не ведаю, – плакала Сафія. – Усё гэта дурны сон.

Б'ЕРКЕЛІ

*... старое чарадзейнае люстра,
якое прабабка купіла ў цыганкі ...*

Хільда Мёлер Кнаг прачнулася ў мансардзе старой капітанскай сядзібы на ўскраіне Лілесанда. Яна глянула на гадзіннік: толькі шэсць раніцы. Але на дварэ ўжо зусім развіднела. Адно сцяну амаль цалкам залівала ранішняя сонца.

Яна выслізнула з-пад коўдры і падышла да акна. Па дарозе яна затрымалася ля пісьмовага стала і высмыкнула лісток з календара, што на ім ляжаў. Чацвер, 14 чэрвеня 1990 года. Скамячыўшы лісток, яна кінула яго ў кошык са смеццем.

Цяпер на календары красавалася: «Пятніца, 15 чэрвеня 1990 года». Яшчэ ў студзені яна напісала на гэтым лістку: «15 год». Ёй здавалася некім неверагодным, што пятнаццаць год ёй спаўняецца якраз пятнаццатага. Больш такое не паўторыцца ніколі.

Пятнаццаць гадоў! Гэта ж першы дзень яе «дарослага жыцця»! Не, больш яна не засне. А яшчэ гэта апошні школьны дзень і – вакацыі. Сёння а першай гадзіне яны збіраюцца ў царкве. І яшчэ: роўна праз тыдзень з Лівана вернецца тата. Ён абяцаў прыехаць да Купалля.

Хільда прымасцілася ля акна, глянула спярша ўніз на сад, пасля перавяла погляд на чырвоны лодачны дамок ля прыстані. Лодку ў гэтым годзе яшчэ не выцягвалі, але стары човен калыхаўся прывязаны да берага. Трэба не забыцца вычарпаць з яго ваду пасля ўчарашняй залевы.

Пазіраючы на бераг, яна ўспомніла, як аднойчы шасці-

сямігадовай дзяўчынкай залезла ў човен і сама-саменька паплыла па ф'ёрдзе. Але потым перакулілася цераз борт і ледзьве здолела дабрацца да берага. Прамокая да ніткі, яна мусіла прадзірацца назад праз густыя хмызы. А калі выйшла да прысядзібнага саду, насустрэч ёй кінулася мама. Човен з вёсламі тым часам адносіла ўсё далей і далей у ф'ёрд. Пазней ёй не раз сніўся той пакінуты човен, што самотна гойдаўся на хвалях. Ну і нацярпелася ж яна тады!

Сад не вызначаўся асабліва густой расліннасцю, ды й ніхто за ім асабліва не даглядаў. Затое ён быў вялікі і належаў Хільдзе. У ім расла адна самотная яблыня ды некалькі ягадных кустоў, якія амаль не раздзілі, пабітыя за зіму лютымі штормамі.

На невялічкім лужку паміж кустоўя стаялі арэлі. У яркім ранішнім святле яны выглядалі зусім самотнымі. Асаблівую непрытульнасць ім надавала адсутнасць падушак, якія мама ўчора, выскачыўшы ўвечары ў сад, забрала ў хату, каб не намачыла.

З усіх бакоў сад абступалі бярозы, якія хоць трохкі засланялі яго ад пранізлівага ветру. За гэтыя бярозы гадоў сто назад сядзібу і назвалі «Б'еркелі». Дом напрыканцы мінулага стагоддзя пабудаваў Хільдзін прадзед. Ён быў капітанам на адной з апошніх вялікіх шхун. І таму шмат хто дагэтуль называе дом «капітанавай вілай».

Сад яшчэ не адышоў ад навалыніцы, якая ўсчалася ўчорашнім вечарам. Хільду некалькі разоў будзілі грымоты. Але цяпер на небе не было ні аблачынкі.

Пасля летніх дажджоў сад заўжды станавіўся надзіва свежым. І хоць апошнімі тыднямі стаяла спякота і засуха, і на зялёных спаднічках бяроз сям-там узніклі брыдкія пажоўклыя плямы, цяпер свет выглядаў крышталёва чыстым і новым. Гэтаю раніцай Хільдзе здавалася, што, акрамя ўсяго іншага, учорашні дождж змыў і ўсё яе дзяцінства.

«Ах, як баліць пупышкам распускацца...»¹ Здаецца, нешта такое было ў адной шведскай паэткі. Ці ў фінскай?

¹ Радок з верша шведскамоўнай фінскай паэткі і пісьменніцы Карын Марыі Бое (1900–1941). (Заўв. пер.)

Хільда стала перад вялікім масянжовым люстрам, якое вісела над старой камодай, што засталася пасля бабулі.

Ці яна прыгожая? Ва ўсякім разе, не пачварына. Нешта сярэдняе...

У Хільды былі доўгія светлыя валасы. Ёй заўсёды хацелася, каб яны былі або крыху святлейшыя, або крыху цямнейшыя. А так ні сёе, ні тое. Плюсам было хіба тое, што яны віліся буйнымі кудзерамі. Многія яе сяброўкі што толькі ні рабілі, каб іх валасы хоць трохкі ляжалі хвалямі, а ў Хільды яны ад прыроды віліся самі. Плюсам яна лічыла і свае зялёныя – амаль смарагдавыя – вочы. «Як гэта яны ў цябе такія зусім зялёныя?» – звычайна пыталіся розныя цётчкі і дзядзечкі, нахіляючыся, каб зазірнуць ёй у вочы зблізку.

Разглядаючы сябе ў люстры, Хільда спрабавала вызначыць, каго больш нагадвае гэты адбітак – дзяўчынку ці маладую жанчыну? Урэшце, яна прыйшла да высновы, што ні адно, ні другое. Цела, бадай, ужо можна назваць жаночым, а вось твар яшчэ – як недаспелы яблык.

Было ў гэтым старым люстры нешта такое, што заўсёды, калі Хільда ў яго глядзелася, прымушала яе думаць пра бацьку. Раней люстра вісела ў «майстэрні», што месцілася над лодачным дамком і служыла бацьку адначасова і бібліятэкай, і зацішным кутком, і пісьменніцкім прытулкам. Альбэрт – як Хільда звярталася да бацькі, калі той бываў дома, – заўсёды марыў напісаць нешта значнае. Адночы ён паспрабаваў напісаць раман, але далей спробы справа не зрушылася. Некаторыя яго вершы і абразкі, навеяныя блізасцю мора, рэгулярна з’яўляліся на старонках мясцовай газеты «Фэдрэландсвэнэн». Хільда адчувала за бацьку гонар, кожны раз як бачыла ў газеце ягонае прозвішча. У Лілесандзе, ва ўсякім разе, гэтае прозвішча было на слыху. Прадзеда таксама звалі Альбэрт.

Дык вось, пра люстра. Шмат гадоў таму бацька неяк пажартаваў, што гледзячыся ў люстра, падміргнуць сабе, безумоўна, можна, але ж не абодвума вачыма адразу. Адзінае выключэнне, хіба, – люстра ў масянжовай раме, бо гэта старое чарадзейнае люстра, якое прабабка купіла ў цыганкі неўзабаве пасля таго, як выйшла замуж.

Хільда не паверыла бацьку і таго дня доўга не адыходзіла ад люстра, высільваючыся сабе падміргнуць абодвума вачыма адразу, але зрабіць гэта было не прасцей, чым уцячы ад свайго ценю. Скончылася тым, што пакінутае ў спадчыну люстра аддалі ёй у поўнае карыстанне. І праз усе дзяцінства яна зноў і зноў паўтарала спробы здзейсніць нездзяйсняльнае.

Не дзіва, што сёння Хільда знаходзілася ў задуменні. І не дзіва, што была цалкам засяроджаная на сабе. Усё-ткі пятнаццаць гадоў...

Толькі цяпер яе позірк спыніўся на начным століку. На ім ляжаў вялікі пакунак! Загорнуты ў прыгожую нябесна-блакітную паперу і перавязаны чырвонай шаўковай стужкай. Няйначай падарунак на дзень народзінаў!

Няўжо гэта і ёсць той самы «падарунак»? Той самы, ахутаны вялікаю таямніцай ПАДАРУНАК ад бацькі? Ён часта згадваў яго ў сваіх шматлікіх паштоўках з Лівана. Але потым «наклаў на сябе строгую цензуру».

Бацька пісаў, што з кожным днём падарунак «расце». І яшчэ намякаў на нейкую дзяўчынку, з якой Хільда хутка пазнаёміцца, зазначаўшы пры гэтым, што пасылае той дзяўчынцы копіі ўсіх паштовак. Хільда спрабавала выпытаць у маці – можа, тая што ведае пра бацькаву задуму, але маці таксама не мела ніякага ўяўлення.

Самым незразумелым быў намёк на тое, што падарункам можна будзе «падзяліцца з іншымі». Не дарма ён працаваў у ААН. Калі б Хільдзін бацька меў толькі адну ідэю фікс – а такіх ідэй у яго было шмат, – то яна, безумоўна, заключалася б у праве ААН кіраваць усім светам. «Можа, калі-небудзь ААН напраўду зможа аб'яднаць усё чалавецтва», – напісаў ён у адной паштоўцы.

Ці можа яна адкрыць падарунак да таго, як маці, з віншавальнай песенькаю на вуснах і махаючы нарвежскім сцяжком, прыйдзе з булачкамі і ліманадам? А чаму не – ён, пэўна, таму тут і ляжыць.

Хільда падышла да начнога століка і ўзяла пакунак. Цяжкі! На пакунку была наклеена картка: «Хільдзе ў дзень пятнаццацігоддзя ад таты».

Яна села на ложак і пачала акуратна развязваць чырвоную стужку. Потым разгарнула паперу.

Таўшчэзная тэчка!

Гэта і ёсць падарунак? Той самы падарунак на пятнаццацігоддзе, пра які столькі было гаворана? Той самы падарунак, які з кожным днём «расце» і якім можна «падзяліцца з іншымі»?

Хуткі позірк дазволіў вызначыць, што ўся тэчка напакаваная аркушамі з машынапісным тэкстам. Яна пазнала шрыфт – надрукавана было на той самай машыны, якую тата ўзяў з сабою ў Ліван.

Няўжо ён напісаў ёй цэлую кнігу?

На першай старонцы ад рукі было выведзена вялікімі літарамі: «САФІІН СВЕТ». А крыху ніжэй – ужо на машыныцы:

ДЛЯ РАТАЯ СВЯТЛО, ШТО ДОРАЦЬ ВЕДЫ, –
ЯК СОНЦА ПРОМЕНЬ ДЛЯ ЎРАДЛІВАЙ ГЛЕБЫ.

Н. Ф. С. Грундвіг¹

Хільда перагарнула першую старонку. Уверсе стаяла назва першага раздзела – «Эдэмскі сад». Яна зручней уладкавалася на ложку, паклала тэчку на калені і ўзялася чытаць.

Сафія Амундсэн вярталася са школы дадому. Да гандлёвага цэнтра яны ішлі разам з Ёрунь. Яны размаўлялі пра робатаў. Ёрунь меркавала, што чалавечы мозг – той самы кампутар, толькі вельмі складаны. Сафія была не ўпэўненая, што можа з ёю пагадзіцца. Чалавек усё-ткі нешта большае, чым машына?

Хільда так занурылася ў чытанне, што адразу забыла пра ўсё, забыла нават, што ў яе дзень народзінаў. Раз-пораз, праўда, ёй у галаву пранікалі сякія-такія думкі: «Няўжо тата напісаў раман? Няўжо ён так і не кінуў сваіх спробаў і дапісаў раман у Ліване? Ён не раз скардзіўся, што час у тых шыротах цягнецца дужа марудна».

Сафіін бацькі таксама вандраваў па свеце. Дык, мабыць, яна і была тая дзяўчынка, з якой Хільда мусіла пазнаёміцца?

¹ Грундвіг, Нікалай Фрэдэрык Севярын (1783-1872) – дацкі святар, філосаф і пісьменнік. (Заўв. пер.)

Як толькі яна пачынала востра ўсведамляць, што аднойчы яе не стане, – адразу прыходзіла адчуванне бязмернай каштоўнасці жыцця... Адкуль пайшоў свет?.. Урэшце нешта павінна было некалі ўзнікнуць з нічога. Але ці такое бывае? Ці можна сабе ўявіць, што свет існаваў заўсёды?

Хільда не магла адарвацца. І аж падскочыла ад здзіўлення, дайшоўшы месца, калі Сафія Амундсэн атрымала паштоўку з Лівана. «Хільдзе Мёлер Кнаг, атрымальнік Сафія Амундсэн, Канюшыная вуліца, 3...»

Дарагая Хільда! Сардэчна вінішую цябе з пятнаццацігоддзем! Як ты разумееш, мне хочацца зрабіць табе падарунак, які пазней прынёс бы карысць. Прабач, што дасылаю паштоўку Сафіі. Так лягчэй. Твой тата.

Вось ужо хітры праныра! Хільда ведала, што тата заўсёды любіў мудрагеліць, але сёння ён, так бы мовіць, зусім збіў яе з тропу. Замест каб прыкласці паштоўку з віншаваннямі да пакунка, ён упісаў іх непасрэдна ў свой падарунак.

А што ўжо казаць пра небараку Сафію! У той зусім у галаве ўсё перакруцілася:

Які бацька надумае дасылаць віншаванні Сафіі, калі ясна, што яны прызначаюцца іншаму чалавеку? Які бацька захоча пазбавіць сваю дачку радасці самой атрымаць паштоўку, накіраваўшы яе на чужы адрас? І з чаго раптам – «так лягчэй»? А галоўнае: як ёй знайсці гэтую Хільду?

І праўда, як ёй было яе знайсці?

Хільда перагарнула старонку і ўзялася чытаць новы раздзел. Ён называўся «Капляюш». Хутка яна дайшла да доўгага ліста, які напісаў Сафіі таемны незнаёмец. Хільда прытаіла дух.

Такім чынам выходзіць, што пошук адказу, навошта мы жывем, не тое самае, што «выпадковае» захапленне маркамі. Той, хто цікавіцца гэтым пытаннем, займаецца тым, чым займаліся людзі спрадвечна...

«Сафія зусім стамілася». Хільда таксама. Тата не проста напісаў кнігу да яе пятнаццацігоддзя, ён напісаў кнігу дзівосную і поўную таямніц.

Кораценька падсумуем: нехта паволі дастае з капелюша белага труса. Той трус дужа вялікі, таму на фокус ідуць мільярды гадоў. Усе людзі, калі нараджаюцца, апынаюцца на самых кончыках танюткіх шарсцінак. Менавіта таму ўсе яны здольныя здзіўляцца гэтаму неверагоднаму фокусу. Але час ідзе, яны сталюць і ўсё глыбей зашываюцца ў трусіную поўсць. Так яны і застаюцца ў ёй сядзець.

Сафія не адна адчувала, што пачынае спаўзаць уніз, шукаючы, дзе ўтульней зашыцца ў поўсць белага труса. Сёння Хільдзе спаўняецца пятнаццаць. У яе таксама настае час вызначыць, у якім напрамку рухацца далей.

Яна прачытала пра грэцкіх натурфілосафаў. Хільда ведала, што тата цікавіцца філасофіяй. Адночы ён напісаў у мясцовую газету артыкул, у якім заклікаў зрабіць філасофію абавязковым прадметам у школе. Артыкул так і называўся: «Чаму філасофію трэба ўключыць у школьную праграму?» І ён сказаў пра гэта на бацькоўскім сходзе. Хільдзе было тады крыху няёмка.

Яна глянула на гадзіннік. Палова восьмай. Маці, напэўна, прынясе святочны паднос не раней як праз гадзіну – вось і добра, бо цяпер яе больш займалі Сафія і філасофскія пытанні. Яна прачытала раздзел пра Дэмакрыта. «Чаму цаглінкі «Лега» – самая геніяльная цацка ў свеце?» Пасля яна знайшла ў паштовай скрыні «вялікі жоўты канверт»:

Дэмакрыт пагаджаўся са сваімі папярэднікамі, што перамены ў прыродзе адбываюцца не таму, што нешта сапраўды «мяняецца». Ён меркаваў, што ўсё складаецца з пэўных драбнюткіх нябачных цаглінак, якія самі па сабе заўсёдня і нязменныя. Гэтыя найдрабнейшыя часцінкі Дэмакрыт назваў *атамамі*.

Хільда вельмі ўзрушылася, прачытаўшы пра свой чырвоны

шаўковы шалік, які Сафія знайшла ў сябе пад ложкам. Дык вось, аказваецца, дзе ён дзеўся. Але як шалік мог апынуцца ў аповедзе? Можа, ён проста ляжыць недзе...

Раздзел пра Сакрата пачынаўся тым, што Сафія прачытала ў газеце «некалькі радкоў пра нарвежскі батальён ААН у Ліване». Тата пісаў, хто ж яшчэ! Яго заўсёды турбавала, што ў Нарвегіі мала цікавяцца міратворчай дзейнасцю войскаў ААН. А калі ўжо ўсе да гэтага абыхавыя, дык няхай хоць Сафія цікавіцца. Так можна прыдумаць і пра ўвагу прэсы да самога сябе.

Хільда не здолела стрымаць усмешкі, калі прачытала «пост-скрытум» з пісьма настаўніка філасофіі да Сафіі:

Калі знойдзеш чырвоны шаўковы шалік, прашу цябе яго не выкідаць. Часам такія рэчы проста выпадкова губляюцца. Асабліва ў школе ці яшчэ дзе, а ў нас няхай філасофская, але ўсё-такі школа.

Хільда пачула хаду на лесвіцы. Напэўна, маці са святочным падносам. І пакуль маці паднімалася, Хільда паспела дачытаць да месца, дзе Сафія знаходзіць у сваім патаемным месцы ў садзе відэазапіс з Афінаў.

– 3 днём народзінаў цябе, мы віншуем цябе ўсе... – завяла маці, яшчэ не дайшоўшы да дзвярэй, – разам станьма ў карагод...

– Уваходзь, уваходзь, – крыкнула Хільда, не адрываючыся чытаць пра настаўніка філасофіі, які звяртаўся да Сафіі аж з самога Акропаля. Ён вельмі нагадваў Хільдзінага бацьку – з «акуратна падстрыжанай чорнай бародкай» і берэтам на галаве.

– 3 днём народзінаў, Хільда!

– Угу...

– Хільда, ты ўсё ж...

– Сядай, сядай.

– Ты не...

– Ты ж бачыш, я занятая.

– Уявіць толькі, табе ўжо пятнаццаць гадоў.

– Мама, ты калі-небудзь была ў Афінах?

– Не, а што?

– Дзіўна, там дагэтуль захаваліся старажытныя храмы. Ім дзве з паловай тысячы гадоў! Самы вялікі, дарэчы, называецца «храм Дзевы».

– Ты ўжо глядзела падарунак ад таты?

– Які падарунак?

– Хопіць чытаць, Хільда. Ты пачала загаворвацца.

Хільда паклала ёмістую тэчку на калені.

Маці прынесла паднос да ложка. Побач з запаленай свечкай, намазанымі булачкамі і бутэлечкай ліманаду на ім ляжаў маленькі пакунак. Рукі ў мамы былі занятыя, таму сцяжок яна трымала пад пахай.

– Вялікі дзякуй, мамачка! Усё гэта так прыемна, але, разумееш, у мяне няма часу.

– Але табе трэба ў касцёл а першай.

Толькі цяпер да Хільды дайшло, дзе яна. Маці паставіла паднос на столік.

– Прабач, я зусім зачыталася, – яна паказала на тэчку. – Гэта ад таты...

– І што ён піша? Мне не менш, чым табе, хочацца пачытаць. Апошнія месяцы з яго слова нельга было выцягнуць.

Хільдзе чамусьці раптам стала няёмка.

– Ай, так, апавяданне.

– Апавяданне?

– Так. Кніга пра філасофію. Штосьці такога кшталту.

– А мой падарунак ты не разгорнеш?

Каб не паказваць, што мамін падарунак яе мала цікавіць, Хільда ўзяла пакуначак і разгарнула яго. Залатая бранзалетка!

– Якая прыгожая! Дзякуй вялікі!

Хільда паднялася і абняла маці.

Пэўны час яны размаўлялі.

– А цяпер ідзі, – сказала Хільда. – Разумееш, ён цяпер якраз стаіць на вяшчыні Акропаля.

– Хто?

– Не ведаю... І Сафія даўмецца не можа. У гэтым уся штука.

– Так, добра, мне трэба на працу. Не забудзься паснедаць. Сукенка вісіць на доле.

Нарэшце маці пайшла ўніз. Сафіін настаўнік філасофіі таксама спусціўся з Акропаля – туды, дзе ўзвышаўся Арэапаг, а адтуль пакіраваў да старажытнай афінскай плошчы.

Хільда здрыганулася, калі ў яе на вачах з руінаў пачалі паўставаць старажытныя будынкі. У бацькі была адна неадчэпная ідэя – каб усе краіны ААН сабраліся і збудавалі дакладную копію старажытнай агоры. Там людзі маглі б разважаць над філасофскімі пытаннямі, а таксама над праблемаю раззбраення. На яго думку, такі маштабны праект аб'яднаў бы людзей. «Здольныя ж мы будаваць нафтавыя вышкі і касмічныя караблі».

Хутка яна дайшла да Платона. «Урэшце душа адлятае на крылах гэтай любові «дадому», у свет ідэй, вырваўшыся з «цялеснага палону»...

Сафія кінулася са схованкі ўслед за Гермесам, але так і не здолела дагнаць сабаку. Скончыўшы раздзел пра Платона, яна паднялася з пнячка і пайшла ў глыб лесу, дзе на беразе азярца натрапіла на чырвоную хатку. У хатцы вісела карціна з краявідамі Б'еркелі. З апісання Хільда зразумела, што гэта і ёсць яе сядзіба. Толькі ў той хатцы вісеў яшчэ партрэт нейкага Бэрклі. «Што за дзіва?»

Адклаўшы тэчку, Хільда падышла да кніжнай паліцы і ўзяла адзін з трох тамоў энцыклапедыі Кніжнага клуба, якую ёй падарылі на чатырнаццацігоддзе. Бэрклі... вось ён!

Бэрклі, Джордж (1685–1753) – англ. філосаф, біскуп у Клойне. Адмаўляў існаванне матэрыяльнага свету па-за межамі чалавечай свядомасці. Лічыў Бога за прычыну пачуццёвага ўспрымання ў чалавека. Б. вядомы таксама крытыкай агульнапрынятых абстрактных уяўленняў. Галоўная праца: «Трактат аб прынцыпах чалавечых ведаў» (1710).

Сапраўды дзіва. Пэўны час паразважаўшы каля паліцы, Хільда вярнулася да тэчкі.

Ясна, што абедзве гэтыя карціны павесіў сам тата. Але ці ёсць паміж імі яшчэ нейкая сувязь, апроч сугучных назваў?

Бэрклі, выходзіць, адмаўляў існаванне матэрыяльнага свету па-за межамі чалавечай свядомасці. Да якіх толькі дзівацтваў не даду-маюцца людзі! А паспрабуй абвергні такія сцверджанні. Зрэшты, з Сафііным светам усё гэта якраз стасуецца, бо прычына яе «пачуц-цёвага ўспрымання» – Хільдзін бацька.

Трэба чытаць далей, тады ўсё праясніцца. Хільда ад усяго сэр-ца зарагатала, дайшоўшы да месца, дзе Сафія ўбачыла ў люстры дзяўчынку, якая падміргнула ёй абаімі вачыма. «Сафіі здалося, што дзяўчынка ў люстры сама першая ёй падміргнула. Нібы ха-цела сказаць: «Я цябе бачу, Сафія. Я тут, па другі бок».

Яшчэ Сафія знайшла ў хатцы зялёную партманетку – з грашыма і ўсякім іншым! Як усё гэта магло там апынуцца?

Што за глупства! На нейкую секунду Хільда паверыла, быццам Сафія напраўду знайшла партманетку. Але яна тут жа паспраба-вала паставіць сябе на месца Сафіі: што яна адчувала б? Відаць, Сафіі ўсё гэта мусіла здавацца цалкам загадкавым і невытлума-чальным.

Хільдзе ўпершыню захацелася хоць на хвілінку сустрэцца з Сафіяй. Хоць разок пагаварыць з ёй, распавесці што да чаго.

Але Сафіі трэба было неадкладна выбірацца з хаткі, каб не быць заспетай на месцы злачынства. Човен тым часам, вядома ж, калыхаўся на сярэдзіне возера. Усё ясна – бацька не мог не нагадаць Хільдзе даўнейшай гісторыі з іхнім чоўнам!

Хільда сербанула крыху ліманаду і, узяўшыся за ліст пра «рупліўца» Арыстоцеля, які крытыкаваў вучэнне Платона, пачала ўмольваць булку з крэветкавай салатай.

Арыстоцель адзначаў, што ў свядомасці няма нічога, што спачатку не было б дадзена праз пачуцці. Платон сказаў бы, што ў прыродзе няма нічога, чаго спачатку не існавала б у свеце ідэй. Таму, уласна, Арыстоцель меркаваў, што Платон «падвойвае колькасць рэчаў».

А Хільда й не ведала, што гэта Арыстоцель прыдумаў гульню «расліна, жывёла ці мінерал».

Арыстоцель хацеў навесці грунтоўны парадак у дзявочым пакоі прыроды. Ён спрабаваў паказаць, што ўсе рэчы ў прыродзе належаць да пэўных груп і падгруп.

Прачытаўшы пра Арыстоцелевы погляды на жанчын, яна была ў ім расчараваная, разлавалася нават. Як можна быць праніклівым філосафам – і такім поўным дурнем!

Арыстоцель натхніў Сафію навесці парадак у яе «дзявочым пакоі». І ў кучы адзення яна натрапіла на белую панчошу, якая з месяца назад некуды знікла з Хільдзінай шафы! Сафія пачапіла ўсе аркушы, атрыманыя ад Альбэрта, на колцы ў тэчцы. «Назбіралася больш за 50 старонак». Хільда тым часам была ўжо на 124-ай старонцы, але ў дадатак да «лістоў з курсам філасофіі» ад Альбэрта Кнокса яна мела і ўсю гісторыю пра Сафію.

Наступны раздзел прысвячаўся элінізму. Але перадусім Сафія знайшла паштоўку з выявай ААНаўскага джыпа. На паштоўцы стаяў штэмпель: «Батальён ААН, 15 чэрвеня 1990». Яшчэ адно «пасланне» Хільдзе, якое бацька ўставіў у апавяданне, замест каб паслаць па пошце:

Дарагая Хільда! Спадзяюся, што не спазніўся да святкавання твайго 15-годдзя. Ну, можа, на які дзень. Але гэта вялікай ролі не іграе, бо майго падарунка табе хопіць надоўга. У пэўным сэнсе, ты зможаш карыстацца ім усё жыццё. Але ўсё роўна, вінішую цябе яшчэ раз. Ты, мабыць, ужо здагадалася, чаму я пасылаю паштоўкі Сафіі. Я ні на кроплю не сумняваюся, што яна іх табе перадаць.

P.S. Мама расказала, што ты згубіла сваю партманетку. Абяцаю кампенсаваць згубленыя 150 крон. А новы вучнёўскі білет ты напэўна атрымаеш яшчэ да пачатку летніх вакацыяў. Твой тата.

Няблага, яна раптам разбагацела на 150 крон. Але ж ён, вядома,

не спадзяваўся, што абыдзеца толькі саматужным падарункам.

Аказваецца, у Сафіі 15 чэрвеня таксама дзень народзінаў. Але на Сафііным календары яшчэ першая палова траўня. Пэўна, тады бацька і пісаў гэты раздзел, а «віншавальную паштоўку» Хільдзе проста пазначыў пазнейшым чыслом.

Бедалага Сафія, ёй прыйшлося бегчы да гандлёвага цэнтра, дзе яе чакала Ёрунь:

Хто такая Хільда? Чаму яе бацька вырашыў, што Сафія яе знойдзе? Усё роўна няма ніякага сэнсу слаць паштоўкі дачцэ праз Сафію. Сафія ніколі не паверыла б, што ён не ведае, дзе жыве яго дачка.

Чытаючы пра Плаціна, Хільда мела такое пачуцце, быццам лунае ў прасторы:

Ва ўсім існым схавана боская таямніца. Яна ззяе ў кветцы сланечніку або маку. Тую самую неспасціжную таямніцу мы ўлоўліваем у матыльку, што ўзлятае з травінкі, ці ў залатой рыбцы, што плавае ў акварыуме. Але найбліжэй да Бога ўсё-ткі мы самі, дзякуючы нашай душы. Толькі праз яе мы можам далучыцца да найвялікшай таямніцы быцця. У рэдкія моманты ў нас нават узнікае пачуцце, што мы і ёсць *гэтая боская таямніца*.

З Хільдай ніколі раней не бывала, каб ад прачытанага галава ў яе ішла кругам. Але, разам з тым, усё было так неверагодна проста: усё – адзінае, і гэтае «Адзінае» – гэта боская містэрыя, часткаю якой мы ўсе з’яўляемся.

Насамрэч, у гэта не абавязкова верыць. Бо яно так і ёсць, падумала Хільда. А пасля няхай усякі і кожны ўкладае ў слова «боскі» тое, што яму хочацца.

Яна нецярпліва перагарнула старонку і пачала наступны раздзел, у якім Сафія і Ёрунь у ноч на 17 траўня выправіліся з намітам у вандроўку. І вось яны набліжаюцца да Маёравай хаткі...

Прачытаўшы яшчэ некалькі старонак, Хільда ўскочыла з ложка і, не выпускаючы з рук тэчкі, пачала ўзрушана хадзіць па пакоі.

Такого нахабства яна не чакала. Там, у маленькім дамку сярод лесу бацька падкідвае дзяўчатам копіі ўсіх паштовак, якія ён адправіў Хільдзе ў першай палове траўня. Амаль слова ў слова. Хільда звычайна перачытвала бацькавы паштоўкі па шмат разоў. Яна ведала іх практычна на памяць:

Дарагая Хільда! У мяне ўжо сабралася столькі сакрэтаў, звязаных з тваім днём народзінаў, што мне кожны дзень, ды па некалькі разоў, так і рупіць патэлефанаваць табе і ўсе іх адразу выкласці. Падарунак з кожным днём расце. А ты ведаеш, што, калі нешта ўвесь час большае, гэтая цяжка трымаць у сабе...

Сафія атрымала новы ліст з курсам філасофіі ад Альбэрта. У ім апавядалася пра юдэяў і грэкаў, а таксама пра дзве найважнейшыя для Еўропы культурныя традыцыі. Хільдзе вельмі спадабаўся гэты шырокі гістарычны агляд. У школе яны нічога такога і блізка не праходзілі. Толькі бясконцы шэраг усякіх асобных падзеяў, дэталей і падрабязнасцяў. Прачытаўшы гэты раздзел да канца, яна зразумела, што бацька адкрыў ёй цалкам новы погляд на Ісуса і хрысціянства.

Ёй спадабалася цытата з Гётэ: «Хто тры тысячы стагоддзяў не ўлічыў ў жыцці сваім, той жыве – бы ў цемры ходзіць: дзень пражыў, жыве другім».

Наступны раздзел пачынаўся тым, што Сафія знайшла паштоўку, прылепленую да акна на кухні. І ясная рэч, у ёй былі віншаванні, адрасаваныя Хільдзе.

Дарагая Хільда! Не ведаю, ці паспее гэтая паштоўка да твайго дня нараджэння. Ва ўсякім разе, спадзяюся, што, нават калі яна спозніцца, то не больш як на некалькі дзён. Бо калі ў Сафіі мінае два-тры тыдні, у нас не абавязкова праходзіць столькі ж. Я прыеду дамоў на Купалле. І тады ўжо, Хільда, мы з табой напасядзім на арэлях у садзе, любуючыся на мора. Нам шмат чаго трэба абмеркаваць...

А пасля Альбэрта патэлефанаваў Сафіі, і яна ўпершыню пачула ягоны голас.

– Ты так кажаш, быццам гаворка пра якую вайну.

– Я назваў бы гэта хутчэй барацьбой духу. Нам трэба прыцягнуць да сябе Хільдзіну ўвагу і перавабіць яе на свой бок, пакуль яе бацька не вярнуўся ў Лілесанд.

А яшчэ пазней Сафія сустрэлася з Альбэрта Кноксам, пераапранутым у сярэднявечнага манаха, у мураваным касцёле XII стагоддзя.

Але ж ёй самой трэба ў касцёл! Хільда паглядзела на гадзіннік. Чвэрць на другую... Яна зусім забыла пра час.

Прыкра было не тое, што яна прапусціла ўрачыстую імшу ў касцёле, а тое, што прапусціла яе ў свой дзень народзінаў. Пазбавіць сябе столькіх віншаванняў! Ну і няхай – гэтага дабра ёй сёння і так хопіць.

Але доўгай казані яна ўсё адно не ўнікла. Ролю пастара, успяўшыся на прапаведніцкую катэдру, узяў на сябе Альбэрта.

Чытаючы пра Хільдэгарду, да якой у снах прыходзіла Сафія, Хільда зноў рашыла зазірнуць у энцыклапедыю. Але гэты раз нічога ні пра Сафію, ні пра Хільдэгарду там не знайшла. Вось так заўсёды! Як толькі нешта тычыцца жанчын ці чаго-небудзь з імі звязанага, у энцыклапедыі пуста, як у месяцавым кратэры. Яе часам не грамадскае таварыства мужчынскага насельніцтва цэнзуравала?

Хільдэгарда Бінгенская вяла прапаведніцкую дзейнасць, праявіла сябе як пісьменніца, лекарка, батанік і прыродазнаўца. Акрамя таго, яе можна лічыць «сімвалам сярэднявечнай жанчыны, бо кабеты ў той час вызначаліся больш прыземленым, больш практычным – а значыць, і бліжэйшым да навуковага – падыходам да быцця, чым мужчыны». І нягледзячы на гэта, у энцыклапедыі пра яе – ні слова, ані паўслова. Ганьба!

Хільда ніколі раней не чула, што Бог мае і жаночыя рысы, або «мацярынскую натуру», і што яна называецца Сафіяй. Але і на Сафію пашкадавалі друкарскай фарбы.

Усё, што знайшлося ў энцыклапедыі, – гэта Сафійскі сабор у Канстанцінопалі. Па-грэцку ён называўся «Хагія Сафія», што значыць «святая мудрасць». Яшчэ Сафіяй называлася сталіца Балгарыі і безліч каралеў і царыц, якім гэтае імя давалі ў гонар мудрасці, але нідзе ні словам не згадвалася, што «Сафія» – гэта, насамрэч, жаночая праява Бога. Хіба гэта не цэнзура?

А тое, што Сафіін твар безупынку стаяў перад вачамі ў Хільды, было абсалютнаю праўдай. Ёй увесь час здавалася, што яна бачыць перад сабою гэтую чорнавалосую дзяўчынку...

Вярнуўшыся дадому пасля ночы, праведзенай у касцёле св. Марыі, Сафія спынілася перад масянжовым люстрам, якое прыхапіла з лясной хаткі.

Яе бледны твар адбіваўся ў люстры, выразна падкрэслены чорнымі валасамі, не прыдатнымі ні да якой прычоскі, – іх можна было насіць, хіба толькі сабраўшы ў косы або распусціўшы проста. Але *з-над* яе твару то праяўлялася, то раставала выява іншай дзяўчынкі.

І раптам незнаёмка пачала часта міргаць абаімі вачыма. Яна нібыта хацела падаць знак, што сапраўды існуе па той бок люстра. Гэта доўжылася ўсяго некалькі секунд. Потым дзяўчынка знікла.

Як часта Хільда сама стаяла вось так перад люстрам, нібы шукаючы, ці не хаваецца там хто іншы? Але як пра гэта даведаўся тата? І здаецца ж, яна шукала ў люстры якраз чорнавалосую кабету? Бо прабабка купіла яго ў цыганкі...

Хільда адчула, як яе рукі, сціскаючы аб'ёмістую тэчку, калоцяцца. У яе было поўнае ўяўленне, што Сафія сапраўды жыве недзе там, «па той бок люстра».

Вось цяпер Сафіі сніўся сон пра Хільду і Б'еркелі. Хільда не магла ні чуць яе, ані бачыць, але – здарыцца ж такое! – Сафія знайшла на прыстані Хільдзін залаты крыжык. І гэты крыжык – дарэчы, з ініцыяламі Хільды, – калі Сафія прачнулася, нейкім чынам апынуўся ў ейным ложку!

Хільда задумалася. Здаецца ж, яна крыжыка не губляла? Падбегшы да камоды, яна дастала куфэрак з аздобамі. Залатога крыжыка – таго самага, што бабуля падарыла ёй на хрэсьбіны, – у ім не было!

Выходзіць, яна сапраўды яго згубіла. Вось табе маеш! Але як пра гэта дазнаўся тата, калі яна сама не ведала?

І гэта яшчэ не ўсё: Сафіі, па ўсім відаць, сніўся сон пра тое, што Хільдзін бацька вярнуўся з Лівана. Але да яго прыезду заставаўся яшчэ цэлы тыдзень. Можа, Сафіін сон быў прарочы? Няўжо бацька хацеў сказаць, што, калі ён вернецца дадому, Сафія таксама нейкім чынам ужо будзе тут? Ён жа пісаў, што ў яе з’явіцца новая сяброўка...

І раптам перад Хільдай зусім на кароткі час узнік яркі відзеж. Быццам Сафія – гэта не проста нешта ўяўнае, спароджанае на паперы друкарскаю фарбай. Сафія *існуе напраўду!*

ЭПОХА АСВЕТНІЦТВА

*... ад спосабу, як вырабляць іголки
да спосабу, як набіваць гармату ...*

Калі Хільда пачала раздзел пра эпоху Адраджэння, унізе ляпнулі дзверы, і яна пачула, як увайшла маці. Хільда глянула на гадзіннік. Чатыры гадзіны. Маці ўзбегла па лесвіцы і зазірнула ў пакой:

– Ты што, не была ў царкве?

– Была.

– А... у чым ты туды хадзіла?

– У тым, што на мне цяпер.

– У начной сарочцы?

– Угу... Я была ў касцёле св. Марыі.

– У касцёле св. Марыі?

– Гэта старажытны касцёл, пабудаваны з каменя яшчэ ў Сярэднявеччы.

– Хільда!

Дзяўчынка адклала ўбок тэчку і паглядзела на маці.

– Я забылася пра час, мама. Прабач, але ведаеш, гэта такая цікавая кніга.

Маці не ўтрымала ўсмешкі.

– Гэта проста магічная кніга, – дадала Хільда.

– Ну-ну. Яшчэ раз віншую цябе з днём народзінаў, Хільда!

– Я ўжо не ведаю, куды мне падзець усе віншаванні!

– Добра, тады больш не буду... Крыху адпачну і прыгатую што-небудзь смачнае. Я купіла клубніцы...

– А я пакуль яшчэ пачытаю.

Маці пайшла ўніз, а Хільда зноў узялася за чытанне.

Сафія ішла следам за Гермесам праз горад. У пад'ездзе, дзе жыў Альбэрта, яна знайшла чарговую паштоўку з Лівана, таксама праштампаваную 15 чэрвеня.

Толькі цяпер Хільда заўважыла сістэму ў датах: паштоўкі, пазначаныя чысламі да 15 чэрвеня, былі «копіямі» паштовак, якія яна атрымала раней. А датаваныя сённяшнім днём «дайшлі» толькі адначасова з тэчкай.

Дарагая Хільда! Сафія цяпер ідзе да настаўніка філасофіі. У хуткім часе ёй будзе пятнаццаць, а табе пятнаццаць споўнілася ўчора. Ці можа сёння, дачурка? Калі сёння, то павінен ужо быць позні вечар. Але час у нас бяжыць крыху па-рознаму...

Хільда чытала, як Альбэрта расказваў пра эпоху Адраджэння і новую навуку, пра рацыяналістаў XVII стагоддзя і брытанскі эмпірызм.

Раз-пораз яна ўздрыгвала, натыкаючыся на новыя паштоўкі і віншаванні, якія ўстаўляў у сваё апавяданне бацька. Яны то выпадалі са школьнага сшытка, то апыналіся на бананавай скурцы, то пракрадаліся ў кампутар. Яму нічога не каштавала прымусіць Альбэрта «абмовіцца» і назваць Сафію Хільдай. Больш за тое: у яго нават Гермес змог сказаць: «З днём народзінаў, Хільда!»

Хільда цалкам пагаджалася з Альбэрта, што бацька пераходзіць ужо ўсе межы, калі параўноўвае сябе з Богам і промыслам Божым. Але з кім, уласна, яна пагаджалася? Хіба не бацька ўклаў гэты дакор – а дакладней, самадакор – у Альбэртавы вусны? Пама-ракаваўшы, яна прыйшла да высновы, што параўнанне з Богам было ўсё-ткі правамоцнае. У Сафііным свеце бацька сапраўды быў усёмагутны.

Калі Альбэрта пачаў распавядаць пра Бэрклі, Хільда была заінтрыгаваная не менш за Сафію. Што зараз будзе? Колькі ўжо было гаворана, што, калі яны дойдучь да гэтага філосафа, які адмаўляў існаванне матэрыяльнага свету па-за чалавечай свядо-

масцю, адбудзецца штось незвычайнае. Хільда нават не ўцерпела і паглядзела, што кажа пра Бэрклі энцыклапедыя.

Раздзел пачынаўся тым, Альбэрта з Сафіяй стаялі каля акна і глядзелі на прысланы Хільдзіным бацькам аэраплан, за якім шлейфам цягнулася доўгая віншавальная істужка. Тым часам «на горад напаўзалі цёмныя хмары».

Але «быць ці не быць» – гэта яшчэ не ўсё пытанне. Пытанне яшчэ і ў тым, *чым* мы ёсць. Ці напраўду мы людзі з плоці і крыві? Ці складаецца наш свет з сапраўдных рэчаў або ўсё вакол толькі плён нашай свядомасці?

Не дзіўна, што Сафія пачала грызці пазногці. Хоць за Хільдай такой кепскай звычкі не вадзілася, яна таксама адчувала сябе не зусім ёмка.

А ніжэй яна, нарэшце, прачытала:

«...для нас такой «воляй ці духам», што «ёсць прычынай усяго ва ўсім», можа быць Хільдзін бацька».

- Ты хочаш сказаць, што ён для нас Бог?
- Без ніякага сумнення – так. Але як жа яму не сорамна!
- А хто тады Хільда?
- Яна анёл, Сафія.
- Анёл?
- Хільда – тая, да каго гэты «дух» звяртаецца.

А потым Сафія выскачыла ад Альбэрта на вуліцу, дзе хвастала навальніца. Ці не гэтая самая навальніца шалела мінулаю ноччу над Б'еркелі – праз пару гадзін пасля таго, як Сафія бегла праз увесь горад дадому?

«Заўтра ў мяне дзень народзінаў. Ці не прыкра за дзень да свайго пятнаццацігоддзя ўсвядоміць, што жыццё – усяго толькі сон? Гэта тое самае, як быццам табе прыснілася, што ты выйграў мільён, а калі прыйшоў па выйгрыш, высветлілася, што ўсё было проста мрояй».

Сафія прыпусціла праз раскідлы ад дажджу стадыён. І раптам убачыла, што нехта бяжыць ёй насустрач. Мама! Неба над горадам паласавалі шалёныя бліскавіцы.

Калі яны сустрэліся, маці моцна абняла Сафію:

– Што з намі робіцца, дзіця маё?

– Не ведаю, – плакала Сафія. – Усё гэта дурны сон.

Хільда адчула, што вось-вось сама заплача. «To be or not to be – that is the question».

Яна кінула тэчку на ложак і пэўны час хадзіла сюды-туды па пакоі. Урэшце яна спынілася перад люстрам у масянжовай раме – стаяла і ўглядалася ў яго, аж пакуль маці не прыйшла клікаць яе на вячэру. Калі пачуўся стук у дзверы, Хільда ўжо і не ведала, колькі часу так прастаяла. Але яна была больш чым упэўненая, што бачыла, як адбітак падміргнуў ёй абаімі вачыма.

За сьнеданнем яна старалася быць удзячнаю імянінніцай. Але не магла адагнаць думак пра Сафію і Альбэрта.

Што яны будуць рабіць цяпер, калі ведаюць, што ўсім запраўляе Хільдзін бацька? Зрэшты, што яны ведаюць? Нічога яны паспраўднаму не ведаюць. Гэта толькі тага прыдумаў, быццам яны нешта ведаюць. Але ўсё роўна праблема застаецца: калі Сафія і Альбэрта «ведаюць», што ўсё ўзаемазвязана, значыць, іх гісторыя набліжаецца да канца.

Яна ледзь не падавілася кавалкам бульбіны, раптам падумаўшы, што тое самае тычыцца і яе ўласнага свету. Паступова чалавецтва ўсё далей прасоўваецца па шляху разумення законаў прыроды. Ці не спыніць сваю хаду гісторыя пасля таго, як усе цаглінкі філасофскай і навуковай думкі лягуць на сваё месца? Можа, гісторыя чалавецтва набліжаецца да свайго канца? Ці няма ўзаемасувязі паміж, з аднаго боку, развіццём думкі й навукі, а з другога, парніковым эфектам і вынішчэннем трапічных лясоў? Можа, назваць чалавечую цягу да пазнання «грэхападзеннем» было не такім ужо глупствам?

Пытанне было настолькі ўсёабдымнае і настолькі жажлівае, што

Хільда пастаралася пра яго не думаць. Яна несумненна зразумее больш, калі будзе чытаць падораны татам рукапіс далей.

– «Скажы мне, мая кветка, што хочаш... будзе ўсё!» – заспявала маці, калі яны даелі марожанае з італьянскімі клубніцамі. – Так, сёння мы будзем рабіць усё, чаго табе толькі захочацца.

– Я разумею, што гэта прагучыць дзіўна, але мне толькі адно: пачытаць далей татаў падарунак.

– Ну, ён зусім задурыў табе галаву.

– Зусім не задурыў.

– Можам зрабіць піццу да «Інспектара Дэрыка»...

– Паглядзім.

Хільда ўспомніла, як Сафія размаўляла са сваёй маці. Ці не ўзяў тата пэўныя маміны рысы, каб стварыць тую, другую маму? На ўсякі выпадак яна вырашыла не заводзіць гаворкі пра белага труса, якога выцягваюць з капелюша Сусвету, ва ўсякім разе пакуль.

– Дарэчы, – успомніла Хільда, устаючы з-за стала.

– Што?

– Я не магу знайсці свой залаты крыжык.

Маці загадкава паглядзела на яе.

– Некалькі тыдняў назад я знайшла яго на прыстані. Мабыць, ты яго там і згубіла, расцяпуша!

– Ты тату пра гэта казала?

– Не памятаю. Напэўна, казала...

– А дзе ён цяпер?

Маці пайшла ў спальню па свой куфэрак з аздобамі, і Хільда пачула яе недаўменны ўскрык. Хутка яна вярнулася ў гасцёўню:

– Уяўляеш, яго там чамусьці няма.

– Мяне гэта не здзіўляе.

Хільда абняла маці і пабегла да сябе на другі паверх. Нарэшце яна зможа спакойна чытаць далей пра Сафію і Альбэрта.

Жвава ўзлезшы на ложак, яна зноў паклала на калені тоўстую тэчку.

Наступнай раніцай Сафія прачнулася ад таго, што ў пакой

увайшла маці з падносам, заваленым падарункамі. У пустой бутэчцы з-пад ліманаду стаяў нарвежскі сцяжок.

– Віншую з днём народзінаў, Сафія!

Сафія працрела вочы. Яна паспрабавала ўспомніць усё, што адбылося ўчора. Але дэталі рассыпаліся, не жадаючы скласціся ў агульную карціну. Адною такою дэталлю быў Альбэрта, другой – Хільда з маёрам, трэцяй – Бэрклі, чацвёртай – Б’еркелі. Самай цёмнай дэталлю была ўчорашняя непагадзь, ад якой у Сафіі ледзь не здарыўся нервовы зрыў. Калі яна, уся мокрая ад дажджу, вярнулася дадому, маці выцерла яе ручніком і, прымусіўшы легчы ў ложка, напіла гарачым малаком з мёдам. Сафія заснула імгненна.

– Здаецца, я жывая, – прамармытала яна.

– Ато, вядома, жывая. І сёння табе спаўняецца пятнаццаць.

– Ты ўпэўненая?

– Яшчэ як упэўненая. Хіба маці можа не ведаць, калі нарадзілася яе адзінае дзіця? 15 чэрвеня 1975 года... а палове другой, Сафія. Гэта быў самы шчаслівы дзень у маім жыцці.

– Ты ўпэўненая, што ўсё гэта не сон?

– У такім разе, гэта сон радасны, калі пасля яго прачынаешся, а цябе чакаюць булачкі з ліманадам і падарункі.

Яна паставіла паднос з падарункамі на крэсла і ненадоўга выйшла. А калі вярнулася, у руках у яе быў другі паднос – з булачкамі і ліманадам. Яго яна паклала на ложка перад Сафіяй.

Раніца пачалася, як і звычайна гэта бывае ў дзень народзінаў, – з распакоўвання падарункаў і ўспамінаў ледзь не да першых схват пятнаццацігадовае даўніны. Маці падарыла Сафіі тэнісную ракетку. У тэніс яна ніколі раней не гуляла, але непадалёк ад Канюшынавай вуліцы быў адкрыты тэнісны kort. Бацька прыслаў кішэнны радыё-тэлевізар, які меў экран памерам са звычайную фотакартку. Падарункі прыслалі таксама і цётчкі, і знаёмыя іх сям’і.

– Як ты думаеш, можа, мне ўзяць сёння адгул на працы? – крыху пазней спытала маці.

– Ды не, навошта?

– Учора ты была не з сабе. Калі так будзе і далей, цябе давядзецца весці да псіхолага.

– Яшчэ чаго выдумала.

– Няўжо цябе напалохала так навальніца? Ці, можа, твой Альбэрта?

– А цябе? Ці не ты крычала: «Што з намі робіцца, дзіця маё»?

– Я падумала, можа, я сама нешта не так зрабіла, калі ты пачала бегачь да ўсякіх дзівакоў у горад.

– Нічога такога ты не зрабіла, проста я ў вольны час займаюся філасофіяй. Ідзі на працу. Я ўсё адно а дзесятай мушу быць у школе. Нам сёння выстаўляюць гадавыя адзнакі, а пасля будзе салодкі стол.

– Ты ўжо свае адзнакі прыблізна ведаеш?

– Ва ўсякім разе, выдатных будзе больш, чым за мінулае паўгоддзе.

Неўзабаве пасля таго, як маці сышла на працу, зазваніў тэлефон:

– Сафія Амундсэн слухае.

– Гэта Альбэрта.

– А, гэта ты...

– Ну, учора маёр паддаў копаці!

– Не разумею, пра што ты.

– Пра навальніцу, Сафія.

– Я ўжо ўвогуле не ведаю, у што верыць. Я ва ўсім сумняваюся...

– Але ж гэта і ёсць найпершая вартасць сапраўднага філосафа. Я ганаруся, як многаму ты навучылася за такі кароткі час.

– Баюся, і гэта ўсё ўяўнасць.

– Такое пачуццё называецца экзістэнцыйным страхам і, як правіла, звязанае з пераходам да ўсведамлення новага.

– Думаю, мне трэба зрабіць перапынак у занятках філасофіяй.

– У цябе ў садзе развялося замнога жаб?

Сафія не змагла ўтрымацца ад смеху.

– А я думаю, што ніякіх перапынкаў нам рабіць не трэба, – сказаў Альбэрта. – Дарэчы, віншую з днём народзінаў. Нам трэба скончыць курс да Купалля. Гэта наша астатняя надзея.

– Надзея на што?

– Ну, калі хочаш паслухаць, лепш сядзь? Бо, каб адказаць, мне спатрэбіцца час.

– Я ўжо сяджу.

– Памятаеш Дэкарта?

– «Я думаю, значыць, я ёсць».

– У нашым з табой метадалагічным сумненні мы пакуль так і не знайшлі, на што абAPERціся. Мы нават не ведаем, ці думаем мы. Можа стацца, што мы самі – усяго толькі нечая думка, а гэта зусім не тое самае, што думаць самому. Мы маем усе падставы меркаваць, што нас выдумляе Хільдзін бацька – на забаву сваёй дачцэ, якая жыве ў Лілесандзе і ў якой хутка дзень народзінаў. Разумееш?

– Так...

– Але ў гэтым ёсць і ўнутраная супярэчнасць. Калі нас выдумляюць, то мы не маем ніякага права нішто «меркаваць». Тады і гэтая размова па тэлефоне – чыстае вады выдумка.

– Тады мы не маем ніякай свабоднай волі. І тады ўсё, што нам казаць і рабіць, прадвызначае маёр. Дык можа проста павесім слухаўкі – і справе канец.

– Не, ты надта спрашчаеш.

– Чаму?

– Ты хочаш сказаць, што людзі здольныя загадзя планаваць усё, што яны прыдумляюць? Хільдзінаму бацьку напэўна вядома ўсё, што мы робім. Бегчы ад яго ўсёведання, бадай, тое самае, што бегчы ад свайго ценю. Але – і якраз тут пачынаецца мой план – яшчэ не пэўна, што ў маёра ўсё вырашана загадзя. Можа стацца, што аж да самага апошняга моманту – то бок да моманту стварэння – ён не ведае, што будзе далей. А значыць, можна дапусціць, што ў такія моманты кіраваць сваімі словамі і ўчынкамі належыць нам. Безумоўна, нашы намаганні – гэта кволая валтузня

ў параўнанні з маёраваю магутнасцю. Мы, безумоўна, бюссільныя перад навязанымі нам знешнімі акалічнасцямі нахштальт гаворачых сабак, аэрапланаў з прычэпленымі віншаваннямі, цыдулак унутры банана і навальніц на замову. Але мы ні ў якім разе не павінны выключаць, што наша, няхай лядачая, воля таксама нечага вартая.

– Якім гэта чынам?

– У нашым маленечкім свеце маёр, безумоўна, усёведны, але гэта не значыць, што ён усёмагутны. Ва ўсякім разе, мы павінны старацца жыць так, быццам не залежым ні ад чыёй волі.

– Здаецца, я разумею, што ты маеш на ўвазе.

– Увесь фокус – паспрабаваць дзейнічаць самастойна, то бок рабіць учынкi, пра якія маёр не мог бы нават здагадацца.

– Як, калі нават не існуем?

– Хто сказаў, што не існуем? Пытанне не ў тым, існуем мы ці не, а ў тым, *што* мы і *хто* мы. Нават калі выявіцца, што мы ўсяго толькі імпульсы ў раздвоенай свядомасці маёра, гэта не адмаўляе нашага, няхай своеасаблівага, існавання.

– І нашай свабоды волі?

– Я над гэтым якраз і працую, Сафія.

– Але ж пра тое, што ты «над гэтым працуеш», пэўна, вядома і Хільдзінаму бацьку.

– Безумоўна. Але ж ва ўсіх падрабязнасцях ён майго плана не ведае. Я спрабую знайсці архімедаву кропку апоры.

– Архімедаву кропку апоры?

– Архімед быў вучоным эпохі элінізму. Ён казаў: «Дайце мне кропку апоры, і я перакулю зямлю». Вось і нам трэба знайсці такую кропку, каб выслізнуць з маёравай свядомасці, з яго ўнутранага сусвету.

– Ну, ты і задумаў справу!

– Але ўцячы нам не ўдасца, пакуль мы не скончым курс філасофіі. Маёр пакуль што нас моцна трымае. Відаць, ён мяркуе, што я абавязаны правесці цябе праз усе этапы развіцця філасофіі аж да нашага часу. Але да яго вяртання з Блізкага Ёсходу за-

стаецца ўсяго некалькі дзён. Калі мы не паспеем вызваліцца ад яго навязлівай фантазіі перш, чым ён прыедзе ў Б'еркелі, мы прапалі...

– Ты мяне палохаеш...

– Перадусім я павінен распавесці табе пра французскую эпоху Асветніцтва. Пасля хоць бы ў агульных рысах мы мусім разгледзець філасофію Канта, а ўжо тады зможам узяцца за эпоху рамантызму. Немалаважна спыніцца й на Гегелю. А калі так, то ніяк будзе не мінуць Кіркегора, у якога гегельянская філасофія выклікала абурэнне. Некалькі словаў спатрэбіцца сказаць пра Маркса, Дарвіна і Фройда. А калі напрыканцы мы паспеем разабраць Сартра і экзістэнцыялізм, то нарэшце можна будзе прыступіць да рэалізацыі нашага плана.

– Але ж нешта багата на адзін тыдзень.

– Таму трэба пачынаць неадкладна. Ты можаш прыйсці зараз?

– Мне трэба ў школу. У нас сёння салодкі стол і нам за паўгоддзе выстаўляюць адзнакі.

– Не ідзі! Калі мы – усяго толькі праява нечай свядомасці, то смак ліманаду і цукерак на салодкім сталe – не больш чым уяўленне.

– А як жа адзнакі...

– Сафія, ты – або жыхар малюпасенькай кулькі пад назвай Зямля пасярод соцень мільярдаў галактык неспасціжнага Сусвету, або электрамагнітны імпульс у мазгах маёра. І ты яшчэ адважваешся казаць пра нейкія там адзнакі! І не сорамна табе!

– Sorry.

– Добра, забяжы ў школу па дарозе перад нашай сустрэчай. Бо калі ты прагуляеш апошні дзень, гэта можа быць дрэнным прыкладам Хільдзе. А яна напэўна ж ходзіць у школу і ў свой дзень народзінаў, бо яна – анёл.

– Тады адразу пасля школы я прыбягу да цябе.

– Можам сустрэцца ў Маёравай хатцы.

– У Маёравай хатцы?

Але ў слухаўцы ўжо чулася толькі: піп-піп-піп!..

Хільда адклала тэчку ўбок. Тата, відаць, вырашыў такім чынам яе ўпікнуць за тое, што аднойчы яна прагуляла заняткі. Ну і хітрун!

Яна некаторы час разважала над тым, які план выношвае Альбэрта. Можа, зазірнуць на апошнюю старонку? Не, так не пойдзе, трэба проста хутчэй дачытаць.

У адным яна цалкам згаджалася з Альбэрта. Па-першае, што тата, у некаторым сэнсе, меў уяўленне пра ўсё, што адбывалася з Сафіяй і Альбэрта. Але пакуль ён пісаў, напэўна, яму і самому не было вядома, чым гэта ўсё скончыцца. Мабыць, сядучы за машынку, ён часам друкаваў так хутка, што выдумляў усё на хаду, сам перад тым не ўяўляючы, што ў яго выйдзе. Вось у такія «сумбурныя» моманты ў Сафіі з Альбэрта і ўзнікала пэўная свабода.

У Хільды зноў узнікла амаль цвёрдая ўпэўненасць, што Сафія і Альбэрта сапраўды існуюць. «Нават калі марская паверхня зусім нерухомая, гэта не значыць, што ў глыбіні нічога не адбываецца», – падумалася ёй.

Але чаму ёй прыйшло гэта ў галаву?

Ва ўсякім разе, думка ляжала зусім не на паверхні.

У школе Сафію, як імянінніцу, наўзахапкі ўшаноўвалі і віншавалі. Такое шчыраванне, мабыць, тлумачылася яшчэ і ўсеагульнай узбуджанасцю, якую ўсе адчувалі, чакаючы гадзін адзнак і бутэлек з ліманадам.

Як толькі ўсё скончылася і настаўнік іх адпусціў з пажаданнем добра правесці лета, Сафія з усіх ног кінулася дадому. Ёрунь спрабавала яе затрымаць, але Сафія крыкнула, што вельмі спяшаецца.

У паштовай скрынцы яна знайшла дзве паштоўкі з Лівана. На абедзвюх стаяў аднолькавы надпіс па-ангельску: «HAPPY BIRTHDAY – 15 YEARS». Тыповыя віншавальныя паштоўкі, якія прадаюцца на кожным кроку.

Адна паштоўка была адрасаваная «Сафіі Амундсэн (для Хільды Мёлер Кнар)», а вось другая прызначалася самой Сафіі. На абедзвюх стаяў штэмпель батальёна ААН ад 15 чэрвеня.

Спачатку Сафія прачытала паштоўку, адрасаваную ёй:

Дарагая Сафія Амундсэн! Сёння я і цябе таксама вінішую з днём народзінаў. Вінішую, Сафія, ад усяго сэрца. Дзякуй табе за ўсё, што ты робиш для Хільды.

Усяго найлепшага, маёр Альбэрт Кнаг.

Сафія не ведала, як ёй рэагаваць на тое, што Хільдзін бацька прыслаў нарэшце паштоўку і ёй. У пэўным сэнсе, яе гэта расчуліла.

У паштоўцы для Хільды было напісана:

Дарагая Хільдэмур! Не ведаю, ні які цяпер дзень, ні які час у Лілесандзе. Але гэта, як я ўжо казаў, вялікай ролі не іграе. Спадзяюся, я цябе добра ведаю і не надта спазніўся са сваім апошнім ці прынамсі перадапошнім вішаваннем з Лівана. Але глядзі не сядзі дапазна! Неўзабаве Альбэрта будзе расказваць пра ідэі французскай эпохі Асветніцтва. Ён спыніцца на сямі асноўных пунктах:

- 1. Паўстанне супраць аўтарытэтаў*
- 2. Рацыяналізм*
- 3. Ідэя асветніцтва*
- 4. Культурны аптымізм*
- 5. Назад да прыроды*
- 6. Гуманізацыя хрысціянства*
- 7. Правы чалавека.*

Па ўсім відаць, ён па-ранейшаму кантраляваў кожны іх крок.

Сафія адамкнула дзверы і, увайшоўшы ў хату, паклала дзённік з усімі сваімі выдатнымі адзнакамі на кухонны стол. Пасля, зноў выйшаўшы на двор, пралезла праз жываплот і пабегла да лесу.

Цераз азярцо ёй і гэты раз давялося перабірацца на чоўне. На другім беразе, седзячы на ганку, яе чакаў Альбэрта. Ён махнуў ёй рукой, запрашаючы сесці побач.

Стаяла цудоўнае надвор'е, толькі ад вады веяла волкаю прахалодай. Нібы азярцо яшчэ не адышло ад учарашняй навальніцы.

– Адразу й прыступім, – загаварыў Альбэрта. – Наступным вялікім будаўніком сістэмы пасля Юма стаў нямецкі філосаф Імануэль Кант. Але ў XVIII стагоддзі шмат выбітных

мысляроў было і ў Францыі. Увогуле, можна сказаць, што ў першай палове XVIII стагоддзя асноўныя філасофскія ідэі ў Еўропе канцэнтраваліся ў Англіі, у сярэдзіне гэтага стагоддзя – у Францыі, а ў канцы – у Нямеччыне.

– Выходзіць, філасофскі цэнтр змяшчаўся з захаду на ўсход?

– Так і ёсць. Я кораценька раскажу пра асноўныя ідэі, якія аб'ядноўвалі большасць французскіх філосафаў эпохі Асветніцтва. Гаворка найперш пра *Мантэск'ё*, *Вальтэра* і *Русо*, а таксама многіх іншых. Усе ідэі я звёў да сямі асноўных пунктаў.

– Дзякую, я гэта ўжо ведаю.

Сафія працягнула паштоўку ад Хільдзінага бацькі. Альбэрта цяжка ўздыхнуў:

– Гэта з яго боку зноў перабор... Добра, такім чынам, першы пункт – *паўстанне супраць з аўтарытэтаў*. Французскія філосафы Асветніцтва часцяком наведвалі Англію, якая тады была шмат у якіх адносінах больш вальнадумнай краінай, чым іх радзіма. Іх не магла не захапляць англійская навука, перадусім Ньютан і яго ўніверсальная фізіка. Не пакінула іх безуважнымі і англійская філасофія, асабліва палітычныя ідэі Лока. Паступова яны пачалі выступаць супраць старых аўтарытэтаў і ў сябе ў Францыі. На іх думку, да ўсіх ісцінаў, якія засталіся ў спадчыну ад мінулага, трэба было ставіцца скептычна. Мелася на ўвазе, што індывід павінен сам знаходзіць адказы на ўсе пытанні. Да гэтага іх натхнялі і традыцыі Дэкарта.

– Бо ён узводзіў будынак свайго светапогляду, пачынаючы ад самога падмурку.

– Правільна. Паўстанне супраць старых аўтарытэтаў было скіравана супраць царквы, каралеўскай улады і арыстакратыі. У XVIII стагоддзі гэтыя інстытуцыі былі ў Францыі куды мацнейшыя, чым у Англіі.

– І адбылася рэвалюцыя.

– Так, у 1789 годзе. Але ёй папярэднічалі новыя ідэі. Наступным пунктам ідзе *рацыяналізм*.

– Я думала, што рацыяналізм адышоў у нябыт разам з Юмам.

– Юм памёр у 1776 годзе. То бок прыблізна за дваццаць гадоў да смерці Монтэск’ё і за два гады да смерці Вальтэра і Русо, якія абодва памерлі ў 1778 годзе. Але ўсе трое пабывалі ў Англіі і былі добра знаёмыя з філасофіяй Лока. Ты, мабыць, памятаеш, што Лок не быў паслядоўным эмпірыкам. Ён меркаваў, што і вера ў Бога, і пэўныя маральныя нормы закладзены ў чалавечым розуме. Тое самае ляжыць і ў аснове французскай філасофіі Асветніцтва.

– І ты казаў яшчэ, што французы былі заўсёды крыху больш рацыяналістычныя, чым брытанцы.

– Такая розніца бярэ пачатак яшчэ ад часоў Сярэднявечча. Там, дзе англічане кажуць «common sense», французы скажуць «évidence». Англійскі выраз можна перакласці як «сукупны досвед», а французскі – як «тое, што відавочна», – маецца на ўвазе, для розуму.

– Разумею.

– Як і антычныя гуманісты – напрыклад, Сакрат і стоікі, – філосафы-асветнікі непахісна верылі ў чалавечы розум. Гэтая вера была да таго відавочная, што французскую эпоху Асветніцтва многія пачалі называць перыядам «рацыяналізму». Новае прыродазнаўства паказала, што прырода арганізавана разумна. І філосафы Асветніцтва паставілі сабе за мэту закласці асновы такіх маралі, рэлігіі і этыкі, якія адпавядалі адвечна ўласціваму чалавеку розуму. Гэта і прывяло да *асветніцкай ідэалогіі*.

– Якая ідзе ў нас пад трэцім пунктам.

– Трэба было «несці асвету» ў шырокія масы насельніцтва. Гэта было галоўнай умовай будаўніцтва лепшага грамадства. Лічылася, што галеча і прыгнёт паходзяць ад невуцтва і забабонаў. Таму вялікая ўвага надзялялася выхаванню дзяцей і простага людю. Не выпадкова педагогіка як навука была запаткаваная якраз у гэты перыяд.

– Выходзіць, школьная бярэ пачатак з Сярэднявечча, а педагогіка – з эпохі Асветніцтва?

– Можна сказаць і так. Сапраўдным манументам ідэі Асветніцтва стаў, як і мае быць, вялікі энцыклапедычны слоўнік. Я маю

на ўвазе знакамітую «Энцыклапедыю, або тлумачальны слоўнік навук, мастацтваў і рамёстваў» у 28 тамах, якія выйшлі з 1751 па 1772 год і ў якія зрабілі свой унёсак усе славутыя філосафы таго часу. Казалі, што ў ёй «можна знайсці ўсё – ад спосабу, як вырабляць іголку, да спосабу, як набіваць гармату».

– Наступным пунктам быў *культурны аптымізм*.

– Зрабі ласку, адкладзі ў бок гэтую паштоўку, пакуль я не скончу расказваць.

– Прабач.

– Філосафы-асветнікі меркавалі, што з пашырэннем ведаў і здаровага сэнсу чалавецтва пачне развівацца неверагоднымі тэмпамі. Рана ці позна на месца глупству і невуцтву прыйдзе «прасветлены» чалавечы розум. І, бадай, усяго яшчэ два дзесяцігоддзі назад гэтая думка заставалася дамінуючай ва ўсёй Заходняй Еўропе. Хоць сёння мы ўжо не надта перакананыя, што ўсякае «развіццё» ідзе на карысць. Але ж такая крытыка «цывілізацыі» выказвалася яшчэ французскімі асветнікамі.

– Напэўна, нам варта было да іх прыслухацца.

– Многія тады ўзнялі лозунг – *назад да прыроды*. Але пад «прыродай» філосафы Асветніцтва мелі на ўвазе практычна той самы «розум». Бо чалавечы розум даецца прыродай – у адрозненне ад рэлігіі або «цывілізацыі». Было заўважана, што «прымітыўныя народы» нярэдка мацнейшыя здароўем і шчаслівейшыя за еўрапейцаў, бо яны не «цывілізаваныя». Па сутнасці, лозунгам стала фраза, выказаная Русо: «Нам трэба вярнуцца назад да прыроды». Бо прырода добрая, і чалавек «па сваёй прыродзе» добры. Усё зло паходзіць ад грамадства. Русо меркаваў таксама, што дзіцяці трэба даць магчымасць як мага даўжэй жыць у сваім «натуральным» стане нявіннасці. Можна сказаць, што ідэя каштоўнасці дзяцінства вядзе свой пачатак з эпохі Асветніцтва. Раней дзяцінства лічылася падрыхтоўчым этапам да дарослага жыцця. Але ж усе мы людзі і ўсе жывем на зямлі – прычым з самага дзяцінства.

– Цалкам згодная.

– Рэлігію таксама трэба было зрабіць «натуральнай».

– Гэта як?

– Рэлігію трэба было дапасаваць да «натуральнага» розуму чалавека. Многія выступалі за так званую *гуманізацыю хрысціянства* – і гэта наш шосты пункт у спісе. На той час узнікла мноства паслядоўных матэрыялістаў – тых, хто не верыў ні ў якога Бога, то бок трымаўся атэістычнага пункту погляду. Але большасць філосафаў-асветнікаў меркавала, што неразумна ўяўляць сабе свет без Бога, бо надта ўжо гэты свет разумна арганізаваны. Падобнай думкі трымаўся, напрыклад, і Ньютан. Разумным лічылася таксама верыць у неўміручасць душы. Але пытанне аб неўміручасці чалавечай душы цяпер звязвалася хутчэй з розумам, а не з верай, як у Дэкарта.

– Неяк дзіўна. Па-мойму, у гэта якраз можна толькі верыць, але гэтага нельга ведаць.

– Але ж ты жывеш не ў XVIII стагоддзі. На думку філосафаў-асветнікаў, хрысціянства трэба было ачысціць ад неразумных догмаў, якімі за час існавання царквы абрасло простае Хрыстова вучэнне.

– І, па-мойму, правільна.

– Шмат хто стаяў на пазіцыях так званага *дэізму*.

– Патлумач!

– Дэізм – гэта такі светапогляд, які прызнае, што некалі вельмі-вельмі даўно свет быў створаны Богам, але з той пары Бог ніколі нам не з’яўляўся. Такім чынам, Бог зводзіцца да «вышэйшай істоты», якая дае знаць пра сябе чалавеку праз прыроду і яе законы, а не праз нейкія «звышнатуральныя» спосабы. Такого «філасофскага Бога» мы сустракаем і ў Арыстоцеля. Для яго Бог быў «першапрычынай» або «першарухавіком».

– Застаецца апошні пункт – *правы чалавека*.

– Гэта, бадай, самы важны пункт. Увогуле, можна сказаць, што французская філасофія Асветніцтва была больш скіравана ў практычны бок, чым англійская.

– У Францыі філасофскімі поглядамі кіраваліся на практыцы?

– Так, французскія філосафы-асветнікі не задавальваліся тэарэтычнымі поглядамі на месца чалавека ў грамадстве. Яны актыўна змагаліся за «натуральныя правы» грамадзян, у першую чаргу ведучы барацьбу супраць цензуры, то бок за свабоду друку. Што да рэлігіі, маралі і палітыкі, то ў гэтых пытаннях кожны мусіў мець права свабодна мысліць і выказваць свае меркаванні. Акрамя таго, асветнікі супраць рабства і за болей гуманнае стаўленне да парушальнікаў закона.

– Думаю, я падпісалася б пад усімі гэтымі патрабаваннямі.

– Прынцып «недатыкальнасці асобы» знайшоў урэшце сваё выяўленне ў «Дэкларацыі правоў чалавека і грамадзяніна», прынятай французскім Нацыянальным сходам у 1789 годзе. На аснове гэтай «Дэкларацыі правоў чалавека» ў 1814 годзе была створана і наша нарвежская Канстытуцыя.

– Але ж многія і сёння мусяць змагацца за гэтыя правы.

– На жаль, гэта так. Але мэтаю філосафаў-асветнікаў было сцвердзіць пэўныя правы, якімі чалавек мусіць валодаць ад нараджэння. Якраз іх яны і называлі «натуральнымі правамі». Мы і дагэтуль кажам, што ў некаторых дзяржавах заканадаўства супярэчыць «натуральнаму праву». Мы і дагэтуль бачым, як асобныя людзі або цэлыя групы насельніцтва спасылаюцца на «натуральнае права», уступаючы ў барацьбу супраць бяспраўя, няволі і прыгнёту.

– А што з правамі жанчын?

– Рэвалюцыя 1789 года замацавала шэраг правоў, якія павінны былі тычыцца ўсіх «грамадзян», але пад грамадзянінам пераважна меўся на ўвазе мужчына. Аднак якраз пад час французскай рэвалюцыі ўзнікаюць першыя прыклады барацьбы жанчын за свае правы.

– Ну, нарэшце!

– Яшчэ ў 1787 годзе філосаф-асветнік *Кандарсэ* апублікаваў твор, прысвечаны правам жанчыны. Ён казаў, што жанчыны маюць тыя самыя «натуральныя правы», што і мужчыны. У самой рэвалюцыі 1789 года жанчыны актыўна ўдзельнічалі ў барацьбе

супраць старога феадальнага ладу. Яны, напрыклад, узначальвалі масавыя шэсці, якія ў выніку вымусілі караля ўцячы са сваёй рэзідэнцыі ў Версалі. У Парыжы ствараліся шматлікія жаночыя суполкі. Апроч барацьбы за аднолькавыя з мужчынамі палітычныя правы, яны патрабавалі ўнесці змены ў законы аб шлюбе і палепшыць сацыяльны статус жанчын.

– І яны гэтых правоў дамагліся?

– Не. Пытанне аб правах жанчын узнікала ў сувязі з рэвалюцыяй ужо не першы раз. Але калі новы парадак быў усталяваны, зноў вярнулася ранейшая грамадства з пануючай роляй мужчыны.

– Як заўсёды.

– Адной з найбольш шчырых змагаючыхся за правы жанчын у часы Французскай рэвалюцыі была *Алімпія дэ Гуж*. У 1791 годзе, то бок праз два гады пасля рэвалюцыі, яна апублікавала Дэкларацыю правоў жанчыны. Бо ў Дэкларацыі правоў чалавека не было ні згадкі пра «натуральныя правы» жанчын! Алімпія дэ Гуж патрабавала для жанчын такіх самых правоў, якія мелі мужчыны.

– Што з гэтага выйшла?

– Яе пакаралі смерцю ў 1793 годзе. У тым самым годзе была ўведзеная забарона на ўдзел жанчын ва ўсякай палітычнай дзейнасці.

– Вось табе маеш!

– Толькі ў XIX стагоддзі ў Францыі і па ўсёй Еўропе зноў пачалася актыўная барацьба жанчын за свае правы. Пакрысе гэтая барацьба давала плён. Але ў Нарвегіі, напрыклад, жанчыны атрымалі права голасу толькі ў 1913 годзе. І да гэтай пары ў многіх краінах свету жанчыны ўсё яшчэ вядуць барацьбу за свае правы.

– Яны могуць разлічваць на маю падтрымку.

Альбэрта моўчкі паглядаў на азярцо. Праз пэўны час ён сказаў:

– Здаецца, гэта ўсё, што я хацеў сказаць табе пра філасофію Асветніцтва.

– Чаму «здаецца»?

– Таму што мне больш няма чаго сказаць.

Не паспеў ён дагаварыць, як вада на сярэдзіне азярца завірыла. З самых глыбіняў узняўся слуп вады. А следам на паверхні паказалася нешта агромністае і пачварнае.

– Марскі змей! – закрычала Сафія.

Змрочная пачвара крутанулася некалькі разоў і зноў нырнула на дно, а вада ў азярцы хутка суцішылася, як нічога і не было. Альбэрта толькі адварнуўся.

– Хадзем у хату, – казаў ён.

Яны ўсталі і пайшлі з ганка.

Сафія спынілася ля карцін з выяваю Бэрклі і Б’еркелі. Паказаўшы на Б’еркелі, яна сказала:

– Думаю, Хільда жыве недзе там, у гэтай карціне.

Паміж карцінамі сёння вісеў вымпел з вышыванымі словамі: «СВАБОДА, РОЎНАСЦЬ, БРАТЭРСТВА».

Сафія павярнулася да Альбэрта:

– Гэта ты павесіў?

Ён толькі сумна пакруціў галавою.

Сафія раптам згледзела на каміне канверт з надпісам: «Хільдзе і Сафіі». Яна адразу здагадалася, ад каго ён, але было неяк нязвыкла, што маёр пачаў згадваць і яе. Разарваўшы канверт, яна прачытала:

Дарагія дзяўчаты! Сафіінаму настаўніку філасофіі варты было б таксама падкрэсліць важную ролю філасофіі Асветніцтва для выпрацоўкі ідэалаў і прынцыпаў, на якіх будуецца ААН. Дзвесце гадоў назад дэвіз «Свабода, роўнасць, братэрства» паспрыяў аб’яднанню французскага грамадства. Сёння тыя самыя словы павінны аб’яднаць увесь свет. Як ніколі раней, мы павінны ўсвядоміць, што чалавецтва – гэта адна вялікая сям’я. Нашы нашчадкі – гэта нашы ўласныя дзеці і ўнукі. Які свет мы пакінем ім у спадчыну?

Маці крыкнула Хільдзе, што ставіць піццу ў печ, бо праз дзесяць хвілін пачынаецца «Дэрык». Пасля ўсяго прачытанага Хільда адчу-

вала сябе цалкам знясіленаю. Яна ж прачнулася ўсё-ткі а шостай.

Рэшту свайго дня народзінаў яна вырашыла правесці з маці. Але спачатку трэба было зазірнуць у энцыклапедыю.

Гуж... няма. Дэ Гуж? Таксама няма. Ну, а калі паспрабаваць Алімпія дэ Гуж? Анізвання! У энцыклапедыі Кніжнага клуба не было ані слова пра жанчыну, якую пакаралі смерцю за яе палітычную барацьбу за правы жанчыны. Хіба гэта не абуральна! Ну, не тата ж яе прыдумаў?

Хільда пабегла на першы паверх да вялікай энцыклапедыі.

– Я толькі адно слова гляну, – патлумачыла яна маці, заўважыўшы, як тая здзіўлена на яе паглядае.

Схапіўшы патрэбны том Вялікай энцыклапедыі «Аскехаўт», яна пабегла да сябе наверх.

Гуж... вось яна!

Гуж, Мары Алімпія дэ (1748–1793), французская пісьменніца перыяду Французскай рэвалюцыі, выдала некалькі брашур на сацыяльныя тэмы і шэраг п’есаў. Адна з нямногіх, хто падчас рэвалюцыі змагаўся за распаўсюджанне правоў чалавека і на жанчын. У 1791 г. выдала «Дэкларацыю правоў жанчыны». Пакараная смерцю ў 1793 г. за тое, што адважылася заступіцца за Людовіка XVI і крытыкавала Рабэсп’ера. (Літ.: L. Lacour, «Les origines du féminisme contemporain», 1900.)

КАНТ

*... зорнае неба нада мною
і маральны закон ува мне ...*

Толькі каля паўночы маёр Альбэрт Кнаг патэлефанаваў дадому, каб павіншаваць Хільду з пятнаццацігоддзем. Слухаўку падняла Хільдзіна маці.

- Гэта цябе, Хільда!
- Алё?
- Гэта тата.
- Ты здурнеў. Ужо амаль дванаццатая.
- Я толькі хацеў павіншаваць цябе з днём народзінаў...
- Ты віншуеш мяне ўжо цэлы дзень.
- ...але чакаў, калі дзень наблізіцца да заканчэння.
- Чаму?
- Хіба ты не атрымала майго падарунка?
- Канешне, атрымала! Вялікі дзякуй!
- Ну, дык не цягні. Кажы, што ты думаеш?
- Гэта надзвычай цікава. Я сёння амаль не ела.
- Як не ела? Трэба есці!
- Але гэта так захапляе.
- Дакуль ты дачытала? Ану, кажы, Хільда.
- Як яны зайшлі назад у Маёраву хатку, калі ты пачаў падражняць іх марскім змеем...
- Значыць, да эпохі Асветніцтва.
- І да Алімпіі дэ Гуж.
- Я ўсё-такі не памыліўся.

- У чым?
- Думаю, засталася толькі адно-адзінае віншаванне. Але якое!
- Я яшчэ крыху пачытаю перад сном.
- Але ты ўсё разумееш?
- Я за адзін дзень даведалася больш, чым... чым калі-небудзь.

Цяжка паверыць, што мінуў усяго адзін дзень, як Сафія вярнулася са школы і знайшла першы канверт.

- А многа і не трэба.
- Але мне яе трошкі шкада.
- Каго, маму?
- Ды не, Сафію.
- Чаму?..
- Яна зусім разгубілася, небарака.
- Але ж яна ўсяго толькі... я маю на ўвазе...
- Ты зараз скажаш, што яна ўсяго толькі твая выдумка.
- У пэўным сэнсе, так.
- А мне думаецца, што Сафія і Альбэрта існуюць *напраўду*!
- Мы пагаворым пра гэта, калі я прыеду дадому.
- Згода.
- Жадаю табе добрага дня.
- Што ты сказаў?
- Абмовіўся. Дабранач.
- Дабранач.

Калі праз паўгадзіны Хільда лягла ў ложак, на дварэ паранейшаму было так светла, што за акном яна бачыла ўвесь сад і заліў. Гэтай парою цёмна на дварэ не бывае.

Яна паспрабавала ўявіць, быццам жыве ў карціне, што вісіць на сцяне ў маленькай хатцы пасярод лесу. Цікава, ці можна вызірнуць з карціны ў іншы навакольны свет?

Перш чым заснуць, яна прачытала яшчэ некалькі старонак.

Сафія паклала ліст ад Хільдзінага бацькі на камін.

– Наконт ААН – гэта ён слухная заўважыў, – сказаў Альбэрта, – але мне не падабаецца, што ён умешваецца ў маё апавяданне.

– Не бяры да галавы.

– Ва ўсякім разе, ад гэтай пары я буду цалкам ігнараваць усе незвычайныя феномены, хай гэта будуць марскія змеі ці якія іншыя пачвары. Сядзем тут, ля акна. Я табе раскажу пра Канта.

На століку, што стаяў між фатэлямі, Сафія згледзела акуляры. Больш за ўсё кінулася ў вочы, што шкельцы ў іх былі чырвоныя. Мабыць, якія своеасаблівыя акуляры ад сонца?

– Хутка другая гадзіна, – заўважыла яна. – Я мушу быць дома а пятай. Мама яўна нешта прыдумала на дзень народзінаў.

– Тады ў нас тры гадзіны.

– Пачынай.

– *Імануэль Кант* нарадзіўся ва ўсходнепрускім горадзе Кёнігсбергу ў 1724 годзе ў сям’і рымара. У гэтым горадзе ён пражыў амаль усё жыццё і памёр ва ўзросце 80 гадоў. Ён паходзіў з дужа рэлігійнай сям’і, і яго рэлігійныя перакананні адбіліся пазней на ўсёй яго філасофіі. Як і Бэрклі, Кант лічыў немалаважным захаваць асновы хрысціянскай веры.

– Пра Бэрклі я ўжо наслухалася, дзякую.

– Апроч таго, Кант стаў першым з усіх мысляроў, пра якіх мы гаварылі, хто атрымаў пасаду прафесара філасофіі ва ўніверсітэце. Ён быў, так бы мовіць, «прафесійным філосафам».

– Гэта як?

– Сёння слова «філосаф» ужываецца ў двух крыху розных сэнсах. Перадусім, пад філосафам мы разумеем чалавека, які спрабуе знайсці свае адказы на філасофскія пытанні. Але філосафам называецца і той, хто не абавязкова распрацоўвае сваю філасофскую тэорыю, а з’яўляецца, напрыклад, спецыялістам у гісторыі філасофіі.

– І Кант быў такім спецыялістам?

– Ён быў і спецыялістам, і спрабаваў адказаць на філасофскія пытанні сам. Бо калі б ён быў толькі знаўцам ідэй, выказаных іншымі філосафамі, ён не пакінуў бы прыкметнага знаку ў гісторыі філасофіі. І ўсё-ткі не залішне падкрэсліць, што Кант выдатна арыентаваўся ў філасофскіх традыцыях сваіх

папярэднікаў, у прыватнасці, рацыяналістаў Дэкарта і Спінозы, а таксама эмпірыкаў Лока, Бэрклі і Юма.

– Я прасіла цябе больш не згадваць пра Бэрклі.

– Як мы памятаем, паводле рацыяналістаў, аснова чалавечага пазнання заключаецца ў чалавечым розуме. І яшчэ мы памятаем, што, на думку эмпірыкаў, усе веды пра свет паходзяць з пачуццёвага ўспрымання. Акрамя таго, як зазначаў Юм, ёсць мяжа таму, якія высновы мы можам рабіць з нашых пачуццёвых уражанняў.

– І з кім пагаджаўся Кант?

– Ён лічыў, што абодва накірункі ў нечым маюць рацыю, а ў нечым памыляюцца. Усіх займала пытанне, дзе ляжыць мяжа спазнавальнасці свету. Гэта было прадметам даследавання ўсіх мысляроў, якія жылі пасля Дэкарта. Выказваліся дзве магчымасці: свет або дакладна такі, якім мы яго ўспрымаем праз пачуцці, або такі, якім яго мысліць розум.

– І што меркаваў Кант?

– Кант меркаваў, што ў нашым пазнанні свету важную ролю іграюць і «пачуцці», і «розум». Але, на яго думку, рацыяналісты пераацэньвалі здольнасці розуму, а эмпірыкі надавалі занадта вялікае значэнне пачуццёваму досведу.

– Калі ты не дасі прыкладу, я хутка нічога не буду разумець.

– У прынцыпе, Кант пагаджаецца з Юмам і эмпірыкамі ў тым, што ўсе нашы веды пра свет паходзяць з пачуццёвага досведу. Але – і тут ён працягвае руку рацыяналістам – у нашым розуме таксама закладзены важныя перадумовы таго, як мы спазнаём навакольны свет. То бок чалавечы розум валодае пэўнымі ўмовамі, якія адбіваюцца на нашым успрыманні рэчаіснасці.

– Гэта і ёсць твой прыклад?

– Давай лепш выканаем адно практыкаванне. Прынясі акулеры, што ляжаць там, на століку. Так. А цяпер надзень іх!

Сафія пачапіла акулеры на нос. Усё вакол адразу зрабілася чырвоным. Святлейшыя колеры сталі светла-чырвонымі, а цямнейшыя – цёмна-чырвонымі.

– Што ты бачыш?

– Тое самае, што звычайна, толькі ў чырвоных фарбах.

– Гэта таму, што шкельцы абмяжоўваюць тваё ўспрыманне свету. Усё, што ты бачыш, паходзіць з рэчаіснасці, але як менавіта ты гэта бачыш, залежыць ад шкельцаў у акулярах. Ты ж не будзеш сцвярджаць, што свет чырвоны, толькі таму, што ты такім яго бачыш.

– Вядома ж, не...

– Калі ты зараз, не здымаючы акуляраў, пойдзеш у лес ці дадому, у свой Капітанаў завулак, ты будзеш бачыць усё тое самае, што заўсёды. Толькі ўсё будзе чырвоным.

– Калі не здыму акуляраў, то ясна.

– І вось, на думку Канта, Сафія, такімі акулярамі з'яўляюцца пэўныя ўласцівасці нашага розуму, і гэтыя ўласцівасці ўплываюць на наша ўспрыманне.

– Пра якія ўласцівасці ты гаворыш?

– Што б мы ні бачылі, нам уласціва ўспрымаць усё ў *просторы і часе*. Кант называў прастору і час дзвюма «формамі ўспрымання» і сцвярджаў, што гэтыя «формы» ў нашай свядомасці *папярэднічаюць* любому пачуццёваму досведу. То бок яшчэ *да таго*, як мы пачынаем успрымаць нейкую з'яву, мы ведаем, што яна будзе ўспрымацца намі ў прасторы і часе. Бо мы няздольныя зняць з сябе «каляровыя акуляры» розуму.

– Ён меркаваў, што ўспрыманне рэчаў у прасторы і часе – гэта ўласцівасць, закладзеная ў нас ад прыроды?

– У пэўным сэнсе – так. *Што* канкрэтна мы бачым, залежыць ад таго, дзе мы – у Індыі ці ў Грэнландыі. Але мы паўсюль успрымаем свет у выглядзе шэрагу з'яваў, якія адбываюцца ў прасторы і часе. І гэта вядома загадка.

– Але хіба прастора і час не існуюць незалежна ад нас?

– Не, Кант лічыў прастору і час за неад'емную частку чалавечай сутнасці. Прастора і час – гэта перш-наперш уласцівасці нашага розуму, а не навакольнага свету.

– Гэта ўжо нешта новае.

– Іначай кажучы, чалавечую свядомасць нельга лічыць за

інэртную «дошку», якая толькі прымае пачуццёвыя ўражанні звонку. Гэта актыўная творчая інстанцыя. Свядомасць фармуе наша ўспрыманне свету. Яе можна параўнаць са збанам, у які ты наліваеш ваду, і вада прымае форму збана. Так і нашы пачуццёвыя ўражанні прымаюць форму нашай свядомасці.

– Здаецца, я зразумела.

– Кант сцвярджаў, што не толькі свядомасць прыладжваецца да рэчаў, але й рэчы прыладжваюцца да свядомасці. Сам ён называў гэта «Капернікавым пераваротам» у пытанні аб чалавечым пазнанні, маючы на ўвазе, што яго ідэя адрозніваецца ад прынятага раней светапогляду гэтак сама кардынальна, як некалі сцверджанне Каперніка, што Зямля круціцца вакол Сонца, а не Сонца вакол Зямлі.

– Цяпер я разумею, чаму ён лічыў, што і рацыяналісты, і эмпірыкі ў нечым мелі рацыю. Рацыяналісты, у пэўным сэнсе, адпрэчылі значэнне досведу, а эмпірыкі заплюшчылі вочы на ўплыў, які робіць на ўспрыманне рэчаіснасці наша свядомасць.

– Нават сам закон *прычыннасці* – які, паводле Юма, людзям спазнаць не дадзена, – на думку Канта, з’яўляецца часткай чалавечага розуму.

– Патлумач!

– Памятаеш, Юм лічыў, што ў аснове ўспрыманай намі прычиннай сувязі паміж усім, што адбываецца ў прыродзе, ляжыць проста нашая звычка. На яго меркаванне, мы не можам адчуць, што прычынай кратання з месца белага шара быў чорны шар. А значыць, не можам даказаць, што чорны шар заўсёды будзе прычынай руху белага шара.

– Памятаю.

– Але якраз у тым, што Юм лічыў недаказальным, Кант бачыць уласцівасць чалавечага розуму. Закон прычыннасці дзейнічае заўсёды няўхільна толькі таму, што чалавечы розум успрымае ўсё, што адбываецца, як чараду прычын і наступстваў.

– Мне ўсё ж думаецца, што прычыннасць закладзеная не ў нас, а ў самой прыродзе.

– Тым не менш, на думку Канта, яна закладзена ў нас. Ён пагаджаецца з Юмам у тым, што нам не дадзена ведаць пэўна, якім свет ёсць «у сабе». Мы можам ведаць толькі, якім свет ёсць «для мяне». Праведзенае Кантам адрозненне паміж «das Ding an sich» і «das Ding für mich» стала важкім унёскам у філасофію.

– Я не надта цяплю ў нямецкай мове.

– Кант выдзяляў «рэч у сабе» і «рэч для мяне». Ведаць дакладна, якімі рэчы ёсць «у сабе», мы не зможам ніколі. Мы можам спазнаваць іх толькі такімі, якімі яны «паўстаюць» перад намі. Затое, яшчэ да ўзнiкнення ў нас досведу пра тую ці іншую з’яву, мы можам сказаць, як яна будзе ўспрымацца чалавечым розумам.

– Хіба?

– Перш чым выйсці раніцай з дому, ты наперад не ведаеш, што ў гэты дзень пачуеш ці ўбачыш. Але можна загадзя быць упэўненым, што ўсё ўбачанае і пачутае будзе ўспрымацца табой у прасторы і часе. Акрамя таго, можна не сумнявацца, што на ўспрыманне табой падзеяў будзе накладацца закон прычыннасці – проста таму, што ён з’яўляецца часткай тваёй свядомасці.

– Але хіба мы маглі б быць створаныя па-іншаму?

– Так, мы маглі б мець іншыя органы пачуццяў. І тады мы адчувалі б час і прастору іначай. Акрамя таго, мы маглі б быць створаны так, каб не шукаць прычын тых падзеяў, што вакол нас адбываюцца.

– Можа, патлумачыш на прыкладзе?

– Уяві сабе, што ў гасцёўні на падлозе ляжыць кот. А пасля ўяві сабе, што ў гасцёўню ўкаціўся мячык. Што зробіць кот?

– Я гэта часта бачыла. Кот пабяжыць за мячыкам.

– Правільна. А цяпер уяві сабе, што замест ката ў гасцёўні сядзіш ты. Калі ты раптам убачыш, што ў гасцёўню ўкаціўся мячык, ты таксама за ім адразу кінешся?

– Я перш за ўсё азірнуся і пагляджу, адкуль ён узяўся.

– Так, бо ты чалавек і таму абавязкова будзеш шукаць пры-

чыну падзеі. Такім чынам, закон прычыннасці – гэта неад’емная частка цябе.

– Вось як?

– Юм сцвярджаў, што ні розумам, ні пачуццямі законы прыроды нельга ні спазнаць, ні зняпраўдзіць. Канта гэта не задавальняла. Ён хацеў даказаць, што законы прыроды маюць абсалютны і ўстойлівы характар, прадэманстраваўшы, што насамрэч гаворка вядзецца пра законы чалавечага пазнання.

– А ці павярнулася б малое дзіця паглядзець, адкуль прыкаціўся мячык?

– Малаверагодна. Але Кант зазначаў, што розум у дзіцяці, пакуль яно не назапасіла дастаткова пачуццёвага досведу, яшчэ не цалкам развіты. А гаварыць пра «пусты розум» увогуле не мае сэнсу.

– Сапраўды, такое словаспалучэнне гучыць дзіўнавата.

– Цяпер давай падсумуем. Кант меркаваў, што пазнанне чалавекам свету адбываецца пад уплывам абставінаў двух відаў. Па-першае, абставінаў знешніх, пра якія, пакуль мы не ўспрымем іх праз пачуцці, нам невядома нічога. Назавем іх *матэрыялам* пазнання. Па-другое, абставінаў унутраных, якія ляжаць у самім чалавеку, – такіх, як, напрыклад, наша здольнасць успрымаць падзеі ў прасторы і часе, а таксама ва ўзаемасувязі адпаведна з законам прычыннасці. Іх можна назваць *формай* пазнання.

Пэўны час Альбэрта з Сафіяй моўчкі пазіралі ў акно. Раптам паміж дрэвамі на тым беразе азярца Сафія заўважыла маленькую дзяўчынку.

– Глядзі! – усхапілася Сафія. – Хто гэта?

– Адкуль мне ведаць... Не ведаю.

Дзяўчынка тым часам зноў прапала за дрэвамі. Сафія здолела толькі заўважыць, што на галаве ў яе быў нешта чырвонае.

– Давай не будзем адцягваць увагу на ўсякія дробязі.

– Тады расказвай далей.

– Кант таксама сцвярджаў, што ў чалавечага пазнання ёсць

пэўныя межы. Можна сказаць, што часткова такія межы вызначаюцца «каляровымі акулярамі» розуму.

– Як гэта?

– Ты, мусіць, памятаеш, што да Канта філосафы біліся над такімі «вялікімі» філасофскімі пытаннямі як, напрыклад, ці бессмяротная ў чалавека душа, ці ёсць Бог, ці складаецца ўсё існае з найдрабнейшых, далей недзялімых часцінак, ці мае межы Сусвет...

– Памятаю.

– Кант меркаваў, што чалавеку не дадзена здабыць надзейныя веды па такіх пытаннях. Гэта не значыць, што ён адмаўляўся разважаць над самой праблематыкай. Наадварот, бо, калі б ён яе адпрэчваў, яго наўрад ці можна было б лічыць за сапраўднага філосафа.

– І што ж ён рабіў?

– Набярыся цяргнення. Кант меркаваў, што, шукаючы адказы на гэтыя вялікія філасофскія пытанні, розум спрабуе дзейнічаць па-за межамі магчымасцяў чалавечага пазнання. Разам з тым, у самой чалавечай прыродзе – або ў чалавечым розуме – закладзена патрэба пастаноўкі якраз такога кшталту пытанняў. Але калі мы, напрыклад, пытаемся, ці мае межы Сусвет, мы ставім пытанне пра цэлае, часткай якога самі з'яўляемся. Таму мы ніколі не здолеем спазнаць гэтае цэлае цалкам.

– Чаму не здолеем?

– Калі ты надзявала чырвоныя акуляры, мы з табой высветлілі, што, паводле Канта, ёсць дзве крыніцы нашых ведаў аб рэчаіснасці.

– Пачуццёвы досвед і розум.

– Так, матэрыял для пазнання даецца нам праз пачуццёвае ўспрыманне, але, апроч таго, гэты матэрыял фармуецца адпаведна з уласцівасцямі нашага розуму – такімі, напрыклад, як імкненне высветліць прычыну падзеяў.

– Напрыклад, чаму мяч коціцца па падлозе.

– Напрыклад. Але калі мы спрабуем высветліць, адкуль паходзіць Сусвет, і намагаемся сфармуляваць верагодны ад-

казы на гэта пытанне, наш розум, так бы мовіць, пачынае прабуксоўваць. Ён не мае дзеля гэтага ніякага пачуццёвага досведу, не мае матэрыялу, які мог бы «апрацаваць», бо мы ніколі не адчувалі ўсёй неабсяжнай рэчаіснасці, маленькай часткай якой самі з'яўляемся.

– У пэўным сэнсе, мы – часцінка мяча, які коціцца па падлозе, а таму не можам ведаць, адкуль ён узяўся.

– І разам з тым, цікавіцца, адкуль ён узяўся, ёсць неад'емнай уласцівасцю чалавечага розуму. Вось чаму мы няспынна пытаемся, мы напружваем усе сілы, абы знайсці адказы на самыя глабальныя пытанні. Але так і не знаходзім, за што зачапіцца, ніколі не здольны даць надзейны адказ, бо наш розум, не маючы адпаведнага матэрыялу, працуе ўхаластую.

– Дзякуй, мне гэтае пачуццё добра знаёмае.

– Кант паказаў, што на глабальныя пытанні, якія тычацца ўсяго быцця ў цэлым, заўсёды будзе два супрацьлеглыя варыянты адказаў, у роўнай ступені верагодныя і неверагодныя з пункту погляду чалавечага розуму.

– Калі ласка, дай прыклады.

– Скажаць, што свет мае пачатак у часе, і скажаць, што ён не мае ніякага пачатку, аднолькава слушна. Але ні адно, ні другое нельга спасцігнуць розумам. Мы можам сцвярджаць, што свет існаваў вечна, але ці можа нешта існаваць, не пачаўшыся? Цяпер мы мусім стаць на супрацьлеглы пункт погляду. Мы кажам, што свет некалі ўзнік, пры чым узнік, мяркуючы па ўсім, з нічога, бо калі б ён быў з нечага, то гаворка, па сутнасці, вялася б проста пра пераход з аднаго стану ў другі. Але ці можа нешта ўзнікнуць з нічога, Сафія?

– Не, абодва гэтыя варыянты не паддаюцца розуму. І тым не менш, адзін з іх павінен быць правільным, а другі – памылковым.

– Як ты памятаеш, Дэмакрыт і матэрыялісты сцвярджалі, што ўсё існае складаецца з найдрабнейшых часцінак. Другія, – напрыклад, Дэкарт, – меркавалі, што на драбнейшыя элементы дзеліцца толькі працяглая рэчаіснасць. Але хто з іх меў рацыю?

– І тыя, і другія... і ніхто.

– Ці яшчэ: многія філосафы ўважалі свабоду за адну з асноўных якасцяў чалавека. Але, як мы бачылі, некаторыя, – напрыклад, стоікі і Спіноза, – меркавалі, што ўсё існае падпарадкавана непарушным законам прыроды. Кант лічыў, што і тут чалавечы розум не здольны знайсці надзейнага адказу.

– Сцвярджаць і адно, і другое аднолькава слушна і няслушна.

– Нарэшце, мы ніколі не дадзім рады, калі паспрабуем намаганнем розуму даказаць існаванне Бога. Рацыяналісты – напрыклад, Дэкарт – сцвярджалі, што Бог ёсць ужо проста таму, што мы маем уяўленне пра «дасканалую істоту». Другія – напрыклад, Арыстоць і Тамаш Аквінскі – прыйшлі да высновы, што Бог ёсць таму, што ўсё існае павінна мець першапрычыну.

– А што думаў Кант?

– Ён зняпраўдзіў абодва гэтыя доказы. Ні розум, ні досвед не маюць ніякіх падставаў сцвярджаць, што Бог існуе. Для розуму існаванне Бога аднолькава верагоднае і неверагоднае.

– Але ў пачатку нашай размовы ты казаў, што Кант імкнуўся захаваць асновы хрысціянскай веры.

– Так, ён якраз і прапанаваў рашэнне ў чыста рэлігійнай плоскасці. Там, дзе досвед і розум аказваюцца непрыдатнымі, узнікае пустэча, якая можа быць запоўнена *верай*.

– І такім чынам ён выратаваў хрысціянства?

– Бадай што так. Але тут варта заўважыць, што Кант быў пратэстантам. А пратэстантызм ад самага пачатку Рэфармацыі вызначаўся тым, што за сваю аснову меў веру. Тым часам як каталіцтва яшчэ з ранняга Сярэднявечча ў якасці апірышча веры большую ўвагу надавала розуму.

– Зразумела.

– Але Кант не абмяжоўваўся сцверджаннем, што гэтыя пытанні трэба пакінуць веры. Ён меркаваў, што для чалавечай маральнасці жыццёва неабходна зыходзіць з таго, што чалавек валодае *несмяротнай душой*, што *Бог існуе* і што чалавек мае *свабоду волі*.

– Кант паводзіць сябе, амаль як Дэкарт. Спачатку ён вельмі крытычна ставіцца да пазнавальных здольнасцяў чалавечага розуму, а пасля цішком дастае з-за спіны і Бога, і да Бога.

– Але ў адрозненне ад Дэкарта, Кант падкрэслівае, што наяўнасць Бога патрэбна не розуму, а веры. Сам ён называў веру ў неўміручасць душы, існаванне Бога і наяўнасць свабоднай волі *практычнымі пастулатамі*.

– І што гэта значыць?

– «Пастулат» – гэта палажэнне, якое прымаецца без доказаў. Пад практычным пастулатам Кант разумее тое, што чалавеку неабходна прыняць дзеля «практычных мэтаў», то бок дзеля чалавечай маральнасці. «Прызнаць існаванне Бога неабходна маральна», – казаў ён.

Раптам у дзверы пастукалі. Сафія было падхапілася, але Альбэрта махнуў рукой, каб яна села.

– Можа ўсё ж адчыніць? – спытала яна.

Альбэрта паціснуў плячыма, але пасля ўстаў сам. Калі яны адчынілі дзверы, на парозе стаяла маленькая дзяўчынка ў белай летняй сукенцы з чырвоным каптурком на галаве. Яе яны і бачылі на тым беразе азярка. У руках яна трымала кошык з прысмакамі.

– Вітаю, – сказала Сафія. – Ты хто?

– Ты што, не бачыш, што я Чырвоны Каптурок?

Сафія здзіўлена паглядзела на Альбэрта, але той толькі кіўнуў:

– Ты ж чула, што яна сказала.

– Я шукаю хатку сваёй бабулі, – сказала дзяўчынка. – Яна старэнькая і нямоглая, і я нясучу ёй паесці.

– Тут яна не жыве, – адказаў Альбэрта. – Так што ідзі хутчэй і пашукай у іншым месцы.

І ён махнуў рукой, быццам адганяючы назойлівую муху.

– Але мне трэба яшчэ перадаць вам ліст, – паведаміла дзяўчынка ў чырвоным каптурку.

Яна выняла з кошыка маленькі канверт, падала яго Сафіі і адразу рушыла прэч.

– Сцеражыся ваўкоў! – крыкнула наўздагон Сафія.

Альбэрта ўжо вярнуўся ў гасцёўню. Сафія пайшла за ім, і яны знаў селі ў фатэлі.

– Уявіць толькі, гэта быў Чырвоны Каптурок! – прамармытала Сафія.

– Папярэджваць яе не было ніякага сэнсу. Усё адно яна пойдзе да бабулінай хаткі, і там яе з’есць воўк. Яна ніколі нічому не вучыцца, і гэта будзе паўтарацца вечна.

– Але я ніколі не чула, каб па дарозе да бабулі яна да каго-небудзь заходзіла.

– Гэта дробязь, Сафія.

Толькі цяпер Сафія глянула на канверт. На ім было напісана: «Для Хільды». Распяхатаўшы канверт, яна прачытала ўголас:

Дарагая Хільда! Калі б чалавечы мозг быў такі прасты, што мы маглі б яго зразумець, то мы былі б такія дурныя, што ўсё адно нічога не зразумелі б.

Цалую, твой тата.

Альбэрта кіўнуў:

– Праўду кажа. Думаю, і Кант мог бы сказаць нешта падобнае. Не варта чакаць, што мы здолеем зразумець, *хто мы*. Можа быць, нам удалася зразумець кветку ці насякомае, але спасцігнуць саміх сябе мы не зможам ніколі. І яшчэ менш надзеі, што мы некалі здолеем зразумець Сусвет.

Сафіі давялося пракруціць гэтае дзіўнае сцверджанне ў думках некалькі разоў. А тым часам Альбэрта казаў далей:

– Але мы не павінны дазваляць, каб нейкія марскія змеі ці штось падобнае збівала нас з тропу. Перш чым мы сёння расстанемся, я распавяду табе пра Кантаву этыку.

– Тады не марудзь, бо мне хутка дадому.

– Юмавы сумневы адносна таго, што нам даводзяць пачуцці і розум, змусілі Канта нанова перагледзець шмат важных жыццёвых пытанняў, у тым ліку звязаных з мараллю.

– Юм сцвярджаў, што з ходу вызначыць, што добра, а што

дрэнна, не выпадае, бо нельга пераходзіць ад выказвання «ёсць» да выказвання «трэба».

– На думку Юма, вызначыць розніцу паміж добром і злом не могуць ні розум, ні досвед. Гэта падказваюць толькі пачуцці. Канту здалося, што такое Юмава сцверджанне грунтуецца на вельмі нетрывалым падмурку.

– Я добра яго разумею.

– Кант ад самага пачатку зыходзіў з таго, што ўспрымання розніцы паміж добром і злом цалкам рэальнае. У гэтым ён пагаджаўся з рацыяналістамі, якія сцвярджалі, што ўменне адрозніваць добро і зло закладзена ў чалавечай свядомасці. Усе ведаюць, што добра, а што дрэнна, пры чым мы ведаем гэта не таму, што нас гэтаму навучылі, а таму, што гэта закладзена ў нашым розуме. Кант меркаваў, што кожны чалавек валодае «практычным розумам», які ў кожны канкрэтны момант падказвае нам, што з пункту погляду маральнасці добра, а што дрэнна.

– Значыць, гэта закладзена ў нас ад прыроды?

– Здольнасць адрозніваць добро і зло закладзена ў нас ад прыроды гэтак сама, як і ўсе іншыя ўласцівасці розуму. І гэтак сама як усе людзі маюць аднолькавую форму мыслення – напрыклад, мы ўсе ўспрымаем падзеі ў іх прычынна-выніковай сувязі, – так усе аднолькава ўспрымаюць універсальны *маральны закон*. Гэты закон мае такія самы абсалютны характар, як і фізічныя законы прыроды. Ён у такой самай ступені падставовы для нашага жыцця маральнага, як для нашага жыцця разумовага падставовым ёсць, што ўсе падзеі маюць прычынна-выніковую сувязь альбо што $7 + 5 = 12$.

– І што каза гэты маральны закон?

– Ён стаіць па-за і па-над усякім досведам, а таму ўяўляе сабою «фармальны прынцып». То бок ён не прывязаны на нейкіх канкрэтных сітуацый маральнага выбару. Ён дзейнічае для ўсіх людзей ва ўсіх грамадствах ва ўсе часы. Іначай кажучы, ён не каза рабіць так ці гэтак у такіх ці гэтых абставінах. Ён каза, як паводзіць сябе ў любых абставінах.

– Але які тады сэнс насіць у сабе «маральны закон», калі ён не кажа, як мне сябе паводзіць у канкрэтнай сітуацыі?

– Кант вызначаў маральны закон як *катэгарычны імператыў*. Ён разумеў пад гэтым, што маральны закон «катэгарычны» таму, што дзейнічае пры любых абставінах ва ўсіх сітуацыях, і, апроч таго, уяўляе сабой «імператыў», бо мае «загадны», абавязковы характар, які не дапускае выбару.

– Вось як...

– Кант фармулюе свой «катэгарычны імператыў» рознымі спосабамі. Па-першае, ён кажа: «Паводзь сябе заўсёды паводле такіх правілаў, кіруючыся якімі ты ў той самы час мог бы захацець, каб яны сталі ўсеагульным законам».

– Значыць, калі я нешта раблю, я павінна спытаць у сябе, ці хачу я, каб іншыя, апынуўшыся ў такіх самых абставінах, паводзілі сябе такім самым чынам?

– Правільна. Толькі ў гэтым выпадку ты будзеш паводзіць сябе ў адпаведнасці з маральным законам, які носіш у сабе. Кант фармулюваў свой «катэгарычным імператыў» яшчэ і такім чынам: «Заўсёды стаўся да чалавека як да мэты, а не як да сродку дасягнення мэты».

– Гэта значыць, што нельга «выкарыстоўваць» іншых на сваю карысць.

– Так, бо ўсе людзі самі па сабе мэты. І гэта тычыцца не толькі іншых, але і цябе самой. Ты не павінна выкарыстоўваць сябе саму, абы нечага дасягнуць.

– Гэта крыху нагадвае «залатое правіла», паводле якога з людзьмі трэба абыходзіцца так, як хочаш, каб яны абыходзіліся з табою.

– Так, гэта таксама «фармальны прынцып», які датычыцца ўсіх сітуацый маральнага выбару. Можна сказаць, што «залатое правіла» акрэслівае тое самае, што Кант назваў «маральным законам».

– Але ўсё гэта голыя словы. Юм, відаць, усё ж меў рацыю, кажучы, што з дапамогаю розуму немагчыма давесці, што ёсць дабро, а што зло.

– На думку Канта, маральны закон не менш абсалютны і ўніверсальны, чым, напрыклад, прычынна-выніковыя дачыненні. Іх таксама нельга давесці з дапамогаю розуму, але ад гэтага яны не страчваюць сваёй абсалютнай непарушнасці і ніводзін чалавек не наважыцца іх аспрэчыць.

– Але мне здаецца, што насамрэч мы гаворым цяпер пра сумленне. Бо сумленне ёсць ува ўсіх.

– Сапраўды, апісваючы маральны закон, Кант апісвае чалавечае сумленне. Мы не можам даказаць правільнасці таго, што нам падказвае сумленне, але мы гэта і так ведаем.

– Я часам, бывае, залішне паддобрываюся да іншых, бо такім чынам магу нешта для сябе выгадаць. Напрыклад, здабыць папулярнасць.

– Але калі ты дзелішся з іншымі, толькі каб здабыць папулярнасць, гэта нельга назваць маральным учынкам. Можа, ты дзейнічаеш і ў адпаведнасці з маральным законам – што само па сабе добра, – але каб называцца сапраўды маральным, твой учынак павінен дыктавацца ўнутраным тваім перакананнем. Толькі калі ты робіш нешта таму, што лічыш выкананне маральнага закону за свой абавязак, – толькі тады можна казаць, што твой учынак маральны. З гэтай прычыны Кантаву этыку часта называюць *этыкай абавязку*.

– Я, напрыклад, у якасці абавязку, збіраю грошы для дабрачынных арганізацый «Уратуйма дзяцей» ці «Царкоўная дапамога».

– Так, і тут самае галоўнае, ці робіш ты гэта таму, што лічыш патрэбным. Калі так, то нават калі грошы, якія ты збярэш, прападуць, і тыя, каго хацелася б накарміць, не будуць накормленыя, – ты ўсё роўна будзеш дзейнічаць адпаведна з маральным законам. Гэта значыць, што ў сваім учынку ты кіравалася ўнутраным сваім пабудкам, а паводле Канта, вырашальнае значэнне ў тым, каб назваць учынак маральна правільным, мае не яго вынік, а якраз намер. З гэтай прычыны Кантаву этыку называюць яшчэ *этыкаю намеру*.

– Чаму Канту было так важна ведаць, калі чалавек дзейнічае

адпаведна з маральным законам? Хіба не важней, што сваімі ўчынкамі мы дапамагаем іншым?

– Гэта таксама важна, і Кант, напэўна, з табой пагадзіўся б. Але толькі тады, калі мы свядома дзейнічаем адпаведна з маральным законам, мы дзейнічаем *свабодна*.

– Толькі трымаючыся закона, мы дзейнічаем свабодна? Хіба гэта не дзіўна?

– Паводле Канта – не. Як ты памятаеш, ён «сцвярджаў», або «пастуляваў», што чалавек мае свабодную волю. Гэта важны пункт, бо Кант разам з тым лічыў, што ўсё існае падпарадкоўваецца закону прычыннасці. Дык адкуль у нас можа быць свабодная воля?

– Ты ў мяне пытаешся?

– Кант дзеліць чалавека на дзве часткі, чым нагадвае нам пра Дэкарта, які акрэсліваў чалавека, як «істоту дваістую», што складаецца з цела і розуму. Паводле Канта, мы, будучы істотамі, што жывуць адчуваннямі, цалкам падпарадкаваны непарушным законам прычыннасці. Мы не вырашаем, што нам адчуваць, адчуванні няўхільна прыходзяць і ўплываюць на нас, хочам мы таго ці не. Але чалавек – істота, якая не толькі адчувае, але яшчэ і надзеленая розумам.

– Паясні!

– Як істоты, якія жывуць адчуваннямі, мы цалкам належым прыродзе, а таму падпарадкоўваемся закону прычыннасці. З гэтага пункту погляду, ніякай свабоднай волі ў нас няма. Але як істоты, надзеленыя розумам, мы складаем частку таго, што Кант называў «das Ding an sich» (рэччу ў сабе), – то бок свету такога, які ён ёсць, незалежна ад нашага пачуццёвага ўспрымання. Толькі калі мы кіруемся сваім «практычным розумам», – дзякуючы якому можам рабіць свой маральны выбар, – мы маем свабодную волю. Бо падпарадкоўваючыся маральнаму закону, мы самі вызначаем закон, якім кіруемся.

– Ну, у пэўным сэнсе, слушна. Мне сапраўды, – ці я сама, ці нешта ўва мне – падказвае, што я не павінна паводзіць сябе з іншымі брыдка.

– І калі ты свядома вырашаеш не паводзіць сябе з іншымі брыдка – нават калі гэта можа шкодзіць тваім інтарэсам, – ты дзейнічаеш свабодна.

– Ва ўсякім разе, калі чалавек увесь час ідзе на павадзе ў сваіх жаданняў, яго наўрад ці можна назваць свабодным і незалежным.

– Чалавек можа зрабіцца «рабом» чаго заўгодна. Нават свайго эгаізму. Свабода і незалежнасць якраз і патрэбныя чалавеку, каб падняцца над сваімі слабасцямі і жаданнямі.

– А як у жывёлаў? Яны ж кіруюцца толькі жаданнямі і патрэбамі. У іх няма свабоды выконваць нейкі маральны закон?

– Няма, якраз такая свабода нас робіць людзьмі.

– Цяпер зразумела.

– На заканчэнне, можна сказаць, што Канту ўдалося працерабіць дарогу з нетраў, у якія філасофію завялі спрэчкі паміж рацыяналістамі і эмпірыкамі. Гэтым Кант падвёў рысу пад цэлай эпохай у гісторыі філасофіі. Ён памёр у 1804 годзе – у росквіт так званай эпохі рамантызму. На яго магіле ў Кёнігсбергу выгравіраваныя словы з найвядомейшага яго выказвання: «Ёсць дзве рэчы, якія напаўняюць маю душу здзіўленнем і глыбокай пашанай: зорнае неба нада мною і маральны закон ува мне». І далей: «Для мяне гэта сведчанні, што ёсць Бог нада мною і Бог ува мне».

Альбэрта выпрастаўся ў фатэлі.

– Вось і ўсё, – сказаў ён. – Па-мойму, усё галоўнае пра Канта мы цяпер ведаем.

– Дый час ужо – чвэрць на пятую.

– Але я хачу яшчэ сёе-тое дадаць. Калі ласка, пачакай хвілінку.

– Я ніколі не сыходжу з урока, пакуль настаўнік не скажа, што ўрок скончаны.

– Ці згадаў я, што, паводзячы сябе як істоты, якія жывуць толькі пачуццямі, мы не маем, паводле Канта, ніякай свабоды?

– Так, нешта такое было.

– А вось прыслухоўваючыся да ўніверсальнага розуму, робімся свабоднымі і незалежнымі. Гэта я таксама казаў?

– Так. Навошта ты паўтараеш?

Альбэрта схіліўся да Сафіі, зірнуў ёй у вочы і шапнуў:

– Не давярай усяму, што ты бачыш, Сафія.

– Што ты маеш на ўвазе?

– Проста адварніся, дзіця маё.

– Не, я зусім цябе не разумею.

– Звычайна кажуць, маўляў, «не паверу, пакуль не ўбачу на свае вочы». Але не вер нават сваім вачам.

– Ты ўжо раней казаў нешта такое.

– Так, калі гаворка была пра Парменіда.

– Але я ўсё роўна цябе не разумею.

– Ну, як жа ж! Памятаеш, мы сядзелі на ганку і размаўлялі. І раптам з вады вынырвае «марскі змей».

– Цябе гэта не здзівіла?

– Ні кроплі. А пасля яшчэ, калі нехта пастукаўся, мы адчынілі, а там Чырвоны Каптурок: «Я, – маўляў, – шукаю бабуліну хатку». Зусім ужо абы што! І ўсё гэта маёравы штучкі. Як і ліст у банане, як і гэтая дурацкая навалыніца.

– Дык ты, праўда, верыш, што...

– Але ж я табе сказаў, што маю план. Пакуль мы кіруемся сваім розумам, маёру нас не абдурыць. Тады мы будзем, у пэўным сэнсе, свабодныя. Ён можа прымусіць нас «адчуць» тое ці гэтае, мяне ўжо нішто не здзівіць. Нават калі па небе паляціць статак сланоў, мяне гэта ў лепшым выпадку толькі пасмешыць. А вось сем плюс пяць заўсёды будзе дванаццаць. Такія веды перажывуць любыя эфекты з мультыплікацыйных фільмаў. Філасофія – гэта супрацьлегласць казкі.

Сафія пэўны час сядзела моўчкі, здзіўлена пазіраючы на Альбэрта.

– Цяпер можаш ісці, – нарэшце вымавіў той. – Я сам паклічу цябе на наступны ўрок, які будзе прысвечаны рамантызму. Заадно пагаворым пра Гегеля і Кіркегора. Да таго, як маёр прыямліцца ў аэрапорце Хевіка, застаецца ўсяго тыдзень. Да таго часу мы павінны вызваліцца ад яго назойлівых фантазій. Больш я пакуль

не скажу ні слова, Сафія. Але ты павінна ведаць, што я працую над выдатным планам, які тычыцца нас абаіх.

– Ну, тады я пайшла.

– Пачакай, мы забылі, бадай, самае галоўнае.

– Што яшчэ?

– Віншавальную песеньку, Сафія. Сёння Хільдзе спаўняецца пятнаццаць гадоў.

– Мне таксама.

– Правільна, і табе таксама. Дык давай спяем яе разам.

Яны ўсталі і заспявалі: «Happy birthday to you! Happy birthday to you! Happy birthday to Hilde! Happy birthday to you!»

Была палова пятай. Сафія спусцілася да азярца, пераплыла на той бераг і, зацягнуўшы човен у чарот, пабегла праз лес дадому.

Выбраўшыся на сцяжыну, яна раптам заўважыла, што паміж дрэвамі наперадзе нешта мільгае. Сафія падумала, што гэта, мусіць, зноў Чырвоны Каптурок – ідзе праз лес да сваёй бабулі, але постаць за дрэвамі была нашмат меншая.

Наблізіўшыся, Сафія ўбачыла нешта памерам не больш за ляльку, карычневае і ў чырвоным сьвітэрку.

Сафія аж знямела, калі да яе дайшло, што гэта плюшавы мядзведзік.

Уласна, у тым, што нехта згубіў у лесе мядзведзіка, нічога дзіўнага не было. Але мядзведзік гэты быў самы што ні на ёсць жывы і нечым быў вельмі-вельмі заняты.

– Прывітанне, – нерашуча вымавіла Сафія.

Мядзведзік жвава павярнуўся і адказаў:

– Мяне завуць Віні-Пых. Сённяшні дзень быў бы проста цудоўны, але я, відаць, заблудзіўся. Ва ўсякім разе цябе я ў гэтым лесе раней не бачыў.

– Можа, гэта я дасюль ніколі раней не заходзіла, – выказала здагадку Сафія. – А ты, можа быць, якраз недалёка ад дому, у сваім Стоакравым лесе.

– Ну, я ў гэтай арыфметыцы нічога не цяплю. Не забывай, што я – маленькі мядзведзік і розум у мяне маленькі.

– Я чула пра цябе.

– Дык ты, пэўна, Аліса. Крыштусь Родзька мне расказваў пра цябе, так што мы з табой старыя знаёмыя. Ты некалі столькі адпіла з аднае пляшачкі, што пачала памяншацца. А пасля адпіла з другой пляшачкі і зноў пачала расці. Увогуле, трэба глядзець, што цягнеш у рот. Я сам аднойчы наеўся так, што захрас у дзірцы.

– Але я не Аліса.

– Хто мы, не мае ніякага значэння. Галоўнае, што мы ёсць. Так кажа Сава, а ў яе дужа вялікі розум. Аднойчы, звычайным сонечным днём яна сказала: «Сем плюс чатыры будзе дванаццаць». Мы з Вослікам былі вельмі ўражаныя, бо лічыць лічбы цяжка. Разлічваць надвор'е нашмат прасцей.

– Мяне завуць Сафія.

– Вельмі прыемна, Сафія. Як я ўжо казаў, ты, па-мойму, ніколі раней у нашых краях не была. Але ж цяпер мядзведзіку трэба ісці – я мушу знайсці дарогу да Парсючка. Мы запрошаныя на вечарыну ў Садзе, якую Трус ладзіць для Сваякоў і Знаёмых.

Ён памахаў лапай. І толькі цяпер Сафія ўбачыла, што ў другой лапе ў яго нейкая паперка.

– Што гэта ў цябе там? – спытала яна.

Віні-Пых працягнуў лапу і сказаў:

– Вось праз гэта я і згубіўся.

– Але ж гэта звычайная паперка.

– Не, ніякая гэта не «звычайная паперка». Гэта ліст да Хільды з таго боку Люстра.

– А, ну, тады давай яго мне.

– Але хіба ты – тая дзяўчынка ў люстры?

– Не зусім, але...

– Лісты заўсёды дастаўляюцца асабіста. Не пазней, як учора, Крыштусь Родзька мяне гэтаму навучыў.

– Але я ведаю Хільду.

– Гэта ніякага значэння не мае. Нават калі ты кагосьці вельмі добра ведаеш, чытаць яго лісты ўсё адно нельга.

– Я хацела сказаць, што перадам гэты ліст Хільдзе.

– А гэта ўжо зусім іншая справа. Калі ласка, Сафія. Мне толькі пазбавіцца б ад гэтага ліста, і я адразу знайшоў бы дарогу да Парсючка. А табе, каб знайсці Хільду з таго боку Люстра, трэба спачатку знайсці вельмі вялікае люстра, а ў гэтых краях гэта не проста.

Мядзведзік перадаў Сафіі паперку, якую трымаў у лапе, і патрухаў у лес, няўключна перабіраючы кароценькімі лапамі. Калі ён знік за дрэвамі, Сафія разгарнула паперку і прачытала:

Дарагая Хільда! Шкада, што Альбэрта не раскажаў Сафіі пра Кантаву ідэю стварэння «лігі нацый». У сваім трактаце «Да вечнага міру» ён пісаў, што дзеля ўсталявання і захавання мірнага суіснавання народаў усе краіны мусяць аб'яднацца ў адзіную «лігу нацый». Гэты яго трактат быў надрукаваны ў 1795 годзе, а прыблізна праз 125 гадоў, па заканчэнні Першай сусветнай вайны, была створана міжнародная арганізацыя, якая так і называлася – «Ліга Нацый». Пасля Другой сусветнай вайны на змену Лізе Нацый прыйшла ААН. Можна сказаць, што Кант быў аўтарам самой ідэі Арганізацыі Аб'яднаных Нацый. Кант падкрэсліваў, што чалавечы «практычны розум» абавязвае дзяржавы выйсці з «натуральнага стану», які падштурхоўвае да распальвання новых войнаў, і ўсталяваць такія міжнародныя правыя парадак, які дазволіць войнаў унікнуць. Нават калі дарога да заснавання лігі нацый будзе доўгая, працаваць на карысць «усеагульнага і трывалага міру і бяспекі» – наш абавязак. Стварэнне такой лігі было для Канта аддаленай, а можна нават сказаць канцавой, мэтай усёй філасофіі. А я пакуль яшчэ ў Ліване. Твой тата.

Сафія сунула паперку ў кішэню і пайшла далей. Вось ад такіх сустрэч яе і засцерагаў Альбэрта. Але не пакідаць жа ёй небаракую мядзведзіка блукаць па лесе, вечна шукаючы Хільду з таго боку Люстра.

РАМАНТЫЗМ

... шлях да тайны вядзе ўнутр цябе ...

Тэчка выслізнула з Хільдзіных рук на калені, пасля на падлогу...

У пакоі было ўжо нават святлей, чым калі яна клалася. Хільда глянула на гадзіннік. Амаль тры. Яна павярнулася ў ложку і выршыла, што пара спаць. Засынаючы, яна разважала, нашто тату спатрэбілася пісаць пра Чырвонага Каптурка і Віні-Пыха...

На другі дзень яна праспала аж да адзінаццатай. А калі прачнулася, мела яснае адчуванне, што ўсю ноч ёй сніліся розныя сны, але вось якія – успомніць ніяк не магла. Яна нібыта пабывала ў нейкай іншай рэчаіснасці.

Спусціўшыся ў кухню, яна прыгатавала сняданак. Маці тым часам ужо надзела сіні камбінезон і сабралася да лодачнага дамка, прывесці лодку ў парадак перад пачаткам сезона. Нават калі спусціць яе на ваду самой не атрымаецца, трэба, каб усё было гатова да бацькавага вяртання з Лівана.

– Можа, прыйдзеш дапамагчы?

– Спачатку мне трэба яшчэ крыху пачытаць. Давай, я пазней прынясу табе гарбаты і другі сняданак.

– Другі сняданак па поўдні?

Паснедаўшы, Хільда зноў паднялася да сябе, прыбрала ложка і выгодна ўладкавалася з тэчкаю на каленях.

Сафія пралезла праз жываплот і апынулася ў сваім садзе, які яна заўсёды параўноўвала з Эдэмскім...

Пасля ўчарашняй навальніцы ўсюды валялася паламанае гал-

лё і пазбіванае лісце. Чамусьці ў яе ўзнікла пачуцце, што паміж непагадзю і паламаным галлём, з аднаго боку, і сустрачай з Чырвоным Каптурком і Віні-Пыхам, з другога, ёсць нейкая сувязь.

Праходзячы міма арэляў, яна абтрэсла з іх галінкі і хваёвыя голкі. Добра, што падушкі на арэлях пластыкавыя і іх не трэба кожны раз, як пачынаецца дождж, цягнуць у хату.

Яна ўвайшла ў дом. Маці, аказваецца, таксама зусім нядаўна вярнулася з працы і цяпер закладала ў лядоўню бутэлечкі з ліманадам. На сталае стаяў крэмавы торт, а побач на талерцы ўзвышалася піраміда з міндальных колцаў.

– У цябе госці? – спытала Сафія, зусім забыўшыся, што ў яе сёння дзень народзінаў.

– Гасцей запросім у суботу на вечарыну ў садзе. Але я падумала, што і сёння было б добра што-небудзь зладзіць.

– Што зладзіць?

– Я запрасіла Ёрунь з бацькамі.

Сафія паціснула плячыма.

– Ну, добра. Хоць мне ўсё роўна.

Госці прыйшлі а палове восьмай. Усё было нейкім нацягнутым, бо Сафііна маці не часта бачылася з бацькамі Ёрунь.

Крыху пазней Сафія паднялася да сябе разам з Ёрунь, каб скласці тэкст запрашэння на вечарыну. З прычыны, што быў намер запрасіць і Альбэрта Кнокса, Сафія вырашыла назваць свята ў садзе «філасофскаю вечарынай». Ёрунь была не супраць, бо, як ні круці, гэта быў Сафіін дзень народзінаў, дый апроч таго, усякія «тэматычныя вечары» былі ў модзе.

Нарэшце тэкст запрашэння быў гатовы. На яго складанне пайшло больш за дзве гадзіны, і дзяўчаты паспелі за гэты час ужо стаць нарагатацца.

Шаноўны(ая)...

Мы рады запрасіць цябе на філасофскую вечарыну, якая адбудзецца 23 чэрвеня (на Купалле) а дзевятнаціцатай гадзіне па адрасе: Канюшынавая вуліца, дом 3. За гэты ве-

чар мы спадзяемся праліць святло на містэрыю жыцця. Захапіце з сабою цёплыя кофты і адмысловыя ідэі, якія маглі б паспрыяць хутчэйшаму разгадванню філасофскіх загадак. На жаль, вогнішча ў сувязі з рызыкай пажару не будзе, але полымю вашай фантазіі ніхто замінаць не будзе. Сярод запрошаных чакаецца прынамсі адзін сапраўдны філосаф, а таму вечарына будзе праходзіць у фармаце закрытага мерапрыемства. (Ніякай прэсы!)

*З павагаю,
Ёрунь Ингебрыгтсэн (аргкамітэт)
і Сафія Амундсэн (гаспадыня).*

Пасля дзяўчаты спусціліся да дарослых, якія цяпер размаўлялі ўжо крыху вальней, чым да сыходу Сафіі з Ёрунь. Сафія працягнула маці запрашэнне, напісанае каліграфічным почыркам.

– Васямнаццаць асобнікаў, калі ласка, – сказала яна. Маці і раней, бывала, рабіла на просьбу дачкі копіі з чаго-небудзь у сябе на працы.

Хуценька прабегшы вачыма запрашэнне, маці перадала яго фінансаваму дарадцу.

– Што я вам казала? Мая дачка з'ехала з глузду.

– Але гэта выглядае даволі цікава, – адказаў фінансавы дарадца, перадаючы аркуш жонцы. – Я і сам пайшоў бы на гэтую вечарыну.

Цяпер настала чарга Барбі. Прачытаўшы запрашэнне, яна выгукнула:

– І я пайшла б! Сафія, можа, ты і нас запросіш?

– Тады дваццаць асобнікаў, – сказала Сафія, ловячы іх на словы.

– Ты сапраўды звар'яцела, – шапнула ёй Ёрунь.

Перад сном Сафія доўга стаяла каля акна, паглядаючы ў сад. Ёй прыпомнілася, як калісь яна ўпершыню ўбачыла ў прыцемку Альбэрта. З таго часу мінула больш за месяц. Цяпер таксама было ўжо позна, але ноч была светлая, летняя.

Альбэрта нагадаў пра сябе толькі раніцай у аўторак. Як толькі маці сышла на працу, зазваніў тэлефон.

– Сафія Амундсэн слухае.

– Гэта Альбэрта Кнокс.

– Я так і думала.

– Прабач, што не патэлефанаваў раней, я рупліва працаваў над нашым планам. Толькі калі маёр цалкам пераклучаецца на цябе, у мяне ўзнікае магчымасць застацца сам-насам і папрацаваць без чужога ўтыкання.

– Дзіўна.

– Тады я карыстаюся момантам і знікаю. Нават самая спрактыкаваная разведка ў свеце будзе мець хібы, калі на яе працуе адзін чалавек... Я атрымаў тваю паштоўку.

– Ты хацеў сказаць запрашэнне.

– Ты не баішся?

– Чаго?

– Ніколі не ведаеш, што можа здарыцца на такіх вечарынах.

– Дык ты прыйдзеш?

– Безумоўна, прыйду. Але гэта яшчэ не ўсё. Ты не падумала, што акурат у гэты самы дзень Хільдзін бацька вяртаецца з Лівана?

– Шчыра кажучы, не.

– Гэта не простае супадзенне, што ён дазваляе табе зладзіць філасофскую вечарыну ў той самы дзень, калі сам вяртаецца ў Б'еркелі.

– Я ўжо табе сказала, што пра гэта не думала.

– Але ён думаў. Ну, мы пра гэта яшчэ пагаворым. Можаш прыйсці ў Маёраву хатку зараз, да поўдня?

– Мне трэба прапалоць кветнікі.

– Ну, тады прыходзь а другой. Паспееш?

– Прыйду.

Альбэрта Кнокс зноў чакаў Сафію на ганку.

– Сядай, – сказаў ён, – адразу і пачнем. Мы ўжо абмеркавалі з табой Рэнэсанс, Барока і эпоху Асветніцтва. Сёння пагаво-

рым пра *рамантызм*, які можна назваць апошняй вялікай эпохай у еўрапейскай культуры. Мы набліжаемся да канца доўгай гісторыі, дзіця маё.

– А што, эпоха рамантызму цягнулася так доўга?

– Узнікнуўшы ў канцы XVIII стагоддзя, яна праіснавала да сярэдзіны наступнага. Пасля 1850 года гаварыць пра нейкія значныя «эпохі», якія ахоплівалі б і літаратуру, і філасофію, і мастацтва, і навуку, і музыку, ужо не даводзіцца.

– А рамантызм, значыць, быў такою эпохай?

– Рамантызм называюць апошнім «агульнаеўрапейскім стаўленнем» да жыцця. Ён узнік у Германіі як рэакцыя на эпоху Асветніцтва з яе аднабаковым узвелічэннем розуму і рацыяналістычнага пачатку. Моладзь Германіі, здаецца, магла нарэшце ўздыхнуць з палёгкай пасля адыходу Канта з яго халоднай развагай.

– А што іх тады захапіла?

– Іх захапілі пачуцці, фантазія, уражанні, туга. Некаторыя мысляры эпохі Асветніцтва – у тым ліку Русо – адзначалі ролю пачуццяў, але толькі калі крытыкавалі аднабаковасць рацыяналістычнага мыслення. Цяпер гэтая падводная плынь выйшла на паверхню культурнага жыцця Германіі.

– І Кант перастаў быць такім папулярным?

– І так, і не. Шмат якія рамантыкі лічылі сябе за спадкаемцаў Канта і яго ідэяў. Той у свой час сцвярджаў, што нашае пазнанне «рэчы ў сабе» мае пэўныя межы, а з другога боку, падкрэсліваў важны ўнёсак нашага «Я» ў пазнанне. У выніку кожны цяпер меў свабоду ўласнага тлумачэння рэчаіснасці. Рамантыкі скарысталіся гэтым дзеля ледзь не бязмежнага ўзвелічэння «Я», што, у сваю чаргу, прывяло, да ўшанавання творчага генія чалавека.

– І шмат было такіх геніяў?

– Адным з прыкладаў можа быць *Бетховен*. У яго музыцы мы знаходзім чалавека, які выказвае свае пачуцці і памкненні. Бетховен быў, так бы мовіць, «вольным творцам» – у адрознен-

не ад майстроў эпохі барока, такіх, як, напрыклад, *Бах і Гендэль*, якія пісалі свае творы на славу Богу, трымаючыся вельмі строгіх канонаў.

– Я ведаю толькі «Месяцовую санату» і «Сімфонію Лёсу».

– Але ж ты чуеш рамантычнасць «Месяцовой санаты» і драматычнасць «Сімфоніі Лёсу».

– Ты казаў, што гуманісты эпохі Рэнэсансу таксама былі індывідуалістамі.

– Так, рэнэсанс і рамантызм маюць нямала агульных рысаў. Адным з падабенстваў ёсць узвелічэнне ролі мастацтва ў пазнанні чалавекам рэчаіснасці. Кант таксама ўклаў тут свае пяць грошаў, прааналізаваўшы, што адбываецца з чалавекам, калі ён успрымае нешта прыгожае, напрыклад, мастацкі твор. Калі мы аддаемся ўладзе мастацтва без ніякай іншае мэты, апроч эстэтычнае насалоды, мы набліжаемся да «рэчы ў сабе».

– Значыць, мастак можа перадаць нешта, чаго не здольны выказаць філосаф?

– Так прынамсі меркавалі рамантыкі. На думку Канта, мастак – гэта чалавек, які віртуозна гуляе сваімі здольнасцямі пазнання. Нямецкі паэт *Шылер* развіў гэтую думку. Ён пісаў, што мастацкая дзейнасць падобная да гульні: толькі ў гульні людзі свабодныя, бо ўстанаўляюць у яе працэсе свае законы. Рамантыкі лічылі, што толькі мастацтва здольнае наблізіць нас да «невывражальнага». А некаторыя пайшлі нават далей, параўнаўшы мастака з Богам.

– Мастак, сапраўды, стварае сваю ўласную рэчаіснасць, як Бог ствараў свет.

– Казалі, што мастак надзелены здольнасцю ствараць свет сілай фантазіі. У сваім творчым натхненні ён перажывае стан, у якім знікае мяжа паміж сном і рэальнасцю. Адзін з маладых геніяў, нямецкі пісьменнік-рамантык *Наваліс* неяк сказаў: «Свет робіцца сном, а сон – рэчаіснасцю». Ён напісаў раман пра эпоху Сярэднявечча пад назваю «Генрых фон Офтэрдынген». Твор застаўся няскончаным з прычыны смерці пісьменніка ў 1801 годзе, але нягледзячы на гэта набыў вялікае значэнне. У ім апавяда-

ещца пра маладога чалавека на імя Генрых, які шукае «блакітную кветку», што аднойчы яму прыснілася, і з тае пары ён па ёй сумуе. Англіійскі рамантык *Колрыдж* выказаў тую самую думку наступным чынам:

*What if you slept? And what if, in your sleep, you dreamed?
And what if, in your dream, you went to the heaven and there
plucked a strange and beautiful flower? And what if, when you
awoke, you had the flower in your hand? Ah, what then?¹*

– Прыгожа.

– Ужо сама туга па нечаму далёкаму і недасяжнаму з’яўляецца тыповай рысай рамантыкаў. Іх вабіла мінуўшчына, напрыклад, Сярэднявечча, якое цяпер ацэньвалася нашмат болей станоўча, чым у эпоху Асветніцтва, калі ўсё сярэднявечнае ганьбілі. Рамантыкаў вабілі таксама далёкія культуры, напрыклад, Усход з яго містыкай. А яшчэ іх вабіла ноч, поцемкі, старажытныя руіны і ўсё звышнатуральнае. Іх займаў, так бы мовіць, «цёмны бок» рэчаіснасці – усё няўцямнае, вусцішнае, патаемнае.

– Па-мойму, гэта ўсё сапраўды цікава. А хто былі гэтыя рамантыкі?

– Рамантызм быў перадусім гарадскою з’явай. На першую палову XIX стагоддзя прыйшоўся росквіт гарадской культуры ў еўрапейскіх краінах, у тым ліку ў Германіі. Тыповыя рамантыкі – гэта маладыя людзі, у асноўным, студэнты, у якіх вучоба часцяком ішла так сабе. Для іх былі характэрныя выразна «антыбуржуазныя» настроі. Яны маглі назваць паліцыянта ці, напрыклад, гаспадыню, у якой наймалі пакой, «мяшчанамі» або ўвогуле «ворагамі».

¹ «А што, калі б ты спаў? А што, калі б у сне табе была відзежа? А што, калі б у гэтае відзежы ты трапіў на нябёсы і там сарваў дзівосную і пекную кветку? А што, калі б, прагнуўшыся, знайшоў ты кветку гэтую ў руцэ? Ах, што тады?» (анг.)

– Калі б я была гаспадыняй, я ніколі не здала б пакоя рамантыку.

– Маладосць першага пакалення рамантыкаў прыпала на самы пачатак XIX стагоддзя, і гэтую рамантычную хвалю можна назваць першым бунтам еўрапейскай моладзі. У рамантыкаў было шмат агульных рысаў з культураю хіпі, якая прыйшла ста пяццюдзсяццю гадамі пазней.

– Дзеці-кветкі і доўгія патлы, брынканне на гітары і гультайства?

– Так, бо кажуць, што «бяздзейнасць – ідэал генія, а лянота – цнота рамантыка». Рамантыкі лічылі, што абавязаныя або жыць поўным жыццём, або схавацца ад жыцця ў мроях. А ў панылай будзённасці хай поркаюцца мяшчане.

– А Генрык Вэргеланд быў рамантыкам?

– І *Вэргеланд*, і *Вэльхавэн*¹ былі рамантыкамі. Вэргеланд у сваёй творчасці прытрымліваўся ідэалаў эпохі Асветніцтва, але жыў ён як тыповы рамантык – жыццём, поўным палымянага, але бязладнага свавольства. У адзін шэраг з рамантыкамі яго ставіла і ягонае рамантычнае каханне. «Стэла», якой ён прысвячае свае палюбоўныя вершы, была такою самай далёкай і недасяжнай, як Навалісава «блакітная кветка». У свой час Наваліс заручыўся з дзяўчынай, якой было ўсяго чатырнаццаць гадоў. Яна памерла праз чатыры дні пасля таго, як ёй споўнілася пятнаццаць, але Наваліс не перастаў кахаць яе праз усё жыццё.

– Ты сказаў, яна памерла праз чатыры дні пасля таго, як ёй споўнілася пятнаццаць?

– Так...

– А мне сёння якраз пятнаццаць гадоў і чатыры дні!

– І праўда.

– А як яе звалі?

¹ *Вэргеланд*, Генрык (1808–1845) – нарвежскі пісьменнік-публіцыст і грамадскі дзеяч. *Вэльхавэн*, Юхан (1807–1873) – нарвежскі паэт і грамадскі дзеяч. (Заўв. пер.)

– Сафія.

– Што?

– Ну, я кажу, што...

– Ты мяне палохаеш! Хіба гэта выпадковае супадзенне?

– Не ведаю, Сафія. Але яе звалі Сафія.

– Расказвай далей!

– Наваліс сам пражыў усяго 29 год, далучыўшыся да ліку «заўчасна памерлых». А рамантыкаў шмат памерла ў маладым веку, у прыватнасці, ад сухотаў. Некаторыя скончылі самагубствам...

– А-ей!

– Да старасці дажылі хіба тыя, хто на чацвёртым дзясятку адмовіўся ад рамантызму. Некаторыя ператварыліся ў зацятых буржуа ці нават рэакцыянераў.

– Перакінуліся, так бы мовіць, у варожы лагер.

– Можна сказаць і так. Але мы гаварылі пра рамантычную закаханасць. Вобраз недасягальнага кахання яшчэ ў 1774 годзе стварыў *Гётэ*, напісаўшы раман у лістах «Пакуты маладога Вертэра». Гэты невялікі па аб'ёме твор заканчваецца тым, што малады Вертэр застрэльваецца, не могучы атрымаць тую, каго кахае...

– Ці гэта ўжо не занадта?

– Як высветлілася, колькасць самагубстваў пасля выхаду рамана значна ўзрасла, так што ў Даніі і Нарвегіі кніга пэўны час была пад забаронай. Як ты можаш бачыць, быць рамантыкам часам небяспечна для жыцця, асабліва калі дамешваюцца моцныя пачуцці.

– Але ў мяне пры слове «рамантыкі» перад вачыма ўзнікаюць вялікія пейзажныя палотны. Густыя лясы і дзікая прырода... ахінутая туманам.

– Адной з галоўных рысаў рамантызму якраз і была цяга да прыроды і яе загадкавасці. І як я ўжо згадаў, рамантызм квітнеў у гарадах. Ты, напэўна, памятаеш лозунг Русо: «Назад да прыроды». Толькі ў эпоху рамантызму гэты лозунг зрабіўся сапраўды запатрабаваным. Рамантызм, не ў апошнюю чаргу, уяўляў сабою рэакцыю на механістычнае бачанне Сусвету, якое існавала

ў эпоху Асветніцтва. Было заўважана, што рамантызм паспрыяў адраджэнню старажытнай *касмічнай свядомасці*.

– Патлумач, калі ласка!

– Маецца на ўвазе ўспрыманне прыроды як адзінага цэлага. Тут рамантыкі ідэйна набліжаюцца да Спінозы, Плаціна і такіх філосафаў-адраджэнцаў, як *Якаб Бёмэ* і *Джардана Бруна*. Іх усіх аб'ядноўвала тое, што яны бачылі ў прыродзе боскае Я.

– Яны былі пантэістамі...

– І Дэкарт, і Юм вызначалі істотную розніцу паміж «Я», з аднаго боку, і «працяглаю рэчаіснасцю», з другога. Гэтаксама і Кант раздзяляў пазнаваўчае «Я» і прыроду «саму ў сабе». А вось рамантыкі лічылі, што прырода – гэта адно непадзельнае «Я». Або яшчэ карысталіся такімі выразамі, як «сусветная душа» або «сусветны дух».

– Зразумела.

– Самым выбітным філосафам рамантызму быў *Шэлінг*, які жывіў з 1775 па 1854 гады. Ён імкнуўся сцерці мяжу, якая раздзяляе «дух» і «матэрыю». На яго думку, уся прырода – і чалавечая душа, і фізічная рэчаіснасць – ёсць праявай адзінага Бога, або «сусветнага духу».

– Сапраўды, ён гэтым нагадвае Спінозу.

– Шэлінг казаў: «Прырода – гэта бачны дух, а дух – гэта нябачная прырода». Бо мы ва ўсім адчуваем прысутнасць «жыватворнага духу». Ён казаў таксама, што «матэрыя – гэта дрымотны розум».

– Пра гэта, калі ласка, раскажы падрабязней.

– Шэлінг бачыў у прыродзе ўвасабленне «сусветнага духу», але той самы «сусветны дух» ён бачыў і ў чалавечай свядомасці. Пры такім пункце погляду прырода і свядомасць сапраўды ёсць праявай аднаго і таго самага.

– А чаму б і не?

– Такім чынам, «сусветны дух» можна знайсці як у прыродзе, так і ў сваім розуме. Вось чаму Наваліс цалкам меў права сказаць, што «шлях да тайны вядзе ўнутр цябе». Ён меў на ўвазе, што ча-

лавек сам утрымлівае ў сабе цэлы Сусвет, і спазнаць таямніцы Сусвету можна, паглыбіўшыся ў самога сябе.

– Прыгожая думка.

– Для многіх рамантыкаў філасофія, прыродазнаўства і паэзія зліліся ў адно вышэйшае цэлае. І той, хто сядзеў за сталом, складаючы натхнёныя вершы, і той, хто вывучаў жыццё кветак і будову камянёў, усе яны займаліся, насамрэч, адной і той самай справай. Бо прырода – гэта не безжыццёвы механізм, а жывы і адзіны «сусветны дух».

– Яшчэ крыху – і я зраблюся рамантыкам.

– У 1801 годзе нарвежскі прыродазнаўца *Генрык Стэфэнс*, якога Вэргеланд называў «адарваным лістом нарвежскага лаўра», бо той стала жыў у Германіі, прыехаў у Капенгаген чытаць лекцыі па нямецкім рамантызме. Ён характарызаваў рамантычны рух так: «Стаміўшыся ад намаганняў прабіцца праз сырую матэрыю, мы рушылі іншай дарогай і напаткалі бясконцае. Мы пайшлі ўглыб сябе і стварылі новы свет...»

– Як табе ўдаецца ўсё ведаць напамяць?

– Гэта дробязі, дзіця маё.

– Расказвай далей!

– Шэлінг казаў таксама, што ў прыродзе адбываецца своеасаблівае «развіццё» – ад зямлі і камення да чалавечай свядомасці. Ён адзначаў паступовы пераход ад нежывой прыроды да ўсё больш складаных формаў жыцця. Рамантыкі ўвогуле ўспрымалі прыроду, як адзіны арганізм, як нейкае цэлае, што безупынна развівае закладзеныя ў ім магчымасці. Прырода для іх была як кветка, што пакрысе разгортвае свае пялёсткі і лісце. Або як паэт, што раскрывае сябе ў сваіх вершах.

– Па-мойму, гэта нечым нагадвае Арыстоцеля?

– Так. Натурфіласофія рамантыкаў сапраўды мае нямала агульнага з філасофіяй Арыстоцеля і неаплатонікаў. У свой час Арыстоцель таксама ўспрымаў прыродныя працэсы больш арганічна, чым матэрыялісты з іх механічным поглядам на ўсё існае.

– Зразумела.

– Падобныя ідэі праглядаюцца і ў новым падыходзе да гісторыі. Магутны ўплыў на рамантыкаў зрабіў гісторык філасофіі *Гердэр*, які жыві з 1744 па 1803 год. Ён меркаваў, што гістарычным падзеям уласцівыя ўзаема сувязь, развіццё і мэтанакіраванасць. Яго погляд на гісторыю называюць «дынамічным», бо ён успрымаў яе як суцэльны працэс. Філасафы эпохі Асветніцтва вызначаліся «статычным» поглядам на гісторыю. Для іх існаваў адзін усеагульны, сусветны розум, які ў розныя часы праяўляе сябе ў большай ці ў меншай ступені. А Гердэр зазначаў, што кожная эпоха мае сваю своеасаблівую каштоўнасць. І кожны народ таксама мае сваю самабытнасць, або «душу». Пытанне толькі ў тым, наколькі мы здольныя ўжываць у варункі іншых культур.

– Гэтак сама як мы павінны ўжываць у сітуацыю іншага чалавека, каб лепш яго зразумець, так і тут: каб зразумець іншую культуру, мы мусім у яе ўжываць.

– Сёння гэта ўспрымаецца як нешта само сабой зразумелае. Але ў эпоху рамантызму такая думка была ў навіну. Рамантызм паспрыяў таксама ўмацаванню нацыянальнай самасвядомасці народаў. Невыпадкова, што і ў нас у Нарвегіі барацьба за нацыянальную незалежнасць разгарнулася менавіта ў 1814 годзе.

– Зразумела.

– Рамантызм вызначыў новыя накірункі шмат у якіх сферах, таму прынята адрозніваць дзве яго формы. Гаворачы пра рамантызм, звычайна маюць на ўвазе перадусім так званы *рамантызм універсальны*. Да яго мы адносім рамантыкаў, якіх займалі пытанні прыроды, сусветнай душы і творчага генія. Гэты від рамантызму развіўся першы і найбольшага росквіту дасягнуў у нямецкім горадзе Ена на мяжы XVIII і XIX стагоддзяў.

– А другі від?

– Другі – гэта так званы *нацыянальны рамантызм*. Ён узнік крыху пазней і набыў асаблівую папулярнасць у горадзе Гайдэльбергу. Нацыянальных рамантыкаў перадусім цікавілі гісторыя, народная мова і ўсё, што тычылася народнай культуры. Бо сам народ, або нацыя, успрымаўся імі, як адзін жывы арганізм, які, –

накшталт прыроды або гісторыі, – паступова развівае закладзеныя ў ім магчымасці.

– Скажы мне, дзе ты жывеш, і я скажу, хто ты.

– Універсальны рамантызм з нацыянальным рамантызмам аб'ядноўвала перадусім такое ключавое слова, як «арганізм». Для рамантыкаў і расліна, і народ былі жывымі арганізмамі. Такім самым жывым быў для іх і паэтычны твор. Жывым арганізмам была і мова, і, натуральна, уся прырода ў цэлым. З гэтай прычыны правесці выразную рысу паміж нацыянальным і ўніверсальным рамантызмам немагчыма. Сусветны дух аднолькава прысутнічаў як у народзе і народнай культуры, так і ў прыродзе і мастацтве ўвогуле.

– Ясна.

– Ужо Гердэр збіраў народныя песні з розных краінаў свету і пазней выдаў іх пад досыць знакавай назвай «*Stimmen der Völker in Liedern*»¹. Ён называў вусную народную творчасць «матчынай мовай народаў». У Гайдэльбергу быў пакладзены пачатак збіранню народных песень і казак. Ты, мабыць, чула пра казкі *братоў Грым*?

– Вядома, чула – «Беласнежка», «Чырвоны Каптурок», «Папялушка», «Гэнзэль і Грэтэль»!..

– І шмат-шмат іншых казак. У Нарвегіі былі свае збіральнікі вуснай народнай творчасці – *Асб'ёрнсэн і Му*. Яны багата падарожнічалі па краіне і занатоўвалі творы, якія спакон веку бытавалі ў народзе. Гэта было падобна да збору спелых сакавітых пладоў, якія, як раптам высветлілася, аказваліся яшчэ й вельмі пажыўнымі і смачнымі. І трэба было спяшацца, бо плады пачыналі пераспяваць і падаць. *Ландстад* збіраў нарвежскія народныя песні, а *Івар Осэн* заняўся «збіраннем» нарвежскай мовы. У сярэдзіне XIX стагоддзя былі таксама нанова адкрыты старажытныя міфы і паданні пра паганскіх багоў. Акрамя таго,

¹ «Галасы народаў у песнях».

кампазітары ўсіх еўрапейскіх краінаў пачалі выкарыстоўваць у сваіх творах матывы народных песень. Такім чынам яны намагаліся перакінуць мост ад народнай да аўтарскай музыкі.

– Аўтарскай музыкі?

– Аўтарскай называюць музыку, напісаную канкрэтным кампазітарам, напрыклад, Бетховенам. Што да народнай музыкі, то яе складаў не асобны чалавек, а ўвогуле сам народам. Таму нельга з упэўненасцю сказаць, калі менавіта ўзнік матыв той ці іншай народнай песні. Такім самым чынам мы адрозніваем народныя казкі і аўтарскія.

– А што значыць аўтарская казка?

– Гэта казка, прыдуманая пэўным пісьменнікам, напрыклад, *Гансам Крысціянам Андэрсэнам*. Жанр казкі асабліва прывабліваў рамантыкаў. У Нямецчыне, напрыклад, найбольш слынным казачнікам быў *Гофман*.

– Я таксама чула пра казкі Гофмана.

– Казка ў эпоху рамантызму была літаратурным ідэалам, амаль як тэатр у перыяд барока. Яна дазваляла пісьменніку гуляць сваім творчым уяўленнем.

– Пісьменнік мог гуляць у Бога ў выдуманым ім свеце.

– Маеш рацыю. І тут нам пара падвесці пэўныя вынікі.

– Давай!

– Філософы рамантызму ўяўлялі «сусветную душу» як нейкае «Я», якое ў болей ці меней дрымотным стане стварае ўсё існае. Філософ *Фіхтэ* зазначаў, што прырода паходзіць ад вышэйшай, падсвядомай уяўленчай дзейнасці. Шэлінг проста сцвярджаў, што «свет існуе ў Богу». На яго думку, сёе-тое Богам усведамляецца, але ёсць і такія праявы рэчаіснасці, якія Богам не ўсведамляюцца. Бо і Бог мае свой «цёмны бок».

– Гэтая думка і пужае, і захоплівае адначасова. Яна мне нагадвае Бэрклі.

– Падобным чынам успрымаліся і стасункі паміж пісьменнікам і яго творах. Казка давала пісьменніку магчымасць гуляць са светастваральнаю сілай яго фантазіі. Але сам акт стварэння

не заўсёды адбываўся свядома. Часам пісьменнік мог раптам заўважыць, што апавяданне, над якім ён працуе, у пэўны момант пачынае развівацца само па сабе, нібы рухомае закладзенай у яго ўнутранай сілай, і ён піша яго, як у стане гіпнозу.

– Ды ну?

– Але раз-пораз ён мог адкідаць гэтую ілюзорнасць, мог умешвацца ў апавяданне і ўстаўляць у яго сям-там свае іранічныя зацемкі, каб, няхай на імгненне, нагадаць чытачу, што казка – гэта ўсяго толькі казка.

– Зразумела.

– Але гэтым пісьменнік адначасова нагадваў чытачу, што і ўсё яго існаванне не надта адрозніваецца ад казкі. Такая форма разбурэння ілюзіі называецца «рамантычнай іроніяй». У п’есе «Пэр Гюнт» нашага нарвежскага драматурга *Ібсэна* адзін персанаж, напрыклад, кажа: «Пасярод пятага акту не паміраюць».

– Цяпер я разумею, у чым гумар гэтае рэплікі. Бо гэтым сам персанаж прызнае, што ён – выдуманый.

– Парадаксальнасць гэтай фразы заслугоўвае, каб яе выдзеліць, адбіўшы пустым радком і пачаўшы асобны раздзел.

– Што ты маеш на ўвазе?

– Нічога, нічога, Сафія, зусім нічога. Але ж мы з табой гаварылі таксама пра каханую Наваліса, якую, як і цябе, звалі Сафія, і якая памерла, калі ёй было пятнаццаць гадоў і чатыры дні...

– Так, і ты мяне гэтым, натуральна, спалохаў.

Погляд у Альбэрта раптам застыў, уперыўшыся кудысьці ў прастору. Але ён схамянуўся:

– Табе няма чаго палохацца, цябе не чакае лёс каханай Наваліса.

– Адкуль ты ведаеш?

– Бо наперадзе яшчэ шмат раздзелаў.

– Пра што ты кажаш?

– Я кажу, што той, хто чытае кнігу пра Сафію і Альбэрта, бачыць, што да канца яшчэ шмат старонак. Мы пакуль дайшлі толькі да рамантызму.

– Сваімі словамі ты зусім затлуміў мне галаву.
– На самой справе, гэта маёр спрабуе затлуміць галаву Хільдзе.
Што тут складанага, Сафія? Усё, абзац, новы раздзел.

Не паспеў Альбэрта дагаварыць, як з лесу выскачыў хлопчык у арабскім убранні з турбаном на галаве. У руках у яго была алейная лямпа.

Сафія схапіла Альбэрта за руку:

– Хто гэта? – спытала яна.

Але хлопчык адказаў сам:

– Мяне завуць Аладзін, і я сюды прыбыў аж з Лівана.

Альбэрта строга зірнуў на яго:

– А што ў цябе ў лямпе, хлопчык?

Хлопчык пацер лямпу – і з яе падняўся воблак густога дыму. Хутка з дыму вырасла чалавечая постаць. У чалавека была чорная барада, як у Альбэрта, і на галаве блакітны берэт. Лунаючы ў паветры над лямпай, ён вымавіў:

– Хільда, ты мяне чуеш? З віншаваннямі я, праўда, ужо спазніўся. Таму хачу сказаць толькі адно: і Б'еркелі, і ўвесь наш край здаюцца мне цяпер, нібы часткаю нейкай казкі. Мы сустрэнемся ў ёй праз некалькі дзён!

Чалавечую постаць зноў завалакло дымам, і воблак зацягнула ў лямпу. Хлопчык у турбане сунуў лямпу пад паху, кінуўся да лесу і знік.

– Не... неверагодна, – толькі і змагла вымавіць Сафія.

– Дробязі, дзіця маё.

– Дух з лямпы гаварыў абсалютна, як Хільдзін бацька.

– Гэта і быў яго дух.

– Але ж...

– І ты, і я, і ўсё вакол нас адбываецца ў глыбінях маёравай свядомасці. Цяпер позні вечар, субота, 28 красавіка, усе вайскоўцы ААН спяць, а маёр – не, хоць і ківае носам. Але яму трэба абавязкова скончыць кнігу, якую ён хоча падарыць на дзень народзінаў Хільдзе. Таму ён і вымушаны пісаць дапазна,

Сафія, таму і адпачывае так мала, небарака, а то, можа, і не адпачывае зусім.

– Ну, усё, з мяне хопіць!

– Абзац, новы раздзел!

Пэўны час Сафія і Альбэрта сядзелі моўчкі, паглядаючы на азярцо. Альбэрта нібы скамянеў. Праз хвіліну Сафія паляпала яго па плячы.

– Пра нябесныя ясныты марыш?

– Вось ужо ён прычапіўся! Апошнія абзацы, ад першага да апошняга слова – усё пад яго дыктоўку. Сораму нікага не мае! Але ж затое ён сябе выкрыў, паказаў з усімі трыбухамі. Цяпер мы дакладна ведаем, што жывём у кнізе, якую Хільдзін бацька збіраецца прыслаць дачцэ ў падарунак. Бо ты ж чула, што я казаў? Зрэшты, казаў якраз-такі зусім не «я»...

– Калі гэта праўда, то я хачу ўцячы з гэтай кнігі і жыць сваім уласным жыццём.

– Мой патаемны план якраз гэта і прадугледжвае. Але перш чым увесці яго ў дзеянне, нам трэба пастарацца выцягнуць на размову Хільду. Яна ж чытае кожнае слова, якое мы прамаўляем. Калі мы адсюль уцячэм, усталяваць з ёй кантакт нам будзе нашмат цяжэй. Таму паспрабуем скарыстацца гэтым шанцам зараз.

– І што мы ёй скажам?

– Спадзяюся, маёр хутка засне над сваёй пішучай машынкай, хоць яго пальцы будуць па-ранейшаму ліхаманкава бегаць па клавішах...

– Нешта не надта верыцца.

– І ў такім стане ён можа напісаць зараз тое, пра што пазней пашкадуе. Але ж карэктурнай замазкі ў яго няма, Сафія. Гэта найважнейшы пункт майго плана. Не дай каму божа падсунуць маёру Альбэрту Кнагу бутэлечку з такою замазкай!

– Ужо ад мяне ён не атрымае ні кроплі!

– Я тут і цяпер заклікаю няшчасную дзяўчынку паўстаць супраць свайго ўласнага бацькі. Ёй павінна быць сорамна, што яна

патурае яму ў гэтай брыдкай гульні з ілюзіямі. Хай бы ён быў тут, ужо ж мы задалі б яму пары.

– Але ж яго тут няма.

– Душою і духам ён тут, хоць сам і сядзіць сабе спакойненька ў Ліване. Усё вакол нас – гэта маёрава «Я».

– Але ён усё-ткі штось большае, чым тое, што мы бачым вакол.

– Так, мы ўсяго толькі ілюзіі ў маёравай душы. А ілюзіям нялёгка змагацца са сваім гаспадаром, Сафія. Тут патрэбныя спрыт і разважлівая асцярожнасць. Але ж мы маем магчымасць паўплываць на Хільду. Толькі анёл можа паўстаць супраць Бога.

– Мы можам падбэндзіць Хільду ўчыніць яму сцэну, як толькі ён прыедзе дадому. Няхай скажа яму, што ён нахабнік. Ці пашко-дзіць яго лодку, ці хоць паб’е на ёй ліхтары.

Альбэрта згодна паківаў галавой і сказаў:

– Апроч усяго іншага, яна можа ад яго ўцячы. Ёй гэта значна прасцей, чым нам. Яна можа проста сысці з дому і больш ніколі ў яго не вяртацца. Ці ж не гэтага заслугоўвае маёр, якому ўзбыло за наш кошт пагуляць са светастваральнаю сілай яго фантазіі.

– Уяўляю сабе: маёр выпраўляецца ў свет на пошукі Хільды. А Хільды і след прастыў, бо ёй не захацела жыць з бацькам, які вырашыў на пацеху зрабіць з Альбэрта і Сафіі марыянетак.

– Што на пацеху, то на пацеху. Якраз гэта я меў на ўвазе, калі казаў, што ён карыстаецца намі, каб пацешыць дачку ў яе дзень народзінаў. Але няхай ён пасцеражэцца, Сафія! І, дарэчы, Хільда таксама.

– Што ты маеш на ўвазе?

– Ты добра сядзіш?

– У прыныце, так, калі толькі не будзе якога новага джына з лямпы...

– Тады ўяві, што ўсё, што адбываецца з намі, – гэта плён не-чай свядомасці. Мы і ёсць гэтая свядомасць. Мы не маем уласнай душы, мы ёсць нечая душа. Пакуль мы ступаем па цвёрдым філа-софскім грунце. Але і Бэрклі, і Шэлінг ужо навастрылі б вушы.

– Ну?

– І цалкам можа стацца, што гэтая душа належыць бацьку Хільды Мёлер Кнаг. Ён сядзіць у Ліване і піша філасофскую кнігу, якую падорыць дачцэ на яе дзень народзінаў. І калі Хільда, прачнуўшыся 15 чэрвеня, знойдзе гэтую кнігу на сваім начным століку, пра нас змогуць прачытаць – і яна, і шмат хто яшчэ. Бо раней не раз згадвалася, што «падарункам» можна будзе падзяліцца з іншымі.

– Я памятаю.

– Значыць, тое, што я табе цяпер кажу, будзе прачытана Хільдай пасля таго, як яе бацька, седзячы ў Ліване, уяўляў сабе, што я табе цяпер кажу, што ён, седзячы ў Ліване... уяўляў сабе, што я табе цяпер кажу, што ён, седзячы ў Ліване...

У Сафіі галава пайшла кругам. Яна старалася даць рады таму, што чула пра Бэрклі і рамантыкаў. Альбэрта Кнокс тым часам сказаў:

– Але ім не варта задзіраць нос. А тым болей смяецца, бо добра смяецца той, хто смяецца апошні.

– Ты пра каго?

– Пра Хільду з бацькам. Хіба мы не пра іх гаворым?

– А чаму ім не варта задзіраць нос?

– Бо яшчэ не вядома, ці не з’яўляюцца яны самі нечаю свядомасцю.

– Як такое магчыма?

– Калі такое было магчыма для Бэрклі і рамантыкаў, дык і для іх магчыма. Можа быць, маёр сам – не больш, чым ілюзія, вобраз з кніжкі, у якой апавядаецца пра яго і Хільду, і, натуральна, пра нас з табою, бо мы – частка іх жыцця.

– Ну, гэта яшчэ горш. Бо тады выходзіць, што мы ўвогуле ілюзія ілюзіі.

– Тым не менш цалкам магчыма, што недзе сядзіць зусім іншы пісьменнік і піша кнігу пра маёра ААН Альбэрта Кнага, які піша кнігу для сваёй дачкі Хільды. А тая кніга – пра нейкага Альбэрта Кнокса, які раптам пачынае пасылаць свае лекцыі па філасофіі Сафіі Амундсэн, якая жыве на Канюшынавай вуліцы, дом 3.

– Ты сапраўды так думаеш?

– Я кажу толькі, што такое магчыма. Для нас, Сафія, гэты пісьменнік быў бы «схаваным богам». Нават калі ўсё, што мы гаворым і робім, паходзіць ад яго, а значыць, мы – гэта і ёсць ён, то нам усё роўна ніколі пра яго не даведацца. Бо мы пасаджаны ў самую маленькую з укладзеных адну ў адну скрынак.

Пасля гэтых словаў Сафія і Альбэрта доўга сядзелі моўчкі. Урэшце Сафія сказала:

– Але калі сапраўды ёсць такі пісьменнік, які выдумляе гісторыю пра Хільдзінага бацьку, які, седзячы ў Ліване, выдумляе гісторыю пра нас...

– Ну?

– ...дык яму таксама не варта задзіраць нос.

– Што ты маеш на ўвазе?

– Няхай ён недзе сядзіць, а Хільда і я сядзім недзе глыбока ў яго ў галаве. Але хіба не магчыма такое, што і яго жыццё адбываецца ў нейкай яшчэ вышэйшай свядомасці?

Альбэрта паківаў галавою.

– Вядома, Сафія, гэта таксама магчыма. І калі гэта так, то ён дазволіў нам пафіласофстваваць на гэтую тэму якраз дзеля таго, каб засведчыць такую магчымасць. Ён хацеў падкрэсліць, што і сам ёсць усяго толькі безабароннай ілюзіяй, а кніга, у якой живуць Хільда і Сафія, насамрэч з'яўляецца падручнікам па філасофіі.

– Падручнікам?

– Бо ўсё нашыя размовы, усе дыялогі, Сафія...

– Ну?

– ...насамрэч уяўляюць сабой адзін маналог.

– Ну вось, усё ўрэшце звялося да ўніверсальнай свядомасці і адзінага духу. Добра, што наперадзе ў нас яшчэ засталася некалькі філасафаў. Бо не можа ж філасофія, якая так прыгожа пачыналася – Фалес, Эмпедокл, Дэмакрыт, – вось так узяць і спыніцца?

– Безумоўна, не. Я табе яшчэ раскажу пра Гегеля. Ён быў пер-

РАМАНТЫЗМ

шы, хто паспрабаваў выратаваць філасофію пасля рамантыкаў, якія ўсё ператварылі ў дух.

– Раскажы хутчэй.

– Каб нам не перашкаджалі ўсякія духі з ілюзіямі, хадзем лепш у хату.

– Дый на дварэ неяк пахаладнела.

– Абзац, новы раздзел!

ГЕГЕЛЬ

... жыццё ўрэшце пакідае толькі тое, што разумна ...

Тэчка выслізнула з рук і з грукатам ляснула на падлогу. Але Хільда засталася ляжаць, пазіраючы ў столь. Там, уверсе, нешта ўвесь час круцілася, віравала.

Усё-такі тата здолеў затлуміць ёй галаву. Вось нягоднік! Ну як так можна? Сафія цяпер спрабавала звярнуцца да яе наўпрост і намаўляла паўстаць супраць бацькі! Зрэшты, трэба прызнаць, ёй удалося навесці Хільду на адну думку. Падказаць адзін план...

Самі Сафія з Альбэрта супраць Хільдзінага бацькі не маглі нічога. Але ж Хільда – магла. І якраз праз дачку Сафія мела магчы-масць падступіцца да бацькі.

Хільда пагаджалася з Сафіяй і Альбэрта, што ў сваіх гульнях з ілюзіямі бацька зайшоў занадта далёка. Няхай Альбэрта з Сафіяй сапраўды плён ягонага ўяўлення, але ўсё адно дэманстрацыя ўлады павінна мець пэўныя межы.

Бедныя, бедныя! Яны цалкам безабаронныя перад выбрыкамі маёравай фантазіяй – гэтак сама, як экран перад кінамеханікам, які на яго пускае фільм.

Ну, хай толькі прыедзе дадому – будзе яму на арэхі! Хільда ўжо ясна ўяўляла сабе, як гэта зробіць.

Яна падышла да акна і акінула вокам бухту. Набліжалася другая гадзіна. Яна адчыніла акно і крыкнула да лодачнага дамка:

– Мама!

Маці паказалася з-за дзвярэй.

– Я спушчуся праз гадзіну. Можа, прынясу бутэрбродаў, добра?

- Добра, добра!
- Я толькі пра Гегеля прачытаю.

Альбэрта і Сафія селі каля акна, за якім віднелася азярцо.

– *Георг Вільгельм Фрыдрых Гегель* быў сапраўдным дзіцём рамантызму, – пачаў Альбэрта. – Можна нават сказаць, што ён развіваўся разам з нямецкім нацыянальным духам. Нарадзіўся Гегель у Штутгарце ў 1770 годзе і ў васемнаццацігадовым узросце пачаў вывучаць тэалогію ў Цюбінгене. З 1799 года ён супрацоўнічае з Шэлінгам у Ене, а якраз у гэты перыяд рамантызм дасягнуў найвышэйшага росквіту. Павыкладаўшы спачатку як дацэнт у Енскім універсітэце, ён пазней заняў пасаду прафесара ва ўніверсітэце Гайдэльберга, які тады стаў цэнтрам нямецкага нацыянальнага рамантызму. А з 1818 года і да канца жыцця прафесарстваваў у Берліне, які ў гэты час пераняў на сябе ролю духоўнага цэнтра Германіі. Памёр Гегель у лістападзе 1831 года ад халеры, але «гегельянства» тады ўжо шырока распаўсюдзілася па ўсіх нямецкіх універсітэтах.

– Дык ён шмат чаго дабіўся ў жыцці.

– Так, і ў жыцці, і ў філасофіі. Гегель аб’яднаў і развіў амаль усе разнастайныя ідэі, якія нарадзіліся ў асяроддзі рамантыкаў. Але ён быў і іх прыдзірлівым крытыкам, у прыватнасці, у тым, што тычыцца філасофіі Шэлінга.

– І што ён крытыкаваў?

– І Шэлінг, і шмат якія іншыя рамантыкі лічылі за аснову быцця тое, што называлі «сусветным духам». Гегель таксама карыстаўся выразам «сусветны дух», але ўкладаў у яго іншае значэнне. Кажучы пра «сусветны дух» або «сусветны розум», Гегель мае на ўвазе суму ўсяго чалавечага досведу. Бо толькі чалавек валодае «духам». У гэтым значэнні ён прасочвае развіццё «сусветнага розуму» на працягу гісторыі. Але мы не павінны забываць, што ён гаворыць пра чалавечае жыццё, чалавечыя думкі і чалавечую культуру.

– У такім «духу» няма ўжо нічога вусцішнага. Ён больш не хаваецца ў каменні і дрэвах, як нейкі «дрымотны розум».

– Ты, безумоўна, памятаеш, што Кант гаварыў пра «рэч у сабе». Хоць ён і адмаўляў магчымасць здабыцця чалавекам поўных ведаў пра найглыбейшыя таямніцы прыроды, але ж прызнаваў, што «праўда», няхай і недасягальная, усё ж існуе. Што да Гегеля, то ён сцвярджаў, што «праўда суб'ектыўная». Тым самым ён адмаўляў існаванне «праўды» па-над ці па-за чалавечым розумам. Усякае пазнанне ёсць чалавечым пазнаннем, меркаваў ён.

– У пэўным сэнсе, ён як бы хацеў вярнуць філосафаў назад на зямлю?

– Можна сказаць і так. Гегелева філасофія да таго складаная і рознабаковая, што мы будзем вымушаныя сканцэнтраватца толькі на яе найбольш важных пунктах. Увогуле, наўрад ці слухна сцвярджаць, што Гегель стварыў сваю ўласную філасофію. Тое, што называюць цяпер гегелеўскай філасофіяй, – гэта перадусім *метад*, які дазваляе аналізаваць хаду гісторыі. Таму, бадай, немагчыма гаварыць пра Гегеля ў адрыве ад гісторыі чалавецтва. Гегелева філасофія не вучыць нас тым ці іншым аспектам «глыбіннай прыроды быцця», затое яна вучыць нас разважаць творча і плённа.

– А гэта ж, напэўна, таксама важна.

– Аульным для ўсіх філасофскіх сістэм, якія існавалі да Гегеля, было імкненне выпрацаваць універсальныя крытэрыі таго, наколькі чалавек можа спазнаць Сусвет. Гэтым займаліся Дэкарт і Спіноза, Юм і Кант. Кожны з іх стараўся вызначыць, што даступна чалавечаму пазнанню. Але ўсе яны так ці іначай казалі пра *пазачасавыя* перадумовы чалавечых ведаў аб свеце.

– Ці не ў гэтым заключаецца задача філосафа?

– На думку Гегеля, акрэсліць універсальныя крытэрыі чалавечага пазнання немагчыма, бо сама аснова такога пазнання мяняецца ад пакалення да пакалення. А значыць, няма ніякай «вечнай праўды». І няма ніякага пазачасавага розуму. Адзінае, што непарушна і за што можа ўхапіцца філосаф, – гэта гісторыя.

– А вось гэта я папрашу цябе патлумачыць. Гісторыя ж увесь час цячэ і мяняецца, як яна можа быць чымсь непарушным?

– Рака таксама ўвесь час цячэ. Але гэта не значыць, што мы не можам сказаць, што яна – рака. Бязглузда ставіць пытанне, у якім месцы рака болей «сапраўдная».

– Згода, бо рака на ўсім сваім працягу застаецца ракою.

– Для Гегеля гісторыя і ёсць такая рака. Кожнае найменшае калыханне вады ў рацэ на тым ці іншым яе адрэзку залежыць ад звільн, віроў і парогаў, якія былі вышэй па яе цячэнні, а таксама ад нахілу рачнога дна ў тым месцы, дзе ты над ёю стаіш і назіраеш.

– Па-мойму, я зразумела.

– Гэтак сама і гісторыя думкі, або гісторыя розуму, падобная на раку. Тыя думкі, якія «прыплываюць» да цябе ў выглядзе традыцый папярэдніх пакаленняў, і тыя матэрыяльныя ўмовы, якія пануюць у час, калі ты жывеш, – усё гэта разам вызначае лад твайго мыслення. Таму нельга сцвярджаць, што нейкая думка – правільная заўсёды і вечна. Але яна можа быць правільнай у асобны канкрэтны момант.

– Але ж гэта не значыць, што ўсё аднолькава правільнае – або аднолькава няправільнае?

– Не, усякая думка можа лічыцца правільнай ці няправільнай толькі ў гістарычным кантэксце. Калі б у 1990 годзе ты пачала выступаць за рабаўладанне, на цябе ў лепшым выпадку паглядзелі б як на вар'ятку. Але два з паловай тысячагоддзі назад твае словы ўспрымаліся б натуральна, хоць, праўда, і тады ўжо прагрэсіўныя людзі заклікалі да адмены рабства. Але возьмем прыклад з не далёкай гісторыі. Яшчэ сто гадоў назад лічылася правільным выпальваць вялікія масівы лясоў пад новыя ворыўныя землі. Сёння гэта лічыцца «неразумным». Мы маем іншыя – і болей слушныя – падставы для такіх сваіх ацэнак.

– Я ўжо зразумела.

– У тым, што тычыцца філасофскага разважання, Гегель і розум лічыў за дынамічную з'яву, разглядаючы яго як працэс. І «праўда» ёсць таксама працэсам. Іначай кажучы, па-за гістарычным прагрэсам няма ніякіх крытэрыяў, якія дазволілі б вырашыць, што «самае правільнае» ці «самае разумнае».

– Прашу даць прыклады.

– Нельга выняць асобныя думкі з Антычнасці або Сярэднявечча, Рэнесансу або Асветніцтва і сказаць, што гэта было правільна, а гэта няправільна. Гэтак сама нельга сказаць, што Платон памыляўся, а Арыстоцель меў рацыю. Або што Юм памыляўся, а Кант з Шэлінгам – не. Гэта будзе не гістарычны спосаб мыслення.

– Напэўна, так сапраўды сказаць нельга.

– Увогуле нельга вырваць якога-небудзь філосафа – ці якія-небудзь яго ідэі – з гістарычнага кантэксту, у якіх гэты філосаф жыў і выказаў гэтыя ідэі. Але ж – і тут я набліжаюся да наступнага пункту ў поглядах Гегеля – увесь час узнікае нешта новае, а значыць, розум «прагрэсуе». То бок межы чалавечага пазнання заўсёды пашыраюцца і, такім чынам, пазнанне рушыць «наперад».

– Таму філасофія Канта, напэўна, усё-ткі правільнейшая за філасофію Платона?

– Так, бо ад Платона да Канта «сусветны дух» паступова развіваўся і пашыраўся. А як іначай. Зноў вярнуўшыся да параўнання з ракой, мы можам сказаць, што ў ёй прыбыло вады. Усё-ткі прайшло больш за дзве тысячы год. Аднак Канту не след разлічваць на тое, што яго «праўды» застануцца спакойна ляжаць на рачных берагах непарушнымі камянямі. Кантавы ідэі немінуча будуць апрацоўваюцца далей, яго «розум» таксама зробіцца прадметам крытыкі для наступных пакаленняў. Уласна, гэта ўжо адбылося.

– Але гэтая рака, пра якую ты гаворыш...

– Ну?

– Куды яна цячэ?

– Гегель сцвярджаў, што «сусветны дух» развіваецца ў напрамку ўсё большага ўсведамлення самога сябе. Так адбываецца і з ракой: чым яна бліжэй да мора, тым шырэйшаю робіцца. На думку Гегеля, уся гісторыя паказвае, што «сусветны дух» пакрысе абуджаецца да самаўсведамлення. Сусвет, вядома ж, існаваў заўсёды,

але дзякуючы культуры і развіццю чалавецтва «сусветны дух» усе паўней усведамляе ўласцівую яму сутнасць.

– Чаму ён быў у гэтым такі ўпэўнены?

– Ён абапіраўся на гістарычную рэальнасць, тут ні пра якія домыхлы гаворкі не было. Кожны, хто пацікавіцца гісторыяй, убачыць, што чалавецтва на ўсім яе працягу ішло да ўсё большага «самапазнання» і «самаразвіцця». Паводле Гегеля, вывучэнне гісторыі сведчыць, што чалавецтва няспынна рухаецца да ўсё большай *рацыянальнасці і свабоды*. Няхай і няпростым, пакручастым шляхам, але гістарычнае развіццё ўсё-ткі пасоўваецца «наперад». Можна сказаць, што гісторыя стараецца як бы пераступіць пераз саму сябе або што гісторыя – «мэтанакіраваная».

– Значыць, развіццё ўсё ж адбываецца. Вось і добра.

– Так, гісторыя нагадвае адзін доўгі ланцуг ідэй і развагаў. І Гегель вызначыў пэўныя правілы, паводле якіх гэты ланцуг будзеца. Той, хто займаецца грунтоўным вывучэннем гісторыі, заўважыць, што ўсякая новая ідэя ўзнікае на аснове ідэй ранейшых. Разам з тым, як толькі выказваецца адна думка, ёй у процівагу адразу выказваецца другая. Паміж двума супярэчнымі меркаваннямі ўтвараецца напружанасць, якая пазней урэшце здымаецца дзякуючы ўзнікненню трэцяй думкі, якая аб'ядноўвае ў сабе ўсё найлепшае з дзвюх папярэдніх. Такі працэс Гегель назваў *дыялектычным развіццём*.

– Маеш які прыклад?

– Ты, мабыць, памятаеш, што дасакратыкаў займала пытанне першаэлементаў і змен у прыродзе...

– Больш-менш.

– Элеаты казалі, што ніякія змены ўвогуле немагчымыя, і таму былі вымушаныя адмаўляць нават тыя змены, якія ўспрымалі самі сваімі органамі пачуццяў. Элеаты высунулі і баранілі пэўнае сцверджанне, якое Гегель назваў *сцверджаннем*.

– І што?

– Кожны раз, калі ўзнікае адно сцверджанне, яму насуперак выказваецца другое, якое сцвярджае адваротнае. Яго Гегель назваў

адмаўленнем. Адмаўленнем філасофіі элеатаў стала філасофія Геракліта, які заявіў, што «ўсё цячэ». Такім чынам паўстала напружанне паміж двума дыяметральна рознымі поглядамі. Але гэтае напружанне зняў Эмпедокл, які сказаў, што абодва бакі часткова маюць рацыю, а часткова памыляюцца.

– Нешта такое цымяна прыпамінаю...

– Элеаты мелі рацыю ў тым, што нічога насамрэч не змяняецца, але памыляліся ў тым, што мы не можам давяраць сваім адчуванням. Геракліт меў рацыю ў тым, што мы можам давяраць сваім адчуванням, але памыляўся ў тым, што ўсё цячэ і змяняецца.

– Бо першаэлементаў больш за адзін, і змяняюцца іх спалучэнні, а не самі першаэлементы.

– Правільна. Эмпедоклаў пункт погляду, які аб'ядноўваў два супярэчныя меркаванні, Гегель назваў *адмаўленнем адмаўлення*.

– Ну і фармуліровачка!

– Тры стадыі пазнання ён таксама называў «*тэзай*», «*антытэзай*» і «*сінтэзам*». Можна, напрыклад, сказаць, што Дэкартаў рацыяналізм – гэта тэза, супраць якой Юм выставіў сваю эмпірычную антытэзу. А потым гэтае супрацьстаянне, гэтае напружанне паміж двума рознымі ладамі мыслення было нейтралізаванае сінтэзам Канта. Кант у нечым пагадзіўся з рацыяналістамі, а ў нечым – з эмпірыкамі. Разам з тым ён паказаў, што ў шэрагу важных пунктаў абодва бакі памыляліся. Але на Канце гісторыя не скончылася. Яго «сінтэз» паслужыў грунтам для новага патройнага ланцужка разважанняў, або новай «трыяды». Кантаваму «сінтэзу» была супрацьпастаўлена новая «антытэза».

– Усё гэта неяк надта тэарэтычна.

– Увогуле, тут сапраўды шмат тэорыі. Але Гегель не імкнуўся ўціснуць гісторыю ў нейкую «схему». Ён меркаваў, што такая дыалектычная схема вынікае з самой гісторыі, вывучаючы якую, яму ўдалося адкрыць пэўныя законы развіцця розуму, або «сусветнага духу».

– Ясна.

– Але Гегелеву дыялектыку можна дастасаваць не толькі да гісторыі. Калі мы разглядаем якую-небудзь праблему ці абмяркоўваем які-небудзь план, мы таксама разважаем дыялектычна. Мы стараемся выкрыць слабыя бакі ў нашых поглядах, або, як казаў Гегель, думаем «негатыўна», або «праз адмаўленне». Але выкрыўшы заганы той ці іншай пазіцыі, мы, тым самым, спрыяем захаванню ў ёй самага лепшага.

– Калі ласка, прыклад!

– Калі ў паседжанні, прысвечаным рашэнню якой-небудзь грамадскай праблемы, будуць удзельнічаць сацыяліст і кансерватар, паміж іх поглядамі непазбежна ўзнікне напружанне. Гэта не значыць, што адзін цалкам мае рацыю, а другі цалкам памыляецца. Хутчэй за ўсё, у нечым рацыю маюць абое, а ў нечым абое памыляюцца. І хутчэй за ўсё, падчас дыскусіі ў выніку крытычнага перагляду пазіцый захаваецца толькі найлепшае з аргументацыі абодвух бакоў.

– Хацелася б верыць.

– Але ў працэсе такой дыскусіі зусім не так лёгка вызначыць, што найболей разумна. Што было добра, а што нядобра, вырашае гісторыя. Жыццё ўрэшце пакідае толькі тое, што разумна.

– Дык хіба што захавалася, тое і правільна?

– Ці наадварот: што правільна, тое і захаваецца.

– Часам у цябе не знойдзецца якога прыкладу?

– Паўтара стагоддзі назад было нямала змагароў за раўнапраўе жанчын. Але было нямала і тых, хто змагаўся супраць. Калі мы разгледзім аргументацыю абодвух бакоў сёння, нам будзе няцяжка вызначыць, чые довады былі «разумнейшыя». Але не трэба забываць, што ўсе мы «моцныя заднім розумам». Аказалася, што рацыю мелі тыя, хто стаяў за раўнапраўе. Дарэчы, сёння шмат хто адчуў бы сорам, прачытаўшы, якія думкі па гэтым пытанні выказваў у друку ягоны дзед.

– Магу сабе ўявіць. А што меркаваў сам Гегель?

– Пра раўнапраўе?

– Хіба мы не пра гэта гаворым?

– Можа, хочаш цытату?

– Давай!

– «Розніца паміж мужчынам і жанчынай – яна кшталту розніцы паміж жывёлаю і раслінай, – пісаў ён. – Жывёла больш адпавядае мужчынскаму характару, расліна – жаночаму, бо жаночае развіццё больш нагадвае ціхі росквіт, дзе ў якасці прынцыпу закладзена неакрэсленая лучнасць з пачуццямі. Калі жанчыну паставіць на чале дзяржавы, такая дзяржава будзе ў небяспецы, бо жанчына кіруецца не ўсеагульнымі патрэбамі, а выпадковымі схільнасцямі і меркаваннямі. Жанчыны паддаюцца адукацыі, але адукаванасць прыходзіць да іх невядомымі сцэжкам, нібыта ўтвараючыся з уяўленняў, болей з жыцця, чым ад назапашаных ведаў. Мужчыны ж, наадварот, дасягаюць свайго становішча толькі праз здабыццё ведаў і прыкладанне шматлікіх тэхнічных высілкаў».

– Дзякую, хопіць! Чуць такія цытаты я больш не хацела б.

– Але ж гэтая цытата – цудоўны прыклад таго, што ўяўленне «разумнага» няспынна змяняецца. Яна паказвае, што Гегель быў дзіцём свайго часу. Як, зрэшты, і мы таксама. Можа стацца, што і нашы «само сабою зразумелыя» ўяўленні таксама не пройдуць выпрабавання часам.

– Можаш даць прыклады?

– Не, гэты раз не магу.

– Чаму?

– Таму што, чаго б я ні згадаў, гэта ўжо будзе знаходзіцца ў пераходным стане. Скажам, я магу заявіць, што карыстацца аўтамабілем блага, бо ён забруджвае навакольнае асяроддзе. Але сёння так шмат хто мяркуе, а значыць, гэта быў бы няўдалы прыклад. Аднак і многае з таго, што сёння ўсе лічаць бясспрэчным, таксама не вытрымае суду гісторыі.

– Разумею.

– Цікава адзначыць іншае: якраз-такі жорсткія выказванні сучаснікаў Гегеля аб ніжэйшым становішчы жанчыны і прыспешылі барацьбу за жаночую эмансипацыю.

– Як гэта стала магчымым?

– Мужчыны мусілі выказаць «тэзу», або «пазіцыю». Падставі для такой пазіцыі, уласна, паслужыў факт, што жанчыны пачалі выступаць за свае правы. Бо іначай няма ніякай патрэбы сцвярджаць тое, з чым усе пагаджаюцца. І чым болей зацята яны заяўлялі пра ніжэйшасць жанчын, тым мацнейшым рабілася «адмаўленне».

– Па-мойму, я скеміла.

– Можна сказаць, што мець актыўнага праціўніка нават лепш. Чым больш крайнюю пазіцыю ён займае, тым мацнейшай будзе на яе рэакцыя. Сваёй актыўнасцю ён, так бы мовіць, «лье вадугу на чужы млын».

– То я і адчуваю, што мой млын ужо закруціўся на ўсю катушку.

– Але і ў чыста лагічным, або філасофскім плане паміж двума паняццямі часта ўтвараецца дыялектычнае напружанне.

– Прыклад, калі магчыма!

– Разважаючы над паняццем «быццё», я непазбежна мушу ўвесці паняцце, яму супрацьлеглае, – «нябыт». Бо нельга разважаць пра існаванне, пры гэтым не думаючы, што яно не вечнае. Своеасаблівай разрадкай напружання паміж паняццямі «быццё» і «нябыт» служыць паняцце «ўзнікненне». Бо ў момант, калі нешта ўзнікае, яно ўжо нібыта ёсць, але яго яшчэ і няма.

– Разумею.

– Такім чынам, розум, паводле Гегеля, – *дынамічны*. Уся рэчаіснасць прасякнутая супярэчнасцямі, а таму і яе апісанне вымушанае быць супярэчлівым. Адразу дам прыклад: кажуць, што ў дацкага фізіка, даследчыка атама *Нільса Бора* над дзвярыма вісела падкова.

– На шчасце.

– Гэта прымхі, а Нільс Бор быў зусім не з прымхлівых. Аднойчы да яго завітаў сябар, які, убачыўшы падкову, здзівіўся: «Няўжо ты ў гэта верыш?» – «Не веру, – адказаў Нільс Бор, – але я чуў, што незалежна ад веры гэта ўсё адно дзейнічае».

– У мяне няма слоў.

– Яго адказ быў вельмі дыялектычны, а можна сказаць – супярэчлівы ў сваёй сутнасці. Як і наш паэт *Осмунд Вінье*, Нільс Бор быў вядомы сваім «іранічным поглядам» на жыццё і славіўся парадоксамі. Аднойчы ён сказаў: «Ёсць дзве катэгорыі праўды: праўда павярхоўная, супрацлегласць якой ёсць няпраўда, і праўда глыбокая, супярэчнасць якой ёсць такая самая праўда, як і яна сама».

– Гэта што ж за такая праўда?

– Ну, напрыклад, я магу сказаць: «Жыццё кароткае...»

– І я з табой пагаджуся.

– Але пры іншых абставінах я магу развесці рукамі і сказаць: «Жыццё доўгае...»

– І ты зноў будзеш мець рацыю. У пэўным сэнсе гэта таксама праўда.

– Прывяду табе яшчэ адзін прыклад, як дыялектычнае напружанне можа выклікаць мімавольны ўчынак, які ўсё раптоўна мяняе.

– Давай!

– Уяві сабе дзяўчынку, якая ўвесь час адказвае маме: «Так, мама», «Добра, мама», «Як скажаш, мама», «Зараз усё зраблю, мама».

– Аж ніякавата робіцца.

– З часам такая даччына поўная паслухмянасць пачынае раздражняць маці. І ўрэшце яна крычыць: «Ды перастань ты ўжо быць такой паслухмянай!». А дзяўчо адказвае: «Добра, я болей не буду, мама».

– От ужо я задала б ёй прачуханец!

– Я цябе зразумею. Але што б ты зрабіла, калі б яна адказала: «Не, я хачу быць паслухмянай»?

– Гэта быў бы нейкі дзіўны адказ. Напэўна, я і тады задала б ёй прачуханец.

– Інакш кажучы, сітуацыя безвыходная. Дыялектычнае напружанне дасягнула такой мяжы, што, каб змяніць сітуацыю, нешта проста *павінна* адбыцца.

– Ты маеш на ўвазе прачуханец?

– Тут мы падыходзім да яшчэ адной, ужо апошняй, асабліваści гегелеўскай філасофіі.

– Слухаю.

– Як ты памятаеш, мы казалі, што рамантыкі былі індывідуалістамі.

– «Шлях да тайны вядзе ўнутр цябе».

– І вось жа гэты індывідуалізм сустрэў сваё «адмаўленне», або антытэзіс, у філасофіі Гегеля. Гегель надаваў вялікае значэнне так званым «аб’ектыўным» сілам, пад якімі ён меў на ўвазе сям’ю і дзяржаву. Пэўна, не памылюся, калі скажу, што на асобу Гегель глядзеў з заплюшчанымі вачыма. Ён лічыў, што асоба – гэта арганічная частка супольнасці. А розум, або «сусветны дух», праяўляецца перадусім ва ўзаемадзеянні між людзьмі.

– Патлумач!

– Розум нідзе так ярка не выяўляецца, як у мове. А мова – гэта асяроддзе, якое фармуе нас ад нараджэння. Нарвежская мова цудоўна абыдзеца без пана Гансэна, а вось пану Гансэну без мовы ніяк не абысціся. Такім чынам, не асоба стварае мову, а мова стварае асобу.

– Бадай, так.

– І як асоба ад нараджэння трапляе ў пэўнае моўнае асяроддзе, так яна трапляе і ў пэўныя гістарычныя ўмовы. Выбіраць гэтыя ўмовы нікому не дадзена. Асоба, якая не знаходзіць сабе месца ў дзяржаве, не з’яўляецца гістарычнай асобай. Такая думка, калі памятаеш, займала і вялікіх афінскіх філосафаў. Як немагчыма ўявіць сабе дзяржаву без грамадзян, так немагчыма ўявіць сабе грамадзян без дзяржавы.

– Гэта зразумела.

– На думку Гегеля, дзяржава – гэта нешта «большае» за асобнага грамадзяніна. Гэта нават нешта большае за сукупнасць усіх грамадзян. Гегель зазначаў, што нельга «адмовіцца ад грамадства па ўласным жаданні». І таму чалавек, які пагарджае грамадствам, у якім жыве, і хоча толькі «знайсці сябе», падобны да блазна.

– Не ўпэўнена, што магу з гэтым пагадзіцца, але няхай будзе так.

– На думку Гегеля, «знаходзіць сябе» не асоба, а «сусветны дух».

– Сусветны дух знаходзіць сябе?

– Гегель казаў, што, ідучы да сябе, «сусветны дух» праходзіць праз тры этапы. То бок ён мае тры ступені самаўсведамлення.

– Ну, дык давай пра ўсе тры адразу.

– Найперш «сусветны дух» усведамляе сябе ў асобе. Гегель называе гэта *суб'ектыўным розумам*. Болей высокай ступені самаўсведамлення «сусветны дух» дасягае ў сям'і, грамадстве і дзяржаве. Гэтую ступень Гегель называе *аб'ектыўным розумам*, бо такі розум праяўляецца ва ўзаемадзеянні між людзьмі. Але застаецца яшчэ апошняя ступень...

– Уважліва слухаю.

– Найвышэйшай формы самапазнання «сусветны дух» дасягае ў *абсалютным розуме*. А «абсалютны розум» – гэта мастацтва, рэлігія і філасофія. Прычым з гэтых трох філасофія ёсць апошнім і самым высокім узроўнем розуму, бо ў філасофіі «сусветны дух» разважае над уласнаю дзейнасцю цягам гісторыі. Толькі ў філасофіі «сусветны дух» нарэшце сустракаецца сам з сабой. Таму можна сказаць, што філасофія – гэта люстэрка «сусветнага духу».

– Гучыць да таго таямніча, што мне, пэўна, спатрэбіцца час, каб усё гэта ператравіць. Але апошняе, што ты сказаў, мне спадабалася.

– Я сказаў, што філасофія – гэта люстэрка сусветнага духу.

– Прыгожая фармулёўка. Ты не думаеш, яна мае нейкую сувязь з масянжовым люстрам?

– Ну, калі ты спытала, то думаю.

– І чаму ты так думаеш?

– Па-мойму, калі гэтае люстра раз за разам узнікае ў нашай гісторыі, яно абавязкова павінна мець нейкае асаблівае значэнне.

– Можа, ты нават здагадваешся якое?

– Не, не. Я толькі хацеў сказаць, што, па-мойму, яно не ўзнікала б так часта, калі б не мела нейкага асаблівага значэння для Хільды з яе бацькам. Але *якое* гэта значэнне, нам можа сказаць хіба толькі Хільда.

– Можа, гэта проста рамантычная іронія?

– Марнае пытанне, Сафія.

– Чаму?

– Таму што не мы тут усім запраўляем. Мы толькі безабаронныя *ахвяры* гэтай іроніі. Калі нейкае перарослае дзіця накрэмзае штось на паперы, бессэнсоўна пытацца ў паперы, што гэты малюнак значыць.

– Ну вось, у мяне зноў мурашкі па спіне пабеглі.

КІРКЕГОР

... Еўропа на мяжы банкруцтва ...

Хільда глянула на гадзіннік. Мінула ўжо чацвёртая. Паклаўшы тэчку на столік, яна пабегла ў кухню. Трэба было паспець занесці да лодачнага дамка бутэрброды, перш чым маці надакучыць чакаць. Выбягаючы з пакоя, яна мімаволі зазірнула ў масянжовае люстра.

Хуценька паставіўшы ваду на гарбату, Хільда ўзялася жвава намазваць лусты хлеба.

Так, усё, рашэнне прынятае, бацька абавязкова павінен атрымаць па заслугах. Хільда ўсё больш адчувала сябе хаўрусніцай Сафіі і Альбэрта. І «аперацыя» пачнецца ад самага Капенгагена...

Неўзабаве Хільда ўжо стаяла ля лодачнага дамка з вялікім падносам.

– Я прынесла другі сняданак, – гукнула яна маці.

Маці нашароўвала нешта наждакам. Адкінуўшы з ілба прыцяршаныя пылам валасы, яна сказала:

– Вось і павячэраем.

Яны селі на прыстані і пачалі есці.

– Калі прыязджае тата? – спытала Хільда.

– У суботу. Я ж табе казала.

– А дакладна калі? Ты казала, што спачатку ён прылятае ў Капенгаген.

– Правільна...

Маці даела бутэрброд з паштэтам і агурком.

– ...каля пятай прылятае ў Капенгаген. А ўвечары, у восем пят-

наццаць, самалёт да Крысціянсана. У Хевіку¹ ён будзе прыкладна а палове дзясятай.

– Значыць, у Каструпе² ў яго будзе некалькі гадзін...

– І што?

– Ды так... проста цікава, як ён будзе дабірацца.

Пэўны час яны моўчкі жавалі. Вытрымаўшы доўгую паўзу, Хільда зноўку спытала:

– Ты калі апошні раз размаўляла з Анай і Уле?

– Яны тэлефанавалі нядаўна. У ліпені збіраюцца дадому на вакацыі.

– Не раней?

– Ды не, не думаю.

– Значыць, на гэтым тыдні яны будуць яшчэ ў Капенгагене...

– З чаго ты раптам завялася пра гэта, Хільда?

– Ды так. Трэба ж пра нешта размаўляць.

– Але ты ўжо другі раз гаворыш пра Капенгаген.

– Хіба?

– Мы ўжо высветлілі, што тата ляціць з перасадкай...

– Таму я і прыгадала пра Ану і Уле.

Калі яны паелі, Хільда сабрала талеркі і кубкі на паднос.

– Пайду яшчэ пачытаю, мама.

– Ну ідзі, што ж...

Ці не папрок прагучаў у матчыным голасе? Бо яны ж дамаўляліся, што да татавага прыезду пачысцяць лодку разам.

– Проста тата як бы ўзяў з мяне абяцанне, што да яго прыезду я кнігу закончу.

– Які разумнік. Самога амаль ніколі не бывае дома, але ж ён усё адно ўсім запраўляе.

– Яшчэ як усім і яшчэ як запраўляе, – загадкава адказала Хільда. – І ты не здагадваешся нават, як яму гэта падабаецца.

Яна вярнулася да сябе і ўзялася чытаць далей.

¹ Аэрапорт Крысціянсана.

² Аэрапорт Капенгагена.

Сафія раптам пачула стук у дзверы. Альбэрта скінуў на яе строгім вокам:

– Мы не павінны дазваляць, каб нас адрывалі.

Стук пачуўся гучней.

– Я зараз раскажу табе пра дацкага філосафа, якога Гелелева філасофія абурала, – пачаў Альбэрта.

Але стук памацнеў так, што аж дзверы затрэсліся.

– Гэта яўна маёр падаслаў чарговага казачнага героя – паглядзець, ці не пападземся мы зноў на яго вуду, – пракаментавалі Альбэрта. – Яму ж гэта раз плюнуць.

– А калі мы не адчынім і не паглядзім, хто там, яму будзе раз плюнуць разнесці ўшчэнт усю гэтую хату.

– Мабыць, ты маеш рацыю. Што ж, давай адчынім.

Яны падышлі да дзвярэй. Калацілі так моцна, што Сафія чакала ўбачыць на парозе якога-небудзь волата. Але на ганку стаяла маленькая светлавалосая дзяўчынка ў квяцістай сукенцы. У руках у яе былі дзве бутэлечкі, адна чырвоная, другая блакітная.

– Вітаю, – сказала Сафія. – Ты хто?

– Мяне завуць Аліса, – нясмела прысеўшы ў кніксэне, адказала дзяўчынка.

– Я так і думаў, – кіўнуў Альбэрта. – Аліса з Краіны Цудаў.

– Але як яна сюды трапіла?

Аліса адказала сама:

– Краіна Цудаў не мае межаў. То бок яна – паўсюль, амаль як ААН. Таму нашу краіну трэба неадкладна зрабіць ганаровым членам ААН. І яшчэ мы павінны мець сваіх прадстаўнікоў ва ўсіх камітэтах. Бо ААН таксама паўстала з чалавечых мараў.

– А-ей, маёр, – ціхенька засмяяўся Альбэрта.

– Што цябе сюды прывяло? – пацікавілася Сафія.

– Мне трэба перадаць Сафіі гэтыя філасофскія бутэлечкі.

Яна працягнула бутэлечкі Сафіі. Абедзве былі з празрыстага шкла, але адна ўтрымлівала чырвоную вадкасць, а другая – блакітную. На чырвонай бутэлечцы стаяў надпіс: «ВЫПІ МЯНЕ», а на блакітнай: «ВЫПІ МЯНЕ ТАКСАМА».

Раптам непадалёк ад хаткі ўзнік белы трус. Ён бег на двух лапках і быў апрануты ў пінжак і камізэльку. Прабягаючы міма ганку, ён выцягнуў з камізэлькі кішэнны гадзіннік і залапатаў:

– Вой-вой-вой, я зноў спазняюся!

І пабег далей. Аліса паспешліва забіла кніксэн і, пускаючыся ўслед за трусам, крыкнула:

– Ну вось, зноў пачынаецца.

– Прывітанне Дзіне і каралеве, – наўздагон гукнула ёй Сафія.

Неўзабаве Алісы ўжо як і не было. А Сафія з Альбэрта стаялі на ганку і пільна разглядалі бутэлечкі.

– «ВЫПІ МЯНЕ», «ВЫПІ МЯНЕ ТАКСАМА», – уголас прачытала Сафія. – Не ведаю, я баюся іх піць. Раптам у іх атрута!

Альбэрта толькі паціснуў плячыма.

– Гэта ж ад маёра, а ўсё, што ад маёра, – гэта чыстая свядомасць. У іх, відаць, штосьці нахшталт соку ягонай думкі.

Сафія адкруціла бутэлечку з чырвонай вадкасцю і асцярожна адпіла. Змесціва аказалася салодкім, з нейкім дзіўным прысмакам, але гэта было не ўсё. У той самы момант вакол Сафіі пачалі адбывацца неверагодныя пераўтварэнні.

Возера, лес і хатка нібыта зліліся ў адно. Узнікла ўражанне, быццам усё, што яна бачыць, – гэта адна асоба, і гэтая асобай была яна сама. Сафія зірнула на Альбэрта, але і ён раптам здаўся ёй часткай яе ўласнай душы.

– Што за дзівосы, – сумелася яна. – Я бачу тое самае, што і раней, але цяпер яно нібыта злучылася разам. Такое адчуванне, быццам усё вакол – адна мая суцэльная свядомасць.

Альбэрта кіўнуў, але Сафіі падалося, быццам гэта яна кінула сама сабе.

– Гэта пантэізм, філасофія адзінства, – патлумачыў ён, – ці «сусветны дух» рамантыкаў. Яны ўсё ўспрымалі як адно вялікае «Я». Але гэта і Гегель, які вярнуў нос ад асобнага чалавека і ва ўсім бачыў толькі праяву сусветнага розуму.

– З другой бутэлечкі таксама адпіць?

– Так на ёй напісана.

Сафія адкруціла бутэлечку з блакітнай вадкасцю і не шкадуючы сербанула. Змесціва гэты раз аказалася больш асвятляльнае і кіслейшае за чырвонае. Але і цяпер вакол пачаліся раптоўныя перамены.

Дзеянне чырвонай вадкасці імгненна знікла – і ўсё стала зноў на ранейшае месца. Альбэрта зноў зрабіўся Альбэрта, лясныя дрэвы – звычайнымі дрэвамі, а возера – возерам.

Але гэта доўжылася не больш за секунду, бо ўсё, на што ні глядзела Сафія, аддзялялася і адасаблялася ўсё больш і больш. Лес ужо не быў лесам, кожнае дрэўца стаяла цяпер само па сабе, нібыта ўяўляючы цэлы асобны свет. Кожная найдрабнейшая галінка стала нібыта маленькаю казкай, пра якую можна было расказаць яшчэ тысячу іншых казак.

Азярцо раптам ператварылася ў бязмежнае мора – не ўглыбкі ці ўшыркі, а дзякуючы сваім незлічоным зіхатлівым водбліскам і маляўніча выгнутым бухтачкам і затокам. Сафія зразумела, што нават калі ўсё жыццё будзе разглядаць гэтае азярцо, яно ўсё адно застанецца для яе неспасціжнаю таямніцай.

Яна падняла вочы на крону дрэва. Там тры верабейкі ладзілі свае забаўныя гульні. Сафія ўсведамляла, што птушкі сядзелі на дрэве і тады, калі яна аглядалася, адпіўшы з чырвонай бутэлечкі, але тады яна іх так выразна не бачыла. Тады чырвоная вадкасць размыла ўсе кантрасы і індывідуальныя адрозненні.

Сафія спусцілася з ганку і нахілілася да травы. Ёй адкрыўся там цэлы свет – яна нібыта ўпершыню нырнула на глыбіню з расплюшчанымі вачыма. У моху паміж купінак травы і на танюсенькіх бадылёчках кіпела жыццё. Сафія ўбачыла павука, які рашуча і ўпарта прабіраўся праз мох... чырвоную травяную блошку, якая мітусілася туды-сюды па былінцы... і цэлае войска мурашоў, якія ладзілі ў траве суботнік. Але кожны мураш перастаўляў лапкі крыху па-свойму.

Самае дзіўнае, аднак, адбылося, калі яна выпрасталася і паглядзела на Альбэрта. Ён па-ранейшаму стаяў на ганку, але выглядаў цяпер зусім незвычайна – як іншапланецянін ці казач-

ны персанаж. Адначасова яна адчула, што і сама зрабілася іншай. Яна была не проста чалавекам, не проста пятнаццацігадовай дзяўчынкай. Яна была Сафіяй Амундсэн, адзінай і непаўторнай.

– І што ты бачыш? – спытаў Альбэрта.

– Я бачу, што ты неверагодны дзівак.

– Вось, значыцца, як?

– Мне, напэўна, ніколі не зразумець, што значыць быць другім чалавекам. У цэлым свеце няма нікога, цалкам падобнага да каго-небудзь другога.

– А што скажаш пра лес?

– Гэта ўжо і не лес. Цяпер гэта цэлы свет, поўны дзівосных казак.

– Я так і думаю. Блакітная бутэлка – гэта індывідуалізм. Гэта рэакцыя *Сёрэна Кіркегора* на філасофію адзінства рамантыкаў. Але тут трэба згадаць яшчэ аднаго датчаніна, сучасніка Кіркегора, – знакамітага казачніка *Ганса Хрысціяна Андэрсэна*. Ён вызначаўся праніклівым позіркам, здольным заўважаць найдрабнейшыя неспасціжныя дэталі навакольнага свету. Больш за сотню гадоў да яго гэтак сама пранікліва ўспрымаў прыроду нямецкі філосаф Ляйбніц. Ён адрэагаваў на філасофію адзінства Спінозы, як Сёрэн Кіркегор адрэагаваў на філасофію Гегеля.

– Я чую ўсё, што ты кажаш, але ты выглядаеш так дзіўна, проста смех.

– Разумею. Дык адпі крыху зноў з чырвонай бутэлечкі. І давай сядзем на ганку. Перш чым мы сёння расстанемся, я хачу пагаварыць з табой пра Кіркегора.

Сафія села побач з Альбэрта. Яна адпіла крыху з чырвонай бутэлечкі – і рэчы зноў пачалі збірацца разам. Ды, відаць, яны сышліся так шчыльна, што ў Сафіі зноў узнікла пачуцце, што ніякія адрозненні паміж рэчамі не маюць значэння. Тады яна асцярожна лізнула рыльца блакітнай бутэлечкі – і свет зноў стаў такі, як да прыходу Алісы.

– І каторае з маіх адчуванняў *праўдзівае*? – спытала яна. – Тое, што ўзнікла пасля чырвонай бутэлечкі, ці тое, што пасля блакітнай?

– І тое, што пасля чырвонай, і тое, што пасля блакітнай, – абое праўдзівыя, Сафія. Нельга сказаць, што рамантыкі памыляліся, бо рэчаіснасць сапраўды толькі адна. Але яны, мусіць, успрымалі яе крыху аднабакова.

– А што з блакітнай бутэлечкай?

– Я падазраю, што якраз да яе ў свой час добра прыклаўся Кіркегор. Ва ўсякім разе, ён вельмі высока ўзнёс значэнне індывідуума. Мы не толькі «дзеці свайго часу». Кожны з нас, апроч таго, – унікальная і непаўторная асоба, жыццё якой даецца ўсяго адзін раз.

– А Гегеля гэта якраз ні кроплі не турбавала?

– Так, яго больш цікавілі вялікія перыяды гісторыі. Гэта і абурала Кіркегора. На яго думку, і рамантыкі са сваёй філасофіяй усеадзінства, і Гегель са сваім «гістарызмам» здымалі з індывіда адказнасць за сваё жыццё. Вось чаму і Гегель, і рамантыкі былі для Кіркегора абое рабое.

– Мяне не дзівіць яго абурэнне.

– Сёрэн Кіркегор нарадзіўся ў 1813 годзе і быў выхаваны бацькам у вялікай строгасці. У спадчыну ад бацькі яму перайшлі меланхалічнасць і схільнасць да рэлігійнасці.

– Нявесела.

– Менавіта праз схільнасць да меланхоліі ён вырашыў скасаваць свае заручыны. Капенгагенскае бюргерства паставілася да гэтага вельмі непрыхільна. Таму Кіркегор рана займеў славу выгнанца, з якога многія кпілі. Зрэшты, ён і сам быў не лыкам шыты і пакрысе пачаў усё больш адпавядаць азначэнню, якое Ібсэна даў герою адной сваёй п’есы, – «вораг народа».

– З той толькі прычыны, што ён разарваў заручыны?

– Не, не толькі праз гэта. Ён выступаў з жорсткай крытыкай тагачаснай культуры, асабліва напрыканцы свайго жыцця. «Еўропа стаіць на мяжы банкруцтва», – казаў ён. На яго думку, час, у які ён жыў, быў цалкам пазбаўлены глыбокіх пачуццяў і захапленняў. Найбольш яго раздражняла бяздушнасць царквы. Ён быў бязлітасны ў сваёй крытыцы так званага «нядзельнага хрысціянства».

– У нашыя дні, мабыць, правільней казаць пра «канфірмацыйнае хрысціянства». Сёння большасць падлеткаў праходзяць першую камунію толькі дзеля святочных падарункаў.

– Так, так, ты правільна ўсё зразумела. Кіркегор лічыў хрысціянства настолькі вартым апантанага захаплення або настолькі вартым поўнага адмаўлення, што пытанне аб веры магло ставіцца толькі ў ракурсе «альбо – альбо». Нельга быць хрысціянінам «трошкі» або «ў пэўнай ступені», бо Ісус у першы Велікодны дзень або ўваскрос, або не. І калі ён сапраўды паўстаў з мёртвых, адпрэчыўшы смерць, калі ён сапраўды прыняў пакуты за нашы грахі, то гэта само па сабе ўзрушае настолькі, што павінна працінаць усё наша жыццё.

– Зразумела.

– Але Кіркегор назначаў, што і царква, і большасць людзей падыходзяць да рэлігійных пытанняў занадта прагматычна. Для самога Кіркегора рэлігія і розум былі, як агонь і вада. Ён лічыў, што не дастаткова верыць, што хрысціянства гаворыць «праўду». Сапраўдная вера мае на ўвазе неабходнасць трымацца шляху Хрыста.

– Якое дачыненне гэта мае да Гегеля?

– Мы, відаць, напраўду ўжо не туды завярнулі.

– Тады прапаноўваю даць задні ход і ўзяць іншы напрамак.

– Ва ўзросце сямнаццаці год Кіркегор узяўся вывучаць тэалогію, але паступова яго ўвагу пачалі ўсё больш прыцягваць філасофскія пытанні. У дваццаць сем гадоў ён абараніў магістэрскую дысертацию пад назвай «Пра паняцце іроніі». У ёй Кіркегор крытыкуе рамантычную іронію і разняволеныя гульні рамантыкаў з ілюзіямі. У якасці супрацьпастаўлення гэтай форме іроніі ён выстаўляе паняцце «сакратаўскай іроніі». Сакрат у свой час таксама выкарыстоўваў іронію як метаад, але рабіў гэта з мэтай падвесці суразмоўцу да самастойнага спасціжэння праўды ў жыццёва важных пытаннях. У адрозненне ад рамантыкаў Сакрат быў, на думку Кіркегора, «экзістэнцыйным мысляром». То бок мысляром, які абавіраецца ў філасофскіх разважаннях на досвед са свайго жыцця.

– Ясна.

– Пасля разрыву заручынаў Кіркегор у 1841 годзе выправіўся ў Берлін, дзе, між іншым, слухаў лекцыі Шэлінга.

– Ён сустракаўся з Гегелем?

– Не, Гегель памёр дзесяццю гадамі раней, але да гэтай пары і Берлін, і большая частка Еўропы былі па-ранейшаму прасякнуты яго духам. Гегелеўская «сістэма» выкарыстоўвалася цяпер для агульнага тлумачэння рознага роду пытанняў. Кіркегор зазначаў, што «аб’ектыўныя праўды», якімі займалася гегельянства, істотнай ролі ў жыцці асобнага чалавека не іграюць.

– А якія праўды іграюць істотную ролю?

– На думку Кіркегора, замест каб шукаць «Праўду» з вялікай літары, нашмат важней знайсці праўды, карысныя для існавання канкрэтнага чалавека. Трэба шукаць «праўду для мяне». Такім чынам, ён супрацьпастаўляў індывіда – або *асобу* – «сістэме». На меркаванне Кіркегора, Гегель забыў, што ён сам чалавек. Вось што ён піша пра аднаго прафесара-гегельянца: «Пакуль гэты самавіты, паважаны пан Прафесар тлумачыць нам, што такое быццё, ён так захапляецца, што па няўвазе забывае сваё імя – у яго выпадае з галавы, што ён – чалавек, звычайны чалавек, а не ўяўны пункт 3/8 нейкага §».

– А што такое чалавек, паводле Кіркегора?

– На такое пытанне нельга даць пэўнага адказу. Агульнае апісанне чалавечай натуры або чалавека як «істоты» зусім не цікавіць Кіркегора. Істотным для яго ёсць *экзістэнцыя* (або існаванне) асобы. І сваю экзістэнцыю чалавек адчувае не за пісьмовым сталом. Ён прасякаецца сваёй экзістэнцыяй толькі ў сваіх учынках – асабліва калі робіць важны *выбар*. Гэтую Кіркегораву думку можна праілюстраваць адным паданнем пра Буду.

– Пра Буду?

– Так, бо будысцкая філасофія таксама грунтуецца на чалавечым існаванні, або экзістэнцыі. Аднаму манаху падалося, што Буда дае надта няпэўныя адказы на важныя пытанні пра тое, што такое свет ці што такое чалавек. Тады Буда згадаў у якасці прыкладу чалавека, працятага атручанаю стралой, і сказаў, што паранены не

будзе з чыста тэарэтычнага інтарэсу распытваць, з чаго была зроблена страла, якім ядам яе намазалі і пад якім вуглом яе выпусцілі.

– Яму хутчэй захацацца, каб стралу з яго выцягнулі і рану перавязалі.

– А як іначай? Бо гэта для яго экзістэнцыйна важна. І Буда, і Кіргегор востра перажывалі кароткасць дадзенага чалавеку жыцця. І як я ўжо казаў, у такой сітуацыі чалавек не сядзе за пісьмовы стол паразважаць аб прыродзе сусветнага духу.

– Зразумела.

– Кіргегор казаў таксама, што праўда «суб’ектыўная». Пры гэтым яго стаўленне да чалавечых меркаванняў і думак не было абыякавым – наадварот, ён лічыў, што найбольш значныя праўдыносяць *асабісты* характар. Такія праўды і ёсць «праўдамі для мяне».

– Прывядзі, калі ласка, прыклад такой суб’ектыўнай праўды.

– Возьмем такое важнае пытанне, як праўдзівасць хрысціянства. Ніякія тэарэтычныя ці акадэмічныя падыходы ў гэтым пытанні не прымяняльныя. Для таго, хто «ўсведамляе сябе ў экзістэнцыі», гэта пытанне жыцця і смерці. Гэта не тое, пра што можна спрачацца, абы паспрачацца. Да гэтай праблемы чалавек падыходзіць з усёй сваёй палкасцю і шчырасцю.

– Разумею.

– Калі ты ўпадзеш у раку, ты ж не будзеш тэарэтычна разважаць, утопішся ты ці выплывеш. І гэтак сама табе будзе ўсё роўна, ці водзяцца ў гэтай рацэ кракадзілы. Бо перад табою паўстане пытанне жыцця і смерці.

– Ды ўжо ж.

– Таму трэба адрозніваць філасофскую праблему існавання ці неіснавання Бога і стаўленне да гэтай праблемы асобнага індывіда. Адкаж на такое пытанне – асабістая справа кожнага чалавека. Акрамя таго, наблізіцца да рашэння такіх значных пытанняў можна толькі праз *веру*. Паводле Кіргегора, тое, што мы спасцігаем розумам, меней істотна.

– Не, давай тлумач падрабязней.

– $8 + 4 = 12$. Гэта нам вядома дакладна, Сафія. Гэта і ёсць адна

з «разумовых праўдаў», над якімі біліся ўсе філосафы, пачынаючы ад Дэкарта. Але ці патрэбныя яны чалавеку, які моліцца на сон? І ці пра іх згадае чалавек, які спавадаецца перад смерцю? Не і не! Можна быць, такія праўды «аб'ектыўныя» і «ўсеагульныя», але якраз з гэтай прычыны яны не адыгрываюць ніякай ролі ў жыцці канкрэтнага чалавека.

– А што з верай?

– Ты не можаш ведаць, ці прабачыць табе чалавек твой дрэнны ўчынак. Але якраз гэтае пытанне для цябе экзістэнцыйна важнае і вельмі цябе турбуе. Гэтак сама ты не можаш дакладна ведаць, ці кахае цябе другі чалавек. Табе застаецца ў гэта толькі верыць або на гэта спадзявацца. Але такая вера для цябе важнейшая за веданне таго, што сума вуглоў у трохкутніку складае 180°. Урэшце, хто калі думаў пра «закон прычыннасці» або «формы сузірання», калі ўпершыню цалаваўся.

– Сапраўды, гэта было б недарэчна.

– Вера становіцца вырашальнай перш за ўсё ў дачыненні да рэлігійных пытанняў. Пра гэта Кіркегор пісаў так: «Калі я магу зразумець Бога аб'ектыўна, я не веру, але менавіта таму, што гэта немагчыма, я мушу верыць. І каб захаваць сваю веру, я павінен заставацца ў аб'ектыўным няведанні – у такім няведанні, што нават каб пада мной была глыбіня ў 70 000 сажняў, а я ўсё адно верыў бы».

– Мудрагелістае выказванне.

– Раней многія намагаліся знайсці доказ існавання Бога ці прынамсі спасцігнуць яго розумам. Але калі чалавек знаходзіць такія доказы ці разумныя аргументы на карысць існавання Бога, ён губляе веру – а разам з ёю і рэлігійную шчырасць. Бо істотна не тое, ці праўдзівае хрысціянства, а тое, што яно праўдзівае для мяне. У Сярэднявеччы гэту ідэю перадавалі выслоўем: «Credo quia absurdum».

– І што гэта?

– Гэта значыць: «Веру, бо гэта абсурдна». Калі б хрысціянства апеявала да розуму, а не да іншых якасцяў чалавечай натуры, тады не было б гаворкі пра веру.

– Гэта я ўжо зразумела.

– Такім чынам, мы цяпер ведаем, што Кіркегор меў на ўвазе пад «экзистэнцыяй» і пад «суб’ектыўнай праўдай» і што ўкладаў у паняцце «веры». Усе гэтыя тры паняцці асвятляліся ім у непарыўнай сувязі з крытыкай філасофскай традыцыі, асабліва гегельянства. Але, крытыкуючы філасофію, Кіркегор крытыкаваў і ўсю цывілізацыю. На яго думку, у сучасным урбаністычным грамадстве чалавек страціў індывідуальнае аблічча і ператварыўся ў «публіку» або ў «натоўп», асноўная рыса якога заключаецца ў пустой балбатні. Сёння мы назвалі б гэта «канфармізмам» – гэта калі ўсе мяркуюць аднолькава і ўсе выступаюць за тое самае, але ніхто ніякіх асаблівых пачуццяў у гэта не ўкладае.

– Вось няхай бы Кіркегор растлумачыў гэта бацькам Ёрунь!

– Але Кіркегор не заўсёды быў у сваёй крытыцы такі літасцiвы. У яго было вострае пярэ і жорсткая іронія. Ён мог, напрыклад, напісаць, што «меркаванне натоўпу заўсёды фальшывае» ці што «праўда заўсёды ў меншасці». Ён заўважаў таксама, што большасць людзей несур’ёзна ставяцца да жыцця.

– Адна рэч – збіраць лялькі Барбі, і зусім іншая – самой стаць лялькаю Барбі...

– Тут мы падышлі да Кіркегоравага вучэння пра тры «стадыі жыццёвага шляху».

– Чаго-чаго?

– Кіркегор размяжоўваў тры розныя стаўленні да жыцця, якія называў *стадыямі*: «эстэтычную стадыю», «этычную стадыю» і «рэлігійную стадыю». Ужываючы слова «стадыя», ён тым самым падкрэсліваў, што чалавек можа з ніжэйшай стадыі раптоўна «пераскочыць» на вышэйшую. Але большасць людзей жывуць на адной стадыі ўсё жыццё.

– Спадзяюся, хутка гэтаму будзе тлумачэнне. Бо, акрамя ўсяго, мне цікава, на якой стадыі знаходжуся я сама.

– Той, хто жыве на *эстэтычнай стадыі*, жыве адным імгненнем і ўвесь час імкнецца да насалоды. Добра ўсё, што прыгожа, прывабна ці прыемна. Такі чалавек цалкам жыве ў свеце пачуц-

цяў. Эстэт робіцца ахвяраю сваіх жаданняў і настрояў. Яму дрэнна ўсё, што нудна ці непрыемна.

– Дзякую, думаю, мне такое стаўленне знаёмае.

– Тыповыя рамантыкі – гэта і ёсць тыповыя эстэты. Бо гаворка не толькі пра пачуццёвую насалоду. Той, хто несур’ёзна ставіцца да жыцця – ці, напрыклад, да мастацтва, ці да філасофіі, у галіне якіх ён ці яна працуе, – той жыве на эстэтычнай стадыі. Нават да смутку і пакуты яны ставяцца эстэтычна, або «сузіральна». Тут правіць баль марнасць. Вобраз Пэра Гюнта ў Ібсэна – гэта вобраз тыповага эстэта.

– Думаю, я разумею, што ты маеш на ўвазе.

– Ты пазнаеш сябе?

– Не зусім. Па-мойму, гэта крыху нагадвае маёра.

– Можа і так, Сафія... Дарэчы, гэта яшчэ адзін прыклад саладжавай рамантычнай іроніі. А ў цябе й жаба на языку не спячэцца.

– Што ты сказаў?

– Нічога... ты не вінаватая.

– Тады распавядай далей!

– Той, хто жыве на эстэтычнай стадыі, можа раптоўна адчуць страх і душэўную паражнечу. Але калі гэта адбываецца, значыць, не ўсё яшчэ страчана. На думку Кіркегора, *страх* – добрая прыкмета. Ён азначае, што чалавек трапіў у «экзістэнцыйную сітуацыю». У эстэта ўзнікае магчымасць «пераскочыць» на вышэйшую стадыю. Але такі скачок можа адбыцца, а можа і не. Быць на подступах да «пераскоку» яшчэ не азначае яго здзейсніць. Тут «альбо – альбо». І за цябе ніхто іншы гэты «пераскок» не зробіць. Чалавек выбірае сам.

– Гэта нагадвае, як людзі кідаюць піць ці спажываць наркатыкі.

– Напэўна. Кіркегор, апісваючы гэту «катэгорыю прыняцця рашэння», згадвае Сакрата, які зазначаў, што сапраўднае разуменне прыходзіць знутры. Так і *выбар*, які дазваляе чалавеку пераскочыць з эстэтычнай стадыі на этычную або рэлігійную, павінен ісці знутры. Гэта апісвае Ібсэн у сваёй п’есе «Пэр Гюнт». Яшчэ адзін прыклад майстэрскага апісання таго, як экзістэнцыйны вы-

бар спараджаецца ўнутраным згаеннем і распаччу, мы знаходзім у *Дастаеўскага* ў яго знакамітым рамане пра Раскольнікава.

– Выходзіць, пры ўдалым збегу абставін чалавек выбірае новае стаўленне да жыцця.

– Так, і пачынае жыць, дапусцім, на *этычнай стадыі*, якая вызначаецца сур'ёзнасцю і паслядоўным выбарам у адпаведнасці з маральнымі крытэрыямі. Гэтае стаўленне да жыцця часткова нагадвае Кантаву этыку абавязку. Чалавек стараецца жыць па маральным законе. Кіркегор, як і Кант, найперш прымае пад увагу намер чалавека. Галоўнае не тое, што ён лічыць адзін учынак добрым, а другі дрэнным. Галоўнае, што чалавек увогуле вырашае дзейнічаць у адпаведнасці са сваімі ўяўленнямі пра добрае і дрэннае. Эстэты дзейнічаюць толькі ў адпаведнасці са сваімі ўяўленнямі пра вясёлае і нуднае.

– А ці не зробіцца чалавек ад такога жыцця *занадта* сур'ёзным?

– Безумоўна. Але, на думку Кіркегора, *этычная стадыя* таксама яшчэ не здавальняльная. Чалавек абавязку ўрэшце стамляецца ўвесь час быць сумленным і руплівым. У сталым узросце многія перажываюць такую стомленасць, і некаторыя зноў вяртаюцца да бестурботнага жыцця на *эстэтычнай стадыі*. Але некаторыя робяць пераскок на *рэлігійную стадыю*. Гэтыя, сапраўды, не вагаючыся, сягаюць у веру з «глыбінёй у 70 000 сажняў», выбіраючы замест эстэтычнай насалоды ці маральнага абавязку – веру. І хоць, па словах Кіркегора, «жудасна трапіць у рукі жывога Бога», толькі на гэтай стадыі чалавек здольны знайсці супакаенне.

– Выходзіць, ён знаходзіць яго ў рэлігіі.

– Так, Кіркегор пад «рэлігійнай стадыяй» разумеў хрысціянства. Але ён зрабіў значны ўплыў не толькі на мысляроў-хрысціянаў. Гэты дацкі мысляр паспрыяў з'яўленню ў XX стагоддзі разнастайнай і ўсёабдымнай «філасофіі экзістэнцыялізму».

Сафія глянула на гадзіннік:

– Амаль сем. Мне трэба ляцець дамоў. Каб мама галаву не згубіла.

Яна памахала філосафу і пабегла да чоўна на беразе.

МАРКС

...прывід ходзіць па Еўропе...

Хільда ўстала з ложка і падышла да акна, за якім віднелася бухта. Яна пачала суботу з чытання раздзела пра дзень народзінаў Сафіі. Учора ў Хільды ў самой быў дзень народзінаў.

Калі бацька разлічваў, што яна паспее прачытаць пра Сафіін дзень народзінаў напярэдадні, то ён хапіў цераз край. Учора яна і так нічым іншым, апроч чытання, не займалася. Але ён меў рацыю, што віншаванне заставалася толькі адно – песенька «Happy Birthday», якую спявалі Альбэрта і Сафія. Хільдзе гэты эпізод здаўся недарэчным.

Потым Сафія разаслала запрашэнні на «філасофскую вечарыну» на 23 чэрвеня – якраз калі Хільдзін бацька мусіў вярнуцца з Лівана. Хільда была ўпэўненая, што ў гэты дзень адбудзецца што-небудзь неверагоднае і нечаканае і яе, і для бацькі.

Ва ўсякім разе, яна не сумнявалася: без сюрпрызаў бацьку да Б'еркелі не дабрацца. Ёй хацелася хоць неяк паспрыяць Альбэрта і Сафіі. Яны ж прасілі ў яе дапамогі...

Маці яшчэ не вярнулася з лодачнага дамка. Хільда ціхенька сышла ўніз да тэлефона. Яна знайшла нумар Аны і Уле ў Капенгагене і па парадку націснула ўсе лічбы.

– Ана Квамсдал слухае.

– Вітаю, гэта Хільда.

– Як прыемна цябе чуць! Як там у вас у Лілесандзе?

– Цудоўна, я на летніх вакацыях. А ўсяго праз тыдзень з Лівана вернецца тата.

– Во ўжо радасці вам будзе!

– А як жа, я ўжо радуся. І ведаеш, уласна, таму я і тэлефаную...

– Вось як?

– Ён прыязмяецца ў Каструпе прыкладна а пятай у суботу 23-га. Вы ў той дзень будзеце ў Капенгагене?

– Думаю, будзем.

– Ці не маглі б вы зрабіць мне невялікую паслугу?

– Канешне.

– Але гэта крыху незвычайна. Я нават не ведаю, як сказаць.

– Ты мяне заінтрыгавала...

І Хільда ўзялася расказаць. Яна расказала пра тэчку, пра Альбэрта з Сафіяй і пра ўсё іншае. Некалькі разоў ён даводзілася пачынаць нанова, бо то яна, то цётка на другім канцы дроту заходзіліся ад смеху. Затое, калі Хільда паклала слухаўку, з яе планам усё было вырашана.

Цяпер заставалася толькі падрыхтавацца дома, у Лілесандзе. Зрэшты, гэта было не да спеху.

Увесь дзень да вечара Хільда правяла з маці. Яны паехалі ў кіно ў Крысціянсан, бо трэба ж было нечым сябе пацешыць, калі ўчора сапраўдны дзень народзінаў не атрымаўся. Калі яны праязджалі міма павароту на Хевікскі аэрапорт, Хільдзе прыйшло ў галаву яшчэ пару ідэяў, якія выдатна дапоўнілі план.

Толькі позна ўвечары, перад сном, яна зноў разгарнула тоўстую тэчку.

Калі Сафія пралезла праз Схованку, было ўжо амаль восем. Маці корпалася ў кветніку перад уваходам.

– Ты адкуль гэта?

– Я з таго боку жываплота.

– З таго боку жываплота?

– Ты хіба не ведаеш, што па той бок ідзе сцэжка?

– Але дзе ты шастала цэлы дзень, Сафія? Цябе не было дома аж з поўдня, і ты нават не сказала, куды ідзеш.

– Прабач. Надвор'е выдалася цудоўнае, вось я і выправілася пагуляць.

Толькі цяпер маці падняла вочы ад пустазелля на Сафію.

– А ці не са сваім філосафам ты зноў сустракалася?

– Уяві сабе, што з ім. Я ж казала табе: ён любіць гуляць.

– А на вечарыну прыйдзе?

– Скажаў, што прыйдзе з задавальненнем.

– Вось і я з задавальненнем на яго пагляджу. Чакаю не дачакаюся, Сафія.

Ці не занадта з’едліва гэта прагучала? На ўсякі выпадак Сафія дадала:

– Я рада, што запрасіла і бацькоў Ёрунь. А то было б неяк няёмка.

– Ат... але я ўсё роўна знайду час паразмаўляць з гэтым Альбэрта сам-насам.

– Магу нават саступіць вам свой пакой. Упэўнена, ён табе спадабаецца.

– А, яшчэ я ледзь не забыла. Табе прыйшоў ліст.

– Вось як...

– Са штэмпелем батальёна ААН.

– Тады гэта ад брата Альбэрта.

– Не, ну гэта ўжо занадта, Сафія.

Сафія напружана думала. І праз секунду-другую надумала ніштаваты адказ. Яе нібы натхніла.

– Я сказала Альбэрта, што збіраю рэдкія маркі. Вось ён і прапісаў брата.

Гэты адказ супакоіў маці.

– Вячэра ў лядоўні, – сказала яна паспакайнелым тонам.

– А дзе ліст?

– На лядоўні.

Сафія пабегла ў хату. Канверт быў праштампаваны 15 чэрвеня 1990. Яна разгарнула яго і выцягнула маленькую паперку:

Нашто ж тады ўвесь час ствараць?

Каб створанае разбураць?

Не, на гэтыя пытанні ў Сафіі не было ніякага адказу. Перад

тым, як сесці вячэраць, яна занесла паперку наверх і паклала яе разам з тымі непрыкаянымі рэчамі, што назбіраліся ў яе за апошні тыдзень. Прыйдзе час, і яна дазнаецца, які сэнс закладзены ў гэтыя пытанні.

Наступным ранкам прыйшла Ёрунь. Спыраша яны пагулялі ў бадмінтон, а пасля зноў узяліся планаваць вечарыну. Ім трэба было прыдумаць, чым заняць гасцей, каб тыя не сумавалі.

Калі маці вярнулася з працы, яна таксама далучылася да агульнай размовы пра вечарыну і ўвесь час паўтарала: «Не, эканоміць мы ні на чым не будзем». Прычым гаварыла гэта на поўным сур'ёзе.

Яна, пэўна, думала, што «філасофская вечарына» – гэта якраз тое, што трэба Сафіі, каб вярнуцца зноў на зямлю пасля некалькіх неспакойных тыдняў напружаных заняткаў філасофіяй.

Пад вечар яны дамовіліся аб усім: ад міндальных колцаў і падвесных ліхтарыкаў да філасофскай віктарыны з падручнікам філасофіі для падлеткаў у якасці прэміі. Калі такая кніга знойдзецца, у чым Сафія дужа сумнявалася.

У чацвер 21 чэрвеня – усяго за два дні да вечарыны – патэлефанаваў Альбэрта.

– Сафія слухае.

– Гэта Альбэрта.

– Як маешся?

– Лепш і не прыдумаць. Я знайшоў выйсце.

– Выйсце адкуль?

– Ты ж ведаеш, адкуль. З гэтага духоўнага зняволення, у якім мы так доўга жылі.

– А, вось яно што...

– Але я не магу ні слова сказаць пра свой план, пакуль не вазьмуся за яго здзяйсненне.

– А не пазнавата? Мне ж таксама хочацца ведаць.

– Не будзь такой наіўнай. Усё, што мы гаворым, праслухоўваецца. Таму самым разумным зараз будзе маўчаць.

- Што, так усё дрэнна?
- Яшчэ як, дзіця маё. Галоўнае павінна рабіцца без абмеркавання.
- А...
- Мы з табой існуем ва ўяўнай рэальнасці, за словамі доўгага аповеду. Кожная асобная літара гэтых словаў друкуецца маёрам на таннай пішучай машыны. Таму нішто з надрукаванага не выслізне з-пад маёравай увагі.
- Ну, гэта зразумела. Але як жа мы здолеем ад яго схавацца?
- Цыц!
- Што?
- Паміж радкамі таксама ідзе жыццё, і я спрабую туды праціснуцца з дапамогаю пэўнага свайго мудрагельства і хітрыкаў.
- Зразумела.
- Але сёння і заўтра нам трэба выкарыстаць як мага з большай карысцю. Усё пачнецца ў суботу. Ты можаш прыйсці зараз?
- Іду.

Сафія насыпала корму птушкам і рыбакам, паклала вялікі ліст салаты Гавіндзе і дастала бляшанку з кацячым кормам Шархану. Замкнуўшы хату, яна выставіла кацячую місу на ганак.

Потым пралезла праз жываплот і выбралася з таго боку на сцежку. Праз кароткі час яна раптам наткнулася на вялікі пісьмовы стол, што стаяў пасярод верасоўніку. За ім сядзеў чалавек пажылога веку, які, здаецца, нешта лічыў. Сафія падышла бліжэй і спытала, як яго завуць.

– Скрудж, – адказаў той, нават на яе не глянуўшы і яшчэ глыбей занурыўшыся ў свае паперы.

– А я Сафія. Ты, відаць, рахункавод?

Ён кінуў.

– І дужа багаты. Ні адна крона не павінна прапасці. Таму даводзіцца ўсе рахункі весці самому.

– І ахвота табе гэтым займацца!

Сафія памахала яму і пайшла далей. Не доўга яна ішла, як

згледзела маленькую дзяўчынку, якая самотна сядзела пад дрэвам. На ёй была старэнькая паношаная адзежа, і сама яна выглядала кволай і хваравітай. Калі Сафія была ўжо блізка, дзяўчынка выцягнула з торбачкі пачак запалак і сказала:

– Можа, купіш у мяне запалак?

Сафія памацала ў кішэні, ці захапіла з сабою грошы. Ну, адна крона, ва ўсякім разе, знайшлася.

– А колькі твае запалкі каштуюць?

– Адну крону.

Сафія дала дзяўчынцы манетку і ўзяла пачак.

– Больш за сто гадоў ніхто не купляў у мяне запалкі. Ты першая. Бывае, што я галадую, а бывае, што мерзну.

Не дзіва, што тут, пасярод лесу, ёй не ўдаецца прадаць ніводнай запалкі, падумала Сафія. Але раптам успомніла, што непадалёк сядзіць багацей. Нельга ж, каб дзяўчынка з запалкамі памерла ад голаду, калі ў яго так багата грошай.

– Пайшлі са мной, – сказала Сафія.

Яна ўзяла дзяўчынку за руку і пацягнула за сабой да багацця.

– Ты павінен дапамагчы гэтай дзяўчынцы, – сказала яна багаццю.

Той адарваў вочы ад паперы і сказаў:

– На гэта патрэбны грошы. А я казаў табе, што ні адна крона не павінна прاپасці.

– Але ж несправядліва, што ты такі багаты, а гэтая дзяўчынка такая бедная, – запярэчыла Сафія.

– Глупства! Справядлівасць там, дзе раўнапраўе.

– Што ты хочаш сказаць?

– Я, не складаючы рук, зарабляў свае грошы, а праца заўсёды прыносіць узнагароду. Гэта называецца прагрэсам.

– Не, ведаеш што...

– Калі ты мне не дапаможаш, я памру, – сказала бедная дзяўчынка.

Багацей зноў адарваў погляд ад папераў і раптам з усяе сілы кінуў асадку на стол.

– Не прадугледжана ў мяне на цябе артыкула выдаткаў. Ідзі адсюль прэч, у прытулак для беднякоў!

– Калі ты мне не дапаможаш, я падпалю лес, – сказала бедная дзяўчынка.

І тут багацей вылез з-за стала, але дзяўчынка шарганула за палкай і кінула яе ў сухое бадылле, якое імгненна ўзялося агнём.

Багацей замахаў рукамі:

– Памажыце! – закрычаў ён. – Пусцілі чырвонага пеўня!

Дзяўчынка толькі глянула на яго і шальмавата ўсміхнулася:

– Не ведаў ты, што я камуністка!

І раптам і ад дзяўчынкі, і ад багацея з яго пісьмовым сталом не засталася і знаку. Сафія стаяла адна, а сухая трава вакол разгаралася ўсё мацней. Яна кінулася таптаць агонь нагамі і хутка патушыла полымя.

Дзякуй Богу! Сафія глядзела на абсмаленае бадылле, сціскаючы ў руцэ пачак запалак.

Ці не сама яна ўсё падпаліла?

Сустрэўшы Альбэрта ля хаткі, яна расказала, што ёй давялося перажыць.

– Скрудж – гэта хцівы да грошай капіталіст з «Каляднага харала» *Чарлза Дыкенса*. А дзяўчынку з запалкамі ты павінна памятаць па казцы *Андэрсана*.

– Табе не здаецца дзіўным, што я напаткала іх тут, у лесе?

– Зусім не. Гэта не звычайны лес, а тым больш мы зараз павядзем гаворку пра *Карла Маркса*. Так што прыклад жорсткіх класавых супярэчнасцяў сярэдзіны XIX стагоддзя быў якраз дарэчы. Але хадзем у хату. Якая-нікая, а ўсё ж нам будзе схованка ад маёравай усюдыіснасці.

Яны зноў селі за стол ля акна, што выходзіла на азярцо. У Сафіі дагэтуль заставалася жывое ўражанне ад той зіхоткай азёрнай вады, якую яна бачыла, адпіўшы з блакітнай бутэлечкі.

Цяпер і чырвоная, і блакітная бутэлечкі стаялі на коміне. На стала красавалася маленькая копія грэцкага храма.

– Што гэта? – пацікавілася Сафія.

– Усяму свой час, дзіця маё, – адказаў Альбэрта і пачаў аповед пра Маркса.

– Калі ў 1841 годзе Кіркегор прыбыў у Берлін, ён, вельмі верагодна, мог сядзець на лекцыях Шэлінга побач з Марксам. Кіркегор пісаў магістэрскую дысэртацыю пра Сакрата. У той самы час Маркс працаваў над доктарскай дысэртацыяй, прысвечанай Дэмакрыту і Эпікуру – то бок старажытнаму матэрыялізму. Тым самым абодва ўжо тады вызначылі напрамак кожны сваёй філасофіі.

– Кіркегор зрабіўся экзістэнцыялістам, а Маркс – матэрыялістам?

– Маркс быў хутчэй *гістарычным матэрыялістам*. Але да гэтага мы яшчэ вернемся.

– Расказвай!

– І Кіркегор, і Маркс, кожны па-свойму, абапіраліся на філасофію Гегеля. Абаіх захапляў яго лад мыслення, але абое адмаўлялі «сусветны дух», або тое, што мы называем гегелеўскім ідэалізмам.

– Ён ім здаваўся занадта расплывістым.

– Бясспрэчна. Па вялікім рахунку, можна сказаць, што з Гегелем скончыўся час вялікіх філасофскіх сістэм. Пасля Гегеля філасофія рушыць у зусім іншым напрамку. На змену вялікім спекулятыўным сістэмам прыходзяць «філасофія экзістэнцыялізму» і «філасофія дзеяння». Менавіта гэта Маркс мае на ўвазе, калі заўважае, што «класічныя філосафы толькі на розны лад *тлумачылі* свет, тым часам як нашмат важнейшая задача заключаецца ў тым, каб *змяніць* яго». Гэтае выказванне і вызначыла далейшае развіццё гісторыі філасофіі.

– Пасля сустрэчы са Скруджам і дзяўчынкай з запалкамі, мне не цяжка зразумець, пра што казаў Маркс.

– Развагі Маркса носяць практычны – і палітычны – характар. Зазначу таксама, што ён быў не толькі філосафам. Ён быў таксама гісторыкам, сацыёлагам і эканамістам.

– І ва ўсіх гэтых галінах ён здолеў чым-небудзь вызначыцца?

– Прынамсі ні адзін іншы філосаф не зрабіў для практычнай палітыкі болей, чым Маркс. З іншага боку, нам трэба быць даволі абачлівымі і не атаясамліваць «марксізм» з уласным светапоглядам Маркса. Пра самога Маркса гавораць, што ён стаў «марксістам» недзе ў сярэдзіне 1840-х гадоў, але і да таго часу, і пасля ён не раз сам падкрэсліваў, што ён не «марксіст».

– А Ісус быў хрысціянінам?

– Гэта таксама спрэчна.

– Расказвай далей.

– З самага пачатку вялікі ўнёсак у развіццё «марксізму» зрабіў сябар і калега Маркса *Фрыдрых Энгельс*. У XX стагоддзі Ленін, Сталін, Мао і многія іншыя таксама мелі нагоду спрычыніцца да «марксізму» або «марксізму-ленінізму».

– Тады давай абмяжуемся адным Марксам. Ты казаў, што ён быў «гістарычны матэрыяліст»?

– Ён не быў «філосафам-матэрыялістам», як антычныя атамісты ці прыхільнікі механічнага матэрыялізму XVII – XVIII стагоддзяў. Але ён меркаваў, што лад нашага мыслення ў першую чаргу вызначаецца вытворчымі стасункамі ў грамадстве. Вытворчыя стасункі вызначаюць і гістарычнае развіццё чалавецтва.

– Гэта нешта іншае ў параўнанні з «сусветным духам» Гегеля.

– Гегель адзначаў у свой час, што гістарычнае развіццё адбываецца дзякуючы напружанню паміж супярэчнасцямі, якія вырашаюцца раптоўнаю перамай. Маркс развівае гэтую думку далей і прыходзіць да высновы, што глыбокапаважаны пан Гегель стаяў дагары нагамі.

– Як, усё жыццё?

– Гегель зазначаў, што рухальнаю сілай гісторыі з’яўляецца «сусветны дух», або «сусветны розум». І якраз гэта, на думку Маркса, азначала глядзець на ўсё дагары нагамі. Сам ён настойваў, што вызначальную ролю ў руху гісторыі адыгрываюць матэрыяльныя пераўтварэнні. То бок не «духоўныя перадумовы» выклікаюць да жыцця матэрыяльныя пераўтварэнні, а, наадварот, матэрыяльныя пераўтварэнні ствараюць новыя духоўныя ўмовы.

Асаблівую ўвагу Маркс надаваў эканамічным сілам у грамадстве, якія выклікаюць змены і такім чынам рухаюць гісторыю наперад.

– У цябе ёсць прыклад?

– Антычныя філасофія і прыродазнаўства мелі чыста тэарэтычныя інтарэсы. Нікога асабліва не цікавіла, як можна скарыстаць навуковыя дасягненні для паляпшэння жыццёвых умоваў.

– Няўжо?

– Гэта было звязана з арганізацыяй гаспадаркі ў тагачасным грамадстве. Вытворчасць грунтавалася ў асноўным на працы рабоў. Таму, уласна, у вольных грамадзян асабліва не было патрэбы паляпшаць вытворчасць з дапамогаю практычных вынаходніцтваў. Вось табе прыклад таго, як вытворчыя адносіны ўплываюць на філасофскія погляды ў грамадстве.

– Зразумела.

– Матэрыяльныя, эканамічныя і сацыяльныя стасункі ў грамадстве Маркс называў *базісам*. А светапогляд грамадства, інстытуты палітычнай улады, права, рэлігію, мараль, мастацтва, філасофію і навуку ён называў *надбудовай*.

– Базіс і надбудова, значыцца.

– А цяпер перадай мне, калі ласка, гэты грэцкі храм.

– Калі ласка.

– Гэта мініяцюрная копія старажытнага Парфенона на Акрополі. Ты яго, дарэчы, бачыла ў рэальнасці.

– Ты хочаш сказаць, на відэакасеце?

– Глядзі, як элегантна і па-майстэрску выкананы дах у гэтага будынка. Дах і франтон – гэта, бадай, першае, на што чалавек звяртае ўвагу. Менавіта гэта мы і называем «надбудовай». Але ж дах не можа вісець у паветры.

– Яго трымаюць калоны.

– Увесь будынак трымаецца перш за ўсё на магутным падмурку – на сваім «базісе», – які і нясе на сабе ўсю канструкцыю. Падобным чынам, на думку Маркса, вытворчыя стасункі нясуць на сабе погляды і ідэі грамадства. Іначай кажучы, надбудова грамадства ёсць вытворным, або адбіткам, яго базіса.

– Ты хочаш сказаць, што на Платонавым вучэнні пра ідэі адбілася вінаробства і вытворчасць гліняных гаршчкоў?

– Не, усё не так проста, і на гэта Маркс таксама звяртае ўвагу. У грамадстве паміж базісам і надбудовай адбываецца ўзаемадзеянне. Калі дапусціць, што такога ўзаемадзеяння не існуе, то Маркс ператвараецца ў звычайнага паслядоўніка «механічнага матэрыялізму». Але менавіта дзякуючы таму, што Маркс бярэ пад увагу ўзаемадзеянне, або *дыялектычныя стасункі*, паміж базісам і надбудовай, яго называюць дыялектычным матэрыялістам. Дарэчы, заўваж, што Платон ні ганчаром, ні вінаробам не быў.

– Ясна. Ты што-небудзь яшчэ пра храм раскажаш?

– Так, крыху. Уважліва паглядзі на падмурак храма і апішы, што ты бачыш.

– Калоны стаяць на падмурку, які складаецца з трох узроўняў, або прыступак.

– У базісе грамадства мы таксама можам вылучыць тры ўзроўні. Ніжэйшы ўзровень утвараюць «вытворчыя ўмовы» грамадства. Яны ўключаюць прыродныя ўмовы і рэсурсы, якімі валодае грамадства. Перш за ўсё гэта клімат і карысныя выкапні. Яны складаюць самую аснову грамадства і непасрэдна вызначаюць, якая вытворчасць будзе пераважаць у гэтым грамадстве. Ад гэтай асновы залежаць і лад гэтага грамадства, і яго культура.

– Нельга, напрыклад, у Сахары лавіць селядцоў, а ў Паўночнай Нарвегіі вырошчваць фінікі.

– Ты ўсё правільна кажаш. Але ў бедуінаў і жыхароў рыбацкага селішча ў Паўночнай Нарвегіі будзе адрознівацца не толькі вытворчасць, але і лад мыслення. Наступны ўзровень – гэта «вытворчыя сродкі», якімі валодае грамадства. Сюды Маркс адносіць прылады працы, механізмы і абсталяванне, якімі карыстаюцца людзі.

– У былыя часы лавіць рыбу выпраўляліся на чаўнах, а цяпер яе здабываюць на вялізных траўлерах.

– Тут ты ўжо закранула наступны ўзровень базіса – у чых руках знаходзяцца сродкі вытворчасці. Сюды адносіцца ўсё, што

тычыцца арганізацыі працы, – хто з гэтымі сродкамі вытворчасці працуе, а хто імі валодае. Маркс называў гэта «вытворчымі стасункамі».

– Ясна.

– З гэтага мы можам зрабіць выснову, што палітычныя і ідэалагічныя стасункі ў грамадстве вызначаюцца яго *вытворчым ладам*. Не дзіва, што сёння мы думаем крыху іначай – і мараль у нас крыху іншая, – чым гэта было, скажам, у феадальным грамадстве.

– Выходзіць, Маркс не верыў у натуральнае права, якое існавала для ўсіх ва ўсе часы.

– Не, пытанне, што з пункту погляду маралі правільна, залежыць, на думку Маркса, ад базіса канкрэтнага грамадства. Не выпадкова, напрыклад, што ў старажытным аграрным грамадстве бацькі вызначалі, з кім іх дзеці мусяць узяць шлюб, калі вырастуць. Бо стаяла пытанне, каму будзе пакінута ў спадчыну гаспадарка. У сучасным урбаністычным грамадстве сацыяльныя стасункі іншыя. Тут можна сустрэць сваю пару на вечарыне ці дыскатэцы, і дастаткова проста закахацца, каб з'ехацца і жыць разам.

– Мне не спадабалася б, калі б мае бацькі вырашалі, за каго мне ісці замуж.

– Безумоўна, бо ты таксама дзіця свайго часу. Але гэта не ўсё, Маркс яшчэ адзначаў, што вырашальную ролю ў грамадстве пры вызначэнні таго, што добра, а што дрэнна, адыгрывае пануючы клас, бо ўся гісторыя чалавецтва – гэта непарыўная класавая барацьба. Іначай кажучы, у гісторыі ўсё ў першую чаргу залежыць ад таго, каму належаць сродкі вытворчасці.

– А думкі і ідэі людзей ніякай ролі хіба не адыгрываюць?

– І так, і не. Маркс цудоўна разумеў, што стасункі ў надбудове грамадства здольныя ўплываць на базіс, але ён адмаўляў надбудове ў магчымасці мець сваю незалежную гісторыю. Тое, што рухала гісторыю ад старажытнага рабаўладальніцкага ладу да сённяшняга індустрыяльнага грамадства, абумоўлівалася перш-наперш зменамі ў базісе.

– Так, ты ўжо пра гэта казаў.

– На думку Маркса, ва ўсе гістарычныя эпохі існавалі супярэчнасці паміж двума дамінуючымі класамі. У старажытным *рабаўладальніцкім грамадстве* – паміж свабоднымі грамадзянамі і рабамі, у сярэднявечным *феадальным грамадстве* – паміж феодаламі і прыгоннымі сялянамі, а пазней паміж арыстакратыяй і буржуазіяй. У часы Маркса, у буржуазным, або *капіталістычным грамадстве*, як ён яго называў, існавалі супярэчнасці паміж капіталістамі і рабочымі, або пралетарыямі. Такім чынам, супярэчнасць увесь час узнікае паміж тамі, хто валодае сродкамі вытворчасці, і тымі, хто імі не валодае. А з тае прычыны, што «пануючы клас» не хоча аддаваць сваю ўладу, любыя змены магчымыя толькі з дапамогаю рэвалюцыі.

– А што ты скажаш пра камуністычнае грамадства?

– Маркса асабліва цікавіў пераход ад капіталістычнага грамадства да камуністычнага. Апроч таго, ён правёў дэталёвы аналіз капіталістычнага ладу вытворчасці. Але перш чым мы пяройдзем да гэтага, разгледзім погляды Маркса на *працу*.

– Давай!

– Яшчэ ў маладосці, да таго, як стаць камуністам, Маркс цікавіўся пытаннем суадносінаў чалавека і працы. Гегель таксама аналізаваў гэтую праблему і лічыў, што стасункі паміж чалавекам і быццём двухбаковыя, або «дыялектычныя»: мяняючы быццё, чалавек сам мяняецца. Інакш кажучы, калі чалавек працуе, ён умешваецца ў быццё і ўздзейнічае на яго, але ў працэсе працы быццё таксама пранікае ў чалавека і ўплывае на яго свядомасць.

– Скажы мне, кім ты працуеш, і я скажу, хто ты.

– Гэта і ёсць сама сутнасць ідэі Маркса. Тое, як мы працуем, уплывае на нашу свядомасць, а наша свядомасць уплывае на тое, як мы працуем. Можна сказаць, што тут адбываецца ўзаемадзеянне паміж «рукою» і «духам». Такім чынам, чалавечая пазнанне і чалавечая праца цесна сплятаюцца разам.

– Напэўна, непрыемна быць беспрацоўным.

– Так, той, хто не працуе, у пэўным сэнсе, спустошаны. На гэта

звяртаў увагу і Гегель. Праца і для Гегеля, і для Маркса – гэта нешта становіцца, цесна звязанае з паняццем «быць чалавекам».

– Выходзіць, працоўным быць добра?

– Увогуле, так. Але якраз тут Маркс выступае з жорсткай крытыкай капіталістычнага ладу вытворчасці.

– Раскажы!

– Пры капіталізме рабочы працуе на іншага. Таму праца, якую ён выконвае, – гэта ўжо як бы і не яго праца, яна яму не належыць. Працоўны адчужаны ад сваёй працы, а тым самым адчужаны ад самога сябе і такім чынам страчвае сваю чалавечую сутнасць. Карыстаючыся гегелеўскім выразам, Маркс называе гэта *адчужэннем працоўнага*.

– У мяне ёсць цётка, якая прастаяла ля канвеера на цукерачнай фабрыцы больш за дваццаць гадоў, таму я цудоўна разумею, пра што ты кажаш. Яна прызнаецца, што кожны дзень ідзе на працу з нянавісцю.

– Але калі яна ненавідзіць сваю працу, Сафія, яна ў пэўным сэнсе ненавідзіць і сябе.

– Прынамсі, яна ненавідзіць цукеркі.

– У капіталістычным грамадстве праца арганізаваная так, што рабочы, па сутнасці, выступае рабом, які працуе на іншы клас. Рабочы аддае сваю працоўную сілу – а разам з ёю і сваё чалавечае жыццё – буржуазіі.

– Няўжо ўсё напраўду так жудасна?

– Мы цяпер гаворым пра Маркса, а таму павінны ўлічваць грамадскія стасункі, якія існавалі ў сярэдзіне XIX стагоддзя. І ў гэтым выпадку на тваё пытанне можна адказаць толькі: «Так!». Рабочы па 12 гадзін запар стаяў ля станка ў цэху, які не ацяпляўся. Плацілі так мала, што дзеці і цяжарныя жанчыны таксама мусілі працаваць. Сацыяльныя ўмовы былі часцяком невыносныя. Шмат дзе частку зарплаты выдавалі таннай гарэлкай, а жанчыны вымушаныя былі прадаваць сябе «гаспадарам горада». Словам, менавіта ў тым, што мусіла б надаваць чалавеку высакароднасці, то бок у працы, ён ператвараўся ў жывёлу.

– У мяне зла не хапае.

– І ў Маркса не хапала. У той самы час дзеці капіталістаў мелі магчымасць выкупацца ў асвяжальнай ванне, а пасля пайграць у прасторнай і цёплай зале на скрыпцы ці пасядзець за фартэпіяна, чакаючы шчодрога абеду з чатырох страваў. Зрэшты, да скрыпкі з фартэпіяна прыкладваліся і ўвечары пасля прагулкі на конях.

– Вось дык несправядлівасць!

– І Маркс так меркаваў. У 1848 годзе разам з Энгельсам ён выдаў камуністычны *маніфэст*. Першы сказ гэтага «маніфэста» гучыць так: «Прывід ходзіць па Еўропе – прывід камунізму».

– Не пужай ты так.

– Капіталісты таксама спалохаліся, бо пачаў нарастаць пралетарскі рух. Хочаш паслухаць, чым маніфест заканчваецца?

– Хачу.

– «Камуністам гідка рабіць таямніцу са сваіх поглядаў і намераў. Яны адкрыта заяўляюць, што іх мэта можа быць дасягнутая толькі праз гвалтоўнае звяржэнне існуючага грамадскага ладу. Няхай дрыжаць пануючыя класы перад камуністычнай рэвалюцыяй. Пралетарыям няма чаго губляць, апроч сваіх кайданоў. Затое набудуць яны цэлы свет. *Пралетарыі ўсіх краін, яднайцеся!*»

– Калі ўмовы жыцця працоўных сапраўды былі такія нясцерпныя, як ты кажаш, я таксама падпісалася б пад гэтым маніфэстам. Але сёння сітуацыя, пэўна, іншая?

– У Нарвегіі – так, але не ва ўсім свеце. Да гэтай пары шмат хто жыве ў нечалавечых умовах, хоць пры гэтым вырабляе тавары, якія робяць капіталістаў яшчэ заможнейшымі. Маркс называў гэта *эксплуатацыяй*.

– Ты не мог бы падрабязней патлумачыць, што гэта слова азначае?

– Выраблены рабочым тавар мае пэўную прадажную вартасць.

– Ну?

– Калі адняць ад прадажнай вартасці заробак рабочага і вытворчыя выдаткі, застаецца яшчэ нейкая сума. Гэтую суму

Маркс назваў *дадатковаю вартасцю*, або прыбыткам. Дык вось, капіталіст прысабечвае гэтую вартасць, якая насамрэч створана рабочым. Гэта і называецца «эксплуатацыяй».

– Зразумела.

– Пасля капіталіст можа інвеставаць частку прыбытку ў новы капітал, напрыклад, у мадэрнізацыю завода ці фабрыкі. Ён робіць гэта з мэтай вырабу яшчэ таннейшага тавару, а разам з тым, з мэтай наступнага павелічэння прыбытку.

– Цалкам лагічна.

– Так, гэта можа падацца лагічным. Але хутка і з заводам, і з вытворчасцю атрымоўваецца зусім не так, як уяўляе сабе капіталіст.

– Што ты хочаш сказаць?

– На думку Маркса, у капіталістычным ладзе вытворчасці закладзена шмат якіх супярэчнасцяў. Капіталізм – гэта эканамічная сістэма, якая працуе на самаразбурэнне, таму што ёй не хапае рэчываальнага стырна.

– Гэта ж добра для прыгнечаных.

– Так, у капіталістычнай сістэме закладзены рух да разбурэння. З аднаго боку, капіталізм можна назваць «прагрэсіўным» – або скіраваным у будучыню, – бо ён уяўляе сабой стадыю на шляху да камунізму.

– Ты можаш прывесці прыклады самаразбурэння капіталізму?

– Мы згадвалі капіталіста, у якога нямерана грошай і які частку іх выкарыстаў на мадэрнізацыю прадпрыемства. А нешта пайшло на аплату настаўніка музыкі для дзяцей. Апроч таго, у жонкі завяліся некаторыя дарагія звычкі.

– Ну?

– Ён набывае сабе дарагія станкі і таму больш не мае патрэбы наймаць шмат рабочых. Ён робіць гэта, каб падвысіць сваю канкурэнтаздольнасць.

– Гэта зразумела.

– Але не ён адзін так разважае. Эфектыўнасць вытворчасці патроху расце паўсюль. Заводы ўзбуйняюцца, колькасць іх уладальнікаў меншае. І што тады адбываецца, Сафія?

– Не...

– Патрэба ў працоўнай сіле зніжаецца. Становіцца ўсё больш беспрацоўных. Таму ўзмацняюцца сацыяльныя праблемы, а такія *крызісы* – гэта папярэджанне, што капіталізм набліжаецца да свайго краху. Але гэта не адзіны прыклад самаразбурэння капіталізму. Калі ўсё большую долю прыбытку даводзіцца выдаткоўваць на вытворчае абсталяванне, а прыбытак не такі вялікі, каб забяспечыць вытворчасць тавараў па канкурэнтаздольных коштах...

– Ну?

– Што тады будзе рабіць капіталіст? Можаш адказаць на гэтае пытанне?

– Не, напраўду, не магу.

– А ўяві сабе, што ты ўладальнік завода і табе ўсё цяжэй здзіць канцы з канцамі. Ты на мяжы банкруцтва. Пытанне: што ты можаш зрабіць, каб эканоміць грошы?

– Мо панізіць заробкі?

– Малайчына! І праўда, гэта найлепшае, што ты можаш зрабіць. Але калі ўсе капіталісты такія ж разумныя, як і ты, – а яны сапраўды разумныя – то працоўныя так збяднеюць, што ўрэшце ні ў каго не стане грошай што-небудзь купляць. Інакш кажучы, упадзе пакупніцкая здольнасць. Такім чынам мы трапляем у заганнае кола. «Час прыватнай уласнасці мінуў», лічыў Маркс. Пакрысе мы апынаемся на парозе рэвалюцыі.

– Разумею.

– Карацей кажучы, усё заканчваецца тым, што пралетары паўстаюць і забіраюць сродкі вытворчасці ў свае рукі.

– А што пасля?

– На пэўны час усталёўваецца новае «класавае грамадства», у якім пралетарыят сілаю падаўляе буржуазію. Такую ўладу Маркс называў *дыктатурай* пралетарыяту. Але пасля пераходнага перыяду дыктатура пралетарыяту змяняецца «бяскаласавым», або *камуністычным*, грамадствам. У такім грамадстве сродкі вытворчасці будуць належаць «усім», то бок самому наро-

ду. У такім грамадстве кожны будзе «працаваць па здольнасці» і «атрымоўваць па патрэбе». Апроч таго, праца таксама будзе належаць самому народу, а капіталістычнае адчужэнне знікне.

– Усё гэта гучыць цудоўна, але як было на самой справе? Ці адбылася нейкая рэвалюцыя?

– І так, і не. Сёння многія эканамісты даводзяць, што Маркс памыляўся шмат у якіх важных пунктах. У тым ліку ў сваім аналізе капіталістычных крызісаў. Апроч таго, Маркс надаваў мала ўвагі эксплуатацыі прыродных рэсурсаў, вынікі якой выклікаюць у нас сёння заклапочанасць. Але... і гэта вельмі сур'ёзнае «але»...

– Што менавіта?

– Марксізм прывёў да значных перамен у жыцці грамадства. Няма ніякіх сумневаў, што менавіта пры сацыялізме былі дасягнуты поспехі ў барацьбе супраць нечалавечых умоў існавання. Ва ўсякім выпадку, у Еўропе мы жывём у больш справядлівым – і салідарным – грамадстве, чым тое, якое існавала ў мінулым стагоддзі. Вялікую ролю ў гэтым адыграў Маркс і ўвесь сацыялістычны рух.

– А што адбылося?

– Пасля Маркса сацыялістычны рух падзяліўся на два накірункі: *сацыял-дэмакратыю*, з аднаго боку, і *ленінізм*, з другога. Шлях сацыял-дэмакратыі, які стаяў за паступовы і мірны рух да сацыялізму, выбралі краіны Заходняй Еўропы. Яго яшчэ можна назваць «павольнай рэвалюцыяй». Ленінізм, які захаваў веру Маркса ў тое, што толькі рэвалюцыйным шляхам можна перамагчы старое класовае грамадства, набыў вялікае значэнне ў краінах Усходняй Еўропы, Азіі і Афрыкі. Два гэтыя рухі, кожны па-свойму, напярэду вялі барацьбу з галечай і прыгнётам.

– Але ці не прывяло гэта да ўзнікнення новых формаў прыгнёту? Як, напрыклад, у Савецкім Саюзе і Усходняй Еўропе?

– Безумоўна, і гэта яшчэ раз паказвае, што ўсякая чалавечая дзейнасць нясе ў сабе і дабро, і зло. Але няслушна будзе ўпікаць Маркса за негатыўныя наступствы ў так званых сацыялістычных краінах, якія ўзніклі пяцьдзсят-сто гадоў пасля

яго смерці. Ён, пэўна, мала задумваўся над тым, што запраўляць камунізмам будуць таксама людзі. «Шчаслівых краін» не бывае. Чалавек заўсёды будзе вынаходзіць сабе праблемы, каб пасля з імі змагацца.

– Што праўда, то праўда.

– На гэтым мы паставім на Марксе кропку, Сафія.

– Пачакай крыху! Ці не ты казаў, што справядлівасць там, дзе раўнапраўе?

– Не я, а Скрудж.

– Адкуль ты ведаеш, што ён сказаў гэта?

– Ат, у нас жа з табою адзін пісьменнік. Таму мы звязаныя куды цясней, чым можа здацца на першы павярхоўны погляд.

– Ды ну цябе з тваёй брыдкай іроніяй!

– Падвойнай іроніяй, Сафія, падвойнай.

– Але што ўсё-ткі з справядлівасцю? Ва ўсякім разе ты казаў, што, на думку Маркса, капіталістычнае грамадства было несправядлівае. А якое тады можна назваць справядлівым?

– Філософ-мараліст *Джон Ролз*, натхнёны ідэямі Маркса, спрабаваў даць такое азначэнне: уяві, што ты ўваходзіш у надзеленую высокімі паўнамоцтвамі раду, якой належыць стварыць усе законы будучага грамадства.

– Я не адмовілася б пазасядаць у такой радзе.

– Радцы мусяць узважыць абсалютна ўсе стасункі, бо як толькі яны прыйдуць да згоды – то бок падпішуць законы, – яны памруць.

– Вось табе маеш!

– Але потым яны зноў прагнуцца – ужо ў тым новым грамадстве, для якога складалі законы. Але закавыка ў тым, што яны загадзя не ведаюць, *якое месца* будуць займаць у новым грамадстве.

– Я зразумела.

– Такое грамадства было б справядлівым, бо ўтваралася б для раўнапраўных грамадзянаў.

– І грамадзянак!

– Само сабою, мужчын і жанчын. Але ж ніхто не ведае, кім ён

МАРКС

у наступны раз прачнецца – мужчынам ці жанчынай. А паколькі верагоднасць 50 на 50, гэта азначае, што грамадства павінна быць добрым і для мужчын, і для жанчын.

– Гучыць прывабліва.

– А цяпер скажы мне, ці была Еўропа ў часы Маркса такім грамадствам?

– Не!

– Тады ты, напэўна, можаш паказаць на такое грамадства сёння?

– Э... ну, як сказаць.

– Падумай над гэтым. А з Марксам мы скончылі.

– Што ты сказаў?

– Новы раздзел!

ДАРВІН

... карабель, які плыве па жыцці з грузам генаў ...

Раніцай у нядзелю Хільда прачнулася ад таго, што на падлогу нешта ўпала. Гэта была тэчка: увечары Хільда чытала пра тое, як Сафія і Альбэрта гавораць пра Маркса, ды так і заснула з тэчкай у руках. Лямпа над ложкам гарэла ўсю ноч.

На будзільніку свяціліся зялёныя лічбы 8.59.

Ёй сніліся вялікія заводы і закураныя гарады. На рагу вуліцы сядзела дзяўчынка і прадавала запалкі. Не звяртаючы на яе ўвагі, міма дзяўчынкі праходзілі добра апранутыя людзі ў доўгіх плашчах і паліто.

Устаючы з ложка, Хільда ўспомніла пра заканадаўцаў, што павінны былі прачнуцца ў новым грамадстве, якое самі стварылі. Але сама яна была шчаслівая, што прачнулася не дзе-небудзь, а ў Б'еркелі.

Ці прыйшлося б ёй да спадобы прачнуцца ў Нарвегіі, калі б яна не ведала, у якім месцы яна прачнецца?

Дый пытанне не толькі ў тым, дзе прачнуцца. А раптам яна прачнулася б у зусім іншы час? У Сярэднявеччы, напрыклад, ці ў каменным веку, ці ўвогуле дзесяць-дваццаць тысячагоддзяў назад? Хільда паспрабавала сабе ўявіць, што сядзіць перад уваходам у пячору. Сядзіць і скрабе нейкую шкуру.

Што значыла быць пятнаццацігадовай дзяўчынкай да ўзнікнення так званай цывілізацыі? Пра што яна тады думала б?

Хільда нацягнула светэр, падняла з падлогі тэчку і ўладкавалася на ложку чытаць далей гэты доўгі ліст ад таты.

Не паспеў Альбэрта сказаць: «Новы раздзел», – як у Маёраву хатку пастукалі.

– У нас, бадай, іншага выбару няма? – спытала Сафія.

– Бадай, што няма, – буркнуў Альбэрта.

На ганку стаяў вельмі стары чалавек з доўгімі сівымі валасамі і барадой. У правай руцэ ў яго быў кій, а ў левай – вялікая дошка з выяваю карабля. На карабель з усіх бакоў лезлі самыя розныя звяры.

– Хто ты будзеш, стары? – спытаў Альбэрта.

– Імя мне Ной.

– Мяне гэта чамусь не здзіўляе.

– Я твой продак, сынку. Але цяпер, пэўна, выйшла з моды памятаць сваіх продкаў?

– А што ў цябе ў руках? – пацікавілася Сафія.

– Гэта выява ўсіх звяроў, якія выратаваліся ад вялікай паводкі.

Прымі, дачка мая, гэта табе.

Калі Сафія ўзяла дошку, стары сказаў:

– А цяпер мне пара дамоў, паліваць вінаградныя лозы...

З гэтымі словамі ён падскочыў, ударыўшы ў паветры нага аб нагу, і падбегам прыпусціў у напрамку лесу – як робяць толькі людзі дужа пажылога веку, калі ў іх дужа добры настрой.

Сафія і Альбэрта вярнуліся ў хату. Сеўшы ў фатэль, Сафія пачала вывучаць вялікую дошку, але не паспела яшчэ нічога разгледзець, як Альбэрта рашуча выхапіў яе з Сафііных рук.

– Спыраша абмяркуем болей важныя рэчы.

– Давай, пачынай.

– Я забыўся згадаць, што апошнія 34 гады свайго жыцця Маркс правёў у Лондане. Ён перабраўся туды ў 1849 годзе і памёр у 1883-м. Увесь гэты час непадалёк ад Лондана жыў *Чарлз Дарвін*. Ён памёр у 1882 годзе і быў урачыста пахаваны ў Вэстмінстэрскім абацтве як адзін з найвыбітнейшых сыноў Англіі. Але шляхі Маркса і Дарвіна перакрываюваліся не толькі ў часе і прасторы. Маркс нават хацеў прысвяціць Дарвіну англійскае выданне сваёй знакамітай кнігі «Капітал», але Дарвін адхіліў гэты гонар. А калі

праз год пасля Дарвіна памёр і Маркс, яго сябар *Фрыдрых Энгельс* сказаў: «Як Дарвін адкрыў законы развіцця арганічнай прыроды, так Маркс адкрыў законы развіцця чалавечай гісторыі».

– Зразумела.

– Яшчэ адным славутым мысляром, дзейнасць якога ўзыходзіць да Дарвіна, быў псіхолаг *Зыгмунд Фройд*. Ён таксама апошні год свайго жыцця пражыў у Лондане. Фройд заўважаў, што і дарвінаўская тэорыя эвалюцыі, і яго ўласны псіхааналіз спрычыніліся да разбурэння «інфантальнага нарцысізму» чалавека.

– Неяк багата новых імён. Мы гаворым пра Маркса, Дарвіна і Фройда?

– У больш шырокім сэнсе мы гаворым пра *натуралістычную* плынь, якая пашырылася з сярэдзіны XIX стагоддзя і захапіла амаль усё XX стагоддзе. «Натуралізм» – гэта такі погляд на рэчаіснасць, які не дапускае ніякай іншай рэчаіснасці, апроч прыроды і свету, успрыманага нашымі органамі пачуццяў. Для натураліста чалавек – гэта таксама частка прыроды. Вучоны-натураліст абавязана выключна на прыродныя факты, а не на рацыяналістычныя спекуляцыі або тую ці іншую форму божага адкрыцця.

– І гэта тычыцца ўсіх траіх – Маркса, Дарвіна і Фройда?

– Так, усіх траіх. Ключавымі паняццямі з сярэдзіны мінулага стагоддзя сталі «прырода», «асяроддзе», «гісторыя», «эвалюцыя» і «развіццё». *Маркс* падкрэсліваў, што чалавечая ідэалогія – гэта прадукт матэрыяльнай базы грамадства. *Дарвін* меркаваў, што чалавек – гэта вынік доўгай біялагічнай эвалюцыі, а вучэнне *Фройда* пра неўсвядомленае даводзіла, што чалавечыя ўчынкі часцяком абумоўлены «жывёльнымі» памкненнямі, або інстынктамі.

– Думаю, я збольшага зразумела, што ты маеш на ўвазе пад натуралізмам, але ці не лепш пагаварыць пра кожнага паасобку?

– Пагаворым пра Дарвіна, Сафія. Ты, напэўна, памятаеш, што дасакратыкі імкнуліся знайсці *натуральныя тлумачэнні* прыродным працэсам. І як яны ў свой час мусілі спачатку вызваліцца

ад міфічнага бачання свету, так Дарвін мусіў вызваліцца ад погляду царквы на паходжанне жывёл і чалавека.

– Але хіба ён быў філосафам?

– Дарвін быў біёлагам і даследчыкам прыроды. Але ён быў навукоўцам Новага часу, а менавіта ў гэты час біблейскі погляд на месца чалавека ў прыродзе значна быў перагледжаны.

– Дык ты раскажаш пра тэорыю эвалюцыі Дарвіна?

– Пачнем з самога Дарвіна. Ён нарадзіўся ў невялічкім мястэчку Шрусбэры ў 1809 годзе. Яго бацька, доктар Робэрт Дарвін, быў вядомым урачом і вызначаўся строгім падыходам да выхавання сына. Калі Чарлз быў вучнем старэйшых класаў школы ў Шрусбэры, яе дырэктар казаў пра яго так: «Гэта хлопчык, які паўсюль носіцца і бавіць час за выхвалянням і балбатнёй, замест каб заняцца нечым карысным». «Нечым карысным» для дырэктара было дзяўбенне грэцкіх і лацінскіх дзеясловаў. А пад «насіцца вакол» ён меў на ўвазе лоўлю Чарлзам розных жукоў.

– Ён напэўна пазней пашкадаваў пра свае словы.

– Пазней, калі Дарвін вывучаў тэалогію, яго больш займалі паляванне на птушак і збіранне насякомых, а не сам прадмет. Таму на экзамене ён атрымаў дрэнную адзнаку. Але нягледзячы на кепска засвоеную тэалогію, ён здолеў заяваваць пэўную рэпутацыю як прыродазнаўца. Не ў апошнюю чаргу яго займала геалогія, якая ў той час развівалася вельмі хутка. У красавіку 1831 года, адразу па заканчэнні тэалагічнага курсу ў Кембрыджы, Дарвін выправіўся ў вандроўку па Паўночнаму Ўэльсу, дзе вывучаў горныя пароды і шукаў выкапні жывёл і раслінаў. У жніўні таго ж года, маючы ўсяго 22 гады, ён атрымаў ліст, які вызначыў усё яго далейшае жыццё...

– І што за ліст?

– Гэта быў ліст ад яго сябра і настаўніка Джона Стыўэна Гэнслоў. Той пісаў: «Да мяне звярнуліся з просьбаю... парэкамендаваць натуразнаўцу на карабель капітана Фіцроя, які атрымаў ад урада загад скласці карту паўднёвага выступу Амерыкі. Я парэкамендаваў вас, як самага кваліфікаванага чалавека, яко-

га толькі ведаю, які змог бы прыняць на сябе гэты абавязак. На-
конт памераў утрымання мне нічога не вядома. Плаванне мае
доўжыцца два гады...»

– Ты ведаеш гэта напамяць!?

– Дробязі, Сафія.

– І ён пагадзіўся?

– У яго было вельмі моцнае жаданне скарыстацца гэтай маг-
чымасцю, але ў той час малады чалавек мусіў спачатку спытаць
дазвол у бацькі. Пасля доўгіх угавораў бацька пагадзіўся, бо якраз
яму даводзілася аплачваць падарожжа сына. Што да «памераў
утрымання», то на паверку аказалася, што ніякага ўтрымання
ўвогуле не было.

– А-ёй...

– Судна называлася Карабель Яго Вялікасці «Бігл». 28 снежня
1831 года яно пакінула Плімут і ўзяло курс на Паўднёвую Амеры-
ку, а назад у Англію вярнулася аж у кастрычніку 1836 года. Два
гады, такім чынам, расцягнуліся аж на пяць. Але падарожжа да
Паўднёвай Амерыкі стала кругасветным плаваннем. І найваж-
нейшай навуковай экспедыцыяй Новага часу.

– Яны што, сапраўды плавалі кругом Зямлі?

– Так, сапраўды. З Паўднёвай Амерыкі праз Ціхі акіян яны
накіраваліся далей да Новай Зеландыі, Аўстраліі і Паўднёвай
Афрыкі. Адтуль зноў паплылі да Паўднёвай Амерыкі і толькі
пасля, нарэшце, вярнуліся назад у Англію. Дарвін пісаў, што «па-
дарожжа на «Бігле», без ніякага сумневу, – самая значная падзея
ў маім жыцці».

– Пэўна, не так лёгка даводзілася прыродазнаўцу ў акіяне?

– Першыя гады «Бігл» плаваў блізка ад узбярэжжа Паўднё-
вай Амерыкі. Праз гэта ў Дарвіна былі цудоўныя магчымасці
пазнаёміцца таксама з кантынентам на сушы. Акрамя таго, вы-
рашальную ролю ў даследаваннях Дарвіна адыгралі шматлікія
высадкі на берагах Галапагоскіх выспаў у Ціхім акіяне, што на
захадзе ад узбярэжжа Паўночнай Амерыкі. Ён здолеў сабраць
вялікі даследніцкі матэрыял, які пазней быў адпраўлены да-

дому ў Англію. Аднак свае шматлікія развагі пра прыроду і яе гісторыю ён захоўваў пры сабе. Ён вярнуўся дадому знакамітым натуралістам, а яму было ўсяго 27 гадоў. І ўжо тады ён меў дакладнае ўяўленне пра тое, што ў будучым стала тэорыяй эвалюцыі. Але прайдзе яшчэ нямала гадаў пасля падарожжа, пакуль Дарвін надрукуе сваю асноўную працу. Дарвін быў чалавекам асцярожным, Сафія. Як і належыць кожнаму даследчыку прыроды.

– А як называлася яго асноўная праца?

– Яна была не адна. Але кніга, якая выклікала найбуйнейшыя дэбаты ў Англіі, выйшла ў 1859 годзе і называлася «Паходжанне відаў». Поўная яе назва гучыць так: «On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life». Доўгая назва змяшчае ў сабе ўсю сутнасць тэорыі Дарвіна.

– Тады я была б удзячная табе за пераклад.

– «Пра паходжанне відаў праз натуральны адбор, або захаванне спрыяльных парод у барацьбе за выжыванне».

– І праўда, змястоўная назва.

– Але мы можам раскласці яе на часткі. У «Паходжанні відаў» Дарвін высоўвае дзве тэорыі, або дзве асноўныя тэзы: па-першае, ён абвясчае, што ўсе цяперашнія расліны і жывёлы выдучь паходжанне ад колішніх больш прымітыўных формаў. І яшчэ сцвярджае, што біялагічныя віды ўвесь час развіваюцца. А па-другое, абвясчае, што такое развіццё адбываецца шляхам «натуральнага адбору».

– Гэта калі выжываюць дужэйшыя, так?

– Спачатку засяродзім увагу на ідэі развіцця. Сама па сабе ідэя была не новая. У адпаведных навуковых колах вера ў эвалюцыю біялагічных відаў набыла папулярнасць яшчэ на пачатку XIX стагоддзя. Вялікі ўнёсак у развіццё гэтай ідэі зрабіў вядомы французскі заолаг *Лямарк*. Дый Дарвінаў дзед *Эразмус Дарвін* яшчэ да ўнука заяўляў пра паходжанне раслін і жывёл ад нешматлікіх прымітыўных відаў. Але ніхто так і не даў выразнага тлумачэння, з якой прычыны адбываецца гэтае развіццё. Таму,

уласна, папярэднія навукоўцы асаблівай небяспекі для царквы не ўяўлялі.

– А Дарвін, значыцца, уяўляў?

– Так, і небеспадстаўна. Датуль і царкоўнікі, і многія навукоўцы аддавалі перавагу біблейскаму вучэнню, паводле якога ўсе віды раслін і жывёл цягам часу застаюцца нязменнымі. Тлумачылася гэта тым, што ўсе віды былі раз і на заўсёды створаныя ў момант адмысловага стваральнага акту. Такі хрысціянскі погляд, акрамя таго, цудоўна спалучаўся з вучэннямі Платона і Арыстоцеля.

– Як гэта?

– У адпаведнасці з Платонавым вучэннем пра ідэі, усе віды – нязменныя, бо створаны паводле падабенства да вечных ідэяў ці формаў. Нязменнасць відаў была краевугольным каменем і ў філасофіі Арыстоцеля. Але ў часы Дарвіна шматлікія знаходкі і назіранні вучоных пахіснулі гэтыя традыцыйныя ўяўленні.

– І якія гэта былі знаходкі і назіранні?

– Па-першае, навукоўцы знаходзілі ўсё новыя і ўсё больш разнастайныя ўзоры выкапняў. Акрамя таго, былі знойдзены вялізныя косткі вымерлых жывёл. Дарвін сам здзіўляўся, як рэшткі марскіх жывёл маглі трапіць у глыб кантынента. У Паўночнай Амерыцы ён знаходзіў такія выкапні высока ў Андах. Але што робяць у гарах марскія жывёлы, Сафія? Ты можаш адказаць мне на гэтае пытанне?

– Не.

– Адны лічылі, што іх прыцягнулі і кінулі там людзі або звяры. Другія меркавалі, што ўсе гэтыя выкапні і рэшткі марскіх жывёл стварыў Бог, каб увесці ў зман розных недаўмекаў.

– А што казала на гэты конт навука?

– Большасць геологаў баранілі так званую «тэорыю катастроф», сутнасць якой у тым, што Зямля шмат разоў цярпела ад вялізных паводак, землятрусаў і іншых катастроф, здольных вынішчаць усё жывое. Пра адну такую катастрофу распавядаецца ў Бібліі, я маю на ўвазе апавяданне пра сусветны патоп і Ноеў

каўчэг. З кожнай новай катастрофай Бог абнаўляў Зямлю, ствараючы новыя – больш дасканалыя – расліны і жывёлы.

– Выходзіць, што выкапні – гэта рэшткі колішніх форм жыцця, вынішчаных пад час адной з такіх жудасных катастроф?

– Менавіта так. Гаварылася, напрыклад, што выкапні – гэта рэшткі жывёл, якім не знайшлося месца ў Ноевым каўчэгу. Але калі Дарвін выпраўляўся ў кругасветнае падарожжа на «Бігле», ён захапіў з сабою першы том «Прынцыпаў геалогіі» англійскага геолога *Чарлза Лаэла*. Лаел меркаваў, што цяперашняя геаграфія Зямлі – з высокімі гарамі і глыбокімі нізінамі – гэта вынік неверагодна доўгага і маруднага развіцця. На думку Лаэла, нязначныя змены могуць паступова выклікаць агромністыя пераўтварэнні геаграфічнай прасторы, трэба проста ўлічваць, што адбываецца гэта цягам вялізных прамежкаў часу.

– Пра якія перамены ён казаў?

– Ён казаў пра тыя самыя сілы прыроды, якія дзейнічаюць дагэтуль: кліматычныя ўмовы, раставанне ільдоў, землятрус і зрухі зямной кары. Кажуць, вада камень точыць – не сваёй сілай, а бесперапынным крапаннем. Лаел меркаваў, што такія малыя, паступовыя змены цягам вялікіх прамежкаў часу здольныя змяніць прыроду да непазнавальнасці. Гэтая тэорыя не тлумачыла Дарвіну, чаму рэшткі марскіх жывёл маглі апынуцца высока ў Андах. Але Дарвін ужо не выпускаў з памяці думкі, што *дробныя, паступовыя перамены* здольны выклікаць значныя пераўтварэнні, калі ўлічваць, што адбываецца гэта за вельмі працяглыя прамежкі часу.

– Ён, пэўна, думаў, што гэтае тлумачэнне можна дастасаваць і да эвалюцыі жывёл?

– Так, ён дапускаў такую магчымасць. Але я ўжо казаў, што Дарвін быў асцярожным чалавекам. Ён задаваўся тым ці іншым пытаннем нашмат раней, чым насмельваўся даць на яго адказ. Прымаючы гэта пад увагу, можна сказаць, што ён карыстаўся тым самым метадам, які выкарыстоўваюць усе сапраўдныя філосафы: важна паставіць пытанне, але ніколі не трэба спяшацца з адказам.

– Разумею.

– Вырашальным фактарам для тэорыі Лаэла было вызначэнне веку Зямлі. У часы Дарвіна было шырока пашырана меркаванне, што Бог стварыў Зямлю прыблізна 6000 гадоў назад. Да гэтай лічбы прыйшлі шляхам падліку ўсіх пакаленняў ад Адама і Евы.

– Як наіўна!

– Усе мы заднім розумам моцныя. Сам Дарвін меркаваў, што Зямлі каля 300 мільёнаў гадоў. Бо адно было ясна: ні тэорыя Лаэла пра паступовыя геалагічныя перамены, ні тэорыя эвалюцыя Дарвіна не мелі б ніякага сэнсу, калі б разлік не вёўся ў неверагодна вялізных прамежках часу.

– А колькі гадоў Зямлі?

– Сёння ўзрост Зямлі ацэньваецца ў 4,6 мільярда гадоў.

– Больш чым дастаткова.

– Пакуль што мы разгледзелі толькі адзін аргумент Дарвіна на карысць эвалюцыі біялагічных відаў: *наслойнае заляганне выкапняў* у горных пародах. Другім аргументам было *геаграфічнае размеркаванне* сённяшніх відаў. На яго Дарвіна навёў новы і неверагодна багаты матэрыял, які ён сабраў у час сваіх даследніцкіх падарожжаў. Ён на свае вочы бачыў, што розныя віды жывёл у адным арэале могуць крыху адрознівацца між сабою. На Галапагоскіх выспах, на захад ад Эквадора, ён зрабіў некалькі цікавых назіранняў.

– Раскажы!

– Гаворка пра групу вулканічных выспаў, якія шчыльна мяжуюць адна з адной, і таму флора і фауна на гэтых выспах не дужа розніцца. Але Дарвіна займалі менавіта нязначныя адрозненні. Ён бачыў, што на ўсіх выспах жывуць слановыя чарапахі, але ўсе яны хоць *крыху*, але адрозніваюцца ад тых, што насяляюць суседнія выспы. Бог што, сапраўды стварыў для кожнай выспы свой асобны від чарапах?

– Наўрад ці.

– Яшчэ большае значэнне мелі назіранні Дарвіна за жыццём птушак на Галапагоскіх выспах. На розных выспах існавалі вы-

разныя адрозненні паміж юркамі – не ў апошнюю чаргу гэта тычылася формы дзюбы. Дарвін даказаў, што гэтыя відазмяненні шчыльна звязаныя з кормам птушак на розных выспах. Востра-дзюбы земляны юрок жывіўся семем шышак, малы юрок-пяюн – насыкомымі, юрок-дубанос – казюркамі з-пад кары на камлях і галлі... Кожны з гэтых відаў меў дзюбу, якая была цудоўна дапасавана да ладу здабывання ежы. Ці маглі ўсе гэтыя юркі паходзіць ад аднаго віду юркоў? І ці магло так стацца, што гэты від цягам гадоў прыстасоўваўся да асяроддзя на розных выспах, а ў выніку атрымалася некалькі новых відаў юркоў?

– Ці не да гэтага прыйшоў Дарвін?

– Так, пэўна, менавіта на Галапагоскіх выспах Дарвін і зрабіўся «дарвіністам». Ён заўважыў таксама, што па разнастайнасці відаў маленькі архіпелаг мог бы паспрачацца з суседняй Паўднёвай Амерыкай. Ці магло здарыцца, што Бог некалі стварыў усе гэтыя віды з такімі невялікімі адрозненнямі – або гэта адбылося ў працэсе эвалюцыі? Дарвін усё больш і больш пачынаў сумнявацца ў нязменнасці біялагічных відаў. Але пакуль што ў яго не было прыдатнага тлумачэння, якім чынам адбываўся гэты эвалюцыйны працэс, або прыстасаванне да асяроддзя. Праўда, існаваў яшчэ адзін аргумент на карысць таго, што ўсе віды жывёл на Зямлі маюць агульнае паходжанне.

– Гэта які?

– *Развіццё эмбрыёна ў сысуноў*. Калі мы параўнаем эмбрыёны сабакі, кажана, труса і чалавека на ранняй стадыі развіцця, выявіцца, што яны вельмі падобныя і адрозніць іх амаль не магчыма. Толькі на позняй стадыі эмбрыянальнага развіцця чалавечы зародак можна дакладна адрозніць ад зародка труса. Ці ж гэта не доказ нашага далёкага сваяцтва?

– Але Дарвін па-ранейшаму не знаходзіў тлумачэння самому эвалюцыйнаму працэсу?

– Ён увесь час разважаў над тэорыяй Лаела, паводле якой дробныя змены могуць за вялікія прамежкі часу выклікаць прыкметныя пераўтварэнні. Але ён па-ранейшаму не знаходзіў

ім універсальнага тлумачэння. Дарвін быў знаёмы з тэорыяй французскага золага Лямарка. Той сцвярджаў, што кожны від жывёл самастойна развіваў патрэбныя яму прыкметы і асаблівасці. Жырафы, напрыклад, займелі доўгую шыю, бо цягам многіх пакаленняў мусілі цягнуцца да лісця на дрэвах. Лямарк меркаваў, што здольнасці, набытыя асобным індывідам дзякуючы яго высілкам, могуць пераходзіць у спадчыну яго нашчадкам. Але гэтае вучэнне пра спадчыннасць «набытых здольнасцяў» Дарвін адпрэчыў з той простае прычыны, што для такіх смелых сцвярднанняў Лямарк не меў дастатковых доказаў. Дарвіна займала іншая, больш верагодная думка. Бо можна сказаць, што механізм эвалюцыі біялагічнага віду ляжаў у яго пад носам.

– Дык і ў чым ён?

– Я хацеў бы, каб ты сама здагадалася. Таму адкажы на такое пытанне: калі ў цябе тры каровы, але сена хапае толькі на дзве, што ты зробіш?

– Мабыць, пушчу адну карову на мяса?

– Правільна... А якую карову ты пусціла б на мяса?

– Напэўна, тую, што дае менш малака?

– Праўда?

– Па-мойму, гэта было б лагічна.

– Так і рабілі людзі цягам тысячагоддзяў. Але давай вернемся да нашых кароў. Калі ты захочаш, каб адна прынесла цяля, якую карову ты выбераш?

– Тую, якая дае больш малака. Тады верагодна, што з цёлкі таксама вырасце добрая дойнае карова.

– Значыць, ты аддаеш перавагу добрым дойным каровам? Тады вось апошняе заданне. Ты паляўнічы і ў цябе два паляўнічыя сабакі, але аднаго ты вымушаная аддаць. Якога ты пакінеш сабе?

– Зразумела, таго, каторы лепш бярэ след.

– Такім чынам, ты аддаеш перавагу лепшаму паляўнічаму сабаку. Такім чынам, Сафія, чалавек разводзіць жывёл ужо больш за дзесяць тысяч гадоў. Куры не заўсёды неслі па пяць яек на тыдзень, на авечках не заўсёды было багата воўны, а коні не заўсёды

былі такія цягавітыя і шпаркія. Але чалавек ажыццяўляе *штучны адбор*. Тое самае тычыцца і раслін. Чалавек не будзе кідаць у разору дрэнную бульбу, калі мае лепшую і насенную. Чалавек не будзе жаць пустую збажыну. Дарвін даводзіў, што ні адна карова, ні адзін колас, ні адзін сабака і ні адзін юрок не падобныя да іншых. Прырода стракаціць багаццем варыянтаў. Нават сярод аднаго і таго самага віду не знойдзецца двух аднолькавых прадстаўнікоў. Мабыць, ты сама гэта бачыла, пакаштаваўшы блакітнага напою.

– Так, у пэўным сэнсе.

– І вось Дарвін паставіў пытанне: ці няма адпаведнага механізму і ў прыродзе? Ці можа прырода ажыццяўляць «натуральны адбор», вызначаючы, якія асобіны будуць жыць далей? Больш таго: ці здольны такі механізм цягам вельмі доўгага часу ствараць цалкам новыя віды раслін і жывёл?

– Падазраю, што так.

– Дарвін пакуль не ўяўляў сабе, якім чынам мог ажыццяўляцца «натуральны адбор», але ў кастрычніку 1838 года – роўна праз два гады пасля вяртання з плавання на «Бігле» – яму трапіла ў рукі кніжка дэмографа *Томаса Мальтуса*. Яна называлася «Нарыс аб прынцыпах народанасельніцтва». У аснову кніжкі лягла ідэя амерыканскага навукоўца *Бэнджаміна Франкліна*, які, між іншым, вынайшаў громаадвод. У свой час Франклін адзначыў, што, калі б у прыродзе не было абмежавальных фактараў, то адзін від раслін ці жывёл распаўсюдзіўся б па ўсёй Зямлі. І толькі дзякуючы сваёй разнастайнасці віды стрымліваюць пашырэнне адзін аднаго.

– Зразумела.

– Развіваючы гэтую думку далей, Мальтус дастасаваў яе да насялення Зямлі. Ён сцвярджаў, што рэпрадукцыйная здольнасць чалавека такая вялікая, што дзяцей заўсёды нараджаецца болей, чым можа выжыць, а паколькі вытворчасць прадуктаў харчавання ніколі не зможа паспець за ростам насельніцтва, то вялікай колькасці людзей наканава на загінуць у барацьбе за існаванне.

Выжывуць, а значыць, працягнуць род, тыя, хто праявіць у гэтай барацьбе сваю перавагу.

– Гучыць лагічна.

– Гэта і быў той універсальны механізм, які шукаў Дарвін. У яго адразу склалася выразнае тлумачэнне таго, як адбываецца эвалюцыя. Яна ідзе праз *натуральны адбор* у барацьбе за існаванне: выжывае і працягвае род той, хто найлепш прыстасаваны да асяроддзя. Гэта і ёсць другая тэорыя, якую Дарвін сфармуляваў у сваёй кнізе «Паходжанне відаў». Ён пісаў: «У слана самы доўгі рэпрадукцыйны перыяд сярод усіх жывёлаў, але калі б усе сланянаты выжывалі, то праз 750 гадоў патомства ўсяго адной пары склала б дзевятнаццаць мільёнаў сланоў».

– Ужо не кажучы пра тысячы ікрынак, якія адкладае адна траска.

– Дарвін далей заўважае, што барацьба за выжыванне вядзецца найбольш зацята паміж біялагічна бліжэйшымі адзін да аднаго відамі, бо ім даводзіцца змагацца за аднолькавы корм. Якраз тут і праяўляюцца нязначныя перавагі – дробныя станоўчыя адхіленні ад агульна пашыранага. Чым барацьба за выжыванне ідзе напружаней, тым хутчэй адбываецца развіццё новых відаў. Выжываюць толькі найлепш прыстасаваныя, а іншыя выміраюць.

– Выходзіць, што чым менш корму і чым большы прыплод, тым хутчэйшае развіццё?

– Справа не толькі ў тваім корме. Важна таксама, каб цябе не з’елі самога. Таму карысна, напрыклад, мець ахоўную афарбоўку, умець хутка бегач і здалёк заўважаць ворага – ці прынамсі быць дрэнным на смак. Яд, які забівае драпежніка, таксама някеспкі сродак. Не выпадкова многія віды кактусаў атрутныя, Сафія. У пустыні ж, акрамя кактусаў, амаль нічога не расце, таму ім асабліва трэба сцерагчыся траваедных жывёлаў.

– А яшчэ ў кактусаў ёсць калючкі.

– Не меншае значэнне мае і здольнасць да распладнення. Вывучаючы расліны, Дарвін быў уражаны, якім хітрамудрым чынам у некаторых адбываецца апыленне. Іх яркія фарбы і духмя-

ныя, салодкія пахі прызначаны для прываблівання насякомых, якія спрыяюць іх апыленню. З тою ж мэтай птушкі заліваюцца пераліўнымі спевамі. А вось рахманы і спакойны бычок, якога не цікавяць каровы, будзе і сам не цікавы з пункту погляду гісторыі яго роду. Асобінам з такімі неспрыяльнымі якасцямі наканавана досыць хутка вымерці. Бо ў жыцці асобіны галоўнае – дасягнуць рэпрадукцыйнага ўзросту і даць патомства. Гэта нагадвае вельмі доўгую эстафету. Тыя, хто з той ці іншай прычыны не здолелі перадаць свой генны матэрыял далей, безупынку адсейваюцца. Такім чынам, від увесць час паляпшаецца. Апроч таго, у наймацнейшых асобінах назапашваецца і такая станоўчая ўласцівасць, як трываласць перад хваробамі.

– Выходзіць, усё ў прыродзе бесперастанна паляпшаецца?

– У выніку няспыннага адбору тыя, хто здолеў найлепш прыстасавацца да асяроддзя – або да пэўнай экалагічнай нішы, – урэшце і маюць магчымасць падоўжыць род у гэтым асяроддзі. Але здольнасці, якія спрыяюць выжыванню ў адным асяроддзі, не заўсёды будуць спрыяльнымі ў іншым. Для некаторых юркоў на Галапагоскіх выспах важнае значэнне мела здольнасць добра лятаць. Але калі корм трэба выкопваць з зямлі, а вакол няма драпежнікаў, уменне добра лятаць не абавязковае. Якраз дзякуючы наяўнасці ў прыродзе мноства розных нішаў з цягам часу і ўзнікла такая разнастайнасць відаў.

– Але чалавечы від толькі адзін.

– Так, бо чалавек мае неверагодную здольнасць прыстасоўвацца да самых розных умоваў жыцця. Дарвін быў уражаны, калі ўбачыў, як індзейцы на Вогненнай Зямлі змаглі прызвычаіцца да халоднага клімату. Але гэта не значыць, што ўсе людзі аднолькавыя. Жыхары экватарыяльных рэгіёнаў маюць цямнейшы колер скуры, чым жыхары з поўначы, бо цёмная скура лепш ахоўвае ад сонечных промняў. Светласкурыя людзі, якія доўга знаходзяцца на сонцы, больш рызыкуюць, напрыклад, захварэць на рак скуры.

– А светлая скура жыхароў поўначы таксама дае нейкую перавагу?

– Так, бо іначай усе людзі на Зямлі былі б цемнаскурныя. Але ж пры светлым тыпе скуры лягчэй утвараецца так званы «сонечны вітамін» – вітамін Д, – нават калі сонца мала. Сёння, праўда, гэта ўжо не так важна, бо мы спажываем дастаткова вітамінаў з ежай. Але ў прыродзе нічога не адбываецца выпадкова. Усё выклікаецца дробнымі зменамі, якія адбываюцца цягам безлічы пакаленняў.

– Неверагодна!

– А то! А зараз давай падсумуем тое, што тычыцца дарвінаўскай тэорыі паходжання відаў.

– Давай.

– Можна сказаць, што «сыравінай», або матэрыялам, эвалюцыі жыцця на Зямлі служаць безупынныя *варыяцыі* сярод асобінаў аднаго віду і *вялікія вывадкі*, з якіх выжываюць адзінкі. Механізмам, або рухаючаю сілай, эвалюцыі з’яўляецца натуральны адбор у барацьбе за існаванне. У працэсе гэтага адбору выжываюць толькі наймацнейшыя або «найлепш прыстасаваныя».

– Выглядае не менш лагічна, чым які матэматычны разлік. А як кнігу пра «паходжанне відаў» прынялі сучаснікі?

– Пачалася сапраўдная грызня. Царква страшна пратэставала, а навуковыя колы ў Англіі падзяліліся на два лагеры. У гэтым не было нічога дзіўнага. Бо Дарвін адсунуў Бога ў бок ад акту стварэння. Некаторыя, праўда, зазначалі, што стварэнне істот з закладзенымі ў іх магчымасцямі далейшага развіцця – акт нашмат болей значны, чым стварэнне ўсяго існага раз і назаўжды нязменным.

– Глядзі! – раптам крыкнула Сафія, ускочыўшы з фатэля і паказваючы ў акно.

Па беразе, трымаючыся за рукі, ішлі цалкам голыя мужчына і жанчына.

– Гэта Адам і Ева, – патлумачыў Альбэрта. – Неўзабаве ім давядзецца падзяліць лёс Чырвонага Каптурка і Алісы з-за люстра. Уласна, таму яны тут і з’явіліся.

Сафія падышла да акна, але пара вельмі хутка схаваліся за хмызамі.

– Дык Дарвін лічыў, што і людзі паходзяць ад звяроў?

– У 1871 годзе ён выдаў кнігу «The Descent of Man», або «Паходжанне чалавека», у якой апісаў усе прыкметныя падабенствы паміж чалавекам і жывёлай і заявіў, што чалавек і чалавекападобная малпа маюць агульнага продка. На той час ужо былі знойдзены чарапы вымерлага віду чалавека: першы – у Гібралтарскіх скалах, а другі, некалькімі гадамі пазней, – у цясніне Неандэрталь у Нямеччыне. Цікава, што ў 1871 годзе пратэсты супраць Дарвіна былі ўжо меншыя, чым у 1859-м, калі выйшла «Паходжанне відаў». Хоць паходжанне чалавека ад звяроў чыталася між радкамі і ў першай працы. А ў 1882 годзе, калі Дарвін памёр, ён быў пахаваны (як мы ўжо ведаем) з усімі ўшанаваннямі як піянер навукі.

– Урэшце ён-такі дастаў пашану і гонар?

– Урэшце, так. Але спачатку яго называлі «самым небяспечным чалавекам у Англіі».

– Вось табе маеш!

– «Будзем спадзявацца, што гэта няпраўда, – сказала адна знатная пані, – а калі праўда, тады будзем спадзявацца, што яна не атрымае вялікага пашырэння». Тое самае крыху іначай выказаў і адзін вядомы навуковец: «Зневажальнае вынаходніцтва, і чым менш пра яго будуць гаварыць, тым лепш».

– Яны гэтым ледзь самі не далі доказ паходжання чалавека ад страуса!

– Можна сказаць і так. Але мы ўсе заднім розумам моцныя. А тады многія былі вымушаныя перагледзець свой погляд на біблейскую версію стварэння свету. Ангельскі пісьменнік *Джон Раскін* выказаўся так: «Як мне надакучылі гэтыя геалагі. У канцы кожнага біблейскага верша я чую стук іх малаткоў».

– І стук малаткоў прымушаў засумнявацца ў Божым слове?

– Так, Раскін гэта і меў на ўвазе. Бо абвяргалася не толькі літаральнае тлумачэнне біблейскай версіі стварэння свету. У тэорыі Дарвіна галоўнае заключалася ў тым, што чалавек узнік у выніку цалкам *выпадковых* варыяцый. Больш за тое: Дарвін зрабіў ча-

лавека прадуктам нечага абсалютна не сентыментальнага – «ба-рацьбы за выжыванне».

– А Дарвін растлумачыў, як чынам узнікаюць гэтыя «выпадковыя варыяцыі»?

– Тут ты закранула самае слабае месца ў яго тэорыі. Дарвін меў досыць цьмяныя ўяўленні пра спадчыннасць. Падчас скрыжавання нешта заўжды прападае. Дзеці адных бацькоў ніколі не бываюць цалкам аднолькавыя. Ужо тут узнікаюць пэўныя варыяцыі. З другога боку, немагчыма ўявіць, каб у выніку такога працэсу паўсталі нешта сапраўды новае. Апроч таго, некаторыя расліны і жывёлы плодзяцца пачкаваннем або простым дзяленнем клеткі. Што да ўзнікнення варыяцый, то тут тэорыю Дарвіна дапоўніў так званы *неадарвінізм*.

– Раскажы!

– Усякае жыццё і ўсякае распладненне ўрэшце звязаныя з дзяленнем клеткі. Калі клетка дзеліцца надвае, атрымліваюцца дзве цалкам новыя клеткі з цалкам аднолькавым спадчынным матэрыялам. Дзяленнем клеткі мы называем капіяванне клеткай самой сябе.

– І што далей?

– Часам у гэтым працэсе адбываецца невялікі збой і скапіяваная клетка атрымліваецца трохкі адрознай ад мацярынскай. Сучасная біялогія называе гэта *мутацыяй*. Часам мутацыі – непрыкметныя, а часам яны выразна мяняюць характарыстыкі асобіны. Мутацыі могуць быць і вельмі небяспечнымі, і такія «мутанты» ў вялікіх вывадках кожны раз выбракоўваюцца. Выявілася, што такія мутацыі могуць быць прычынамі многіх захворванняў. Але бывае, што ў выніку мутацыі асобіна набывае новую стануючую якасць, якая дапамагае ёй у барацьбе за існаванне.

– Напрыклад, доўгая шыя?

– Лямарк тлумачыў доўгую шыю ў жырафаў тым, што яны ўвесь час цягнуцца ўгору. Але на думку дарвіністаў, ніякія набытыя ўласцівасці ў спадчыну не пераходзяць. Дарвін лічыў, што даўжыня шыі ў продка жырафаў тлумачыцца натуральнымі

варыяцыямі. А неадарвінізм дапоўніў гэтае тлумачэнне сцверджаннем, што такія варыяцыі маюць сваю прычыну.

– І гэтая прычына – мутацыі.

– Так, чыста выпадковыя змены ў генным матэрыяле некаторых продкаў жырафаў далі ім крыху даўжэйшую шыю, чым у іншых. Калі было няшмат корму, гэта іграла важную ролю. Жырафы, якія даставалі да вышэйшых галін, елі заўсёды ўдосталь. Можна таксама быць, што ў некаторых іншых «пражырафаў» развілася здольнасць здабываць корм, выкопваючы яго з зямлі. У выніку з цягам доўгага часу адзін вымерлы від мог падзяліцца на два другія асобныя віды.

– Зразумела.

– Возьмем свяжэйшыя прыклады натуральнага адбору. Яго прынцып сам па сабе вельмі просты.

– Давай прыклады!

– У Англіі водзіцца від матылька, называны *бярозавым пядзенікам*. Як вынікае з назвы, гэты від жыве на светлых бярозавых камлях. І як вядома з XVIII стагоддзя, амаль усе пядзенікі мелі светла-шэры колер. Чаму, Сафія?

– Каб галодныя птушкі не так лёгка маглі іх заўважыць.

– Зрэдчас, праўда, у выніку чыста выпадковых мутацый сярод пядзенікаў з’яўляліся цямнейшыя асобіны. Што, па-твойму, з гэтымі цямнейшымі асобінамі адбывалася?

– Іх было лягчэй заўважыць, і таму яны часцей траплялі птушкам у дзюбу.

– Бо ў тым асяроддзі – то бок на светлых камлях – цямнейшая афарбоўка была неспрыяльнай прыкметай. І таму павялічвалася колькасць светлых пядзенікаў. Але пазней у асяроддзі пачалі адбывацца змены. Індустрыялізацыя павялічыла колькасць сажы ў паветры, і белыя камлі бяроз пацямнелі. Што, па-твойму, адбылося з пядзенікам?

– Мабыць, цямнейшыя асобіны пачалі выжываць лягчэй?

– Так, неўзабаве іх колькасць значна павялічылася. З 1848 па 1948 г. доля цёмных пядзенікаў месцамі ўзрасла з аднаго да 99 ад-

соткаў. Асяроддзе змянілася, і таму ў барацьбе за выжыванне светлая афарбоўка больш не была перавагаю. Хутчэй наадварот! Светлых «нешчасліўцаў» птушкі хапалі адразу, ледзь толькі яны сядалі на дрэва. Але ў прыродзе зноў адбылася прыкметная змена. Меншае спажыванне вугалю і лепшае абсталяванне на заводах і фабрыках у апошні час паспрыялі ачышчэнню навакольнага асяроддзя.

– І бярозавыя камлі зноў пасвятлелі?

– Таму бярозавы пядзенік зноў вяртаецца да светлай афарбоўкі. Гэта дзейнічае закон прыроды, які называецца *прыстасавальнасцю*.

– Разумею.

– Але ёсць шмат іншых прыкладаў умяшання чалавека ў навакольнае асяроддзе.

– Якіх?

– Чалавек, напрыклад, хоча вынішчыць шкодных насякомых рознымі ядахімікатамі. Спыра гэта дае добры вынік. Але апырскваючы такія рэчывамі поле ці фруктовы сад, мы, па сутнасці, выклікаем сярод гэтых шкоднікаў маламаштабную экалагічную катастрофу, у выніку якой дзякуючы безупынным мутацыям утвараецца група насякомых, неўспрымальных – або *рэзістэнтных* – да ўжыванай атруты. І цяпер гэтыя «пераможцы» маюць яшчэ большую магчымасць распладняцца, так што па меры барацьбы з шкоднымі насякомымі, вынішчаць іх робіцца ўсё цяжэй. Бо выжываюць, як вядома, найболей трывалыя.

– Проста жахліва!

– Ва ўсякім разе, гэта нельга выпускаць з-пад увагі. Бо мы ж і ў сваім целе зацята спрабуем перамагчы шкодных чужадаў. Я маю на ўвазе бактэрыі.

– Мы ўжываем пеніцылін і ўсякія іншыя антыбіётыкі.

– А лекаванне пеніцылінам для гэтых малых чарцяк – тая самая «экалагічная катастрофа». Але ў выніку доўгага курсу пеніцыліну асобныя бактэрыі дзякуючы нам робяцца рэзістэнтнымі. Так мы самі гадуем групу бактэрый, з якімі цяжэй змагацца. Нам

даводзіцца прымаць усё мацнейшыя і мацнейшыя антыбіётыкі, а ўрэшце...

– А ўрэшце, мы не паспеем нічога пакласці ў рот, як усё будучь з’ядаць бактэрыі? Можа, іх страляць тады давадзецца?

– Гэта ўжо трохкі занадта. Але пэўна адно: сучасная медыцына апынулася перад дылемай. І справа не толькі ў асобных відах бактэрыяў, якія сталі нашмат агрэсіўнейшымі. Раней многія дзеці паміралі заўчасна ад розных хваробаў. Часцяком усям’і выжывала меншасць. Але сучасная медыцына, у пэўным сэнсе, вывела натуральны адбор са строю. Тое, што ў пэўную хвіліну дапамагае асобнаму чалавеку адолець немач сэння, у перспектыве можа пазбавіць усіх яго нашчадкаў супраціўляльнасці разнастайным хваробам. Калі мы не будзем зважаць на так званую «спадчынную гігіену», гэта прывядзе да «дэгенерацыі» чалавечага роду, бо знікнуць спадчынныя механізмы супраціўлення хваробам.

– Перспектыва не радасная.

– Але сапраўдны філосаф ніколі не будзе замоўчваць «нярадаснае», калі лічыць, што ў гэтым праўда. Давай зноў падсумуем.

– Калі ласка!

– Можна сказаць, што жыццё – гэта вялікая латарэя, дзе на віду застаюцца адны пераможцы.

– Што ты маеш на ўвазе?

– Той, хто прайграе барацьбу за існаванне, знікае. За плячыма ў кожнага віду раслін і жывёл мільёны гадоў удалага выбару «латарэйных білетаў». Тыя, хто выцягвае «пройгрышны білет», адсейваюцца раз і назаўсёды. Усе раслінныя і жывёльныя віды, якія сёння існуюць на Зямлі, можна назваць пераможцамі вялікай латарэі жыцця.

– Бо выжываюць лепшыя.

– Можна сказаць і так. А цяпер падай мне, калі ласка, дошку, якую прынёс гэты... ахоўнік звярынца.

Сафія працягнула Альбэрта дошку. Выява Ноева каўчэга была толькі з аднаго боку. Другі ілюстраваў генеалагічнае дрэва ўсіх відаў жывёл. Гэты бок Альбэрта і хацеў ёй патлумачыць.

– На гэтым малюнку паказаны розныя віды раслін і жывёл, размеркаваныя па царствах, класах, атрадах і сем'ях. Бачыш?

– Так.

– Як і малпы, чалавек адносіцца да так званых прыматаў. Приматы – гэта сысуны, а ўсе сысуны належаць да хрыбетнікаў, а тыя, у сваю чаргу, належаць да мнагаклетачных жывёл.

– Нечым нагадвае Арыстоцеля.

– Слушна. Але малюнак адлюстроўвае не толькі сённяшняе ўяўленне пра размеркаванне відаў, але і пралівае святло на эвалюцыю жыцця. Бачыш, птушкі некалі вылучыліся з паўзуноў, а паўзуны перад тым вылучыліся з зямнаводных, а тыя, у сваю чаргу, вылучыліся з рыб.

– Так, бачу.

– Кожнае раздвойванне лініі сведчыць пра мутацыі, якія прывялі да ўзнікнення новага віду. Так, цягам доўтага часу, утвараліся розныя атрады і класы. Але гэты малюнак даволі спрошчаны. На самой справе, сёння ў свеце налічваецца больш за мільён відаў жывёл, і гэты мільён – толькі нязначная частка ад тых відаў, якія жылі на Зямлі раней. Напрыклад, клас трылабітаў вымер цалкам, бачыш?

– А ў самым нізе ідуць аднаклетачныя.

– Некаторыя з іх не мяняліся, мусіць, на працягу двух-трох мільярдаў гадоў. Бачыш, ад гэтых аднаклетачных арганізмаў ідзе лінія да царства раслін, бо, хутчэй за ўсё, расліны таксама паходзяць ад той самай праклеткі, што і жывёлы.

– Бачу. Але ў мяне ўзнікла пытанне.

– Слухаю.

– Адкуль паходзіць сама гэтая «праклетка»? Ці знайшоў Дарвін адказ на гэтае пытанне?

– Я ўжо казаў, што ён быў чалавек дужа асцярожны. Але па гэтым пытанні ўсё-ткі выказаў здагадку. Ён напісаў так: «... калі б (о, і якое яшчэ «калі б»!) мы маглі ўявіць сабе маленькую цёплую калюжыну, у якой былі б у наяўнасці солі аміяку і фосфару, святло, цяпло, электрычнасць і г. д., і калі б у гэтай калюжыне

ў выніку хімічнай рэакцыі ўтварылася пратэінавае спалучэнне, гатовае да яшчэ больш складаных пераўтварэнняў...»

– Так, і што тады?

– Дарвін разважаў над тым, як з неарганічнай матэрыі магла ўзнікнуць першая жывая клетка. І зноў ён як у ваду глядзеў. Сучасныя навукоўцы мяркуюць, што першая прымітыўная форма жыцця ўзнікла менавіта ў такой «маленькай цёплай калюжыне», якую апісаў Дарвін.

– Раскажы!

– Толькі ў агульных рысах, бо нам трэба ісці далей. Але падкрэслію: мы разгледзім цяпер самую апошнюю навуковую версію ўзнікнення жыцця на Зямлі.

– Мне аж карціць даведацца. Няўжо камусьці дакладна вядома, як узнікла жыццё?

– Можа, і не дакладна. Але гэтая версія пралівае святло на тое, як жыццё *магло* ўзнікнуць.

– Дык раскажвай!

– Спачатку зазначым, што ўсе жывыя арганізмы на Зямлі – і расліны, і жывёлы – складаюцца прыблізна з аднолькавых рэчываў. У самым спрошчаным выглядзе азначэнне жыцця гучыць так: жыццё – гэта субстанцыя, здольная ў пажыўнай рошчыне дзяліцца на дзве цалкам аднолькавыя часткі. Гэты працэс рэгулюецца рэчывам пад назваю ДНК. У ДНК, якая разам з бялком утварае храмасомы, утрымліваецца спадчынны матэрыял, наяўны ва ўсіх жывых клетках. Яшчэ кажуць таксама пра *малекулу ДНК*, бо ДНК напраўду і ёсць складаным малекулярным злучэннем, або макрамалекулай. І таму перадусім паўстае пытанне, як узнікла першая малекула ДНК.

– І як?

– Зямля ўтварылася разам з Сонечнаю сістэмай 4,6 мільярда гадоў назад. Спачатку яна была распаленай масай, але паступова яе паверхня астывала, утварыўшы зямную кару. Сучасная навука мяркуе, што жыццё на ёй узнікла каля трох-чатырох мільярдаў гадоў таму.

– Нават уявіць цяжка.

– Не кажы так, пакуль не пачуеш астатняга. Па-першае, зазнач сабе, што зямны шар тады выглядаў зусім не так, як сёння. З той прычыны, што нічога жывога тады яшчэ не было, то і ў атмасферы не было кіслароду. Свабодны кісларод у атмасферы ўзнік, толькі калі ўзніклі першыя расліны, якія яго выпрацоўвалі ў працэсе фотасінтэзу. Адсутнасць кіслароду – вельмі важны фактар для ўзнікнення жыцця. Бо амаль неверагодна, каб у атмасферы з наяўнасцю кіслароду маглі ўзнікнуць арганічныя рэчывы, з якіх пасля ўтварылася б ДНК.

– Чаму?

– Таму што кісларод вельмі лёгка ўступае ў хімічныя рэакцыі. І будаўнічы матэрыял для ўтварэння малекулы ДНК проста «акісліўся» б яшчэ да таго, як яна паспела б узнікнуць.

– Вось яно што.

– Таму можна з пэўнасцю сказаць, што сёння ўзнікненне новых формаў жыцця немагчымае – нават такіх прымітыўных, як бактэрыя або вірус. Такім чынам, усё жывое на Зямлі мае аднолькавы ўзрост. Радавод у слана такі самы доўгі, як у найпрасцейшай бактэрыі. Можна нават сказаць, што слон – або чалавек – насамрэч уяўляе сабой калонію ўзаемазвязаных аднаклеткавых арганізмаў. Бо ў кожнай асобнай клетцы нашага цела закладзена абсалютна аднолькавая спадчынная інфармацыя, кожная ўтрымлівае поўны рэцэпт, паводле якога мы робімся самімі сабой.

– Проста дзіва!

– Адна з найвялікшых таямніц жыцця заключаецца ў здольнасці клетак шматклеткавага арганізма спецыялізавацца ў выкананні асобных канкрэтных функцый. Бо кожная клетка рэалізуе не ўсе закладзеныя ў ёй спадчынныя ўласцівасці. Адны з гэтых уласцівасцяў, або генаў, «уклучаюцца», а другія – застаюцца «выключанымі». Клетка печані выпрацоўвае не такія пратэіны, як нервовая клетка ці клетка скуры. Але ўсе гэтыя клеткі ўтрымліваюць аднолькавую малекулу ДНК, у якой захоўваецца ўся інфармацыя аб арганізме.

– Расказвай далей!

– Пры адсутнасці ў атмасферы кіслароду вакол Зямлі не было і азоновага слою, а значыць планета была цалкам адкрытая для касмічнага выпраменьвання. Гэта таксама вельмі важна, бо такое выпраменьванне, мяркуючы па ўсім, і адыграла вырашальную ролю ва ўтварэнні першых складаных малекул. Касмічнае выпраменьванне прынесла энэргію, якая паспрыяла аб'яднанню разнастайных хімічных рэчываў у макрамалекулы.

– Клас.

– Удакладняю: для ўтварэння складаных малекул, з якіх утворана ўсё жывое, трэба дзве рэчы: па-першае, *бескіслародная атмасфера* і, па-другое, доступ да *касмiчнага выпраменьвання*.

– Ясна.

– І аднойчы ў «маленькай цёплай калюжыне», – або «першабытнай юшцы», як яе яшчэ любяць называць сённяшнія навукоўцы, – узнікла незвычайна складаная макрамалекула, якая мела цудоўную здольнасць дзяліцца на дзве цалкам аднолькавыя часткі. Яна і паклала пачатак доўгай эвалюцыі, Сафія. Крыху спрашчаючы, можна сказаць, што гэта было першае спадчыннае рэчыва, першая ДНК або першая жывая клетка. Яна пачала безупынку дзяліцца, і ўжо з першага моманту пачалі адбывацца мутацыі. Праз неверагодна вялікі прамежак часу такія аднаклеткавыя арганізмы злучаліся разам і ўтваралі больш складаныя шматклеткавыя. Потым быў запусчаны працэс фотасінтэзу і ўзнікла кіслародная атмасфера. Гэта мела падвойнае значэнне: па-першае, такая атмасфера спрыяла развіццю жывёл, якія дыхаюць лёгкімі, а па-другое, абараняла жывыя арганізмы ад шкоднага касмічнага выпраменьвання. Бо гэтае выпраменьванне – якое, напэўна, спрычынілася да ўзнікнення першай клеткі – было дужа небяспечным для ўсяго жывога.

– Але ж атмасфера стварылася не за адну ноч. Як выжывалі першыя формы жыцця?

– Першыя формы жыцця ўзніклі ў «акіяне» – які мы яшчэ

называем «першабытнаю юшкай». Там ніякае небяспечнае выпраменьванне ім не пагражала. Нашмат пазней – калі пачатковымі формамі жыцця была створана атмасфера – на сушу выпаўзлі першыя амфібіі. А што сталася пасля – гэта мы ўжо абмяркоўвалі. І вось цяпер мы сядзім з табой у хатцы пасярод лесу і азіраемся на эвалюцыю, якая заняла тры-чатыры мільярды гадоў. І якраз у нашых галовах гэтая доўгая эвалюцыя прыходзіць да ўсведамлення сябе самой.

– Але ты дагэтуль лічыш, што ўсё адбылося выпадкова?

– Не, я такога не казаў. Як паказвае дошчачка, эвалюцыя мела пэўны напрамак. Цягам мільёнаў гадоў фармаваліся жывёлы з усё больш развітай нервовай сістэмай – а пазней з усё большым мозгам. На мой погляд, гэта наўрад ці магло быць выпадковым. А як па-твойму?

– Не думаю, каб чалавечае вока магло ўзнікнуць праз выпадковасць. Як ты думаеш, можа быць, у тым, каб мы маглі бачыць свет вакол нас, закладзены нейкі сэнс?

– Эвалюцыя вока захапляла і Дарвіна. Яму не верылася, што такі незвычайна складаны орган мог утварыцца проста ў выніку натуральнага адбору.

Сафія моўчкі паглядала на Альбэрта. І раптам яна ўсвядоміла ўсю дзіўнасць таго, што жыве менавіта цяпер, што ёй дадзена толькі адно жыццё і што яна ніколі больш не будзе мець іншага. Нечакана для самой сябе яна выгукнула:

– «Нашто ж тады ўвесь час ствараць? Каб створанае разбураць?»¹

Альбэрта строга глянуў на яе:

– А вось так гаварыць нельга, дзіця маё. Гэта словы д’ябла.

– Д’ябла?

– Або Мэфістофеля з «Фауста» Гётэ. «Was soll uns denn das ew’ge Schaffen! Geschaffenes zu nichts hinwegzuraffen!»

¹ Усе цытаты з «Фауста» Гётэ – паводле перакладу В. Сёмухі.

- Але што хаваецца за гэтымі словамі?
- Перад самай смерцю Фауст, азіраючыся на сваё доўгае жыццё, урачыста прамаўляе:

Імгненню б я сказаў тады:
«Цудоўнае, спыніся! Панясу
З сабой у вечнасць я тваю красу».
Не можа ў вечнасці прاپасці
Усё, што я паспеў зрабіць для шчасця.
Я, прадчуваючы трыумф надзей маіх,
Жыцця перажываю лепшы міг.

- Прыгожыя вершы.
- А пасля настае чарга д'ябла. Як толькі Фауст памірае, ён прамаўляе:

Прайшло? Нікчэмны гук!
Як гэта так прайшло?
Прайшло – дык значыць, як і не было?
Нашто ж тады ўвесь час ствараць?
Каб створанае разбураць?
Прайшло! Што значыць гэта? Ёсць адно
Як бы не існавала ўвогуле яно,
А мроілася яваю жывой.
Я ж бачу сэнс у вечнасці пустой.

- Песімістычныя вершы. Мне больш даспадобы першая цытата. Нават калі жыццё Фауста скончылася, ён усё роўна бачыў сэнс у тым, што пакінуў пасля сябе.

– Ці ж не дзякуючы дарвінаўскай тэорыі эвалюцыі мы адчуваем сябе ўдзельнікамі нечага вялікага, дзе самая маленькая форма жыцця робіцца значнай у межах вялікай цэласнасці? Мы – жывая планета, Сафія! Мы – той вялізны карабель, які плыве па жыцці з грузам генаў. І калі мы здолеем даставіць гэты груз у наступны порт, то, можна лічыць, жыццё пражытае недарэмна. *Б'ёрнсц'ярнэ Б'ёрнсан* у сваім «Псалме II» выказаў гэтую думку так:

Будзь усяляка, вясна нараджэння,
Маці ўсяго на Зямлі!
Ўсе зноў паўстануць у дзень ўваскрэшэння,
Будучы лепш, чым былі.
Род нараджае род.
Час не спыняе ход,
І так праз мільёны год
Няспынна імкне ўпярод
Вечны жыцця карагод.
Дыхай на поўныя грудзі, бо шчасце
Быць табе дадзена ў дар.
Дзень гэты ўсяля, бо ў вечным прапасці
Мусіш, нявечны жыхар.
Доля й радасць твая –
Як у кветкі ў палях:
Стаць ветрам вечнага дня,
Глебаю ў вечных краях.
Ты – усяму тут радня!¹

- Прыгожа.
- Тады на гэтым і спынімся. Скажу толькі адно: «Абзац, новы раздзел!»
- Табе яшчэ не надакучыў гэты жарт?
- Новы раздзел, я сказаў! І не пярэч мне.

¹ Пераклад Зміцера Коласа.

ФРОЙД

... у яе ўзнікла непрыстойна эгаістычнае жаданне ...

Не выпускаючы цяжкую тэчку з рук, Хільда Мёлер Кнаг ускочыла з ложка, потым, на хаду кінуўшы яе на пісьмовы стол, схапіла адзенне, пабегла ў ванну, пастаяла пару хвілін пад душам і, хутка апрануўшыся, спусцілася на першы паверх.

– Хільда, ты снедаць будзеш?

– Пазней, спачатку хачу пакатацца на лодцы.

– Не, ну як гэта, Хільда!

Але Хільда ўжо выскочыла з дома і бегла праз сад да бухты. Там яна адвязала лодку ад прыстані і, узяўшыся за вёслы, паплыла ад берага. Яна доўга веславала, не спыняючыся, спачатку яе рухі былі рэзкія, але паступова паспакайнелі.

«Мы – жывая планета, Сафія! Мы – той вялізны карабель, які плыве па жыцці з грузам генаў. І калі мы здолеем даставіць гэты груз у наступны порт, то, можна лічыць, жыццё пражытае не дарэмна...»

Гэтыя словы не выходзілі ў яе з галавы. Яны ж былі напісаныя для яе. Не для Сафіі, а менавіта для яе. Уся гэтая тэчка была адным вялікім лістом, які напісаў ёй тата.

Яна выцягнула вёслы з качотаў і паклала іх на дно лодкі. Лодка пагойдвалася на хвалях. У дно ціхенька пастуквала вада.

Як гэтая маленькая лодка плыла па маленькай бухтачцы ў Лілесандзе, так і Хільда плыла арэхавай шкарлупінкаю на жыцці.

І дзе ў гэтай карціне Сафія з Альбэрта? Так, дзе ў ёй месца Сафіі з Альбэрта?

Хільдзе не верылася, што яны – усяго толькі «электрамагнітныя

імпульсы» ў галаве ў бацькі. Яна ніяк не магла прызнаць, што яны – проста набор літар, надрукаваных на паперы з дапамогай пішучай машынкі. Тады і пра яе можна сказаць, што яна – проста набор бялковых злучэнняў, якія некалі зліліся разам у «маленькай цёплай калюжыне». Але ж не, яна ўсё-ткі нешта большае. Яна Хільда Мёлер Кнаг.

Несумненна, вялікая тэчка была фантастычным падарункам да дзень народзінаў. І несумненна бацька патрапіў-такі закрунуць яе за самае жывое. Але ёй не падабаўся здзеклівы тон, якім бацька гаварыў пра Сафію і Альбэрта.

За гэта яму будзе над чым падумаць па дарозе дадому. Такое абяцанне Хільда дала двум героям з бацькавай кнігі. Хільда ўявіла, як бацька прылятае ў аэрапорт Каструпа. Як ён кідаецца сюды-туды, як ачмурэлы.

Хільда супакоілася ўжо цалкам. Яна павеславала назад і неўзабаве прыстала да берага. Потым яна доўга сядзела за сталом і разам з маці снедала. Ёй было прыемна ўголас зазначыць, што яйка смачнае і зваранае ўмяшэчак, каб жаўток крыху не даварыўся.

За тэчку яна зноў села толькі ў вечары. Прачытаць заставалася ўжо зусім нямнога.

У дзверы зноў пастукалі.

– Можа, нам вушы заткнуць? – спытаў Альбэрта. – Тады яно, глядзіш, пастукае ды сціхне.

– А мне цікава, хто там завітаў гэты раз.

Альбэрта пайшоў да дзвярэй следам за Сафіяй.

На ганку стаяў голы мужчына. Ён трымаў сябе вельмі велічна, хоць з адзення на ім нічагусенькі не было – толькі карона на галаве.

– Ну, і што скажае пра новае адзенне караля? – манерна спытаў ён.

Ад нечаканасці ў Альбэрта з Сафіяй адняло мову. Голага караля гэта крыху азадачыла.

– Можа, хоць рэверанс для прыліку зрабілі б? – абурыўся ён.

Тут Альбэрта наважыўся і сказаў:

– Па праўдзе сказаць, вы зусім голы.

Гэта ніяк не прымусіла караля змяніць велічную паставу. Альбэрта, нахіліўшыся да Сафіі, шапнуў:

– Ён лічыць, што выглядае цалкам прыстойна.

Голы кароль спахмурнеў з твару:

– А ў вашым доме хіба дзейнічае цэнзура? – спытаў ён.

– На жаль, – адказаў Альбэрта. – Мы пры здаровым розуме і нават не спім. Таму нават каралю ў яго непрыстойным убранні не дазваляецца пераступіць парог гэтага дома.

Сафіі гэта велічны, але голы чалавек падаўся такім смешным, што яна раптам рассямлялася. І гэты смех нібыта вярнуў караля на зямлю: чалавек з каронай раптам убачыў, што на ім нізвання адзення. Ён прыкрыў сарамоцце рукамі і з усіх ног пабег у лес, дзе, можа, сустрэўся пасля з Адамам і Евай, Ноем, Чырвоным Каптурком ці Віні-Пыхам.

Альбэрта і Сафія, стоячы на ганку, заходзіліся ад рогату. Урэшце Альбэрта сказаў:

– Хадзем у хату. Сёння я раскажу табе пра Фройда і яго тэорыю неўсвядомленага.

Яны зноў уладкаваліся ля акна. Зірнуўшы на гадзіннік, Сафія сказала:

– Ужо палова трэцяй, а мне яшчэ шмат чаго трэба падрыхтаваць да вечарыны.

– Мне таксама. Але спачатку крыху пра *Зыгмунда Фройда*.

– Ён быў філосаф?

– Яго можна назваць філосафам культуры. Фройд нарадзіўся ў 1856 годзе і вывучаў медыцыну ў Венскім універсітэце. У Вене ён пражыў большую частку жыцця – акурату той час, калі культурнае жыццё ў гэтым горадзе дасягнула свайго найвышэйшага росквіту. Фройд даволі рана спецыялізаваўся ў такой галіне медыцыны, як *неўрапаталогія*. І ўжо напрыканцы XIX стагоддзя пачаў свае распрацоўкі па «глыбіннай псіхалогіі», або «псіхааналізу».

– Спадзяюся, ты патлумачыш, што гэта.
 – «Псіхааналіз» – гэта дослед агульнага псіхічнага стану чалавека, а таксама метад лячэння неўратычных і псіхічных захворванняў. Я не буду падрабязна спыняцца ні на самім Фройдзе, ні на яго дзейнасці і засяроджу ўсю ўвагу на яго вучэнні пра неўсвядомленае, якое мае вялікае значэнне для разумення чалавечай сутнасці.

– Ты мяне заінтрыгаваў. Давай расказвай!

– Фройд меркаваў, што паміж чалавекам і яго атачэннем заўсёды існуе пэўнае напружанне. Дакладней сказаць – напружанне, або канфлікт, паміж памкненнямі і патрэбамі чалавека, з аднаго боку, і патрабаваннямі грамадства, з другога. Не будзе перабольшаннем сказаць, што Фройд адкрыў чалавечыя інстынкты, і гэта робіць яго выбітным прадстаўніком натуралістычных плыняў, якія ўзніклі напрыканцы XIX стагоддзя.

– Што ты маеш на ўвазе, гаворачы пра чалавечыя «інстынкты»?

– Нашымі ўчынкамі не заўсёды кіруе *розум*. Інакш кажучы, чалавек не такі ўжо рацыяналістычны, як тое даводзілі рацыяналісты XVIII стагоддзя. Нашы думкі, сны і ўчынкі часцяком вызначаюцца якраз ірацыянальнымі імпульсамі, якія могуць выражаць глыбінныя памкненні або патрэбы. Напрыклад, калі ў немаўляці адзін з асноўных інстынктаў – смактаць, то ў дарослага чалавека гэта сексуальнае памкненне.

– Зразумела.

– У канстатацыі гэтага ніякага адкрыцця яшчэ не было, але Фройд паказаў, што гэтыя базавыя патрэбы могуць «маскіравацца», «набываць іншыя формы» і кіраваць нашымі ўчынкамі без нашага ведама. Акрамя таго, ён даказаў, што малыя дзеці таксама валодаюць сексуальнасцю. Фройдавы довады на карысць «дзіцячай сексуальнасці» выклікалі ў адукаванай венскай арыстакратыі непрыхаваную агіду і зрабілі яго дужа непапулярным.

– Мяне гэта не здзіўляе.

– Але мы вядзем гаворку пра так званую «віктарыянскую

эпоху», калі на ўсё, што тычылася сексуальнасці, было накладзенае табу. Наяўнасць сексуальнасці ў дзяцей Фройд выявіў дзякуючы сваёй псіхатэрапеўтычнай практыцы. Іначай кажучы, яго сцверджанні грунтаваліся на эмпірычным досведзе. Акрамя гэтага, ён заўважыў, што многія формы неўрозаў і псіхічных захворванняў бяруць пачатак з канфліктаў, якія здарыліся ў дзяцінстве. З цягам часу Фройд распрацаваў метады лячэння, які можна назваць своеасаблівай «душэўнай археалогіяй».

– Што ты маеш на ўвазе?

– Археалаг спрабуе знайсці сляды далёкай мінуўшчыны, кір-кай і рыдлёўкай прабіваючыся праз розныя культурныя слаі. Можна быць, яму пашчасціць знайсці нож XVIII стагоддзя, а капаючы глыбей – грабянец XIV стагоддзя, а яшчэ глыбей – збанок V стагоддзя.

– Ну?

– Так і псіхааналітык з дапамогаю пацыента прабіваецца да глыбіняў яго свядомасці, каб адкапаць тыя падзеі, якія маглі стаць прычынай псіхічнага захворвання. Бо на думку Фройда, усе нашы ўспаміны з мінулага захоўваюцца глыбока ў памяці.

– Цяпер зразумела.

– Задача тэрапеўта – выявіць балючы ўспамін, які пацыент гадамі гнаў з памяці, хоць той нікуды так і не дзеўся, увесь гэты час лежачы глыбока ў душы і падточваючы пацыентавы сілы. І вось калі тэрапеўт выцягне такі «траўматычны ўспамін» назад у пацыентаву свядомасць – то бок зрабіць так, каб пацыент яго ўсвядоміў, – то пацыент зможа пазбавіцца ад перажывання і вылечыцца.

– Гучыць лагічна.

– Але я тут забег наперад. Спачатку давай разгледзім, як Фройд апісвае чалавечую псіхіку. Ты калі-небудзь немаўля бачыла?

– Бачыла. У мяне стрыечны брат, якому чатыры гады.

– Нарадзіўшыся, мы не адчуваем ніякага сораму, здавальняючы ўсе нашы фізічныя і псіхічныя патрэбы. Хочам малака – крычым. Мокрая пляюшка – таксама ў крык. Акрамя таго, мы даволі

ясна праяўляем жаданне фізічнай блізкасці і цялеснага цяпла. Сукупнасць такіх інстынктаў, або «прынцып памкненняў», Фройд называе «Яно». Дык вось немаўля – гэта амаль адно суцэльнае «Яно».

– Ну-ну, раскажвай!

– Але «Яно» не пакідае нас і па меры сталення, застаючыся на ўсё жыццё. Пакрысе мы, праўда, вучымся кантраляваць нашы жаданні і такім чынам прыстасоўваемся да наваколля. Мы вучымся ўзгадняць прынцып памкненняў з «прынцыпам рэальнасці». Фройд заўважае, што так у нас выпрацоўваецца «Я», якое бярэ на сябе функцыю кантролю. Нават калі нам чаго-небудзь карціць, мы не сядаем на падлогу і не крычым, пакуль нашы патрэбы ці жаданні не задаволяць.

– Вядома, не.

– Але ў нас можа ўзнікнуць моцнае жаданне, непрымальнае для асяроддзя, у якім мы жывем. Тады, цалкам магчыма, мы пастараемся *выцесніць* гэтае жаданне, то бок адкінуць яго прэч і забыць.

– Зразумела.

– Але Фройд меркаваў, што ў чалавечай псіхіцы ёсць яшчэ і трэцяя «інстанцыя». З ранняга дзяцінства мы сустракаемся з маральнымі патрабаваннямі бацькоў і атачэння. Калі мы робім нешта не так, мы чуем: «Так не рабі!» або «Гэта не прыгожа!». І нават у сталым узросце мы носім у сабе адгалоссе тых маральных патрабаванняў і ўшчуванняў. Маральныя чаканні нашага асяроддзя як бы ўваходзяць у нас і робяцца часткаю нас саміх. Гэты феномен Фройд назваў «Звыш-Я».

– Ён меў на ўвазе сумленне?

– Паняцце «Звыш-Я» месціць у сабе і сумленне. Але, паводле Фройда, «Звыш-Я» пасылае сігнал і тады, калі ў нас узнікаюць «брыдкія» і «непрыстойныя» жаданні. Не ў апошнюю чаргу гэта тычыцца эратычных ці сексуальных памкненняў. А як мы адзначалі, Фройд выявіў такія непрыстойныя, або «нясціплыя», жаданні ўжо ў раннім дзяцінстве.

– Патлумач!

– Сёння мы ведаем і бачым, што малым дзецям падабаецца мацаць свае палавыя органы. Гэта можна назіраць на любым пляжы. У часы Фройда за такія забаўкі двух-трохгадоваму дзіцяці далі б па руках. І мама, пэўна, яшчэ дадала б: «Фу!», «Нельга!» ці «Выцягни рукі з-пад коўдры!»

– Што за глупства!

– Так узнікае пачуццё правіны адносна ўсяго, што тычыцца палавых органаў і сексуальнасці. З той прычыны, што пачуццё гэтае заганаецца ў «Звыш-Я», многія людзі, на думку Фройда, усё жыццё адчуваюць сябе вінаватымі ў сваіх сексуальных памкненнях. Але Фройд разам з тым адзначае, што сексуальныя памкненні і патрэбы – натуральная і важная частка чалавечай прыроды. І з гэтай прычыны, мая дарагая Сафія, чалавека ўсё жыццё раздзірае канфлікт паміж жаданнем і правінай.

– Ты не думаеш, што з часоў Фройда гэты канфлікт перастаў быць такім вострым?

– Чаму не лічу – лічу. Але многія Фройдавы пацыенты перажывалі гэты канфлікт так цяжка, што ў іх развіліся *неўрозы*. Адна яго пацыентка, напрыклад, была таемна закаханая ў свайго швагра. Калі яе сястра захварэла й памерла, пацыентка падумала: «Цяпер ён свабодны і можа ажаніцца са мной!». Але гэтая думка наткнулася на яе «Звыш-Я». Яна была такою ганебнай, што пацыентка адразу, па сведчанні Фройда, яе *выцесніла*. Іначай кажучы – загнала ў неўсвядомленае. Далей Фройд піша: «Маладая дзяўчына заняджала, з ёю пачалі здарацца сур'ёзныя прыступы гістэрыі, і калі я прыступіў да лячэння, выявілася, што сцэна ля смяротнага ложка сястры, у час якой у яе ўзнікла непрыстойна эгаістычнае жаданне, была начыста выцесненая з яе свядомасці. Падчас лячэння, аднак, яна ўсё ўспомніла, узнавіла свае былыя душэўныя эмоцыі і хутка пачала папраўляцца».

– Цяпер я разумею, што ты меў на ўвазе, калі казаў пра «душэўную археалогію».

– Ну, калі разумееш, то давай у агульных рысах апішам чала-

вечую псіхіку. У выніку шматгадовай працы з пацыентамі Фройд прыйшоў да высновы, што *свядомасць* складае толькі невялікую частку чалавечай псіхікі. Усвядомленае – гэта адно верхавіна айсберга, тым часам як пад вадой – або за парогам свядомасці – хаваецца падсвядомасць, або *«неўсвядомленае»*.

– Выходзіць, неўсвядомленае – гэта тое, што знаходзіцца ў нас, але пра што мы забылі і не ўспамінаем, так?

– Не ўвесь наш досвед нязменна захоўваецца ў свядомасці. Той досвед, які мы здольны ўспомніць, проста «падумаўшы», Фройд называў «перадсвядомасцю». Тэрмін «неўсвядомленае» ён ужываў толькі ў дачыненні да таго, што мы «выцеснілі», то бок да ўсяго «непрыемнага», «непрыстойнага» ці «брыдкага», што мы прыклалі высілкі забыць. Калі ў нас узнікаюць жаданні або памкненні, да якіх свядомасць – або «Звыш-Я» – ставіцца непрыхільна, мы выкідаем іх у падполле. Каб і духу іх не было!

– Разумею.

– Такі механізм спрацоўвае ва ўсіх здаровых людзей. Але бывае, што чалавек, спрабуючы трымаць непрыемныя або забаронныя думкі па-за свядомасцю, прыкладае столькі высілкаў, што ў яго развіваюцца нервовыя захворванні. Выцесненае ўвесь час стараецца зноў усплыць у свядомасці, і некаторым даводзіцца прыкладаць усё больш энэргіі, каб трымаць гэтыя імпульсы далей ад крытычнай свядомасці. Чытаючы ў 1909 годзе ў Амерыцы лекцыі па псіхааналізе, Фройд патлумачыў механізм выцяснення на прыкладзе.

– Дык раскажы, на якім!

– «Уявіце, што ў гэтай аўдыторыі... ёсць адна асоба, якая паводзіць сябе невыносна і ўвесь час адцягвае маю ўвагу смехам, размовамі, шорганнем нагамі. Я заяўляю, што ў такіх умовах весці лекцыю далей не магу, тады ўстаюць некалькі дужых хлопцаў і пасля кароткай тузаніны выстаўляюць нахабніка з аўдыторыі. Такім чынам, яго «выцясняюць», і я магу спакойна чытаць далей лекцыю. Каб нахабнік не ўвайшоў зноў і не перашкодзіў заняткам, хлопцы, якія дапамаглі выставіць яго прэч, паставілі каля

самых дзвярэй свае крэслы і селі там, як «супраціў» выцесненаму. Калі вы зараз на месца дзвюх прасторавых паняццяў (аўдыторыі і калідора за дзвярыма) паставіце псіхалагічныя паняцці «свадоммага» і «неўсвядомленага», вы будзеце мець досыць дакладную карціну працэсу выцяснення».

– Згодна, добры прыклад.

– Але «нахабнік» будзе пхнуцца назад, Сафія. Прынамсі, калі гэты «нахабнік» – нашы выцесненыя думкі і імпульсы. Яны безупынку «гнятуць» нас, намагаючыся пралезці з неўсвядомленага назад у свядомае. Таму часта здараецца, што мы робім ці кажам нешта «незнарок». Так неўсвядомленыя рэакцыі могуць кіраваць нашымі пачуццямі і ўчынкамі.

– У цябе ёсць прыклад?

– Фройд аперываў некалькімі такімі механізмамі. Адзін з іх, напрыклад, ён пазначаў як «*намылкавае дзеянне*». Гэта калі мы кажам ці робім нешта мімаволі, бо некалі стараліся выцесніць гэта з сваёй свядомасці. Фройд прыводзіць прыклад з брыгадзірам, якому выпала прамовіць тост за начальніка. А начальнік, трэба сказаць, быў дужа непапулярны сярод супрацоўнікаў. Ён быў, так бы мовіць, проста «дзярмом».

– Ну-ну...

– І вось брыгадзір устаў, урачыста падняў чарку і прамовіў: «Высрам за нашага шэфа!»

– У мяне няма слоў.

– У брыгадзіра таксама тады мову адняло. Уласна, ён проста сказаў тое, што меў у галаве, хоць і не збіраўся казаць гэтага ўслых. Яшчэ прыклад?

– Давай.

– Сям'ю аднаго святара, у якога было некалькі мілых рахманых дачушак, меўся наведаць біскуп. А ў таго біскупа быў надзвычай вялікі нос. Таму дочкам строга наказалі ні ў якім разе гэты нос не згадваць. Але ж часта ў малых дзяцей спантанна выказванні вырываюцца самі сабой, бо механізм выцяснення ў іх яшчэ не дастаткова выпрацаваны.

– І што адбылося?

– Біскуп прыехаў, і чароўныя дачушкі з усяе сілы стараліся нічога не казаць пра яго агромністы нос. Больш за тое: яны стараліся ўвогуле на яго не глядзець, забыць пра яго. І ўвесь час думалі толькі пра гэта. І вось адной дачушцы даручылі падаць біскупу цукру да кавы. Яна падышла да шаноўнага біскупа і сказала: «Калі ласка, вам цукар да носу».

– Няёмка выйшла.

– А бывае, што мы прыкрываемся *рацыянальнасцю*. Гэта значыць, што мы тлумачым сабе і іншым прычыны нашых учынкаў не тым, што рухала намі напраўду. І адбываецца так таму, што прызнавацца ў сапраўдных матывах надта няёмка.

– Привядзі, калі ласка, прыклад.

– Я магу загіпнатызаваць цябе і сказаць, што, калі пастукаю пальцамі па стале, ты адчыніш акно. І вось я стукаю па стале, ты падыходзіш да акна і яго адчыняеш. Пасля я пытаюся ў цябе, чаму ты гэта зрабіла. А ты адказваеш, што табе ў пакоі зрабілася гарача, але гэта будзе не сапраўдная прычына. Ты проста не захочаш прызнаваць, што ўчыніла нешта пад уплывам гіпнозу. Ты ўжывеш прыём «рацыяналізацыі», Сафія.

– Разумею.

– Такое «камунікацыйнае раздваенне» адбываецца амаль кожны дзень.

– Я ўжо казала табе пра свайго чатырохгадовага стрычнага браціка. Па-мойму, з ім мала гуляюць у гульні, ва ўсякім разе, калі я прыходжу ў гасці, ён аж свеціцца ад радасці. І вось аднойчы я пачала ўжо збірацца дадому і патлумачыла, што мне трэба бегчы да мамы. Ведаеш, што ён сказаў?

– Што?

– «Твая мама дрэнная».

– Усё правільна, гэта яшчэ адзін прыклад «рацыяналізацыі». Хлопчык меў на ўвазе не тое, што ён сказаў. Ён хацеў сказаць: «Дрэнна, што табе трэба ісці», – але яму было няёмка прызнацца ў гэтым. А бывае таксама, што мы ўжываем прыём *праекцыі*.

– Патлумач.

– Праекцыя – гэта перанос на іншых тых якасцяў, якія мы стараемся ў сабе выцесніць. Напрыклад, чалавек сквапны будзе называць сквапнымі іншых. Той, хто не хоча сабе прызнавацца, што яго вельмі займае секс, будзе першы зазначаць, што нехта зацyklены на сексе.

– Ясна.

– На думку Фройда, такіх прыкладаў у нашым паўсядзённым жыцці безліч. Мы часта забываем чыё-небудзь імя, і тады пры размове стаім і смыкаем сябе за адзенне ці неўпрыкмет для саміх сябе пачынаем перастаўляць у пакоі нейкія выпадковыя рэчы. Апроч таго, мы часцяком пачынаем запінацца ці ў нас здараюцца нейкія, на першы погляд, бяскрыўдныя абмоўкі. Але Фройд сцвярджаў, што такія абмоўкі зусім не заўсёды выпадковыя і бяскрыўдныя. Ён разглядаў іх як «сімптомы»: усе гэтыя «памылковыя» і «ненаўмысныя» дзеянні могуць сведчыць пра самыя інтымныя таямніцы.

– Цяпер я, перш чым сказаць, буду думаць над кожным словам.

– Але табе ўсё адно не ўцячы ад тваіх неўсвядомленых імпульсаў. Галоўнае – не перабіраць у намаганні выцесніць непрыемныя перажыванні ў неўсвядомленае. Бо гэта тое самае, што затыкаць пацучыную нару. Заткнеш у адным месцы – пацук вылезе ў другім. Для здароўя нашмат карысней трымаць дзверы паміж свядомым і неўсвядомленым напалову адчыненымі.

– Бо калі гэтыя дзверы зачыніць шчыльна, у чалавека можа ўзнікнуць псіхічнае захворванне?

– Так. Неўротык – гэта чалавек, які траціць зашмат энэргіі на выштурхоўванне «непрыемнага» за межы свядомасці. Часта да тагога выцяснення чалавека змушаюць канкрэтныя перажыванні, якія Фройд называў *траўмамі*. Слова «траўма» паходзіць ад грэцкага слова «рана».

– Зразумела.

– Пры лячэнні сваіх пацыентаў Фройд заўсёды стараўся адчыніць шчыльна замкнёныя дзверы або знайсці іншы ўваход. У раз-

мовах з пацыентам ён спрабаваў выцягнуць з неўсвядомленага выцесненыя перажыванні. Сам пацыент не ўсведамляе, што канкрэтна ім было выцеснена, але з дапамогаю лекара можа адшукаць дарогу да прыхаванай траўмы.

– І як лекар яму дапамагае?

– Фройд распрацаваў так званую *методыку свабодных асацыяцый*. Яна заключаецца ў тым, што пацыенту прапануецца легчы і расслабіцца, а пасля гаварыць пра ўсё, што прыйдзе ў галаву, – нават калі яму самому гэта здаецца нязначным, выпадковым, непрыемным або няёмкім. Галоўнае – зняць «браню» (або «кантроль»), які закрывае траўму. Бо насамрэч пацыента хвалююць якраз толькі траўмы. Застаючыся неўсвядомленымі, яны, тым не менш, увесь час уплываюць на яго ўчынкі.

– Чым больш чалавек стараецца нешта забыць, тым больш ён падсвядома пра гэта думае?

– Так і ёсць. Таму вельмі важна прыслухоўвацца да сігналаў з неўсвядомленага. На думку Фройда, самая простая дарога да неўсвядомленага – гэта нашы *сны*. Яго асноўнаю працай стала вялікая кніга «Тлумачэнне сноў», якая выйшла ў 1900 годзе. У ёй Фройд даводзіў, што выявы, убачаныя ў сне, прыходзяць да нас не выпадкова. Праз сон нашы неўсвядомленыя думкі спрабуюць «дабіцца» да нашай свядомасці.

– І што далей?

– У выніку доўгай лекарскай практыкі – і, не ў апошнюю чаргу, пасля аналізу сваіх сноў – Фройд прыйшоў да высновы, што ўсе сны звязаны з *рэалізацыяй жаданняў*. Гэта асабліва выразна назіраецца ў дзяцей, заўважае ён: ім проста сняцца марозіва і вішні. Але ў дарослых такія жаданні – якія мусяць рэалізавацца ў сне – нярэдка набываюць прыхаваную форму. Бо нават калі мы спім, на нас дзейнічае строгая *цэнзура*, якая кантралюе, што мы можам, а што не можам сабе дазволіць. Праўда, у сне такая *цэнзура*, або механізм выцяснення, слабейшая, чым калі мы чуваем. І ўсё ж яе дастаткова, каб перайначыць жаданні, у якіх нам не хочацца прызнавацца.

– Таму сны даводзіцца тлумачыць?

– Фройд зазначаў, што трэба адрозніваць, сон, якім мы яго памятаем раніцай, з аднаго боку, і яго значэнне, з другога. Выявы сну – то бок «фільм» ці «кадры», – якія прыходзяць да нас у сне, Фройд называў *яўным сненнем*. Гэта «адкрыты», або відавочны, змест сну, які звычайна бярэ свой матэрыял – або рэквізіт – з дня, які мінуў. Але сон мае і глыбейшы сэнс, схаваны ад нашай свядомасці. Яго Фройд назваў *прыхаваным сненнем*. Гэта нашы патаемныя думкі, якія і складаюць сапраўдны сэнс сну. Яны могуць браць пачатак у далёкім мінулым – напрыклад, у нейкай падзеі нашага ранняга дзяцінства.

– Выходзіць, каб правільна зразумець сон, яго трэба прааналізаваць?

– Так, і калі чалавек хворы, гэта робіцца разам з тэрапеўтам. Але тлумачыць сон не сам лекар, які не можа абысціся без дапамогі пацыента. Лекар у гэтых варунках выконвае ролю сакратаўскай «павітухі» – ён толькі дапамагае пацыенту ў працэсе тлумачэння.

– Разумею.

– Само ператварэнне «прыхаванага зместу» сну ў яго «яўны змест» Фройд называў *працаю сну*. Можна сказаць, што падчас гэтай працы адбываецца «маскаванне», або «кадаванне», таго, пра што сон быў напраўду. Пры тлумачэнні сну трэба правесці адваротную працу. Трэба «дэмакаваць», або «дэкадаваць», «матыў» сну, каб дабіцца да сапраўднай тэмы снення.

– Можна маеш прыклад?

– У Фройдавай кнізе такіх прыкладаў мора. Але мы можам знайсці вельмі просты і не менш фройдаўскі прыклад самі. Скажам, маладому хлопцу сніцца, што яго стрыечная сястра дорыць яму два надзіманыя балонікі...

– Добра, і што?

– Не, давай ты сама паспрабуеш патлумачыць гэты сон.

– Гм... значыцца так... «Яўны змест» – гэта тое, што ты сказаў: стрыечная сястра дорыць яму два балонікі.

– Далей.

– Яшчэ ты сказаў, што ўвесь рэквізіт у сне бярэцца з дня, які мінуў. Дапусцім, напярэдадні ён круціўся ў парку на каруселях... ці бачыў фотаздымак з балонікамі ў газеце.

– Можа і так, але яму было дастаткова проста пабачыць слова «балонік» ці «шарык» або нават які-небудзь прадмет такой формы.

– А які ж тут можа быць «прыхаваны сэнс», ну, у сэнсе, пра што напярэду быў гэты сон?

– Ты ж у нас сон тлумачыш.

– Можа, яму проста хацелася мець пару балонікаў?

– Не, гэта павярхоўнае тлумачэнне. Ты маеш рацыю, што ў сон закладзена рэалізацыя пэўнага жадання. Але дарослы хлопец наўрад ці будзе марыць пра пару паветраных балонікаў. Прынамсі не так моцна, каб пра іх сніць.

– Здаецца, я ведаю: напярэду стрыечная сястра выклікае ў яго сексуальныя пачуцці, а два балонікі – гэта яе грудзі.

– Такое тлумачэнне больш верагоднае, але пры ўмове, што хлопец саромеецца сваіх пачуццяў.

– І ўсе нашы сны таксама хаваюцца за такімі балонікамі і ўсякім падобным?

– Так, Фройд казаў, што сны – гэта «замаскаванае выкананне выцесненых жаданняў». Тое, *што* мы выцясняем з свядомасці, вельмі змянілася з таго часу, як Фройд займаўся псіхатэрапеўтычнай практыкай у Вене. Але сам механізм маскавання застаўся нязменным.

– Зразумела.

– У 20-я гады XX стагоддзя Фройдаў псіхааналіз набыў вялікае значэнне, найперш пры лячэнні псіхічных хворых. Акрамя таго, яго вучэнне аб неўсвядомленым моцна паўплывала на развіццё мастацтва і літаратуры.

– Ты хочаш сказаць, што дзеячы мастацтва пачалі больш цікавіцца падсвядомым жыццём чалавека?

– Так і ёсць. Праўда, цікавасць да неўсвядомленага захапіла літаратуру яшчэ ў апошнія дзесяцігоддзі XIX стагоддзя, да таго,

як Фройдаў псіхааналіз стаў шырока вядомы. І гэта азначае, што псіхааналіз не выпадкова ўзнік якраз у 1890-х гадах.

– Ты хочаш сказаць, што для яго наспеў час?

– Фройд, дарэчы, ніколі не сцвярджаў, што гэта ён «вынайшаў» такія з’явы, як выцясненне, памылковыя дзеянні ці рацыяналізацыя. Але ён першы выкарыстаў гэты практычны досвед у псіхіятрыі. Апроч таго, ён выдатна ілюстравалі сваю тэорыю прыкладамі з літаратуры. Але, як я ўжо зазначаў, з 20-х гадоў XX стагоддзя псіхааналіз ужо сам пачаў непасрэдна ўплываць на мастацтва і літаратуру.

– Якім чынам?

– Усё больш пісьменнікаў і мастакоў пачалі абапірацца ў сваёй творчасці на падсвядомасць. У найбольшай ступені гэта тычылася *сюррэалістаў*.

– Гэта хто такія?

– «Сюррэалізм» – слова французскае і азначае «звышрэалізм». У 1924 годзе *Андрэ Брэтон* апублікаваў першы «Маніфест сюррэалізму», у якім зазначаў, што творца павінен ствараць неўсвядомлена, што ў сваім вольным творчым натхненні ён павінен выбаўляць на свет Божы выявы, якія жывуць у снах, і цягнуцца да «звышрэальнасці», дзе знікае падзел між рэальным і ўяўным. Апроч таго, творца павінен перамагчы цензуру свядомасці, і тады вольная плынь словаў і вобразаў пацячэ сама па сабе.

– Разумею.

– Фройд, у пэўным сэнсе, давёў, што ўсе людзі – мастакі. Бо сны – гэта творы мастацтва, а сны мы бачым штоночы. Каб растлумачыць сон пацыенту, Фройд неаднойчы даводзілася прабірацца праз шчыльную заслону сімвалаў – амаль як пры тлумачэнні карціны ці літаратурнага тэксту.

– А мы бачым сны штоночы?

– Новыя доследы паказваюць, што сны займаюць прыблізна 20 адсоткаў часу, калі мы спім, то бок прыблізна дзве-тры гадзіны штоноч. Калі фазы сну парушаюцца, мы зробімся нервовымі і раздражнёнымі. Гэта азначае, ні больш ні менш, што ўсе людзі

маюць прыродную патрэбу ў мастацкім пераўвасабленні сваёй экзістэнцыйнае сітуацыі. Нам сняцца сны пра нас саміх. Мы самі сабе і рэжысёр, і дэкаратар, і актор на ўсе ролі. Той, хто кажа, што не разбіраецца ў мастацтве, кепска разбіраецца ў самім сабе.

– Вось як.

– Фройд, акрамя таго, пераканаўча даказаў, якімі неверагоднымі ўласцівасцямі надзелена чалавечая свядомасць. Праца з пацыентамі канчаткова пераканала яго, што ўсё ўбачанае і перажытае чалавекам надзейна захоўваецца ў глыбінях яго свядомасці. І ўсё калісьці пачутае ці пабачанае можна адтуль дастаць. Калі нам спачатку здаецца, што мы ўперліся ў «жалезную заслону», потым нешта пачынае «круціцца на языку», а яшчэ пазней раптам прыходзіць «прасвятленне» – гэта і ёсць той успамін, які быў закінуты ў неўсвядомленае, а потым нечакана пралез праз прачыненыя дзверы ў свядомасць.

– Але часам гэта адбываецца не так хутка.

– І людзям мастацтва добра гэта вядома. Але надыходзіць час – і неспадзявана ўсе дзверы і ўсе архівы памяці раскрываюцца. Усё ўсплывае ў памяці – і ты можаш выбіраць якраз тые словы і тые вобразы, якія патрэбны для твайго твора. Гэта адбываецца кожны раз, калі мы «прыўздываем вечка» ў неўсвядомленае, Сафія, і гэта называецца *натхненнем*. Вось чаму нам здаецца, быццам нашы творы – мастацкія ці літаратурныя – мы робім не самі.

– Гэта павінна быць цудоўнае адчуванне.

– Табе яно ўяна таксама знаёмае. Такі стан натхнення часцяком можна назіраць, напрыклад, у стомленых дзяцей. Часам, вельмі ператаміўшыся, дзеці адчуваюць унутранае ўзбуджэнне і пачынаюць нешта распаўядаць – ды такімі словамі, што дзіву даешся, адкуль яны іх панабіраліся. Але і гэтыя словы, і думкі ляжалі «схаваныя» ў іх свядомасці, а цяпер, калі аслабла цензура і забыліся перасцярогі, яны выліліся вонкі. Для творцы таксама важна, каб розум і развага не зашкодзілі выяўленню неўсвядомленага. Расказаць табе караценькую паказку, якая ілюструе гэта?

– Давай!

– Толькі гэта вельмі сур'ёзная і вельмі сумная показка.

– Расказвай!

– Жыла-была станожка, і была яна надта здатная да ўсякіх танцаў. Калі яна танчыла, усе лясныя звяркi збіраліся на яе паглядзець. Усім дужа падабаліся яе заліхвацкія танцы. Але была адна рапуха, якая іх цяпець не магла...

– Ды яна проста зайздросціла.

– «Што б мне зрабіць, каб станожка болей не танчыла?» – думала сабе рапуха. Не магла ж рапуха сказаць, што танцы ёй не падабаюцца ці што сама яна танчыць лепш, – яе за такія словы паднялі б на смех. І аднойчы ў галаву ёй прыйшоў вераломны план.

– Які?

– Яна паслала станожцы ліст. «О, непараўнальная станожка! – пісала Рапуха. – Я глыбокая прыхільніца твайго чароўнага мастацтва так вытанчана перабіраць ножкамі, і мне вельмі хацелася б даведацца, як табе гэта ўдаецца. Ці ты пачынаеш з левай дваццаць восьмай нагі, а пасля падываеш правую пяцьдзесят дзвятую? Або спачатку падываеш правую дваццаць шостую, а за ёй ідзе правая дзевяноста дзевятая? Нецярпліва чакаю адказу. Рапуха».

– А каб табе добра было!

– Атрымаўшы ліст, станожка задумалася: і праўда, як яна перастаўляе ногі, калі танчыць. Якая нага падываецца першая, а якая следам? І што, ты думаеш, з усяго гэтага выйшла?

– Думаю, станожка больш ніколі не танчыла.

– Правільна, тым справа і скончылася. І так бывае кожны раз, калі фантазію душыць розум.

– Згода, сумная гісторыя.

– Таму мастаку важна «разняволіць сябе». Сюррэалісты спрабавалі дасягнуць такога стану, у якім усё выходзіла б само сабой. Яны клалі перад сабою чысты аркуш паперы і пачыналі пісаць, што толькі прыходзіла ў галаву, не задумваючыся над месцам. Яны называлі гэта *аўтаматычным пісьмом*, запазычыўшы выраз са спірытызму, дзе «медыум» лічыць, што яго пяром водзіць дух памерлага. Але пра гэта мы падрабязней пагаворым заўтра.

– Згода!

– Сюррэалістычны творца, у пэўным сэнсе, таксама «медыум», ці то пасрэднік. Ён – як бы прамежкавае звяно паміж сваім твораў і сваёй падсвядомасцю. Зрэшты, доля неўсвядомленага прысутнічае ў любой творчасці. Бо што такое, насамрэч, «творчасць»?

– Не ведаю. Стварэнне нечага новага?

– Так. І ствараецца яно пры адмысловым узаемадапаўненні ўяўлення і розуму. Вельмі часта розум прыдушвае ўяўленне. І гэта прыкра, бо без уяўлення немагчыма стварыць нічога сапраўды новага. Я сказаў бы, што ўяўленне, фантазія – гэта штось кшталту дарвінаўскай сістэмы.

– Прабач, я тут не зусім зразумела.

– Паводле гэтай сістэмы, мутацыі ў прыродзе адбываюцца ўвесь час. Але прырода адбірае толькі нязначную частку гэтых мутантаў. Толькі адзінкі атрымоўваюць права на жыццё.

– І што?

– Тое самае адбываецца, калі нас агортвае натхненне і ў нас узнікае мноства самых розных ідэй. «Думкі-мутанты» ўзнікаюць у нашай свядомасці адна за адной – ва ўсякім разе, калі мы не накладваем на сябе даволі строгай цэнзуры. Але далёка не ўсе гэтыя думкі мы пасля скарыстоўваем. Тут ужо заступае на сваё месца розум, чыя функцыя таксама надзвычай важная: калі дзённы ўлоў ляжыць на сталае, яго трэба перабраць.

– Даволі трапнае параўнанне.

– Уяві сабе, што было б, калі б мы агучвалі ўсё, што «прыходзіць нам у галаву», усё, што нас «азарае»! Ці калі б мы друкавалі ўсё, што запісваем у нататніку ці хаваем у шуфляду. Калі б не было ніякага «адбору», Сафія, свет патануў бы ў выпадковых думках.

– І адбор сярод гэтых азарэнняў ажыццяўляе розум?

– Так, а ты не згодная? Новае сапраўды, бадай, ствараецца дзякуючы ўяўленню, але не яно ажыццяўляе адбор. «Кампануе» створанае не ўяўленне. Кампазіцыя – якую, па сутнасці, і ёсць усякі твор мастацтва – узнікае пры дзіўным спалучэнні ўяўлення і розуму, або ўяўнага і рэальнага. У кожным творчым працэсе

заўсёды прысутнічае элемент выпадковасці, і ў пэўны момант бывае важна даць волю такім выпадковым азарэнням. Авечак спачатку трэба выпусціць з загарадзі і толькі пасля пасвіць.

Альбэрта змоўк і паглядзеў у акно. Сафія таксама падсунулася бліжэй і ўбачыла, што на беразе азярца ўсё аж стракаціць ад плоймы герояў з Дыснэўскіх мультфільмаў.

– Ой, там Гуфі! – выгукнула Сафія. – А вунь Дональд Дак з пляменнікамі... і Дэйзі... і дзядзечка Скрудж. А яшчэ Чып і Дэйл, бачыш? Альбэрта, чуеш, што я кажу? Там Мікі Маус і Зігзаг МакКрак! Ну, глянь!

Альбэрта павярнуўся да яе:

– Так, дзіця маё, і ўсё гэта вельмі сумна.

– Ты пра што?

– Пакуль мы тут сядзім, маёр выпусціў авечак сваёй фантазіі і нас таксама зрабіў такімі авечкамі. Але я сам вінаваты. Я сам завёў гаворку пра свабоду ўяўлення.

– Ты не павінен сябе вінаваціць.

– Я збіраўся яшчэ сказаць, што ўяўленне важнае і для нас, філосафаў. Каб прыдумаць штось новае, нам таксама патрэбная «разняволенасць». Але тут ужо не разняволенасць, тут ужо разбэшчанасць.

– Не бяры так блізка да сэрца.

– Я збіраўся нешта сказаць пра важнасць ціхамірнага сузірання і роздуму. А тут раптам – гэтае рознакаляровае блюзнерства. І як яму толькі не сорамна!

– Ты гэта кажаш з іроніяй?

– Не я, а маёр. Але адно мяне суцяшае – і гэтае адно складае сутнасць майго плана.

– Я ўжо ўвогуле нічога не разумею.

– Мы гаварылі пра сны і мроі. У гэтым таксама ёсць доля іроніі. Бо што мы такое, як не вобразы, якія прымроіліся маёру?

– Няхай так...

– Але сёе-тое ён не ўлічыў.

– Ёсць яшчэ нешта?

– Няхай ён ведае, што мы – плён яго мрояў. Няхай ведае ўсё, што мы кажам ці робім – няма нічога дзіўнага, што чалавек, прачнуўшыся, памятае «яўны сэнс» свайго сну. Бо ўсё-ткі ён яго піша сам. Але нават калі ён памятае ўсе нашы размовы, гэта яшчэ не значыць, што ён цалкам усё ўсведамляе.

– Што ты хочаш сказаць?

– Яму невядомы «прыхаваны сэнс» яго сну, Сафія. Ён забывае, што ў падзеях сну ёсць і замаскаваны змест.

– Ты гаворыш загадкамі.

– Вось і маёр так лічыць. Бо ён не разумее значэння таго, што яму мроіцца. А гэта нам толькі на руку. Гэта дае нам мінімум неабходнай прасторы для самастойнага дзеяння. І хутка мы скарыстаемся гэтай свабодай і выберамся з яго вычварнай свядомасці – як вадзяныя пацукі, нутрыі, якія ўлетку вылазяць з вады пагрэцца на сонцы.

– Думаеш, у нас атрымаецца?

– Мусіць атрымацца. Праз пару дзён я падару табе новае неба. І тады маёру нізавошта не даведацца, ні дзе яго пацукі цяпер, ні дзе яны другі раз могуць вылезці.

– Ведаеш, нават калі мы і нечыя мроі, я яшчэ і нечая дачка. А ўжо пяць гадзін. Так што мне пара дадому ў Капітанаў завулак, рыхтавацца да вечарыны.

– Угу... Але ці не магла б ты па дарозе дадому зрабіць мне невялічкую паслугу?

– Што гэты раз?

– Паспрабуй прыцягнуць да сябе як мага больш маёравай увагі. Няхай ён засяродзіцца на табе аж да самага твайго дома. Пастарайся ўсю дарогу пра яго думаць – тады ён таксама будзе думаць пра цябе.

– І што з таго?

– Тады ён не перашкодзіць мне працаваць над маім сакрэтным планам. Мая задача – занурыцца ў глыбіні маёравай падсвядомасці, Сафія. і я прабуду там да нашай наступнай сустрэчы.

НАШ ЧАС

... чалавек асуджаны на свабоду ...

Будзільнік паказваў 23.55. Хільда ляжала ў ложку і паглядала ў столь. Яна старалася даць волю плыні сваіх асацыяцый. Кожны раз, як іх ланцуг перапыняўся, яна пыталася ў сябе, што не дало яму развівацца далей.

Ці не спрабуе яна нешта выцесніць у неўсвядомленае?

А што калі яна зможа адключыць усякую цэнзуру – і тады пачне мроіць на яве? Ад такой думкі Хільдзе зрабілася вусцішна.

Чым больш яна расслаблялася, аддаючыся карагоду думак і вобразаў, тым больш ёй здавалася, што яна сядзіць у Маёравай хатцы пасярод лесу і паглядае на азярцо.

І што там задумаў Альбэрта? Ды ну – гэта ж, натуральна, бацька задумаў, што Альбэрта нешта задумаў. Але ці ведае бацька, што гэты Альбэрта мае на ўвазе? Можа, ён ужо так расупоніў сваю фантазію, што цяпер яму самому цікава, чым усё гэта скончыцца?

Чытаць заставалася зусім мала. Можа, узяць і зазірнуць на апошнюю старонку? Не, ніякага ашуканства. Пры гэтым у Хільды было адчуванне, што, нават зазірнуўшы на апошнюю старонку, яна ўсё адно не даведаецца, якім будзе фінал.

Адкуль такая дзіўная думка? Тэчку яна трымае ў руках, бацька наўрад ці здолее дапісаць у ёй нешта. Хіба толькі Альбэрта вымудруе што-небудзь без яго ведама. Якую-небудзь неспадзяванку...

Зрэшты, Хільда і сама падрыхтавала бацьку сякія-такія неспадзяванкі. Ужо ж яе ён ніяк не кантралюе. Але ці сама яна кантралюе сябе?

Што такое свядомасць? Ці ж гэта не найвялікшая таямніца свету? І што такое памяць? Што прымушае нас «памятаць» убачанае ці перажытае?

Што за механізм пракручвае нам кожную ноч дзівосныя сны?

Яна ляжала, разважаючы, і яе вочы пачалі самі сабой зліпацца. Яна зноў іх расплюшчвала і глядзела ў столь. Але аднойчы забылася іх расплюшчыць.

Яна заснула.

Яна прачнулася ад пранізлівага крыку чаек, на гадзінніку святлілася 6:66. Якая дзіўная лічба! Хільда ўстала, падышла да акна і паглядзела на бухту. Гэта ўжо зрабілася звычайна: кожны дзень, прачнуўшыся, яна ішла да акна глядзець на мора.

І раптам у яе ў галаве нібы павярнуўся калейдаскоп. Яна ўспомніла, што ёй снілася. Гэта быў незвычайны сон, вельмі яркі і насычаны фарбамі...

Ёй снілася, як бацька прыязджае з Лівана, і ўвесь сон быў як працяг сну Сафіі, калі тая знайшла залаты крыжык на прыстані.

Хільда сядзела на беразе – не раўнуючы як некалі Сафія. І раптам пачула, як нехта ціхенька шапнуў: «Мяне завуць Сафія». Хільда здранцвела, стараючыся вызначыць, адкуль ідзе голас. А той, нібы кволы шэлест, нібы піск казюргі, сказаў зноў: «Ты, пэўна, глухая і сляпая». І раптам у садзе ўзнік тата ў форме міратворчых сіл ААН. «Хільдэмур!» – гукнуў ён. Хільда пабегла да яго і кінулася бацьку на шыю. На гэтым сон скончыўся.

Ёй прыгадаліся радкі з верша *Арнульфа Эвэрланда*:

Я бачыў сон – і ад тае пары ў здумленні:
Ад голасу я поначы прачнуўся,
Ціхога, як падводнае цячэнне,
Што табе трэба ад мяне? – я адгукнуўся.

Пакуль яна стаяла і паглядала ў вакно, у пакой увайшла маці.

– Добры дзень! Ты ўжо прачнулася?

– Не ведаю...

– Я вярнуся, як звычайна, каля чацвёртай.

- Добра.
- Адпачывай, Хільда, усё-ткі вакацыі.
- Да пабачэння!

Пачуўшы, як маці зачыніла за сабой дзверы, Хільда кінулася да ложка і разгарнула тэчку.

«Мая задача – занурыцца ў глыбіні маёравай падсвядомасці, Сафія. І я прабуду там да нашай наступнай сустрэчы».

Во, знайшла! Хільда ўзялася чытаць далей. Заставалася зусім мала.

Калі Сафія выйшла з Маёравай хаткі, на беразе азярца яшчэ віднеліся дыснэўскія персанажы, але чым бліжэй яна да іх падыходзіла, тым больш яны прападалі, блякнучы і нібы распаўскаючыся ў паветры. І пакуль яна дайшла да чоўна, усе расталі дарэшты.

Вяслючы, а потым, ужо на тым беразе, зацягваючы човен у чаратоўнік, Сафія ўвесь час крывіла морды і махала рукамі – каб адцягнуць на сябе маёраву ўвагу і даць Альбэрта спакойна абдумаць план.

Узбіўшыся на сцежку, яна ўзялася па-дурному падскокваць, потым пэўны час рухалася, як лялька, а каб маёру не надакучыла за ёй сачыць, неўзабаве яшчэ і заспявала.

І ўсё-ткі Сафія неўзабаве спынілася і мімаволі задумалася, які план выношвае Альбэрта. Праўда, гэта доўжылася не больш за хвіліну, бо ў наступнае імгненне яна схаянулася і ад згрызотаў сумлення палезла на дрэва.

Яна лезла, пакуль хапала сілы. І толькі ля самай верхавіны ўсвядоміла, што ўзлезці яна ўзлезла, а вось як цяпер назад. Яна вырашыла крыху пасядзець, аддыхацца і паспрабаваць рушыць уніз – ну, не сядзець жа ёй тут увесь час. Бо так маёру можа надакучыць з ёй цацкацца, і ён пераклучыць увагу на Альбэрта і на тое, чым ён займаецца.

Сафія замахала рукамі, пару разоў нават пракукарэкала, а пад канец заспявала ёдламі. Яна рабіла гэта ўпершыню за свае пят-

наццаць гадоў, і трэба сказаць, як на першы раз, дык ёдлы ў яе выходзілі зусім не пагана.

Яна паспрабавала распачаць спуск, але з гэтага нічога не атрымалася. І раптам на галіну, за якую трымалася Сафія, сеў вялікі гусак. Пасля натоўпу дыснэеўскіх персанажаў Сафія ні кроплі не здзівілася, калі гусак загаварыў:

– Мяне завуць Мортэн, – сказаў ён. – Сам я гусак падворны, але цяпер лячу з Лівана разам з дзікімі гусямі. Здаецца, табе патрэбная дапамога?

– Ты мне не дапаможаш, ты надта малы, – сказала Сафія.

– А вось тут паненка робіць паспешлівую выснову. Гэта ты за надта вялікая.

– Хіба не ўсё адно?

– На мне, каб ты ведала, сялянскі хлопчык твайго веку абляцеў усю Швецыю. Яго звалі Нільс Хольгерсан.

– Мне ўжо пятнаццаць.

– Ну, Нільсу было чатырнаццаць. Але ж тут палёту таго! Так што годам больш, годам менш – ніякай розніцы.

– І як табе ўдалося яго падняць?

– Яму ўляпілі такую поўху, што ён знепрытомнеў. А калі ачомаўся, быў расточкам не большы за мезены палец.

– Дык уляпі і мне поўху, бо не вечна ж мне тут сядзець! Да мяне ў суботу на філасофскую вечарыну збяруцца госці.

– О, гэта цікава! Выходзіць, я гэты раз трапіў у кнігу пра філасофію. Памятаю, падарожнічаючы па Швецыі, мы з Нільсам Хольгерсанам спыніліся ў мястэчку Морбака, у Вэрмландзе. І Нільс там пазнаёміўся з пажылой жанчынай, у якой была задума напісаць кнігу пра Швецыю для школьнікаў. Па яе словах, кніга мусіла быць пазнаваўчай і цалкам праўдзівай. Пачуўшы пра Нільсавы прыгоды, яна адразу вырашыла апісаць у сваёй кнізе ўсё, што ён бачыў, падарожнічаючы ў гусака на спіне.

– Як дзіўна!

– Праўду кажучы, такая заява гучала крыху іранічна, бо мы і так ужо былі персанажамі яе кнігі.

Сафія адчула пляскач па шчацэ... і адразу зрабілася вельмі маленькай. Дрэва стала цэлым лесам, а гусак вырас да памераў каня.

– Ну вось, цяпер паляцелі, – сказаў ён.

Сафія пераступіла галіну і ўзлезла гусаку на спіну. Пёркі ў яго былі мякенькія, але Сафія была такая малая, што цяпер яны не казыталі, а калолі далоні.

Ледзьве яна прымасцілася, як гусак узняўся ў паветра і паляцеў высока над лесам. Сафія ўбачыла ўнізе азярцо і Маёраву хатку, у якой Альбэрта хітраваў над сваім планам.

– Хопіць з цябе і невялікай экскурсіі, – вымавіў гусак, спускаючыся да падножжа дрэва, на якім нядаўна сядзела Сафія. Як толькі ён сеў, Сафія скацілася на зямлю. Кульнуўшыся пару разоў у верасоўніку, яна ўбачыла, што зноў вырасла.

Гусак некалькі разоў абышоў вакол яе.

– Вялікі дзякуй за дапамогу, – сказала Сафія.

– Дробязі. Ты сказала, што гэта кніга пра філасофію?

– Не, гэта ты сказаў.

– Гэта ўсё адно. Каб я мог, я пранёс бы цябе па-над усёй гісторыі філасофіі, як нёс некалі Нільса Хольгэрсана па-над усёй Швецыяй. Мы пакружылі б над Мілетам і Афінамі, Ерусалімам і Александрыяй, Рымам і Фларэнцыяй, Лонданам і Парыжам, Енай і Гайдэльбергам, Берлінам і Капенгагенам...

– Хопіць, дзякую.

– Але нават такому іранічнаму гусаку, як я, было б не так проста праляцець па-над стагоддзямі. Нашмат прасцей лунаць па-над шведскімі ленамі, – сказаў гусак, пасля разбегся і паляцеў.

Сафія так стамілася, што ледзь валакла ногі. Прабіраючыся праз Схованку, яна падумала, што Альбэрта павінен застацца задаволены такім адцягваючым манеўрам. За апошнюю гадзіну маёр, пэўна, ні разу пра Альбэрта не ўспомніў. А калі ўспомніў, значыць, у яго яўнае раздваенне асобы.

Толькі Сафія праслізнула ў хату, як з працы вярнулася маці. Добра, што яна паспела першая – хоць не прыйдзеца расказ-

ваць, як яна сядзела на дрэве і як ёй дапамог злезці адтуль падворны гусак.

Яны павячэралі і ўзяліся за падрыхтоўку да вечарыны: сцягнулі з гарышча і занеслі ў сад доўгую, метры на тры-чатыры стальніцу. Пасля зноў палезлі на гару, каб спусціць падпоры, на якіх стальніца ляжала.

Святочны стол планавалася накрыць пад дрэвамі. Апошні раз ім карысталіся, калі бацькі святкавалі дзесяцігадовы юбілей вяселля. Сафіі тады было ўсяго восем, але яна добра памятала тое вялікае свята, на якое з'ехалася куча сваякоў і сяброў.

Надвор'е на заўтра абяцалі цудоўнае. Пасля вусцішнай навалніцы, што здарылася напярэдадні Сафіінага дня народзінаў, дажджу больш не выпала ні кроплі. Але з абрусам і аздабленнем саду было вырашана пачакаць да заўтра. Маці лічыла, што сёння дастаткова ўжо, што стол пастаўлены на яго месца.

Увечары яны замясілі некалькі відаў рошчыны і напаклі розных булчак і пляцёнак. У якасці галоўнага пачастунку пададуць курыцу з салатай. А з напояў будуць кола і ліманад. Сафія вельмі баялася, каб хто-небудзь з аднакласнікаў не прынёс піва, – дакладней, баялася скандалу, які мог бы праз гэта ўзнікнуць.

Перш чым Сафія пайшла наверх спаць, маці яшчэ раз перапытала, ці прыйдзе Альбэрта.

– Вядома, прыйдзе. Ён нават абяцаў паказаць філасофскі фокус.

– Філасофскі фокус? Гэта яшчэ што такое?

– Ну як табе сказаць... Звычайны фокуснік паказвае звычайныя фокусы. Напрыклад, дастае з капелюша труса...

– Ты зноў пра труса?

– ...але ён філосаф, таму і фокус будзе паказваць філасофскі. Не забывай, што вечарына ў нас – філасофская.

– Ну і язык у цябе.

– Падумай, можа, і ты з чым выступіш?

– Добра, Сафія. З чым-небудзь выступлю.

– З прамовай?

– Не, зараз я нічога табе не скажу. Дабранач!

Раніцай маці разбудзіла Сафію – сказаць, што ідзе на працу і што пакідае дачцэ спіс, чаго трэба дакупіць да вечарыны.

Як толькі дзверы за ёю зачыніліся, зазваніў тэлефон. Гэта быў Альбэрта. Ён ужо вывучыў, калі Сафія застаецца дома адна.

– Ну, што там з тваімі таямніцамі?

– Цыц! Пра іх ні слова. Не давай яму падставы нават падумаць пра гэта.

– Па-мойму, учора мне ўдалося адцягнуць яго ўвагу.

– Вось і добра.

– А з курсу філасофіі што-небудзь яшчэ засталася?

– Я таму і тэлефаную. Мы дайшлі да нашага стагоддзя і цяпер табе давядзецца арыентавацца самой. Важна было закласці аснову. І ўсё-ткі нам трэба ненадоўга сустрэцца і пагаварыць пра наш час.

– Але мне трэба ў горад...

– Ну і добра. Я ж і сказаў, што гаворка будзе пра наш час.

– І што?

– Таму і добра, што табе трэба ў горад.

– Мне зайсці да цябе?

– Не, не. Тут у мяне вэрхал. Я паўсюль шукаў схаваныя мікрафоны.

– А...

– Ля Стурторге ёсць новая кавярня – «Кафэ П’ер». Ведаеш яе?

– Ведаю. Калі мне там быць?

– Апоўдні зможаш?

– Апоўдні ў кавярні.

– Вось і дамовіліся.

– Пакуль!

На пачатку першай Сафія зазірнула за дзверы «Кафэ П’ер». Гэта было адно з навамодных месцаў – з круглымі столікамі і чорнымі

крэсламі, з перакуленымі бутэлькамі вермуту з кранікамі для разліву, дзе падавалі парцыённыя салаты з французскім багетам.

Памяшканне было невялікае, і Сафія адразу адзначыла, што Альбэрта няма. Праўду сказаць, гэта ўвогуле было адзінае, што яна адзначыла. За столікамі сядзела нямала людзей, але ніхто з іх з твару не быў падобны на Альбэрта.

Яна не прывыкла хадзіць у кавярню сама. Можа, ёй вярнуцца пазней і зноў праверыць, ці прыйшоў Альбэрта?

Яна ўсё-ткі накіравалася да мармуровага прылаўку і заказала гарбаты з цытрынай. Пасля ўзяла кубак, села за незаняты столік і пачала паглядаць на ўваходныя дзверы. Народ уваходзіў і выходзіў, але Сафія адзначала толькі, што Альбэрта па-ранейшаму няма.

Ёй бы зараз хоць якую газету!

Паступова яна агледзелася. На яе таксама пачалі азірацца. На нейкі момант Сафія адчула сябе дарослай. Ёй, праўда, было ўсяго пятнаццаць, але з выгляду ёй можна было даць і сямнаццаць – ну, ва ўсякім разе шаснаццаць з паловай.

Цікава, ці ўсведамляюць усе гэтыя людзі, якія сядзяць у кавярні, што яны жывуць? Не, відаць, яны проста існуюць, проста прыйшлі і селі. Гавораць пра нешта сваё, энэргічна жэстыкулююць, хоць не падобна, каб некага з іх займала што-небудзь сур'ёзнае.

Ёй раптам успомнілася, што Кіркегор называў пустую балбатню асноўнай рысай натоўпу. Няўжо ўсе гэтыя людзі жывуць на эстэтычнай стадыі? Ці для іх усё-ткі ёсць нешта экзістэнцыйна важнае?

У адным са сваіх першых лістоў Альбэрта пісаў пра падабенства дзяцей і філосафаў. І Сафіі зноў стала страшна ад думкі, што яна пасталее. Што, калі яна таксама зашыецца глыбока ў поўсць белага труса, якога вымаюць з чорнага капелюша Сусвету?

Разважаючы, Сафія не адводзіла позірку ад дзвярэй. І раптам у дзверы кавярні нетаропкай ступой увайшоў Альбэрта. Нягледзячы на разгар лета, ён быў у чорным берэце і даўгаватым

пінжаку з шэрай тканіны ў елачку. Адразу заўважыўшы Сафію, ён накіраваўся да яе. Сустракацца з ім на людзях Сафіі было неяк нязвыкла.

– Чвэрць на першую, боўдзіла.

– Гэта называецца акадэмічнай чвэрцю. Магу я пачаставаць цябе нечым?

Ён сеў за столік і паглядзеў Сафіі ў вочы. Тая толькі плячыма паціснула.

– Мне ўсё адно, можа, якую булачку.

Альбэрта адышоў да прылаўка і неўзабаве вярнуўся з кубкам кавы і двума вялікімі багетамі з вяндрлінай і сырам.

– Гэта дорага?

– Дробязь, Сафія.

– Як ты збіраешся апраўдвацца за спазненне?

– Ніяк, бо апраўданні ў мяне няма: я гэта зрабіў наўмысна.

А чаму – хутка табе патлумачу.

Ён адкусіў багет і сказаў:

– Гаворка сёння пойдзе пра XX стагоддзе.

– У ім у філасофіі адбылося нешта важнае?

– Столькі, што не ведаю з чаго пачаць. Перадусім пагаворым пра такую важную плынь, як экзістэнцыялізм. Ён аб'ядноўвае некалькі філасофскіх школ, у аснове якіх ляжыць экзістэнцыйная доля чалавека. Філасофія экзістэнцыялізму, або, іначай кажучы, філасофія існавання, стала ледзь не галоўнай у XX стагоддзі. Многія экзістэнцыялісты абапіраліся ў асноўным на ідэі Кіркэгора, а таксама Гегеля і Маркса.

– Зразумела.

– Яшчэ адным выбітным філосафам, які набыў асаблівае значэнне ў XX стагоддзі, быў *Фрыдрых Ніцшэ*, які жыў з 1844 па 1900 гады. Філасофія Ніцшэ таксама ўзнікла, як рэакцыя на філасофію Гегеля і нямецкі «гістарызм». Мляваму інтарэсу да гісторыі і таго, што ён называў хрысціянскай «рабскай мараллю», ён супрацьпаставіў само жыццё. Яму хацелася «пераацаніць усе каштоўнасці» і зрабіць так, каб слабейшыя не заміналі жыць мац-

нейшым. На думку Ніцшэ, і хрысціянства, і філасофская традыцыя настолькі спрактыкаваліся паказваць на «неба» ці на «свет ідэй», што зусім адышлі ад свету рэальнага. Але той свет, які яны лічылі «сапраўдным», быў насамрэч якраз-такі светам уяўным. Ніцшэ казаў: «Захоўвайце вернасць Зямлі. І не слухайце нікога, хто падае вам надзеі на незямное».

– Але...

– Вялікі ўплыў ідэі як Кіркегора, так і Ніцшэ зрабілі на нямецкага экзістэнцыяліста *Марціна Хайдэгера*. Але мы сканцэнтруем увагу на французскім філосафе *Жане-Поле Сартру*, які жыў з 1905 па 1980 гады. Менавіта ён стаў самым выбітным экзістэнцыялістам – ва ўсякім разе, для шырокай публікі. Росквіт ягонага экзістэнцыялізму прыпаў на 40-ыя гады, адразу пасля вайны. Пазней ён далучыўся да марксісцкага руху ў Францыі, хаця ніколі не быў членам ніякай партыі.

– Таму мы сустрэліся ў французскай кавярні?

– Так, гэта не зусім выпадкова. Сартр сам быў заўзятым наведнікам кавярняў. У адной такой кавярні ён, дарэчы, сустрэўся са сваёй спадарожніцай жыцця *Сімонай дэ Бавуар*. Яна таксама было філосафам-экзістэнцыялістам.

– Жанчына-філосаф?

– Так, так.

– Як прыемна, што чалавецтва нарэшце пачало цывілізавацца.

– Але наш час прынёс таксама і шмат новых праблемаў.

– Ты хацеў расправесці пра экзістэнцыялізм.

– Сартр казаў: «Экзістэнцыялізм – гэта гуманізм». Ён меў на ўвазе, што экзістэнцыялісты бяруць за аснову ўсяго выключна самога чалавека. Пэўна, тут варта дадаць, што іх гуманізм у сваім поглядзе на чалавека нашмат змрачнейшы за той, з якім мы сустракаліся ў эпоху Адраджэння.

– Чаму?

– І Кіркегор, і некаторыя экзістэнцыялісты XX стагоддзя былі вернікамі. А вось Сартр належаў да так званага атэістычнага экзістэнцыялізму. Яго філасофія ўяўляе сабой бязлітасны аналіз

чалавечага становішча пасля таго, як «Бог памёр». Выраз «Бог памёр» паходзіць ад Ніцшэ.

– Кажы далей.

– Ключом да разумення філасофіі Сартра з’яўляецца слова «экзістэнцыя» (існаванне). Але экзістэнцыя – гэта не проста быццё. Расліны і жывёлы таксама ёсць, але іх не турбуе, што гэтае іх «ёсць» азначае. Чалавек – адзіная жывая істота, якая ўсведамляе сваё існаванне. Сартр зазначае, што фізічнае цела, яно «ў сабе», а вось чалавек – «для сябе». Быць чалавекам – гэта не тое самае, што быць рэччу.

– Вядома, не тое самае.

– Далей Сартр сцвярджае, што чалавечая існаванне папярэднічае ўсякаму яго сэнсу. Іначай кажучы, само маё існаванне важнейшае за тое, *што* я сабой уяўляю. «Існаванне папярэднічае сутнасці», – казаў ён.

– Няпроста закручана.

– «Сутнасць» – гэта тое, з чаго складаецца пэўная рэч, яе змесціва, «прырода», або «натура». Але на думку Сартра, чалавек ад нараджэння не мае ніякай «натуры», а таму павінен ствараць сябе сам. Чалавеку даводзіцца ствараць сваю натуру, або «сутнасць», бо яна не дадзена загадзя.

– Па-мойму, я разумею, што ён хацеў сказаць.

– Цягам усёй гісторыі філасофіі мысляры спрабавалі адказаць на пытанне, што такое чалавек – або што такое яго натура. А Сартр меркаваў, што чалавек не мае вечнай і нязменнай «натуры», якую можна раз і назаўсёды акрэсліць. А таму пошукі нейкага агульнага «сэнсу» жыцця марныя і не дадуць нічога. Іначай кажучы, нам наканавана імправізаваць. Мы – нібы тыя акторы, якіх выпусцілі на сцэну, не размеркаваўшы роляў, не сказаўшы, якую п’есу мы маем іграць, не даўшы суфлёра, які мог бы наштапаць нам на вуха, што рабіць ці казаць. Мы павінны самі вырашаць, як нам жыць.

– І гэта, у пэўным сэнсе, праўда. Было б вельмі добра, каб раскрыў Біблію – ці падручнік па філасофіі – і прачытаў, як табе жыць.

– Бачу, ты гэта сцяміла. І вось калі да чалавека даходзіць, што ён існуе і праз пэўны час яму наканавана памерці, а сэнсу, за які можна было б ухапіцца, немагчыма знайсці – тады, кажа Сартр, узнікае *страх*. Ты, мабыць, памятаеш, што ў Кіркегора страх быў вызначальнаю рысай чалавека ў яго экзістэнцыйнай сітуацыі.

– Так.

– Сартр, акрамя таго, казаў, што чалавек адчувае сябе *чужаніцай* у свеце, які не мае сэнсу. Апісвае чалавечую «адчужанасць», ён адначасова развівае цэнтральныя ідэі ў вучэннях Гегеля і Маркса. Адчуванне адчужанасці ў гэтым свеце спараджае ў чалавека пачуццё роспачы, журбы, агіды і абсурднасці існавання.

– Во-во, я і сама ведаю нямала такіх, хто адчувае «млявасць» і «абыякавасць» да жыцця.

– Так, бо Сартр апісвае гарадскога жыхара XX стагоддзя. Ты, мабыць, памятаеш, што гуманісты эпохі Адраджэння ледзь не свяціліся ад радасці, абвешчаючы свабоду і незалежнасць чалавека. А Сартр лічыў свабоду чалавечым праклёнам. «Чалавек асуджаны на свабоду, – казаў ён. – Асуджаны, бо сам сябе не ствараў – і, аднак, выйшаў свабодным. Бо, аднойчы кінуты ў свет, адказвае за ўсе свае ўчынкі».

– І то праўда, мы ж нікога не прасілі ствараць нас свабоднымі асобамі.

– Гэта і даводзіў Сартр. Але ж, як ні круці, мы – свабодныя асобы, і з прычыны гэтай нашай свабоды нам усё жыццё наканавана рабіць выбар. Пры гэтым мы не можам арыентавацца на ніякія вечныя каштоўнасці ці нормы, бо такіх проста няма. І праз гэта наш выбар набывае яшчэ большае значэнне. Бо мы *нясем поўную адказнасць* за ўсё, што мы робім. Сартр падкрэслівае, што чалавек ніколі не здолее зняць з сябе адказнасць за свае ўчынкі. Ён не можа ад яе пазбавіцца, нават калі тлумачыць свой выбар тым, што яму «трэба» ісці на працу ці «трэба» ўлічваць пэўныя погляды грамадства на тое, якім павінен быць лад жыцця. Праз такія адгаворкі чалавек зліваецца з ананімнаю масай, робіцца

безаблічным, ператвараецца ў безасабовую частку натоўпу. Ён (ці яна) уцякае ад сябе самога, каб схаватца ў паўсядзённай хлусні існавання. А свабода абавязвае нас нешта з сябе стварыць, бо іначай нашае існаванне не будзе «аўтэнтчным», сапраўдным.

– Ясна.

– Гэта тычыцца і нашага этычнага выбару. У нас няма права наракаць на «чалавечую натуру», на «чалавечую слабасць» і падобнае. Мужчыны сталага веку часам паводзяць сябе, як свінні, і пры гэтым прыкрываюцца спасылкамі на «старога Адама». Але ніякага «старога Адама» няма. Гэта проста ўяўны вобраз, за які мы хапаемся, каб зняць з сябе адказнасць за свае ўчынкi.

– Чаго толькі не валяць на гэтага старога небараку.

– Але хоць Сартр і сцвярджае, што ў быцці няма загадзя закладзенага ў яго сэнсу, гэта не значыць, што такое становішча яго задавальвае. Ён ніколі не быў «нігілістам».

– А хто такі «нігіліст»?

– Гэта чалавек, які мяркуе, што ў быцці нічога не мае сэнсу і ўсё дазволена. Сартр сцвярджаў, што жыццё павінна мець сэнс. Для яго гэта быў імператыў. Але сэнс свайго жыцця мы павінны ствараць самі. Існаванне ёсць стварэннем свайго быцця.

– Ты не мог бы патлумачыць гэта падрабязней?

– Сартр спрабуе давесці, што пакуль свядомасць не мае нейкага пачуццёвага досведу, яе па сутнасці няма. Бо свядомасць – гэта заўсёды ўсведамленне *нечага*. І гэтае «нешта» фармуецца як нашым навакольным асяроддзем, так і намі самімі. Мы самі вырашаем, што нам адчуваць, і робім гэта, адбіраючы тое, што для нас важна.

– Можаш даць прыклад?

– Два чалавекі, якія знаходзяцца ў адным памяшканні, могуць успрымаць гэтае памяшканне па-рознаму, бо ўспрымаючы навакольную рэальнасць, мы ўкладаем у яе свой сэнс, або свой інтэрас. Цяжарнай, напрыклад, можа здавацца, што паўсюль шмат цяжарных. Гэта не значыць, што раней іх не было, проста цяжарнасць паўплывала на яе інтарэсы і яна звяртае ўвагу на тое,

што цяпер для яе важна. Хвораму могуць паўсюль бачыцца машыны «хуткай дапамогі»...

– Ясна.

– Такім чынам наша асабістае быццё вызначае, як мы ўспрымаем навакольныя рэчы. Калі нешта мне абыякава, я гэтага і не ўбачу. І цяпер, бадай, настаў час патлумачыць, чаму я сёння спазніўся.

– Ты сказаў, што спазніўся наўмысна.

– Спачатку скажы, што ты ўбачыла ў першую чаргу, калі ўвайшла ў кавярню.

– Першае, што я ўбачыла, – што цябе тут няма.

– Цябе не здзіўляе, што ў першаю чаргу ты заўважаеш тое, чаго няма?

– Можа быць, але ж я прыйшла сустрэцца з табой.

– Сартр прыводзіў такі прыклад з кавярняй у якасці ілюстрацыі таго, як мы «зводзім на нішто» ўсё, што не ўяўляе для нас інтарэсу.

– Дык ты спазніўся, каб прадэманстраваць мне гэта?

– Я хацеў, каб ты зразумела дужа важны тэзіс Сартравай філасофіі. Лічы гэта за своеасаблівае практыкаванне.

– Абы што!

– Калі ты закахалася і чакаеш тэлефанавання ад героя сваіх летуценняў, ты можаш увесць вечар «чуць», што ён не тэлефануе. Увесць вечар твая свядомасць будзе рэгістраваць толькі адсутнасць званка. Калі ты дамовілася сустрэцца з ім ля цягніка, а на пероне натоўп людзей, у якім ты яго не заўважаеш, – ты і гэтых людзей не ўбачыш. Яны будуць табе толькі замінаць, у іх не будзе ніякага значэння. Яны могуць нават здацца табе непрыемнымі, брыдкімі. Бо займаюць зашмат месца. Адзінае, што ты для сябе адзначыш: яго сярод іх няма.

– Разумею.

– Сімона дэ Бавуар спрабавала залучыць экзістэнцыялізм да разгляду пытання роўнасці мужчыны й жанчыны. А Сартр меркаваў, што чалавек не мае вечнай і нязменнай «натуры», якую

можна раз і назаўсёды акрэсліць, што мы самі ствараем з сябе тых людзей, якімі мы ёсць.

– І што?

– Гэта тычыцца і нашага ўспрымання палоў. Сімона дэ Бавуар сцвярджала, што няма адназначна «жаночай» ці адназначна «мужчынскай» натуры. Іх уяўнае размежаванне звязанае з традыцыяй. Напрыклад, лічылася, што мужчына мае «трансцэндэнтную» натуру, ці то схільнасць «пераступаць межы». Таму, уласна, ён і выпраўляецца на пошукі сэнсу жыцця і свайго прызначэння за межамі роднай хаты. Пра жанчыну было прынята казаць, што ў яе цалкам адваротная жыццёвая арыентацыя. Жанчына – «іманентная», іначэй кажучы «імянецца быць там, дзе ёсць». Таму яна прывязаная да сям’і, прыроды і блізкага атачэння. Сёння, бадай, скажам, што жанчыну больш, чым мужчыну, вабяць «мяккія каштоўнасці» – то бок свет пачуццяў і практычнае жыццё.

– Няўжо яна сапраўды так думала?

– Ды не! Ці ты недачуваеш? Сімона дэ Бавуар, наадварот, сцвярджала, што ніякай «жаночай» ці «мужчынскай» натуры няма і што мужчыны і жанчыны павінны вызваліцца ад такіх закарэлых забабонаў, або ідэалаў.

– Тут я з ёю згодная.

– Яе галоўны твор выйшаў у свет у 1949 годзе і называўся «Другі пол».

– Пра што яна гаварыла?

– Яна гаварыла пра жанчыну, якую ў нашай культуры зрабілі «другім полам». Суб’ектам у нас выступае звычайна мужчына, а жанчына ператвораная ў ягоны аб’ект. Такім чынам яе пазбаўляюць адказнасці за сваё ўласнае жыццё.

– Вось як?

– Яна павінна адваяваць гэтую адказнасць назад. Ёй трэба змагацца за сябе самую, а не звязваць сваю індывідуальнасць выключна з мужчынам. Бо не толькі мужчына прыгнятае жанчыну, але і жанчына прыгнятае сябе сама, калі не бярэ на сябе адказнасць за сваё жыццё.

– Мы самі вызначаем межы сваёй свабоды і незалежнасці?
 – Можна сказаць і так. Пачынаючы з 40-х гадоў і да сённяшняга дня ўплыў экзістэнцыялізму на літаратуру і тэатр вельмі моцны. Сартр і сам пісаў як раманы, так і п'есы. Сярод іншых выбітных пісьменнікаў-экзістэнцыялістаў трэба назваць француза *Камю*, ірландца *Бэкета*, румына *Ёнэско* і паляка *Гамбровіча*. Гэтых і многіх іншых пісьменнікаў-экзістэнцыялістаў аб'ядноўвае так званы *абсурд*. Найчасцей гэты тэрмін дастасоўваюць да тэатральных твораў, гаворачы пра «тэатр абсурду».

– Гэта я чула.

– А само значэнне слова «абсурд» разумееш?

– Гэта нешта бязглуздае і недарэчнае?

– Так. «Тэатр абсурду» ўзнік як рэакцыя на традыцыйны рэалістычны тэатр і меў за галоўную мэту паказаць на сцэне бессэнсоўнасць быцця і выклікаць рэакцыю публікі. Іначай кажучы, мэта была не вялічыць бюссэнсіцу, а наадварот, праз паказ абсурду на сцэне – напрыклад, у самых звычайных побытавых сітуацыях – падштурхнуць гледача да пошукаў больш сапраўднага і напоўненага існавання.

– Кажы далей.

– У абсурдысцкіх п'есах часцяком апісваюцца самыя банальныя сцэны з паўсядзённага жыцця, таму яшчэ такі стыль называюць «гіперрэалізмам». Чалавек паказваецца такім, які ён ёсць. Але ж калі на тэатральнай сцэне паказаць, што адбываецца звычайным ранкам у ванне звычайнага дома, публіка пачне смяяцца. Гэты смех – своеасаблівая абаронная рэакцыя гледача супраць пазнання самога сябе на сцэне.

– Разумею.

– Тэатр абсурду можа мець і сюррэалістычныя рысы. Часта героі п'есы апынаюцца ў самых неверагодных і фантастычных сітуацыях. І калі ў персанажаў тая сітуацыя, у якой яны знаходзяцца, не выклікае ніякага здзіўлення, гэта пачынае здзіўляць публіку – якая здзіўляецца якраз адсутнасці здзіўлення. Тое самае тычыцца нямых фільмаў *Чапліна*. Увесь камізм у іх заклю-

чаецца ў тым, што чаплінскі герой не здзіўляецца самым абсурдным перыпетыям, у якія трапляе. Гледача такім чынам прымушаюць капацца ў сабе і пашукаць нешта болей сапраўднае і праўдзівае.

– Сапраўды дзіўна, што многія мірацца са сваім становішчам і ніяк ня яго не рэагуюць.

– Часам дастаткова нават проста сказаць сабе, што з гэтай сітуацыі трэба неадкладна выходзіць, – нават калі ты пакуль не ўяўляеш, як быць далей.

– Калі ў доме пажар, з яго трэба ўцякаць, нават калі табе больш няма дзе жыць.

– Цалкам слушна. Хочаш яшчэ гарбаты? Ці можа колы?

– Так, лепш колы, дзякую. І ўсё ж ты боўдзіла, што спазніўся.

– Ну, боўдзіла дык боўдзіла.

Альбэрта неўзабаве вярнуўся з філіжанкай «эспрэса» і колай. Сафіі між тым знаходжанне ў кавярні пачало падабацца. Размовы за суседнімі столікамі больш не здаваліся ёй пустой балбатнёй.

Ставячы бутэльку колы перад Сафіяй, Альбэрта так стукнуў ёю аб стол, што за суседнімі столікамі на іх азірнуліся.

– Такім чынам, мы дабраліся да канца нашай дарогі.

– Ты хочаш сказаць, што гісторыя філасофіі заканчваецца Сартрам і экзістэнцыялізмам?

– Не, гэта было б перабольшваннем. Філасофія экзістэнцыялізму набыла агромністае значэнне ва ўсім свеце. Мы маглі пабачыць, што яна каранямі ідзе ўглыб, да Кіркегора, а праз яго далей – аж да Сакрата. У XX стагоддзі квітнелі – і перажывалі сваё абнаўленне – таксама і іншыя філасофскія плыні, якія мы разглядалі раней.

– Напрыклад?

– Адной такой плыню з’яўляецца *неатамізм*, то бок філасофскае вучэнне, якое грунтуецца на ідэях Тамаша Аквінскага. Ці яшчэ *аналітычная філасофія* (або *лагічны эмпірызм*), які бярэ пачатак ад Юма і брытанскіх эмпірыкаў, а таксама Арыстоцелевай логікі. Можна згадаць і *неамарксізм* з яго шматлікімі

адгалінаваннямі, які багата ў чым вызначыў філасофію XX стагоддзя. Ну, а пра *неадарвінізм* і *псіхааналіз* мы ўжо казалі.

– Ясна.

– Урэшце, трэба не забываць пра *матэрыялізм*, які зарадзіўся яшчэ ў Антычнасці. Шмат якія сучасныя навуковыя веды абавязаныя сваім паходжаннем развагам дасакратыкаў. Дагэтуль не спыняюцца пошукі непадзельнай «элементарнай часцінкі», з якой будзеца ўся матэрыя. Дагэтуль адназначна не дадзены адказ на пытанне, што такое «матэрыя». Сучасныя навукі – у прыватнасці, ядзерная фізіка альбо біяхімія – дасягнулі такіх вяршынь, што самі па сабе для многіх з’яўляюцца светапоглядам.

– Новае – гэта добра забытае старое, значыцца?

– У пэўным сэнсе. Бо на пытанні, над якімі мы разважалі ў пачатку курса, так ніхто і не знайшоў адказу. Сартр меў рацыю, калі сказаў, што на экзістэнцыйным пытанні нельга адказаць раз і назаўсёды. Філасофскае пытанне – гэта па азначэнні такое пытанне, якое кожнае пакаленне – і кожны чалавек – павінны паставіць перад сабой нанова.

– Безнадзейна неяк.

– Тут я з табой не згодны. Ці не праз пастаноўку такіх пытанняў мы лепш адчуваем, што мы жывем? Акрамя таго, спрадвечу шукаючы адказы на складаныя пытанні філасофіі, чалавек знаходзіў ясныя і дакладныя адказы на іншыя пытанні. Не трэба забываць, што з філасофскай развагаў некалі выйшлі і навука, і тэхніка. Хіба не чалавечая цікаўнасць адносна межаў быцця прывяла чалавека ўрэшце на Месяц?

– Гэта праўда.

– Калі Армстранг упершыню ступіў на паверхню Месяца, ён сказаў: «Гэта маленькі крок для чалавека, але велізарны скачок для ўсяго чалавецтва». Дзелячыся такім чынам сваімі пачуццямі, ён далучыў да шпацыру па Месяцы ўсіх, хто жыў да яго. Бо ў гэтым была не толькі яго заслуга.

– Натуральна.

– У наш час мы сутыкнуліся і з шэрагам новых праблем.

Перадусім гэта забруджванне навакольнага асяроддзя. Таму адным з галоўных філасофскіх накірункаў XX стагоддзя стала *экалагічная філасофія*. Шмат якія заходнія экафілосафы зазначаюць, што ўся заходняя цывілізацыя ідзе няправільным курсам, які можа прывесці да таго, што наша планета ўрэшце не вытрымае. Экафілосафы спрабуюць зазірнуць у самы карань праблемы, далей за просты аналіз вынікаў забруджвання і знішчэння асяроддзя. На іх думку, праблема – у самім заходнім ладзе мыслення.

– Як на мяне, дык яны маюць рацыю.

– Экафілосафы паставілі, напрыклад, пад сумнеў саму ідэю развіцця, якая грунтуецца на «вяршэнстве» чалавека: маўляў, мы – вяршыня прыроды. Такі падыход тоіць у сабе пагібель для ўсяго жывога на планеце.

– Аж зло бярэ, як пра гэта падумаю.

– У сваёй крытыцы такога згубнага светапогляду многія экафілосафы запазычаюць ідэі з іншых культур – напрыклад, з індыйскай. Каб вярнуць некалі страчанае, яны вывучаюць абрады і звычаі так званых «першабытных народаў» і «тубыльцаў» (напрыклад, індзейцаў).

– Цікава.

– У навуковых колах апошнім часам узнікае ўсё больш навукоўцаў, якія лічаць, што навуковае мысленне стаіць на парозе «змены парадыгмы», ці то змены саміх яго асноватворных прынцыпаў. У некаторых галінах навукі гэта пачало ўжо даваць свой плён. Ёсць нямала прыкладаў і так званых «альтэрнатыўных плыняў», якія заклікаюць да цэласнасці мыслення і прапагандуюць новы лад жыцця.

– Вось і добра.

– Але ва ўсім, што тычыцца ідэй чалавека, трэба быць абачлівым і размяжоўваць добрае насенне ад куколі. Некаторыя заяўляюць, што мы ўступілі ў новую эпоху, або ў «Новы век» (звычайна гэтую плынь называюць па-ангельску *Нью Эйдж* – «New Age»). Але не ўсё новае – лепшае за старое, таму не ўсё старое варта выкідаць на сметнік. Гэта адна з прычын, чаму я рашыў

выкласці табе гэты курс філасофіі. Цяпер ты маеш гістарычную аснову, якая дапаможа табе арыентавацца ў рэчаіснасці.

– І я табе за гэта ўдзячная.

– Думаю, шмат таго, што прыкрываецца шыльдай «Нью Эйдж», падасца табе ашуканствам. Апошнімі дзесяцігоддзямі ў заходніх краінах вельмі пашырыліся «неарэлігійнасць», «неа-акультызм» і ўсякія іншыя «сучасныя забабоны». Гэта ператварылася ў цэлую індустрыю. Пасля таго, як папулярнасць хрысціянства пайшла на спад, на рынку светапоглядаў, як грыбы пасля дажджу, павылазілі прапановы «новага тавару».

– Можа, дасі колькі прыкладаў?

– Іх так багата, што я не ведаю, з чаго пачаць. Дый, акрамя таго, апісваць сваю эпоху зусім не лёгка. Але давай, можа, пройдземся лепш па горадзе. Мне трэба нешта табе паказаць.

Сафія паціснула плячыма.

– Але не доўга. Ты ж не забыў, што заўтра філасофская вечарына?

– Ні ў якім разе, бо на тваёй вечарыне і павінна адбыцца дзіва. Усё, што нам трэба, – гэта скончыць курс філасофіі для Хільды. Бо пісаць далей маёр наўрад ці думае. А значыць, яго ўладзе настае канец.

І Альбэрта зноў грукнуў па сталае пустой бутэлькай з-пад колы.

Яны выйшлі на вуліцу, дзе, нібы працавітыя мурашы ў мурашніку, заклапочана сноўдалі людзі. Сафію вельмі цікавіла, што хоча паказаць ёй Альбэрта.

Яны мінулі вялікую краму электратавараў. Тут прадавалася ўсё: ад тэлевізараў, відэамагнітафонаў і парабалічных антэн да мабільных тэлефонаў, кампутараў і тэлефаксаў.

Альбэрта паказваў на шырокую вітрыну і сказаў:

– Бачыш, Сафія, гэта і ёсць XX стагоддзе. Пачынаючы з эпохі Рэнэсансу, свет, можна сказаць, перажывае выбух. У часы вялікіх адкрыццяў еўрапейцы пачалі падарожнічаць па ўсім свеце. А сёння адбываецца адваротны працэс. Гэта можна назваць адваротным выбухам.

– Ты пра што?

– Пра тое, што ўвесь свет нібыта згарнуўся ў адно-адзінае камунікатыўнае сеціва. Яшчэ нядаўна філосафам даводзілася запрагаць у фурманку каня і выпраўляцца ў доўгае падарожжа, каб паглядзець на свет ці сустрэцца з іншымі філосафамі. А сёння, знаходзячыся ў любой кропцы свету, дастаткова сесці перад кампутарам і вывесці на манітор увесь чалавечы досвед.

– Гэта так неверагодна, аж трошкі боязна.

– Цяпер узнікае пытанне, ці набліжаецца гісторыя да свайго канца або мы, наадварот, стаім на парозе новага часу. Мы перастаем ужо быць жыхарамі пэўнага горада ці пэўнай дзяржавы. Мы – жыхары планетарнай цывілізацыі.

– Што праўда, то праўда.

– Тэхнічны прагрэс – асабліва інфармацыйныя тэхналогіі – за апошнія 30–40 гадоў зрабіў такі скачок, якога не ведала ўся папярэдняя гісторыя. І гэта, напэўна, толькі пачатак...

– Дык ты мне гэтую краму хацеў паказаць?

– Не, тое, што я хацеў паказаць, знаходзіцца па той бок таго вунь касцёла.

Яны ўжо адышлі былі ад вітрыны, як на тэлевізійным экране раптам узнікла карцінка з вайскоўцамі міратворчых сілаў ААН.

– Глядзі! – выгукнула Сафія.

Камера выхапіла аднаго афіцэра, амаль з такой самай чорнай бародкай, як у Альбэрта. Ён раптам падняў кардонку з надпісам: «Хільда! Я хутка прыеду!» І махнуўшы ў камеру свабоднай рукой, знік з экрана.

– Што ён сабе дазваляе! – абурыўся Альбэрта.

– Гэта быў маёр?

– Нават адказваць не хачу.

Яны пайшлі праз парк перад касцёлам і выйшлі на галоўную вуліцу. Усё яшчэ крыху раздражнёны, Альбэрта спыніўся ля ўваходу ў краму «Лібрыс» – найбуйнейшую кнігарню горада.

– Гэта тут?

– Давай зойдзем.

У кнігарні Альбэрта падвёў Сафію да паліц самага вялікага

аддзела. Паліцы былі падзеленыя на тры часткі: НЬЮ ЭЙДЖ, АЛЬТЭРНАТЫЎНЫ ЛАД ЖЫЦЦЯ і МІСТЫКА.

На паліцах шэрагамі стаялі кнігі з прываблівымі назвамі: «Жыццё пасля смерці?», «Таямніцы спірытызму», «Таро», «Феномен НЛА», «Альтэрнатыўныя метады лячэння», «Багі вяртаюцца», «Ты тут не ўпершыню», «Што такое астралогія?» – і гэтак далей. Сотні назваў. На ніжэйшай паліцы кнігі ляжалі стосамі.

– Вось гэта, Сафія, таксама XX стагоддзе. Перад табой – храм нашай эпохі.

– Але ж ты ў гэта ўсё не верыш?

– Тут практычна ўсё – ашуканства. Затое ідзе за мілую душу – не горай за парнаграфію. Хоць большасць з усяго гэтага годнае называцца якраз парнаграфіяй. Сённяшнія падлеткі лёгка знойдуць у гэтай пісаніне ідэі, якія вельмі ўзбуджаюць. Але такая літаратура стасуецца з сапраўднай філасофіяй не больш, чым парнаграфія з сапраўдным каханнем.

– Не, ну, ты ўжо з гэтымі пошлымі параўнаннямі перабіраеш.

– Хадзем у парк.

Яны выйшлі з кнігарні. Для касцёла ім трапілася свабодная лаўка. Пад дрэвамі круціліся галубы, а паміж імі шасталі пранырлівыя вераб'і.

– Усё тое чытво, што мы бачылі, прысвечана такім цікавым абшарам, як экстрасэнсорыка, ці парапсіхалогія, – загаварыў Альбэрта. – А яшчэ тэлепатыя, празорлівасць, прадбачанне, псіхакінез... Не трэба забываць, вядома ж, і пра спірытызм, астралогію, уфалогію... Як той казаў, у любога дзіцяці імён багата.

– Але скажы, ты напраўду думаеш, што ўсё гэта ашуканства?

– Безумоўна, сапраўднаму філосафу не да твару падганяць усё пад адзін капыл. Але я практычна ўпэўнены, што згаданыя мною назвы належаць карце мясцовасці, якой напраўду не існуе. Ва ўсякім разе, вялікая частка гэтага – чыстае «спараджэнне фантазіі», якое Юм даўно аддаў бы агню. Большасць гэтых кніг пабудаваныя на вельмі вузкім, абмежаваным досведзе.

– Чаму ж тады іх друкуюць у такой колькасці?

– Рэч у тым, што гэта адна з самых прыбытковых справаў у свеце. Ахвочых на такое хапае.

– І чаму, па-твойму?

– Гэта натуральна, бо людзі прагнуць «містыкі» і «незвычайнага», што расквеціла б іх панурае штодзённае жыццё. Але ж гэта ўсё адно, хто хадзіць па вадзе за ручай.

– Што ты маеш на ўвазе?

– Нашае жыццё і так незвычайнае, як сапраўдная казка. Вакол нас увесь час нешта творыцца, проста на нашых вачах, Сафія! Ці ж гэта не цуд?

– Цуд.

– Тады навошта хадзіць па цыганках і ўсякіх падваротных акадэміях у пошуках «таямніц» і «дзівосаў»?

– Па-твойму, аўтары такіх кніг – хлусы і махляры?

– Не, я так не казаў. Я проста думаю, што тут таксама працуе механізм своеасаблівай «дарвінаўскай сістэмы».

– Патлумач!

– Уяві, колькі ўсяго адбываецца за адзін дзень. Возьмем хоць бы дзень твайго жыцця. Падумай, колькі ты за гэты дзень перажываеш і бачыш.

– Ну?

– Часам у цябе могуць здарацца дзіўныя супадзенні. Напрыклад, ты ідзеш у краму і купляеш нешта за 28 крон. Потым да цябе прыходзіць Ёрунь і аддае 28 крон, якія некалі ў цябе пазычала. А яшчэ пазней вы ідзяце ў кіно, і ў цябе аказваецца дваццаць восьмае месца.

– Гэта было б проста містычнае супадзенне.

– Містычнае – не містычнае, але супадзенне. Дык вось людзі збіраюць такія супадзенні. Яны збіраюць містычныя – або невытлумачальныя – выпадкі. А калі пазней такія выпадкі (з жыцця мільярдаў людзей) апісваюцца ў кнізе, гэта стварае ўражанне цалкам пераканаўчага матэрыялу. І таму такіх кніг пішацца ўсё болей. Але перад намі зноў латарэя, дзе нам паказваюць толькі выйгрышныя білеты.

– Дык хіба празорцаў ці «медыумаў», з якімі такое адбываецца ўвесь час, напраўду няма?

– Чаму ж няма, ёсць, але нават калі мы забудзем пра чыстых махляроў і прыгледзімся да «сапраўдных празорцаў», іх «містычным перажыванням» таксама знойдзецца тлумачэнне.

– Цікава, раскажвай!

– Памятаеш, мы абмяркоўвалі Фройдава вучэнне аб неўсвядомленым?

– Колькі разоў табе паўтараць: я на правалы памяці не хварэю?

– Дык вось, яшчэ Фройд заўважаў, што мы часцяком выступаем як «медыумы» сваёй падсвядомасці. Мы раптам ловім сябе на тым, што думаем ці робім нешта, самі не разумеючы, адкуль гэта ўзялося. А ўсё таму, што мы маем нашмат больш назапашаных у нас думак, перажыванняў і іншага вопыту, чым мы ўсведамляем.

– Праўда?

– Яшчэ бывае, што ў сне чалавек гаворыць і ходзіць. Такі феномен называюць своеасаблівай праявай «душэўнага аўтаматызму». Гэтак сама «аўтаматычна» чалавек можа нешта рабіць і казаць пад гіпнозам. І, безумоўна, ты памятаеш сюррэалістаў, якія ўжывалі метады «аўтаматычнага пісьма», стараючыся стаць «медыумамі» сваёй падсвядомасці.

– Ды ўжо ж памятаю.

– Праз роўныя прамежкі часу ў нашым стагоддзі неаднаразова адбывалася «абуджэнне спірытызму». Пашырана меркаванне, што «медыум» здольны ўваходзіць у кантакт з душамі памерлых. Ён або пачынае гаварыць голасам памерлага, або – напрыклад, з дапамогай «аўтаматычнага пісьма» – атрымлівае інфармацыю ад чалавека, які жыў, скажам, некалькі стагоддзяў назад. А гэта, маўляў, сведчыць, што або ёсць жыццё пасля смерці, або што чалавек мае некалькі жыццяў.

– Зразумела.

– Я не кажу, што такія «медыумы» ашуканцы. Некаторыя з іх шчыра вераць у тое, што робяць. Яны сапраўды з'яўляюцца

«медыумамі» (або «пасярэднікамі»), але зноў жа – пасярэднікамі ўласнай падсвядомасці. З медыумамі была праведзеная безліч сур’ёзных эксперыментаў, падчас якіх яны ўваходзілі ў транс і праяўлялі такія веды ці здольнасці, пра якія ніхто (у тым ліку яны самі) не мог сказаць, адкуль яны ўзяліся. Адна жанчына, напрыклад, не ўмеючы ні слова сказаць па-габрэйску, раптам пачала перадаваць нейкія звесткі на гэтай мове. Выходзіць, у яе сапраўды было папярэдняе жыццё ці яна ўвайшла ў кантакт з духам памерлага?

– А ты як мяркуеш?

– Высветлілася, што ў дзяцінстве яе даглядала няня-габрэйка.

– Ага-а...

– Ты расчаравалася? Але ж хіба не ўражвае сама гэтая здольнасць людзей захоўваць інфармацыю ад самага маленства.

– Я разумею, што ты хочаш сказаць.

– Нямала кур’ёзных выпадкаў паўсядзённага жыцця могуць быць растлумачаныя з дапамогай Фройдавага вучэння пра неўсвядомленае. Напрыклад: я пачынаю шукаць тэлефонны нумар сябра, з якім не бачыўся шмат гадоў, і раптам ён сам мне тэлефануе...

– Ад такога мурашы па спіне могуць пабегчы.

– А можа, мы проста адначасова пачулі па радыё старую мелодыю – тую самую, што гучала, калі мы бачыліся апошні раз. Усё ў тым, што гэта схаваная ўзаемасувязь намі не ўсведамляецца.

– Значыць, або ашуканства... або эфект рэкламы латарэйных выйгрышаў... або «неўсвядомленае»?

– Прынамсі, ніколі не зашкодзіць паставіцца да такіх кніг скептычна, тым больш філосафу. У Англіі ёсць нават таварыства скептыкаў. Шмат гадоў назад заснавалі вялікую грашовую прэмію, якая будзе дадзена таму, хто дасць пераканаўчы прыклад чаго-небудзь звышнатуральнага. Яны не патрабавалі вялікага цуду, ім хапіла б і аднаго маленечкага ўзору перадачы думак на адлегласці. Але дагэтуль прэтэнзій на прэмію ніхто не выказаў.

– Ясна.

– Іншая справа, што людзі пакуль шмат чаго не разумеюць. Вельмі верагодна, што мы адкрылі яшчэ не ўсе законы прыроды. У XIX стагоддзі магнетызм і электрычнасць успрымаліся як чарадзеіства. Думаю, мая прабабка вырачыла б вочы, каб я ёй расказаў пра тэлевізары і кампутары.

– Выходзіць, ты ні ў што звышнатуральнае не верыш?

– Мы ўжо гаварылі пра гэта. Само слова «звышнатуральнае» гучыць неяк дзіўна. Не, я веру, што існуе толькі адна «натура», адна прырода. Але гэтая прырода тоіць у сабе безліч дзівосаў.

– А што наконт містычных з’яваў, пра якія балабоняць незлічоныя кнігі?

– Сапраўдны філосаф павінен заўсёды захоўваць пільнасць. Нават калі мы ніколі не бачылі белай вароны, мы не павінны спыняць яе пошукі. І аднойчы нават такі скептык, як я, будзе вымушаны прызнаць тое, у што раней не верыў. Калі б я не дапускаў такой магчымасці, я быў бы не сапраўдным філосафам, а дагматыкам.

Пэўны час Альбэрта з Сафіяй сядзелі моўчкі. Галубы вакол лаўкі буркавалі і выцягвалі шыі, а час ад часу ўспырхвалі, спалоханыя роварам ці якім рэзкім рухам.

– Пайду дадому рыхтавацца да свята, – сказала ўрэшце Сафія.

– Але перш чым пойдзеш, я пакажу табе белую варону. Яна бліжэй, чым ты думаеш.

Ён устаў з лаўкі і жэстам паказаў Сафіі, што хоча вярнуцца ў кнігарню.

Гэты раз яны не спыняліся ля паліц, прысвечаных звышнатуральнаму. Альбэрта адразу рушыў да вузенькай палічкі ў самой глыбіні крамы, над якой вісела маленькая шыльдачка з надпісам: «ФІЛАСОФІЯ».

Альбэрта паказаў на кніжку, што стаяла дзесь унізе, і Сафія аж сцэпанулася, прачытаўшы назву: «САФІІН СВЕТ».

– Хочаш, куплю яе табе?

– Нешта мне трохі ніякавата...

Але неўзабаве Сафія ішла дадому з кнігай у адной руцэ і пакетам з закупамі для вечарыны ў другой.

ФІЛАСОФСКАЯ ВЕЧАРЫНА

... белая варона ...

Хільда сядзела ў ложку нібыта зачараваная. Плечы ў яе знямелі, рукі, што сціскалі тоўстую тэчку, дрыжалі.

Было каля адзінаццатай. Значыць, яна чытала амаль дзве гадзіны. Часам яна адрывалася і смяялася ўголас, а часам з ціхім энкам адварочвала галаву ў бок. Добра, што ў хаце нікога не было.

Чаго толькі яна не прачытала за гэтыя дзве гадзіны! Пачалося з таго, што Сафія, вяртаючыся з Маёравай хаткі дадому, старалася адцягнуць на сябе маёраву ўвагу. У выніку яна ўзлезла на верхавіну дрэва, адкуль яе мусіў ратаваць гусак Мортэн, які, бы анёл-заступнік, прыляцеў на дапамогу з Лівана.

Хоць тое было вельмі-вельмі даўно, Хільда не забыла, як бацька чытаў ёй «Цудоўнае падарожжа Нільса Хольгэрсана з гусямі». Усе гэтыя гады Хільда з бацькам размаўлялі таемнай моваю з гэтай кнігі. І цяпер ён зноў, калі ласка, прыпомніў іх старога знаёмца-гусака.

Потым Сафія ўпершыню самастойна наведлася ў кавярню. Хільдзе асабліва цікава было чытаць, як Альбэрта расказваў пра Сартра і экзістэнцыялізм. Яму амаль удалося яе пераканаць. Зрэшты, гэта здаралася ўвесь час у працэсе чытання кнігі.

З год таму Хільда купіла кнігу пра астралогію. Другі раз прынесла дадому карты таро. Трэці – брашуру пра спірытызм. І кожны раз бацька пакепліваў з яе, кажучы, што перадусім трэба карыстацца «здоровым сэнсам», што ўсё гэта «забабоны», і вось цяпер настаў сапраўдны час расплаты. Бацька ўзяў верх. Ясна, што ён не хацеў,

каб дачка вырасла без адпаведнае загартоўкі супраць падобных забаваў. На ўсякі выпадак ён яшчэ і памахаў ёй рукою з тэлевізара на вітрыне. Хаця гэтага мог бы ўжо і не рабіць...

Але больш за ўсё Хільду прыводзіла ў захапленне чорнавалосае дзяўчо.

Сафія, Сафія, хто ты? Адкуль ты? Чаму ты раптам з'явілася ў маім жыцці?

У канцы раздзела Сафія атрымала кніжку пра самую сябе. Цікава, ці не тая гэта кніга, якую Хільда цяпер чытае? Праўда, у яе ж толькі тэчка. І ўсё роўна: як такое магчыма – знайсці кнігу пра сябе ў кнізе пра сябе? І што будзе, калі Сафія пачне яе чытаць?

А што будзе зараз? А што *можа* адбыцца ў ейным, Хільдзіным жыцці?

Хільда памацала пальцамі: да канца заставалася ўсяго некалькі аркушаў.

Па дарозе дадому Сафія сутыкнулася з маці на аўтобусным прыпынку. Вось табе маеш! Што яна скажа, калі маці згледзіць у яе ў руцэ кнігу?

Сафія паспрабавала запхаць кнігу ў пакет з купленымі да свята серпанцінам і балонікамі, але не паспела.

– Прывітанне, Сафія! Ты глядзі, мы паедзем у адным аўтобусе! Прыемны сюрпрыз.

– Прывітанне...

– Ты купіла кнігу?

– Ну, не тое каб купіла...

– «Сафіін Свет». Цікава.

Сафія разумела, што гэты раз адбрахацца не выйдзе.

– Мне яе падарыў Альбэрта.

– Вось як. Ну, я ўжо казала: чакаю не дачакаюся сустрэцца з гэтым чалавекам. Можна глянуць?

– Калі ласка, давай я пакажу яе табе дома? Мама, гэта ж мая кніга.

– Твая, зразумела. Я толькі гляну на першую старонку. Ну, трэ-

ба ж... «Сафія Амундсэн вярталася са школы дадому. Да гандлёва-га цэнтра яна ішла разам з Ёрунь. Яны размаўлялі пра робатаў...»

– Там што, так і напісана?

– Так, даражэнькая, *так* і напісана. І аўтарам значыцца нейкі Альбэрт Кнаг. Пэўна, якісь пачатковец. Дарэчы, а якое прозвішча ў твайго Альбэрта?

– Кнокс.

– Ага, значыць, гэты дзівак напісаў пра цябе цэлую кнігу, Сафія. І падпісаў псеўданімам.

– Мама, перастаць, гэта не ён напісаў кнігу. Ты ўсё роўна нічога не разумееш.

– І праўда, тут зразумець цяжка. Але заўтра філасофская вечарына. І ўсё стане на свае месцы. Можаш паверыць.

– Альбэрт Кнаг жыве зусім у іншай рэальнасці. Так што гэтая кніга – белая варона.

– Ну, хопіць. То ў цябе белыя трусы, то белыя вароны.

– Хопіць дык хопіць!

На гэтым іх размова спынілася, бо і аўтобус спыніўся на рагу Канюшынавай і трэба было выходзіць. Непадалёк ад дома яны ўбачылі дэманстрацыю.

– Авой, – выгукнула Гэлена Амундсэн. – А я думала, ужо ж у нашым закутку вулічнага парламенту не водзіцца.

У дэманстрацыі ўдзельнічала не больш за 10–12 чалавек. Яны трымалі плакаты: «МАЁР ХУТКА ВЯРТАЕЦЦА», «ДАЕШ ПРЫСМАКІ НА КУПАЛЛЕ» і «ПАШЫРЫЦЬ ПАЎНАМОЦТВЫ ААН».

Сафія амаль пашкадавала маці.

– Не звяртай на іх увагі, – сказала яна.

– Але гэта нейкая дзіўная дэманстрацыя, Сафія. Проста поўны абсурд.

– Сапраўды – абы што і збоку банцік.

– Як хутка мяняецца свет. Мяне ўжо нішто не здзіўляе.

– Але табе варта б было дзівіцца прынамсі таму, што цябе нішто не здзіўляе.

– Яшчэ чаго. Яны ж не крычаць, не б’юцца. Абы толькі не патапталі нашыя ружы. Увогуле, што гэта за дэманстрацыя такая ў садзе. Ану, хадзем хутчэй, паглядзім.

– Гэта філасофская дэманстрацыя, мама. Сапраўдныя філосафы ружы не топчуць.

– Ведаеш што, Сафія, я ні ў якіх *сапраўдных* філосафаў больш не веру. У наш век амаль усё *штучнае*.

Увесь вечар яны займаліся падрыхтоўкай да вечарыны. А наступнай раніцай пачалі ўпрыгожваць сад і накрываць на стол. Прыйшла Ёрунь.

– Аёй-аёй! Не ўяўляю, што гэта будзе, – сказала яна. – Мама з татам таксама збіраюцца прыйсці ў госці. А ўсё ты вінавата, Сафія.

За паўгадзіны да прыходу гасцей усё было гатова. На дрэвах былі развешаныя стужкі серпанціну і папярковыя ліхтарыкі. Ад акна ў сутарэнні да іх цягнуліся шнуры падаўжальнікаў. Брамму, дрэвы абапал садовай дарожкі і фасад дома ўпрыгожвалі балонікі. Сафія і Ёрунь надзімалі іх увесь ранак.

На стала стаялі падносы з курыцай, місы з салатай, былі раскладзеныя булачкі і пляцёнкі. На кухні чакалі чаргі печыва і торт, калачыкі і пірог. Але піраміды з дваццаці чатырох міндальных колцаў яны адразу паставілі пасярод стала. На верхнім колцы стаяла фігурка дзяўчыны ў строях, якія прынята надзяваць да першай камуніі. Маці запэўнівала Сафію, што ўсё адно, якую фігурку паставіць, – абы толькі было прыгожа, але Сафія не сумнявалася: маці выбрала такую дзяўчынку наўмысна, бо Сафія дагэтуль не вырашыла, ці патрэбна ёй увогуле канфірмацыя. Вось маці і ўвасобіла гэты абрад у міндальнай пірамідзе.

– Здацца, усяго хапае, – раз-пораз паўтарала маці ў апошнія паўгадзіны перад прыходам гасцей.

І вось госці пачалі збірацца. Спачатку прыйшла тройца дзяўчат з Сафіінага класа – у лёгкіх блузках з доўгімі спаднічкамі, у накінутых паверх вязаных кофточках і з крыху падфарбаванымі

вачамі. Пазней у садзе паявіліся Ёрген і Ласэ, яны трымаліся крыху сарамліва, але і з дамешкам хлапчуковай задзірлівасці.

– Віншуем! Вось ты ўжо і дарослая.

Сафія заўважыла, што Ёрунь і Ёрген употай пераглядваюцца. Нешта між імі завязвалася. Як-ніяк Купалле.

Усе прыйшлі з падарункамі, а з прычыны, што вечарына мелася быць філасофская, многія напярэдадні пачыталі нават, што філасофія з сябе ўяўляе. І хоць не ўсе здолелі прыдумаць філасофскі падарунак, у большасці хапіла кемлівасці напісаць што-небудзь філасофскае на віншаванцы. Сафіі падарылі слоўнік філасофскіх тэрмінаў і яшчэ – нататнік з замочкам, на якім было напісана: «МАЕ ПРЫВАТНЫЯ ФІЛАСОФСКИЯ ЗАЦЕМКІ».

Кожнаму госцю ўручаўся келіх з яблычным сідрам. Разносіла іх Сафііна маці.

– Калі ласка... А гэтага маладога чалавека як завуць?.. З вамі мы яшчэ, напэўна, не віталіся... Як добра, што ты прыйшла, Сэсілія.

Калі ўжо сабралася ўся моладзь і кожны са сваім келіхам блукаў у засені садовых дрэваў, да брамы на белым «мерсэдэсе» пад'ехалі бацькі Ёрунь. Фінансавы дарадца быў у дыхтоўным шэрым гарнітуры цудоўнага пакрою, а жонка ў чырвоны касцюме з штанамі, які іскрыўся цёмна-чырвонымі бліскаўкамі. Сафія была гатовая пайсці ў заклад, што Ёруніна маці забегла ў цацачны магазін, купіла там Барбі ў такім убранні, а пасля занесла ляльку да краўца і замовіла пашыць на гэты ўзор касцюм для сябе. Праўда, магло быць і іншае тлумачэнне. Фінансавы дарадца купіў ляльку Барбі сам, а пасля папрасіў чараўніка ператварыць яе ў жывую жанчыну з крыві і плоці. Але апошняе тлумачэнне было настолькі малаверагоднае, што Сафія адразу яго адпрэчыла.

Пара выйшла з «мерсэдэса» і пад здзіўленымі позіркамі юнакоў і дзяўчат накіравалася ў сад. Фінансавы дарадца асабіста ўручыў Сафіі доўгі і вузкі скрутак – падарунак ад сям'і Інгебрыгцэнаў. Сафія ледзь утрымала сябе ў руках, калі, разгарнуўшы скрутак,

убачыла, што ў ім ляжыць... лялька Барбі. А вось Ёрунь не стрымала абурэння:

– Вы што, здурнелі? Сафія даўно не гуляе ў лялькі!

Фру Ингебрыгцен, пазвоньваючы бліскаўкамі на касцюме, за словам у кішэню не палезла:

– Ну, няхай проста стаіць для прыгажосці.

– У любым выпадку, вялікі дзякуй за падарунак, – сказала Сафія, стараючыся згладзіць няёмкасць. – Можа, мне, праўда, пара іх збіраць.

Госці круціліся вакол стала.

– Мы чакаем Альбэрта, – сказала Сафія маці крыху ўзбуджаным голасам, стараючыся схаваць хваляванне. Пагало-ска пра асаблівага гасця ўжо аббегла запрошаных.

– Калі ён абяцаў прыйсці – значыць, прыйдзе.

– А можа, сядзем за стол, не чакаючы?

– А ну праўда, чаго там, давайце.

Гэлена Амундсэн узялася расаджваць гасцей вакол доўгага стала. Адно крэсла, паміж Сафііным і сваім, яна абачліва пакінула вольным, а сама тым часам гаманіла то пра пачастункі, то пра добрае надвор'е, то пра тое, што Сафія стала дарослай.

Калі яны сядзелі за сталом ужо паўгадзіны, на Канюшынавай вуліцы ўзнік чалавек сярэдняга веку, у бэрэце, з вострай чорнай бародкай, які накіроўваўся наўпрост да садовай брамы. У руках у яго быў букет з пятнаццаці чырвоных ружаў.

– Альбэрта!

Сафія выскачыла з-за стала і пабегла яму насустрач. Абняўшы настаўніка, яна прыняла букет. У адказ на вітанне Альбэрта палез у кішэнь пінжака, дастаў пару петардаў і, падпаліўшы іх, кінуў у розныя бакі на зямлю. Потым, падыходзячы да стала, запаліў бенгальскі агонь, уторкнуў яго ў вяршыню міндальнай піраміды і нарэшце прайшоў да вольнага крэсла паміж Сафіяй і маці.

– Дзякуй, што прыйшлі! – сказаў ён.

Усе прысутныя аж раты паадкрывалі. Фру Ингебрыгцен

кінула шматзначны позірк на мужа. А Сафііна маці на радасцях, што госць нарэшце з'явіўся, прабачыла яму ўсё разам. Сама ж юбілярка ледзьве стрымлівалася, каб не зарагатаць.

Гэлена Амундсэн пастукала на келіху і сказала:

– Мы рады прывітаць Альбэрта Кнокса на нашай філасофскай вечарыне. Толькі не падумайце, што Альбэрта мой палюбоўнік. Хоць мой муж аддае шмат часу працы далёка ад дому, нікога іншага ў мяне дагэтуль не завялося. Гэты незвычайны чалавек – Сафіін настаўнік філасофіі. Ён умее не толькі падпальваць патарды. Ён можа, напрыклад, выцягнуць жывога труса з чорнага капелюша. Ці хто там яшчэ быў, Сафія, белая варона?

– Дзякуй, дзякуй, – сказаў Альбэрта, сядячы на крэсла.

– За вечарыну! – выгукнула Сафія і прысутныя паднялі ўгору келіхі з колай.

Потым усе пэўны час моўчкі частаваліся курыцай і салатай. І тут Ёрунь раптам устала з-за стала, рашуча падышла да Ёргена і пацалавала яго ў самыя вусны. У адказ Ёрген паспрабаваў паваліць Ёрунь на стол, каб таксама ямчэй прыкласціся да яе вуснаў.

– Вой, я зараз самлею, – віснула фру Інгебрыгцэн.

А фру Амундсэн адрэагавала ўсяго адной фразай:

– Дзеці, ну не на сталае ж!

– А чаму не на сталае? – павярнуўся да яе Альбэрта.

– Дзіўнае пытанне.

– У сапраўднага філосафа няма пытанняў, якія задаваць са-рамна.

Тут двое хлопцаў, якім не дасталася пацалунка, пачалі кідаць на дах курыныя косткі. Сафііна маці таксама пракаментавала гэта даволі коратка:

– Калі ласка, не кідайце на дах косткі, бо так можа рына забіцца.

– Прабачце, – сказаў адзін хлопец, і яны пачалі кідаць косткі за плот.

– Здаецца, пара збіраць талеркі і падаваць печыва, – сказала нарэшце фру Амундсэн. – Каму кавы?

Муж і жонка Інгебрыгцэны, Альбэрта і яшчэ двое прысутных паднялі рукі.

– Можа, Сафія з Ёрунь мне дапамогуць...

Па дарозе на кухню сяброўкі паспелі перакінуцца парай слоў.

– З чаго раптам ты яго пацалавала?

– Я сядзела і глядзела на яго вусны, і раптам у мяне ўзнікла непераможнае жаданне яго пацалаваць. Ён такі прывабны.

– Ну і як?

– Я ўяўляла, што будзе крыху іначай, чым атрымалася, хаця...

– Дык, значыць, гэта быў першы пацалунак?

– Але не апошні.

Неўзабаве кава і ласункі стаялі на стале. Альбэрта пачаў раздаваць хлопцам петарды, але Сафііна маці пастукала па кубку.

– Гаварыць доўга не буду, – пачала яна. – Але дачка ў мяне адна, і сёння ёй спаўняецца роўна пятнаццаць гадоў адзін тыдзень і адзін дзень. Як вы бачыце, мы пра ўсё парупіліся. У пірамідзе дваццаць чатыры колцы, так што дастанецца кожнаму. А першым – па два колцы, бо пачынаем зверху, дзе колцы меншыя, але чым далей, тым яны ўсё больш павялічваюцца, растуць. Так і ў жыцці. Калі Сафія была малым дзяўчом, яна дробна перабірала ножкамі і бегала па маленькім колцы. Але гады ішлі – і колцы шырэлі. Цяпер яны сягаюць аж да кварталаў Старога горада. А як бацька ўвесь час у плаванні, дык яна тэлефануе ўжо па ўсім свеце. Віншую з пятнаццацігоддзем, Сафія!

– Чароўна! – віскнула фру Інгебрыгцэн.

Сафія, праўда, не зразумела, што яна мела на ўвазе: маці, прамову, міндальную пірамідку ці саму Сафію.

Прысутныя запляскалі, а адзін хлопец зашпурнуў петарду на грушу. Ёрунь таксама ўстала і пачала цягнуць да сябе Ёргена. Той не дужа і супраціўляўся, і яны, легшы на траву, пачалі цалавацца ўжо там. А потым увогуле закаціліся пад кусты парэчкі.

– У нашы дні ініцыятыву ў свае рукі бяруць дзяўчаты, – сказаў фінансавы дарадца.

З гэтымі словамі ён устаў і пайшоў да парэчак разгледзець гэ-

тую новую для яго з’яву зблізу. Да яго далучыліся амаль усе прысутныя. Толькі Сафія з Альбэрта засталіся на сваіх месцах. Госці сталі паўколам побач з Ёрунь і Ёргенам, якія тым часам закончылі з першымі цнатлівымі пацалункамі і перайшлі да больш рашучых формаў збліжэння.

– Гэтага ўжо, бадай, не спыніш, – не без гонару сказала фру Інгебрыгцэн.

– Ды ўжо ж, яблык ад яблыні недалёка падае, – сказаў яе муж.

Ён азірнуўся, мабыць, з надзеяй сабраць лаўры за трапна ўжыты выраз. Але, сустрэўшы ўсяго некалькі маўклівых кіўкоў, дадаў:

– Нічога не зробіш.

Сафія са свайго месца заўважыла, што Ёрген спрабуе расшпіліць на Ёрунь белую блузку, запэцканую травой. Ёрунь тым часам змагалася з яго рэменем.

– Толькі б не застудзіліся, – сказала фру Інгебрыгцэн.

Сафія сумна паглядзела на Альбэрта.

– Ну, што ўжо, справы развіваюцца хутчэй, чым я думаў, – сказаў той. – Нам трэба неадкладна адсюль выбірацца. Я толькі скажу кароценькую прамову.

Сафія пляснула ў далоні:

– Хадзіце ўсе да стала! Альбэрта скажа прамову.

Усе, апроч Ёрунь і Ёргена, пацягнуліся на свае месцы.

– Няўжо вы сапраўды падрыхтавалі прамову? – спытала Гэле-на Амундсэн. – Гэта так міла з вашага боку.

– Дзякуй на добрым слове.

– А яшчэ, наколькі я ведаю, вы любіце хадзіць на шпацыр. А як жа, трэба трымаць сябе форме. Па мне, дык асабліва прыемна хадзіць на шпацыр з сабакам. Яго ці не Гермес завуць?

Альбэрта ўстаў і пастукаў па кубку.

– Дарагая Сафія, – пачаў ён, – нагадаю, што вечарына гэтая – філасофская. Таму і прамова мая будзе філасофскай.

З усіх бакоў пасыпаліся гучныя апладысменты.

– У такой разбэшчанай кампаніі будзе нялішнім дадаць хоць

пробліск здаровага сэнсу. Але спачатку павіншуем яшчэ раз юбілярку з днём народзінаў!

Не паспеў ён дагаварыць, як утары пачулася гудзенне аэра-плана. Над садам ён знізіўся, і ўсе ўбачылі, што ззаду цягнецца доўгая стужка з надпісам: «Віншуем з 15-годдзем!».

На гэты раз апладысменты выбухнулі з яшчэ большаю сілай.

– Вось бачыце, – выгукнула фру Амундсэн. – Гэты чалавек умее не толькі петарды падпальваць.

– Дзякую, гэта дробязі. Апошнімі тыднямі мы з Сафіяй займаліся грунтоўнымі даследаваннямі ў галіне філасофіі і мы гатовыя тут і цяпер абвясціць іх вынікі. Мы раскроем перад вамі таямніцу нашага існавання.

Усе госці прыціхлі так, што было чуваць, як спяваюць птушкі і з-пад кустоў парэчкі далятае цмоканне.

– Кажы далей! – папрасіла Сафія.

– Нашы філасофскія дбанні – якія ахапілі перыяд ад першых грэцкіх філосафаў да нашага часу – дазволілі выявіць, што наша жыццё адбываецца ў свядомасці аднаго маёра. На сённяшні дзень ён нясе службу ў якасці назіральніка міратворчых сіл ААН у Ліване, але для сваёй дачкі, што жыве ў Лілесандзе, ён напісаў пра нас кнігу. Дачку завуць Хільда Мёлер Кнаг і ёй споўнілася 15 гадоў у той самы дзень, што і Сафіі. Прачнуўшыся раніцай 15 чэрвеня, Хільда знайшла гэтую кнігу пра нас на століку ля свайго ложка. Дакладней сказаць, не кнігу, а вялікую тэчку. У гэты самы момант, Хільда адчувае кончыкамі пальцаў, што да канца кнігі застаюцца лічаныя старонкі.

Сярод прысутных пачало расці нервовае ўзбуджэнне:

– Адным словам, наша існаванне – гэта ўсяго толькі забаўка, падораная на дзень народзінаў Хільдзе Мёлер Кнаг. Бо ўсіх нас прыдумаў маёр, каб ажывіць для сваёй дачкі падручнік па філасофіі. Гэта, між іншым, значыць, што белы «мерсэдэс» ля брамы не варты голага шэлегу. У нашай сітуацыі ён – проста пшык, адзін з процьмы белых «мерсэдэсаў», якія круцяцца ў галаве ў небаракі-маёра, які ў гэтую самую хвіліну прысеў пад пальмаю

ў халадку, каб не схапіць сонечны ўдар. Бо ў Ліване, сябры мае, пячэ нясцерпна.

– Лухта! – крыкнуў фінансавы дарадца. – Усё гэта поўнае глупства!

– Кожны вольны казаць, што думае, – спакойна прадоўжыў Альбэрта. – Але праўда ў тым, што глупства – якраз гэтая філасофская вечарына. І адзіны прабліск здаровага сэнсу ў гэтым свяце – у гэтай прамове.

Раптам фінансавы дарадца ўстаў і сказаў:

– Тут дзень і ноч працуеш, рук не складаючы, са скуры вылузвашся... Страхуешся, дарэчы, каб не здарылася якой неспадзяванкі, каб было і хлеба, і да хлеба. А тут з'яўляецца нейкі байдак і хоча ўсё звесці на нішто сваімі так званымі «філасофскімі» заявамі!

Альбэрта згодна кінуў:

– Супраць такіх філасофскіх заяваў сапраўды ніякая страхоўка не дапаможа. З імі горш, чым з прыроднымі катастрофамі, спадар дарадца. Бо вам, пэўна, і без мяне вядома, што на прыродныя катастрофы ніякі страхавы поліс не распаўсюджваецца.

– Гэта не прыродная катастрофа.

– Не, гэта экзістэнцыйная катастрофа. Гляньце ў кусты парэчкі, можа тады зразумеете, што я маю на ўвазе. Застрахавацца ад разбурэння сваёй рэчаіснасці немагчыма гэтак сама, як ад згасання сонца.

– Няўжо мы гэта так і пакінем? – звярнуўся да жонкі бацька Ёрунь.

Тая толькі кінула.

– Гэта так сумна, – сказала Сафііна маці, таксама ківаючы. – А мы так стараліся...

Моладзь, аднак, не зводзіла з Альбэрта вачэй. Новыя ідэі і думкі маладыя часцяком успрымаюць лягчэй, чым паджылыя людзі.

– Мы хацелі б паслухаць яшчэ, – сказаў светлавалосы кучаравы юнак у акуларах.

– Дзякую, але што тут дадаць. Калі чалавек прыходзіць да

ўсведамлення, што ён – усяго толькі фантазія ў чужой летуценнай свядомасці, тады, па-мойму, разумней маўчаць. Каб нечым скончыць, магу хіба параіць маладым прайсці хоць бы кароткі курс гісторыі філасофіі. Гэта дапаможа вам развіць у сабе крытычнае стаўленне да свету, у якім вы жывяце. Не менш важна крытычна ставіцца і да каштоўнасцяў старэйшага пакалення. Усё, чаму я і спрабаваў навучыць Сафію, гэта ўменню мысліць крытычна, або, як сказаў бы Гегель, «праз адмаўленне адмаўлення».

Фінансавы дарадца па-ранейшаму стаяў, стукаючы пальцамі па стале.

– Гэты агітатар спрабуе знішчыць усе здаровыя складнікі таго парадку, які і школа, і царква, і мы, бацькі, стараемся прышчапіць нашым дзецям! Бо менавіта ім належыць будучыня, менавіта ім пяройдзе ў спадчыну ўся наша маёмасць. Калі ён безадкладна не пакіне вечарыны, я буду вымушаны патэлефанаваць нашаму сямейнаму адвакату. І тады ён прыме патрэбныя захады.

– Ніякія вашыя захады не дапамогуць, бо вы – фантазія, фікцыя. Дарэчы, мы з Сафіяй і так збіраемся пакінуць гэту кампанію. Наш курс філасофіі меў не толькі тэарэтычны, але і практычны аспект. У патрэбны час мы пакажам фокус са знікненнем. Мы прападзем і адсюль, і з маёравай свядомасці.

Гэлена Амундсэн схапіла дачку за руку:

– Ты ж не пакінеш мяне, праўда, Сафія?

Сафія абняла яе і паглядзела на Альбэрта.

– Ну вось, ты засмуціў маму...

– Слухай, кінь глупства. Не забывай, чаму я цябе вучыў. Якраз з такой балбатні мы і збіраемся вырвацца на свабоду. Твая мілая і добрая мама не болей сапраўдная, чым гасцінцы для бабулі ў кошыку Чырвонага Каптурка. А тое, што яна засмуцілася, – такая ж праўда, як тое, што аэраплану, які толькі што праляцеў, патрэбна для яго віншавальных манеўраў паліва.

– Здаецца, я разумею, – сказала Сафія і павярнулася да маці. – Мне трэба рабіць так, як ён кажа, мама. Рана ці позна я ўсё роўна цябе пакінула б.

– Я буду па табе сумаваць, – сказала маці. – Але ж калі над гэтым небам ёсць іншае – дык ляці. Абяцаю, што буду добра даглядаць Гавінду. Колькі ёй, адзін ці два лісты салаты кідаць на дзень?

Альбэрта паклаў ёй руку на плячо:

– Ні ты, ні хто іншы з прысутных не будзе па нас сумаваць проста таму, што вы не існуюце. У вас няма нават таго, чым можна было б сумаваць.

– Вы чулі! Большай абразы ўявіць сабе нельга! – віскнула фру Інгебрыгцэн.

Фінансавы дарадца кіўнуў у знак згоды.

– Ён абавязкова адкажа за свой паклёп. Вось пабачыш, яшчэ высветліцца, што ён камуніст. Яму карціць забраць у нас усё, што нам дорага. Гэта проста махляр, шэльма... амаральная дрэнь...

Альбэрта і фінансавы дарадца селі. Ад злосці дарадца быў чырвоны, як рак. Тут да стала вярнуліся і Ёрунь з Ёргенам. Адзенне на іх было бруднае, пакамечанае. У светлыя валасы Ёрунь набіліся камячкі гліны й зямлі.

– Мама, у мяне будзе дзіця, – аб’явіла яна.

– Вось як, ну ты хоць пачакай, пакуль мы даедзем дадому.

Муж яе падтрымаў:

– Так, няхай крыху пацерпіць. Але калі хоча, каб хрэсьбіны былі сёння вечарам, дык хай сама іх і ладзіць.

Альбэрта сур’ёзна паглядзеў на Сафію:

– Нам пара.

– Можа перад ад’ездам прынясеш нам яшчэ кавы? – спытала маці.

– Канешне, мама, зараз.

Яна ўзяла са стала тэрмас. На кухні давялося завесці новую каву. Пакуль Сафія чакала, насыпала корму птушкам, залатым рыбкам, пасля зайшла ў ванную, паклала ліст салаты Гавіндзе. Ката яна не бачыла, але дастала бляшанку з кансервамі, насыпала ў місу і выставіла яе на ганак. Ёй хацелася плакаць.

Калі яна зноў выйшла ў сад, карціна больш нагадвала вынік дзіцячых гульняў, а не святкаванне пятнаццацігоддзя. Паўсюль

валяліся бутэлькі з-пад сідру, пірог быў размазаны па ўсім сталё, на траве ляжаў перакулены паднос з булачкамі. У той самы момант, калі Сафія адыходзіла да стала, адзін хлопец уторкнуў петарду ў крэмавы торт. Ляснула так, што ўвесь стол і госці аказаліся ўквэцаныя крэмам. Найбольш пацярпеў чырвоны касцюм фру Інгебрыгцэн.

На здзіўленне, і яна, і астатнія паставіліся да падзеі цалкам спакойна. Тады Ёрунь схапіла вялікі кавалак шакаладнага торта і размазала яго па твары Ёргену, пасля чаго адразу пачала яго начыста злізваць.

Маці з Альбэрта сядзелі на садовых арэлях крыху ад усіх наводдаль. Яны замахалі Сафі.

– Нарэшце, вам надарылася пагаварыць сам-насам, – сказала Сафія.

– Ты мела рацыю, – узрушана пачала маці, – Альбэрта – прыстойны чалавек. Я аддаю цябе ў яго моцныя рукі.

Сафія ўладкавалася паміж імі.

Два хлопцы ўскараскаліся на дах. Адна дзяўчына хадзіла кругом і заколкай дзіравіла ўсе балонікі. А тут яшчэ на мапедзе пад’ехаў няпрошаны госць. Ззаду на багажніку ў яго стаяла скрыня з півам і гарэлкай. Насустрач яму радасна кінулася некалькі рупліўцаў.

Фінансавы дарадца ўстаў з-за стала. Ён папляскаў у далоні і сказаў:

– Дзеці, давайце гуляць!

Падабраўшы бутэльку з-пад піва, ён дапіў рэшткі і паставіў яе пасярод паляны. Потым пайшоў да стала, выцягнуў з міндальнай піраміды пяць ніжніх колцаў і пачаў паказваць гасцям, як трэба іх кідаць, каб надзець на бутэльку.

– Гэта ўжо агонія, – сказаў Альбэрта. – Нам пара выбірацца, пакуль маёр не паставіў кропку і Хільда не закрыла вялікую тэчку.

– Табе зноў давядзецца ўсё прыбіраць самой, мама.

– Дзетанька, какое гэта мае значэнне? Усё адно тут не жыццё.

Калі Альбэрта падорыць табе лепшае існаванне, я буду самая шчаслівая. Ты казалася, у яго ёсць белы конь?

Сафія агледзела сад. Яго нельга было пазнаць. Паўсюль валяліся пустыя бутэлькі, курыныя косткі, растаптаныя булачкі, палопаныя шарыкі.

– Некалі гэта быў мой маленькі рай, – сказала яна.

– А цяпер настае выгнанне з раю, – азваўся Альбэрта.

Адзін хлопец залез у белы «мерсэдэс», той раптам завёўся, праламаў зачыненыя вароты і па жвіровай дарожцы паехаў у сад.

Раптам нехта моцна схапіў Сафію за руку і з усяе сілы пацягнуў да Схованкі. І тут пачуўся голас Альбэрта:

– Зараз!

У тое ж імгненне белы «мерсэдэс» урэзаўся ў яблыню і на капот пасыпаліся недаспелыя яблыкі.

– Ну, гэта ўжо занадта! – закрычаў фінансавы дарадца. – Я запатрабую немалой кампенсацыі!

Яго чароўная жончка цалкам яго падтрымала.

– І ўсё праз гэтага шэльму! Дарэчы, дзе ён?

– Яны скрозь зямлю праваліліся, – не без гонару паведаміла Гэлена Амундсэн.

Распрастаўшы плечы, яна падышла да запаскуджанага стала і пачала прыбірацца пасля філасофскай вечарыны.

– А можа, каму яшчэ кавы?

КАНТРАПУНКТ

... адначасовае гучанне дзвюх і болей мелодый ...

Хільда ўстала з ложка. Гісторыя пра Сафію і Альбэрта скончылася. Але што насамрэч адбылося?

Навошта бацьку спатрэбілася пісаць гэты апошні раздзел? Яму што, хацелася яшчэ раз прадэманстраваць сваю ўладу над светам Сафіі?

У глыбокім задуменні яна пабрыла ў ванную апранацца. Хутка паснедаўшы, яна выйшла ў сад і села на арэлі.

Яна была згодная з Альбэрта: адзіны пробліск здоровага сэнсу ў тым святкаванні быў у яго прамове. Няўжо бацька думаў, што Хільдзін свет такі ж бязладны, як Сафііна філасофская вечарына? І няўжо яе свету таксама наканавана некалі знікнуць?

І што, дарэчы, з Сафіяй і Альбэрта? Што сталася з іх сакрэтным планам?

Можа, Хільдзе цяпер трэба дадумваць усё да канца самой? Ці ім сапраўды пашчасціла ўцячы з апавядання?

Але ўцячы куды?

І раптам яе як асвятліла: калі Альбэрта з Сафіяй сапраўды здолелі ўцячы з кнігі, тады ў тэчцы пра гэта і не можа быць напісана нічога. Бо пра ўсё, што там напісана, цудоўна вядома бацьку.

А што, калі там нешта ёсць між радкамі? Пра гэта, здаецца, быў недвухсэнсоўны намёк у тэксце. Гушкаючыся арэлях, Хільда зразумела, што ёй давядзецца перачытаць гісторыю яшчэ раз, а можа і не адзін.

Калі белы «мерсэдэс» уехаў у сад, Альбэрта схпіў Сафію і пацягнуў за сабой у Схованку. Выбраўшыся па той бок жыва-плоту, яны кінуліся праз лес да Маёравай хаткі.

– Хутчэй! – крычаў Альбэрта. – Нам трэба паспець выбрацца да таго, як ён пачне нас шукаць.

– А цяпер мы па-за межамі яго ўвагі?

– На памежжы.

Яны пераплылі азярцо і ўляцелі ў Маёраву хатку. Альбэрта прыўзняў у сутарэнні вечка і падштурхнуў Сафію ўніз. Настала цемра.

Усе наступныя дні Хільда працавала над сваім планам. Яна паслала пару лістоў Анэ Квамсдал у Капенгаген, і тая некалькі разоў тэлефанавала сама. У Лілесандзе яна заручылася дапамогай сяброў і знаёмых, яе падахвоціўся падтрымаць амаль увесь клас.

Адначасова яна перачытвала «Свет Сафіі». Адзін раз прачытаць гэту гісторыю было не дастаткова. Раз-пораз у Хільды ўзнікалі ўсё новыя думкі наконт таго, што сталася з Сафіяй і Альбэрта далей, пасля таго, як яны зніклі з філасофскай вечарыны.

Раніцай у суботу 23 чэрвеня яна раптам прахапілася ля дзевятай. Яна ведала, што бацька ўжо выехаў з лагера міратворчых сіл у Ліване. Заставалася толькі чакаць. Рэшта дня была ёю распісаная па хвілінах.

Днём яны з маці пачалі рыхтавацца да Купалля. Хільда не магла не ўспомніць, як Сафія з яе маці ладзілі сваё Купальскае свята.

Здаецца, яны ж не толькі гатавалі і займаліся аздабленнем. Але што ж яны рабілі *яшчэ*?

Сафія з Альбэрта апынуліся на палянцы непадалёк ад двух вялікіх будынкаў з пачварнымі вентылятарамі і вентыляцыйнымі трубамаі на фасадах. З аднаго будынкаў выйшлі дзяўчына і хлоп-пец, ён з карычневай сумкай у руцэ, яна – з чырвонай, цераз пля-чо. Воддаль па вузенькай дарожцы праехала машына.

– Што здарылася? – спытала Сафія.

- У нас атрымалася!
- А дзе мы?
- Гэта месца называецца Маёрстуэн.
- Маёрстуэн? Маёрава хатка?
- Гэта раён у Осла.
- Ты дакладна ведаеш?

– Дакладна. Адзін з гэтых будынкаў называецца «Château Neuf», што па-французску значыць «Новы палац». У ім вывучаюць музыку. А другі – тэалагічны факультэт, дзе вывучаюць багаслоўе. Вышэй стаіць будынак факультэта прыродазнаўчых навук, а яшчэ вышэй – гуманітарнага факультэта, дзе вывучаюць літаратуру і філасофію.

– Але ці праўда, што мы выбавіліся за межы Хільдзінай кнігі і маёр нас больш не кантралюе?

- Праўда-праўда. Тут яму нас ніколі не знайсці.
- А што сталася пасля таго, як мы беглі праз лес?

– Пакуль маёр малаціў машыну фінансавага дарадцы аб яблыню, мы, скарыстаўшыся момантам, стаіліся ў Схованцы. Мы тады знаходзіліся ў зародкавай стадыі развіцця, Сафія. Мы належалі адначасова да старога і новага свету. Але маёру і ў галаву не магло прыйсці, што мы куды-небудзь схаваемся.

- Чаму не магло?

– Таму што ён нікуды нас не адпусціў бы. Усё здарылася, як у сне. Зрэшты, не выключаю, што ён і сама крыху паспрыяў нашай задуме.

- Што ты хочаш сказаць?

– Што «мерсэдэс» завёў не хто іншы, як ён. Можа, ён сам прыкладаў усе сілы, каб трымаць нас далей ад сваіх вачэй. А можа, дарэшты з сіл выбіўся пасля ўсяго, што наварочаў...

Дзяўчына з хлопцам набліжаліся. Сафіі было трохкі няёмка, што яна сядзіць на траўцы з мужчынам, нашмат за яе старэйшым. Акрамя таго, ёй хацелася пачуць пацверджанне Альбэртывым словам.

Яна ўстала і падышла да парачкі.

– Калі ласка, не скажаце, як называецца гэтае месца?

Дзяўчына з хлопцам не толькі не адказалі, а нават не глянулі на яе.

Сафію гэта раззлавала, і яна падступілася зноў:

– Вам што, на пытанне адказаць цяжка?

Хлопец з захапленнем нешта тлумачыў дзяўчыне:

– Кантрапунктавая кампазіцыя разгортваецца ў двух вымярэннях: у гарызантальным, або меладычным, і ў вертыкальным, або гарманічным. Такім чынам, мы маем адначасовае гучанне дзвюх ці болей мелодый.

– Прабачце, што я вам перашкаджаю, але...

– Мелодыі спалучаюцца такім чынам, каб кожная захоўвала сваё незалежнае, адрознае ад другой, гучанне. Пры гэтым іх сумеснае гучанне павінна быць гарманічным. У гэтым і заключаецца кантрапункт. Інакш кажучы, гэта сугучча, дзе ідзе «тон супраць тона».

Ну як так можна! Яны ж не глухія, не сляпыя. Сафія паспрабавала трэці раз, забегшы наперад і заступіўшы дарогу.

На яе проста махнулі рукой.

– Нібыта вецер узняўся, – сказала дзяўчына.

Сафія пабегла назад да Альбэрта.

– Яны не чуюць мяне! – сказала яна і раптам успомніла сон пра Хільду і залаты крыжык.

– Так, гэта плата за тое, што мы пакінулі кнігу. Але мы не можам разлічваць, што дасягнем таго самага статусу, што і яе аўтар. Затое мы цяпер тут, у адным з ім свеце. І пачынаючы з сённяшняга дня мы больш не будзем старэць, мы назаўсёды застанемся такімі, якімі былі, калі пакідалі філасофскую вечарыну.

– Але мы ніколі не здолеем увайсці ў нармальны кантакт з людзьмі вакол нас?

– Сапраўдны філосаф ніколі не кажа «ніколі». Маеш гадзіннік?

– Восем.

– Роўна колькі было, калі мы пакінулі Капітанаў завулак.

– Хільдзін бацька вяртаецца сёння з Лівана.

- Таму нам трэба паспяшацца.
- Гэта яшчэ з якой прычыны?
- Табе не цікава, што адбудзецца, калі маёр прыедзе ў Б’еркелі?
- Ну, вядома, цікава, але...
- Тады пайшлі!

Яны рушылі ўніз, да цэнтра горада. Па дарозе ім трапляліся людзі, але ўсе праходзілі міма іх, паўз іх, нібыты яны былі складзеныя з паветра. Абапал дарогі стаялі прыпаркаваныя машыны. Альбэрта раптам спыніўся ля чырвонага спартовага аўто з адкінутым верхам.

– Думаю, гэтая нам падыдзе, – сказаў ён. – Толькі зараз гляну яшчэ раз, ці яна *наша*.

– Нічога не разумею.

– Тлумачу: мы не можам скарыстацца звычайнай машынай, якая належыць нейкаму жыхару гэтага горада. Як, па-твойму, людзі будуць рэагаваць, убачыўшы аўтамабіль без шафёра? Дый, акрамя таго, нам не ўдасца яе завесці.

– А што з гэтым аўто?

– Здаецца, я бачыў яго ў нейкім старым фільме.

– Ты, вядома, прабач, але твая загадкавыя намёкі пачынаюць мяне даставаць.

– Гэта выдуманая аўто, Сафія. Такое самае, як і мы. Звычайныя гараджане замест яго бачаць пустое месца і могуць на ім прыпаркавацца. Вось гэта нам трэба і праверыць, перш чым сядаць у гэту машыну.

Яны сталі побач з чырвоным аўтамабілем і пачалі чакаць. Неўзабаве яны ўгледзелі хлопчыка, які ехаў на ровары па тратуары. Параўняўшыся з імі, ён рэзка павярнуў, праехаў скрозь спартовы аўтамабіль і пакаціў па дарозе.

– Цяпер ты бачыш? Машына сапраўды наша!

Альбэрта адчыніў дзверцы справа.

– Прашу! – прапанаваў ён, і Сафія села.

Сам Альбэрта сеў за руль, ключ запальвання аказаўся на месцы, ён павярнуў яго – і рухавік запусціўся.

Яны ўзялі ўніз па Хіркевэен і неўзабаве выехалі на шашу да Драмэна. Осла засталася ззаду, а яны ехалі далей на поўдзень, мінулі Лісакер, потым Сандвіку. Ім усё часцей пачалі трапляцца купальскія вогнішчы, асабліва іх шмат было пасля Драмэна.

– Сёння ж летні сонцаварот, Сафія. Ці ж гэта не цудоўна?

– І ў адкрытым аўто так прыемна абдзімае ветрык. Нас што, напраўду ніхто не бачыць?

– Бачаць толькі такія, як мы. Мы з імі, я думаю, яшчэ сустрэнемся. Каторая гадзіна?

– Палова дзевятай.

– Тады пашукаем карацейшай дарогі. Ну, не ехаць жа нам вечна за гэтым трайлерам, – сказаў Альбэрта і звярнуў проста ў засеянае пшаніцай поле.

Сафія азірнулася і ўбачыла ззаду шырокую палосу прымятага збожжа.

– Заўтра скажучь, што пшаніцу ветрам прыгнула, – сказаў Альбэрта.

Маёр Альбэрт Кнаг прыязмліўся ў аэрапорце Каструпа а палове пятай, у субота 23 чэрвеня. Дзень выдаўся доўгім. Сюды ён прыляцеў з Рыма, і наперадзе заставаўся апошні пералёт з Даніі ў Нарвегію.

Пашпартны кантроль ён праходзіў з гонарам: у форме маёра міратворчых сіл ААН ён прадстаўляў не толькі сябе самога і не толькі сваю краіны – ён быў яшчэ і прадстаўніком міжнароднага правапарадку, а значыць, і цэлай векавой традыцыі барацьбы за мір, якая цяпер распаўсюдзілася на ўвесь свет.

Пры сабе ён меў толькі перакінутую цераз плячо сумку, астатняе было здадзена ў багаж яшчэ ў Рыме, і цяпер усё, што яму заставалася – паказаць свой чырвоны пашпарт і прайсці праз «Зялёны канал».

Самалёта да Крысціянсана трэба было чакаць амаль тры гадзіны. Таму ў Каструпе маёр Кнаг збіраўся прыкупіць сямейнікам падарункі. Праўда, самы вялікі падарунак у жыцці ён выслаў дачцэ

каля двух тыдняў назад. Марыт паклала падарунак на століку каля яе ложка, каб Хільда, прачнуўшыся, адразу яго ўбачыла. Апошні раз ён размаўляў з Хільдай па тэлефоне якраз у яе дзень народзінаў, позна ўвечары.

Купіўшы некалькі нарвежскіх газет, Альбэрт сеў у бары з кубачкам кавы. Але не паспеў ён іх разгарнуць, як па гучнагаварыльніку аб'явілі:

«Паведамленне для Альбэрта Кнага. Альбэрт Кнаг, просім Вас падысці да інфармацыйнага стэнда авіякампаніі “Скандынаўскія авіялініі”».

Што яшчэ такое? Альбэрт адчуў, як па спіне пабег халадок. Няўжо прыйшоў загад вяртацца назад у Ліван? А раптам штось дома здарылася?

Неўзабаве ён ужо стаяў ля інфармацыйнай стойкі:

– Я Альбэрт Кнаг.

– Калі ласка, Вам прасілі тэрмінова перадаць.

Ён адразу разарваў канверт. У ім ляжаў яшчэ адзін, меншы, на якім значылася: «Капенгаген, аэрапорт Каструпа, інфармацыйны стэнд авіякампаніі “Скандынаўскія авіялініі” (для маёра Альбэрта Кнага)».

Нервы ў Альбэрта напаяліся. Ён распячатаў меншы канверт і выняў маленькую цыдулку:

Дарагі тата, з прылётам! Як ты разумееш, мне дужа карцела хутчэй цябе ўбачыць. Прабач, што выклікала цябе па гучнагаварыльніку. Так было прасцей. P.S. Непрыемная навіна: ад фінансавага дарадцы Інгебрыгцэна прыйшла позва на пакрыццё страт за пашкоджанне скрадзенага ў яго «мерсэдэса». P.P.S. Хутчэй за ўсё, калі ты прыедзеш, я буду чакаць цябе ў садзе. Але спадзяюся, што ты пачуеш пра мяне і раней. P.P.P.S. Мне крыху боязна падоўгу сядзець у садзе. У такіх месцах вельмі лёгка праваліцца скрозь зямлю. Твая Хільда, якая не пашкадавала часу і як след падрыхтавалася да твайго прыезду.

Маёр Кнаг не мог стрымаць усмешкі, хоць яго і кальнула, што дачка спрабуе ім так маніпуляваць. Яму заўсёды падабалася трымаць кантроль над сваім існаваннем. А тут нейкае свавольнае дзяўчо, якое сядзіць у Лілесандзе, аддае распараджэнні, што яму рабіць у аэрапорце Каструпа! Але як ёй гэта ўдалося?

Ён сунуў канверт у нагрудную кішэню і рушыў уздоўж доўгага шэрагу крамаў. І ў той самы момант, калі ён вырашыў зазірнуць у краму традыцыйных дацкіх прысмакаў, на вочы яму трапіўся маленькі канверцік, прычэплены да вітрыны каля ўвахода. Тоўстымі літарамі на ім было выведзена: «МАЁРУ КНАГУ». Маёр адляпіў канверт і распячатаў яго:

*Асабістае паведамленне маёру Альбэрту Кнагу,
аэрапорт Каструпа, крама дацкіх далікатэсаў.*

Дарагі тата! Вельмі прашу цябе купіць вялікую палку дацкай салямі, пажадана кілаграмы на два. А мама яўна парадуюцца каўбасцы на каньяку. P.S. Супраць лім-ф'ёрдскай ікры таксама ніхто не будзе. Твая Хільда.

Альбэрт азірнуўся. Няўжо яна недзе побач? Не можа быць, каб Марыт дазволіла ёй паехаць сустракаць яго ў Капенгагене. Але пачыр быў Хільдзін...

Назіральнік ААН раптам адчуў, што за ім самім назіраюць. Усе яго дзеянні былі нібыта пад дыстанцыйным кантролем. Ён адчуваў сябе лялькай у руках дзіцяці.

Ён зайшоў у краму, купіў два кіло салямі, каўбасу на каньяку і тры слоікі дацкай ікры, а тады рушыў далей. Ён думаў купіць Хільдзе ў падарунак і што-небудзь звычайнае. Мо калькулятар? Ці мінірадыё? Правільна, мінірадыё – сама тое.

Калі ён падышоў да крамы з электратаварамі, аказалася, што на яе вітрыне таксама вісіць канверт. «Самая цікавая крама ў Каструпе (для маёра Альбэрта Кнага)» – стаяла на ім. Укладзеная ў канверт паперка ўтрымлівала наступнае паведамленне:

Дарагі тата! Сафія перадае табе прывітанне і дзякуе за кішэнны радыё-тэлевізар, які падарыў ёй на дзень народзінаў

яе шчодры тата. Гэта, здаецца, дробязь, але ўсё адно вельмі прыемна. І прызнаюся, я падзяляю Сафіін інтарэс да такіх дробязяў. P.S. Калі ты яшчэ не заходзіў у краму далікатэсаў і вялікі аддзел бязмытнага гандлю, дзе прадаюць віно і цыгарэты, то шукай падрабязныя інструкцыі на іх вітрынах таксама. P.P.S. На дзень народзінаў мне падарылі грошы, таму я магу сама зафундаваць 350 крон ад кошту кішэннага радыё-тэлевізара. Твая Хільда, якая ўжо нашіпгавала індычку і згатавала да яе «ўолдарфскую» салату.

Радыё-тэлевізар каштаваў 985 дацкіх крон. Але нават гэта было дробяззю ў параўнанні з тым, што адчуваў у душы Альбэрт Кнаг, гнаны ад крамы да крамы даччынымі хітрыкамі. Дык усё-ткі яна тут ці не?

Цяпер ён ішоў і неўпрыкмет азіраўся, адчуваючы сябе адначасова і шпіёнам, і лялькай. Яго фактычна цалкам пазбавілі асабістай свабоды!

Вось, яшчэ даводзілася ісці ў аддзел бязмытнага гандлю. Тут вісеў чарговы белы канверт з яго прозвішчам. Увесь аэрапорт нібыта ператварыўся ў кампутарную гульню, у якой ён выступаў у якасці курсора:

*Аддзел бязмытнага гандлю ў Каструпе
(для маёра Альбэрта Кнага).*

Тут я папрасіла б купіць мне ўсяго толькі пакецік жалацінак і пару скрыначак дацкага марцыпанавага печыва «Антон Берг». Не забывай, што ў Нарвегіі ўсё гэта каштуе нашмат даражэй! І яшчэ, калі я добра памятаю, мама любіць кампаны. P.S. Калі ласка, па дарозе дадому будзь вельмі ўважлівы, каб нічога важнага не прапусціць. Твая кемлівая дачка Хільда.

Альбэрт цяжка ўздыхнуў, але ўвайшоў у краму і купіў усё, што было заказана. З сумкай цераз плячо і трыма пакетамі ў руках ён накіраваўся чакаць адлёту да выхаду 28. Калі дзе развешаны яшчэ канверты – хай сабе і вісяць.

Але на слупе ля выхаду 28 вісеў новы белы канверт: «Аэрапорт

Каструпа, выхад нумар 28, маёру Кнагу». Почырк таксама быў Хільдзін... а вось нумар выхаду, здаецца, дапісаў нехта іншы сваёй рукой? Але адназначна сказаць было цяжка: як параўнаеш почырк лічбаў і почырк літараў.

Маёр сеў на крэсла ля самай сцяны і склаў пакеты сабе на калені. Седзячы ў гэтай нерухомай паставе, паглядаючы проста перад сабой, ганарлівы маёр нагадваў цяпер маленькага хлопчыка, які ўпершыню ў жыцці ляціць самалётам. Нават калі Хільда тут, ён больш нізавошта не дасць ёй заўважыць яго першай.

Ён падазрона аглядаў пасажыраў, якія пакрысе збіраліся каля выхаду. На імгненне ён адчуў сябе нібы вораг, за якім пільнуюць органы дзяржаўнай бяспекі. І толькі калі аб'явілі пасадку, уздыхнуў з палёгкай. На борт ёй зайшоў апошні.

Калі ён паказваў пасадачны талон, на рэгістрацыйнай стойцы аказаўся яшчэ адзін канверт.

Сафія з Альбэрта праехалі Брэвіцкі мост, а крыху пазней – паварот на Крагеро.

– Ты ляціш пад 180, – заўважыла Сафія.

– Ужо дзевятая гадзіна. Ён хутка прыязміцца ў Хевіку. А нас ніякая дарожная паліцыя не спыніць.

– А раптам мы ў што-небудзь улепімся?

– Калі мы ў звычайную машыну – нічога не здарыцца. Але калі ў такую, як наша...

– І што тады?

– Ну, тады лепш ехаць асцеражней. Бачыла, мы толькі што праехалі «Іль Тэмпо Гігантэ»¹?

– Не.

– Стаяў прыпаркаваны на нейкім падвор'і ў Вэстфолдзе.

¹ Так называецца цацачны гоначны аўтамабіль у адным з любімых у Нарвегіі мультфільмаў 1975 года – «Гран-пры Флоклюпа», створанага знакамітым нарвежскім рэжысёрам-аніматарам Іва Капрына.

– Ну вось – наперадзе турыстычны аўтобус! Цяпер абагнаць яго будзе нялёгка: абапал суцэльны лес.

– Гэта не мае ніякага значэння, Сафія, запомні, – сказаў Альбэрта, рэзка даў убок і паехаў нацянькі між дрэваў. Потым зноў вывернуў на дарогу.

Сафія з палёгкаю ўздыхнула.

– Ты мяне напужаў.

– Мы маглі б праехаць і праз стальную сцяну і таксама нічога не заўважылі б.

– Выходзіць, мы, у адрозненне ад навакольнага свету, – усяго толькі бесцялесныя здані.

– Не перакручвай усё да гары нагамі. Гэта навакольны свет для нас прывідная, празрыстая казка.

– Тады патлумач падрабязней.

– Добра, слухай. Звычайна сцвярджаюць, што дух «танчэйшы» за вадзяную пару. Гэта памылка. Дух цвярдзейшы за лёд.

– Ніколі не падумала б.

– Тады раскажу табе адну гісторыю. Жыў сабе чалавек, які не верыў у анёлаў. Але аднойчы, калі ён быў у лесе, яму з’явіўся анёл.

– І што?

– Пэўны час яны ішлі побач. Урэшце чалавек павярнуўся да анёла і сказаў: «Ну, добра, прызнаю, анёлы існуюць. Але ж вы не такія сапраўдныя, як мы». – «Што значыць “не такія сапраўдныя”?» – спытаў анёл. Чалавек адказаў: «Калі мы міналі вялікі камень, ты прайшоў скрозь яго. А калі міналі тоўстае бярв’яно, мне давялося цераз яго пералазіць, а ты як ішоў, так ішоў». Адказ вельмі здзівіў анёла, і ён сказаў: «А ты не заўважыў, што, калі мы міналі балота, мы абодва ішлі скрозь туман – ні ты, ні я яго не абыходзілі. Гэта таму, што ў нас абодвух кансістэнцыя шчыльнейшая, чым у туману».

– А-а...

– Так і з намі, Сафія. Дух можа прайсці скрозь сталёвыя дзверы. І таго, што складаецца з духу, не знішчаць ні бамбардыроўшчык, ні танк.

– Вельмі нязвыкла пра гэта думаць.

– Хутка мы праедзем Рысэр, хоць выехалі з Маёрстуэн не больш за гадзіну назад. Я хачу кавы.

Праязджаючы праз вёску Фіяне, што ў былой камуне Сэндэлед, яны заўважылі па левы бок ад дарогі карчму. Яна называлася «Папялушка». Альбэрта завярнуў да яе і прыпаркаваўся проста на паплаўцы.

У карчме Сафія наважылася ўзяць бутэльку колы з лядоўні, але тая нават не скранулася з месца. Стаяла, нібы прыклееная. Тым часам Альбэрта намагаўся наліць кавы ў кардонны кілішак, які знайшоў у машыне. Яму трэба было проста адкруціць кранік на кавярніку, але як ён ні пяўся, наліць кавы сабе ў яго ніяк не выходзіла.

Раззлаваны, ён павярнуўся да тых, хто сядзеў за столікамі, і папрасіў памагчы. Калі ніхто не адрэагаваў, ён закрычаў так гучна, што Сафія закрыла вушы рукамі:

– Я хачу кавы!!!

Але злосць хутка мінула, і Альбэрта зарагатаў:

– Яны ж нас не чуюць. І мы, зразумела, іхняй кавы таксама пакаштаваць не можам.

Яны хацелі ўжо ісці, калі з-за аднаго століка насустрач ім устала старая цётка – у ярка-чырвонай спадніцы, блакітна-ледзянога колеру вязанцы і белай хусце. Сакавітыя фарбы яе адзення, дый уся яе постаць глядзеліся неяк выразней, чым усё астатняе ў гэтай карчме.

Цётка падышла да Альбэрта і сказала:

– Ну, ты чаго так крычыш, сынку?

– Прабачце.

– Кавы хацеў?

– Так, але...

– Ёсць у нас тут непадалёк адно месца.

Следам за старой яны выйшлі надвор і рушылі сцежкаю, што вяла за карчму. Па дарозе цётка спытала:

– Вы, відаць, тут упершыню?

– Так і ёсць, – адказаў Альбэрта.
– Ну-ну. То сардэчна вітаю ў вечнасці, дзеткі.
– А вы самі хто будзеце?
– Я з казкі братоў Грым. Хутка дзве сотні гадоў, як тут. А вы адкуль?

– Мы з кнігі пра філасофію. Я настаўнік філасофіі, а Сафія – мая вучаніца.

– Ат, гэта і праўда штось новае.

Хутка яны выйшлі да вялікай прагаліны паміж дрэваў. Тут стаяла багата прыгожых карычневых дамкоў, а на пляцоўцы паміж дамкамі гарэла купалаўскае вогнішча. Вакол агню тоўкся натоўп у самых розных строях. Сафія многіх пазнала: тут былі Беласнежка і некалькі гномаў, Эспэн Аскелад¹ і Шэрлак Холмс, Пітэр Пэн і Піпі-Доўгаяпанчоха, Чырвоны Каптурок і Папялушка... Хапала і іншых знаёмых, якія не мелі сваіх імёнаў: усякія дамавікі і лесавікі, фаўны і вядзьмаркі, анёлы і чарцяняты. Сафія ўгледзела нават аднаго самага сапраўднага троля.

– Ого, што тут робіцца! – ускрыкнуў Альбэрта.

– Ну дык! Сёння ж Купалле, – адказала старая. – Нас столькі ад самай ночы святой Вальпургіі не збіралася. Мы яе адзначалі ў Нямецчыне. Я тут, па шчырасці сказаць, у адведзінах. Што там табе, кавы?

– Так, дзякую.

Толькі цяпер Сафія заўважыла, што ўсе дамкі зроблены з пернікаў, карамелі і глазуру. Многія прысутныя частаваліся, проста адломваючы кавалачак ад дамка. А калі які дамок быў ужо ладна паскубаны, да яго падыходзіла пекарка і папраўляла. Сафія адшчапіла кавалачак вільчыку на даху: пернік аказаўся смачнейшы і салатзейшы за ўсё, што ёй некалі даводзілася каштаваць.

Старая хутка вярнулася з кубкам кавы.

– Шчыра вам дзякую, – адказаў Альбэрта.

¹ Кемлівы герой народных нарвежскіх казак.

– І як госцейкі заплацяць?

– Заплацяць?

– Ну, мы звычайна, як плату, расказваем якую показку. А за каву хопіць і паўпоказкі.

– Мы маглі б расказаць і ўсю неверагодную гісторыю чалавечтва, – сказаў Альбэрта. – Але, разумееце, у нас зусім няма часу. Можна, мы заедзем і расплацімся іншым разам?

– Можна, вядома. Але куды вы так спяшаецеся?

Альбэрта расказаў, і старая на развітанне парайла:

– Ну, бачу, што тут вы зусім новенькія. Таму глядзіце – не марудзьце і хутчэй абразайце пупавіну, якая звязвае вас з вашай крыніцай. Мы тут жывем незалежна ад цела і ад усякай крыві – хрысціянскай, не хрысціянскай. Ад гэтага часу вы належыце «нябачнаму люду».

Альбэрта з Сафія пабеглі назад да карчмы і свайго чырвонага аўтамабіля, пасярод якога ў гэты момант стаяла нейкая спагадлівая матуля і дапамагала свайму сыночку папісяць.

Далей яны паляцелі, не гледзячы ні вока ні бока, абы карацей, і хутка былі ў Лілесандзе.

Рэйс SK876 з Капенгагена прыземліўся ў Хевіку аkurat па раскладзе – у 21.35. Яшчэ на вылеце з Каструпа, калі самалёт толькі набіраў вышыню, маёр адкрыў канверт, знойдзены на рэгістрацыйнай стойцы. Тэкст паведамлення быў такі:

Маёру Кнагу, які ў гэты момант аддае свой пасадачны талон у аэрапорце Каструпа, прыядадзень Купалля 1990.

Дарагі тата! Ты, мабыць, спадзяваўся, што я аб'яўлюся ў Капенгагене? Але не ўсё так проста. Я, тата, цябе і без таго паўсюль бачу. Я тут наведала адну цыганскую сям'ю, якая шануе свае традыцыі і некалі, вельмі-вельмі даўно, прадала магічнае лютэрка нашай прабабцы. Дык я набыла ў іх яшчэ і крышталёвы шар. І вось цяпер бачу, як ты падымаешся на борт самалёта. Нагадаю, што ты павінен зашпіліць рэмень

бяспекі і не апускаць біліца крэсла, пакуль на панэлі ўверсе не згасне лямпачка «Зашипіліць рамяні». Як толькі самалёт набярэ вышыню, ты зможаш раскласці крэсла і крыху падрамаць. Бо ты мусіш быць добра адпачыўшы, калі прыбудзеш дадому. Надвор'е ў Лілесандзе цудоўнае, але тэмпература на некалькі градусаў ніжэй, чым у Ліване. Жадаю прыемнага палёту. Твая дачка-вядзьмарка, уладарка Люстэрка і заступніца Іроніі.

Альбэрт ніяк не мог зразумець, ці ён сярдуе, ці проста прыгнечаны стомай. Але раптам яго разабраў смех. Ён засмяяўся так гучна, што пасажыры пачалі на яго азірацца. У гэты момант самалёт узляцеў.

Вось яму і далі пакаштаваць яго ж горкіх лекаў. Але ж ці дачушка нічога не збытала? Бо ён сваё лекі ўжываў на Альбэрта і Сафіі. А яны ж... ну, што яны – проста фантазія.

Ён зрабіў усё так, як прадракала Хільда. Апусціў біліца крэсла і задрамаў. А канчаткова прачнуўся, калі ўжо прайшоў пашпартны кантроль у аэрапорце Хевіка і калі апынуўся ў зале прылёту, дзе яго сустракала дэманстрацыя.

Дэманстрантаў было чалавек 8–10, большасць Хільдзінага веку. Плакаты казалі: «З ПРЫЕЗДАМ, ТАТА!», «ХІЛЬДА ЧАКАЕ Ў САДЗЕ» і «ІРОНІЯ НЕ СПЫНЯЕЦЦА».

Найгорш было тое, што скочыць адразу ў таксоўку ён не мог – трэба было чакаць багажу. І ўвесь час, пакуль ён чакаў, школьныя сябры Хільды хадзілі кругамі, і яму зноў і зноў даводзілася чытаць надпісы на плакатах. Толькі калі да яго падышла нейкая дзяўчынка з букетам ружаў, ён адтаў. Палез у пакет і дастаў кожнаму дэманстранту па марцыпану. У выніку Хільдзе іх засталася толькі два. Як толькі маёр атрымаў багаж, да яго падбег малады чалавек, які заявіў, што мае ад уладаркі Люстра загад завезці яго ў Б'еркелі. Дэманстранты тым часам зніклі.

Яны выехалі на шашу E18. На ўсіх сустрэчных мастах і ўездах у тунэлі былі развешаныя плакаты і стужкі: «З прыбыццём!», «Індычка чакае», «Тата, я цябе бачу».

Ля брамы Б'еркелі Альбэрт Кнаг шчодро аддзячыў шафёру, сунуўшы на гасцінец сто крон і тры бляшанкі дацкага піва.

Перад сядзібай яго чакала жонка Марыт. Яны моцна абняліся, і потым маёр спытаў:

– Дзе яна?

– Сядзіць на прыстані, Альбэрт.

У Лілесандзе Альбэрта з Сафіяй прыпыніліся на плошчы каля гатэля «Нарвегія». Час быў без пятнаццаці дзесяць. Воддаль, на беразе, гарэла вялікае вогнішча.

– Ну, і як цяпер мы знойдзем Б'еркелі? – спытала Сафія.

– Хто шукае – той знойдзе. Ты ж памятаеш, што было на карціне ў Маёравай хатцы.

– Тады трэба спяшацца. Я хацела б дабрацца туды раней за яго.

Яны даволі доўга ездзілі вузкімі дарожкамі паўз пагоркі і скалы. Галоўным арыенцірам служыла тое, што сядзіба павінна быць каля мора.

Раптам Сафія закрычала:

– Вунь! Мы знайшлі!

– Здаецца, ты маеш рацыю. Але нашто так крычаць.

– Ат, нас усё роўна ніхто не чуе.

– Дарагая Сафія, мяне расчароўвае, што пасля такога доўгага курсу філасофіі ты па-ранейшаму робіш паспешлівыя высновы.

– Але ж...

– Няўжо ты думаеш, што тут не водзяцца дамавікі і тролі, лесавікі і добрыя феі?

– Ой, ну, прабачце-прабачце!

Яны ўехалі ў браму і пакацілі па дарожцы да сядзібы. Альбэрт спыніў машыну ля садовых арэляў. Крыху глыбей у садзе стаяў стол, накрыты на тры асобы.

– Я яе бачу! – шапнула Сафія. – Яна сядзіць на прыстані, акурат як у маім сне.

– Ты заўважыла, як гэты сад нагадвае твой на Канюшынавай вуліцы?

- І праўда. І арэлі такія самыя, і астатняе. Я падыду да яе?
- Канешне ідзі. А я пасяджу тут...

Сафія пабегла да прыстані і ледзьве паспела спыніцца, каб не наляцець на Хільду. А тады ціхенька села побач.

Хільда самотна тузала вярхоўку, якой да прыстані быў прывязаны човен. У левай руцэ яна трымала кавалак паперчыны. Было відаць, што яна кагосьці чакае: раз-пораз яна паглядала на гадзіннік.

Сафіі Хільда падалася вельмі прыгожай. Бялявыя, кучаравыя валасы, неверагодна зялёныя вочы. І жоўтая летняя сукенка. Яна трохі нагадвала Ёрунь.

Сафія паспрабавала была да яе загаварыць, хаця ведала, што нічога з гэтага не атрымаецца.

- Хільда! Гэта Сафія!

Тая ніяк не адрэагавала.

Сафія нахілілася і крыкнула ў самае вуха:

- Хільда, ты мяне чуеш? Ці ты глухая і сляпая?

Няўжо яна зусім нічога не бачыць? І не чуе хоць бы самага слабенькага шэпту?

І раптам Хільда на яе азірнулася: рэзка павёўшы галавой управа, яна зірнула Сафіі ў самыя вочы. Праўда, позірк быў нейкі рассяяны, нібыта глядзеў скрозь Сафію.

- Не крычы так, Сафія!

Гэта сказаў Альбэрта, высунуўшыся з машыны.

- Мне не хочацца, каб тут зараз сабраўся поўны сад русалак.

Сафія кінула спробы загаварыць. Ёй і так было добра – проста пасядзець побач з Хільдай.

Але неўзабаве яна пачула мужчынскі, які гукнуў:

- Хільдэмур!

Гэта быў маёр – у вайскавай форме і ў блакітным берэце. Ён спускаўся па адхону да прыстані.

Хільда падскочыла і з усіх ног кінулася яму насустрач. Яны сустрэліся паміж арэлямі і спартовым аўто. Бацька ўзняў Хільду ўгору і закружыў.

Хільда сядзела на прыстані і чакала бацьку. З таго моманту як ён прыязмліўся ў Каструпе, яна кожныя пятнаццаць хвілін спрабавала ўявіць сабе, дзе ён цяпер, што робіць і думае і як да ўсяго гэтага ставіцца. На паперку яна запісала ўсё, што павінна адбывацца з маёрам у адпаведнасці з яе планам, і за цэлы дзень гэтую паперку з рук не выпускала.

Ці магло бацьку ўсё гэта раззлаваць? А то ён думаў, што напіша містычную кнігу – і не здарыцца нічога ніякага?

Яна зноў глянула на гадзіннік. Дзесяць пятнаццаць. Ён павінен быць з хвіліны на хвіліну.

Але што гэта? Хільда адчула нейкі слабы подых – акурат як у сне пра Сафію.

Яна рэзка павярнулася. Нешта там, у паветры, было, яна яўна адчувала гэта. Але што? Летні вячэрні ветрык?

На секунду яна спужалася, што ў яе пачынаюцца відзежы.

– Хільдэмур!

Яна павярнула галаву ў другі бок. Тата! Ён спускаўся па адхоне да прыстані.

Хільда падскочыла і з усіх ног кінулася яму насустрач. Яны сустрэліся паміж арэямі і спартовым аўто. Ён падняў яе ўгору і закружыў.

Хільда расплакалася, маёр, праўда, таксама ледзь стрымліваў слёзы.

– Хільда, як ты вырасла!

– А ты зрабіўся сапраўдным пісьменнікам.

Хільда выцерла слёзы рукавом сукенкі.

– Ну што, квіта? – спытала яна.

– Квіта.

Яны селі за стол. Найперш Хільдзе рупіла пачуць падрабязны расказ пра ўсё, што адбывалася ў Каструпе і далей па дарозе дадому. Слухаючы пра бацькавы прыгоды, абое заходзіліся ад смеху.

– А ў кавярні ты канверта не бачыў?

– От ужо, ды я не паспёў туды нават зайсці і, дарэчы, не паснедаў. Так што цяпер галодны, як воўк.

- Небарака татачка.
- А ты пра індычку мне таксама набрахала?
- Не! Тут я нічога не набрахала. Мама зараз прынясе.

Потым размова перайшла да тэчкі і гісторыі пра Сафію з Альбэрта. Неўзабаве маці прынесла на стол індычку і «ўолдарфскую» салату, ружовае віно і пляцёнкі, якія напаяла Хільда.

Бацька нешта казаў пра Платона, калі Хільда раптам яго перабіла:

- Цішэй!
- Што здарылася?
- Ты што, не чуў? Піскнуў нехта.
- Што ты выдумляеш?
- Я ўпэўненая, што тут нехта ёсць. Ат, няхай, можа якая мыш.
- Пакуль маці хадзіла па віно, бацька сказаў:
- Але курс філасофіі на гэтым не скончыўся.
- Як не скончыўся?
- Пазней увечары я раскажу табе пра Сусвет.

Пакуль сямейная вячэра не пачалася, бацька прыгарнуў да сябе Марыт і пасадзіў яе сабе на калені:

- Хільда ўжо вырасла сядзець на маіх каленях, – сказаў ён. – А ты не!

Ён доўга яшчэ не адпускаў ад сябе маці.

- Падумаць толькі, і гэтаму чалавеку хутка будзе сорок гадоў...

Калі Хільда кінулася насустрач бацьку, Сафія адчула, як на вочы ёй набягаюць слёзы.

Ёй так і не ўдалося да яе дагукацца!

Сафія зайздросціла Хільдзе, што яна – сапраўдны чалавек, з крыві і цела.

Калі Хільда з маёрам селі за накрыты стол, Альбэрта пасігналіў.

Сафія падняла галаву. Але, здаецца, Хільда таксама павярнулася?

Падбегшы да машыны, Сафія плюхнулася на пярэдняе сядзенне побач з Альбэрта.

– Крыху яшчэ пастаім, паглядзім, – сказаў ён.

Сафія кінула.

– Ты плакала?

Яна зноў кінула.

– Яна такая шчаслівая, яна сапраўдны чалавек... Яна пасталее, стане дарослая. У яе напэўна будуць дзеці.

– І ўнукі, Сафія. Але ўсё мае свой адваротны бок. І якраз гэтаму я стараўся цябе навучыць з першых нашых заняткаў.

– Ты пра што?

– Не, я таксама лічу, што яна шчаслівая. Але хто выцягвае шчаслівы лёс жыць, той выцягвае і лёс памерці. Бо адваротны бок жыцця – гэта смерць.

– Але ці нелепей пражыць хай адно жыццё, але па-сапраўдному?

– Я згодзен, нам не дадзена жыць жыццём Хільды або маёра. Затое мы ніколі не памрэм. Памятаеш, што сказала старая ў лесе: «Мы належым нябачнаму люду». І яшчэ яна сказала, што ёй пад дзвесце гадоў. Але на тым купалаўскім свяце я бачыў і тых, каму больш за тры тысячы гадоў...

– Можа, я так зайздросчу Хільдзе таму, што ў яе ёсць... сям'я.

– У цябе таксама ёсць сям'я. І кот, і папугайчыкі, і чарапахы...

– Але ж мы той свет пакінулі.

– Зусім не, дзяўчынка мая. Гэта маёр яго пакінуў. Ён паставіў кропку. І яму ніколі ўжо нас не знайсці.

– Ты хочаш сказаць, што мы можам вярнуцца?

– У любую хвіліну. Але спачатку нам яшчэ трэба сустрэцца з нашымі новымі сябрамі ў лесе за карчмой «Папялушка».

Тым часам сям'я Мёлер Кнаг пачала вячэру. У нейкі момант у Хільды прамільгнуў страх, што іх вячэра можа ператварыцца ў філасофскую вечарыну на Канюшынавай вуліцы. Бо маёр ледзь не паваліў Марыт на стол. Але аказалася, ён проста хацеў пастадзіць яе сабе на калені.

Машына стаяла далекавата ад стала, за якім ішла вячэра, і Сафіі з Альбэрта не заўсёды было чуваць, пра што там ідзе размова. Таму яны проста сядзелі, паглядаючы на сад, і ў іх на-

рэшце было ўдосталь часу абмеркаваць няўдалую філасофскую вечарыну.

Сям'я Мёлер Кнаг выйшла з-за стала толькі каля паўночы. Хільда і маёр вырашылі яшчэ пасядзец на арэлях і памахалі маці, якая панесла посуд у хату.

– Ты ўжо кладзіся, мама. А нам яшчэ шмат чаго трэба абмеркаваць.

ВЯЛІКІ ВЫБУХ

... мы таксама зорны пыл ...

Хільда прымасцілася на арэлях побач з бацькам. Час блізіўся да паўночы. Яны сядзелі, гледзячы на мора, а на небе адна за адной праступалі бляклыя зоркі. Вада ціха плёскалася аб камяні пад прыстанню.

Цішыню парушыў бацька:

– Дзіўна думаць, што жывеш на маленькай кульцы ў вялікім Сусвеце.

– Угу...

– Зямля – не адзіная планета, якая круціцца вакол Сонца. Але толькі на нашай планеце існуе жыццё.

– А можа яна адна такая ў цэлым Сусвеце?

– Можа і так. Але нельга выключаць, што Сусвет поўніцца жыццём. Бо Сусвет – бязмежна вялікі. Адлегласці ў ім такія, што вымяраюцца ў «светлавых хвілінах» і «светлавых гадах».

– А што гэта значыць?

– Светлавая хвіліна – гэта адлегласць, якую светлавы прамень праходзіць за адну хвіліну. А гэта вельмі шмат, бо толькі за адну секунду светлавы прамень праходзіць у касмічнай прасторы 300 000 кіламетраў. Інакш кажучы, адна светлавая хвіліна роўная 300 000 памножыць на 60, то бок 18 мільёнаў кіламетраў. Адзін светлавы год роўны прыблізна дзесяці більёнам кіламетраў.

– А на якой адлегласці ад нас Сонца?

– Крыху больш за восем светлавых хвілін. Сонечныя промні, якія саграваюць нам шчокі ясным чэрвеньскім днём, далятаюць да нас праз восем хвілін падарожжа па касмічнай прасторы.

– Раскажы яшчэ!

– Адлегласць ад нашай планеты да Плутона – самай далёкай планеты Сонечнай сістэмы – каля пяці светлавых гадзін. Калі астраном назірае за Плутонам праз тэлескоп, ён глядзіць на тое, што было пяць гадзін назад, бо выяве Плутона трэба пяць гадзін, каб даляцець да нас.

– Гэта цяжка сабе ўявіць, але, па-мойму, я зразумею, пра што ты кажаш.

– Цудоўна, Хільда. Але гэта яшчэ толькі самы пачатак вялікага космасу. Наша Сонца – адна з 400 мільярдаў зорак, што складаюць нашу Галактыку, якую мы называем *Млечны Шлях*, або яшчэ *Вялікі Слуп* ці *Дарога Продакаў*. Гэтая галактыка мае форму вялікага дыску са спіральнымі рукавамі, і наша Сонечная сістэма знаходзіцца на ўнутраным баку аднаго з такіх рукавоў. Дзякуючы гэтаму размяшчэнню мы маем магчымасць бачыць цэнтр Млечнага Шляху – гэта шырокая паласа зорак, якую можна назіраць на небе зорнаю зімняю ноччу.

– Дык вось чаму Млечны Шлях па-шведску называюць яшчэ «Зімоваю вуліцай».

– Ад нас да бліжэйшай суседняй зоркі ў Млечным Шляху чатыры светлавых гады. Можа гэта тая вунь зорка, што мігціць над тым астраўком. І ўяві сабе, што сядзіць там цяпер заразнаўца і наводзіць на Б’еркелі свой тэлескоп. Наша сядзіба ўбачылася б яму такой, якою была чатыры гады назад. Можа быць, ён нават разгледзіць адзінаццацігадовую дзяўчынку, якая сядзіць на арэлях і махае нагамі.

– Ну ты даеш!

– Але гэта найбліжэйшая да нас зорка. А шырыня ўсёй Галактыкі – або «зорнай туманнасці», як яе яшчэ называюць, – 90 000 светлавых гадоў. То бок столькі гадоў трэба светлаваму промню, каб праляцець з аднаго канца галактыкі да другога. Калі мы паглядзім на зорку Млечнага Шляху, якая ляжыць за 50 000 светлавых год ад нашага Сонца, мы зазірнем у мінулае, якім яно было 50 000 гадоў назад.

– Гэта надта вялікая думка, каб умясціцца ў маёй малой галаве.

– Іначай кажучы, глядзець на Сусвет азначае глядзець у мінулае. Мы ніколі не даведаемся, што там *адбываецца*. Мы можам ведаць толькі тое, што там *адбывалася*. Калі мы глядзім на зорку, якая знаходзіцца за тысячу светлавых год ад нас, мы насамрэч ажыццяўляем падарожжа ў часе і бачым гісторыю Сусвету тысячагадовае даўніны.

– Гэта недаступна розуму.

– Глядзі: усё, што мы бачым, трапляе ў нашае вока ў выглядзе светлавых хваляў. А хвалям патрэбен час, каб перасячы прастору. У якасці параўнання можна ўзяць грывоты. Мы заўсёды чуем, як грывіць, з невялікім запазненнем пасля таго, як бачым маланку. Гэта адбываецца таму, што гукавыя хвалі рухаюцца павольней за светлавыя. Чуючы грывоты, я чую водгулле таго, што адбывалася пэўны час назад. Так сама і з зоркамі. Калі я гляджу на зорку, якая знаходзіцца за тысячы светлавых год ад мяне, я бачу «водгулле» падзеі тысячагадовае даўніны.

– Цяпер ясна.

– Але дагэтуль мы вялі размову пра нашу Галактыку. Астраномы ж сцвярджаюць, што ў Сусвеце налічваецца сотні мільярдаў такіх галактык, і кожная складаецца з соцень мільярдаў зорак. Бліжэйшая да Млечнага Шляху галактыка – *туманнасць Андромеды*. Яна знаходзіцца за два мільёны светлавых год ад нашай Галактыкі. Гэта значыць, светлавому промню спатрэбіцца два мільёны гадоў, каб ад яе даляцець да нас. Іншымі словамі, калі мы глядзім на туманнасць Андромеды ў небе, мы глядзім у мінулае, якім яно было два мільёны гадоў назад. Калі ўявіць сабе, што недзе там, у гэтай туманнасці, цяпер сядзіць які вельямудры заразнаўца – гэткі сабе цікаўны хітрун – і накіроўвае на Зямлю свой тэлескоп, ён усё роўна нас не ўбачыць. У лепшым выпадку ён можа ўбачыць нізкалобага дагістарычнага чалавека.

– Жах!

– Самыя далёкія з вядомых сёння галактык знаходзяцца прыблізна за *дзесяць мільярдаў* светлавых год. Калі сігналы з гэ-

тых галактык нас дасягаюць, нам выпадае магчымасць зазірнуць у гісторыю Сусвету, якой яна была дзесяць мільярдаў гадоў назад. Гэта амаль удвая больш, чым існуе наша Сонечная сістэма.

– У мяне галава ідзе кругам.

– Гэта праўда, уявіць сабе, што значыць зазірнуць так далёка ў мінулае, вельмі цяжка. Але астраномы знайшлі нешта такое, што мае яшчэ большае значэнне для нашай карціны свету.

– Раскажы!

– Рэч у тым, што ні адна галактыка ў Сусвеце не стаіць на месцы. Усе яны са страшэннай хуткасцю разлятаюцца ва ўсе бакі. І чым яны далей ад нас, тым хутчэй яны рухаюцца. У выніку адлегласць паміж галактыкамі ўвесь час расце.

– Я спрабую ўявіць сабе гэта.

– Калі ты возьмеш балонік, намалюеш на ім некалькі кропак і пачнеш яго надзімаць, тыя кропкі паступова пачнуць аддаляцца адна ад адной. Тое самае адбываецца з галактыкамі. Мяркуецца, што Сусвет няспынна пашыраецца.

– А чаму?

– Большасць астраномаў лічаць, што пашырэнню Сусвету ёсць толькі адна прычына: у мінулым, прыблізна пятнаццаць мільярдаў гадоў назад, уся матэрыя Сусвету сабралася разам на вельмі невялікай прасторы. Матэрыя зрабілася такою шчыльнай, што праз сілу прыцягнення пачала ўсё больш разагравацца. Урэшце яна ўшчыльнілася і распалілася так, што выбухнула. Гэта назвалі *Вялікім Выбухам*, або, па-ангельску, «the Big Bang».

– Аж мароз па скуры дзярэ, як пра такое падумаеш.

– У выніку «Вялікага выбуху» матэрыя разляцелася ва ўсе бакі і, пакуль ляцела, ахалоджвалася, і з яе ўтвараліся зоркі і галактыкі, планеты і іх месяцы...

– Але ты сказаў, што Сусвет па-ранейшаму пашыраецца?

– Так і ёсць, і ўсё гэта з прычыны выбуху, які здарыўся некалькі мільярдаў гадоў назад. Сусвет не мае стабільнага краявіду. Сусвет – гэта безупынны рух. Сусвет – гэта выбух. Яго галактыкі дагэтуль аддаляюцца адна ад адной на неймавернай хуткасці.

– І так будзе вечна?

– Можа, вечна, а можа, і не. Ёсць яшчэ адна магчымасць. Памятаеш, Альбэрта расказваў Сафіі пра дзве сілы, якія ўтрымліваюць планеты на сталых калясонечных арбітах?

– Сіла прыцягнення і сіла інерцыі?

– Па такіх самых законах адбываецца і рух галактык. Хоць Сусвет няспынна пашыраецца, ёсць і другая сіла, якая дзейнічае ў адваротным кірунку, – сіла прыцягнення. І аднойчы – праз мільярды гадоў, калі энэргія выбуху згасне, сіла прыцягнення можа прымусіць нябесныя целы зноў пачаць збліжацца. Тады адбудзецца адваротны выбух – «выбух, накіраваны ўнутр». Але таму, што гаворка ідзе пра вельмі вялікія адлегласці, усё будзе адбывацца марудна, як у запаволеным фільме. Гэты працэс можна параўнаць з няспешным выпускаем паветра з балоніка.

– І ўсе галактыкі зноў збяруцца ў адну шчыльную кропку?

– Як бачу, ты зразумела. А што адбудзецца пасля?

– Пэўна, адбудзецца новы «выбух», і Сусвет зноў пачне пашырацца. Бо законы прыроды застануцца тыя ж. І будуць стварацца новыя зоркі і новыя галактыкі.

– Правільна. Астраномы мяркуюць, што ёсць дзве магчымасці развіцця Сусвету: або ён будзе пашырацца бясконца, і галактыкі будуць аддаляцца адна ад адной, або ён пачне сыходзіцца. Усё залежыць ад таго, якая ў Сусвету маса. Але дакладна адказаць на гэта пытанне астраномы пакуль не могуць.

– Але калі Сусвет мае дастатковы цяжар, каб аднойчы пачаць збірацца, значыць, вельмі верагодна, што ён ужо не аднойчы так разыходзіўся і сыходзіўся?

– Такая выснова напрошваецца сама сабой. Але тут меркаванні вучоных розняцца. Ёсць меркаванне, што пашырэнне Сусвету – з’ява адзінкавая. І калі прыняць, што Сусвет будзе пашырацца бясконца, тады яшчэ вастраэйшым робіцца пытанне, з чаго менавіта ўсё пачалося.

– І тое праўда. Адкуль узятася ўся гэтая матэрыя, што пасля выбухнула?

– Вернікі, ясная рэч, будуць бачыць у «Вялікім выбуху» сам момант стварэння. Бо напісана ж у Бібліі: «І сказаў Бог: хай будзе святло!» А як ты, напэўна, памятаеш, Альбэрта заўважаў, што хрысціянству ўласцівы «лінейны» погляд на гісторыю. Таму з пункту погляду «хрысціянскага стварэння свету» лагічнай меркаваць, што Сусвет будзе пашырацца няспынна.

– Вось як?

– А на Ёсходзе пераважае «цыклічны» погляд на гісторыю. І тамтэйшыя вернікі лічаць, што гісторыя бясконца паўтараецца. У Індыі, напрыклад, існуе старажытнае вучэнне, згодна з якім свет то пашыраецца, а то зноў сціскаецца. Такім чынам, кажуць індусы, «дзень Брахмы» чаргуецца з «ноччу Брахмы». Такі пункт погляду больш стасуецца з меркаваннем, што Сусвет пашыраецца, потым сціскаецца, а тады пашыраецца зноў, ствараючы вечны «цыкл». У мяне перад вачыма адразу ўзнікае вялізнае касмічнае сэрца, якое ўвесь час б'ецца, і б'ецца, і б'ецца...

– Як на мяне, дык абодва гэтыя пункты погляду аднолькава цікавыя і неспасціжныя.

– Іх можна параўнаць са спрадвечным парадоксам, над якім некалі разважала Сафія: або Сусвет існаваў заўсёды, або раптам узнік з нічога...

– А-ёй!

Хільда раптам схапілася за лоб.

– Што там?

– Мяне, пэўна, джгануў сяпень.

– Вось бачыш, гэта Сакрат спрабуе цябе раскатурхаць...

Сафія з Альбэрта сядзелі ў спартовым аўтамабілі і слухалі, як маёр расказвае Хільдзе пра Сусвет.

– Ты заўважыла: мы ўжо і ролямі памяняліся, – хмыкнуў Альбэрта.

– Ты пра што?

– Раней яны нас слухалі, а мы іх не бачылі. А цяпер мы іх слухаем, а яны нас не бачаць.

– І гэта яшчэ не ўсё.

– А што яшчэ?

– У самым пачатку мы і не здагадваліся, што існуе другі свет, дзе жывуць Хільда і маёр. А цяпер яны не здагадваюцца пра наша існаванне.

– Помста, яна такая салодкая.

– Але ж маёр мог умешвацца ў наш свет...

– Дык наш свет ім і быў створаны.

– Усё роўна мне хочацца спадзявацца, што і мы зможам умяшцацца ў іх свет таксама.

– Ну, ведаеш, ты непапраўная! Ці ты забыла, што здарылася ў карчме «Папялушка»? Я вельмі добра бачыў, як ты мучылася з той бутэлькаю колы.

Пэўны час Сафія моўчкі глядзела на сад і слухала, як маёр расказвае пра «Вялікі выбух». Сама назва яе нібыта натхніла.

Сафія падхапілася.

– Ты чаго? – спытаў Альбэрта.

– Нічога.

Яна адчыніла бардачок, ухапіла гаечны ключ, што там ляжаў, і, выскачыўшы з машыны, падбегла да арэляў, дзе сядзелі Хільда і яе бацька. Стаўшы перад імі, яна спярша паспрабавала перахапіць Хільдзін позірк, але беспаспяхова. Тады яна размахнулася і з усяе сілы гвазданула Хільду ключом у лоб.

– А-ёй! – войкнула Хільда.

Сафія, не марудзячы, гвазданула па лбе і маёру, але той ніяк не адрэагаваў.

– Што там? – спытаў ён у Хільды.

Хільда паглядзела на яго:

– Мяне, пэўна, джгануў сляпень.

– Вось бачыш, гэта Сакрат спрабуе цябе раскатурхаць...

Сафія лягла на траву і паспрабавала нагамі штурхануць арэлі. Але яны нават не варухнуліся. Ці, можа, зрушылі на які міліметр?

– Нешта з зямлі так холадам пацягнула, – сказала Хільда.

– Ды ну, я дык не адчуваю. Па-мойму, цёпла.

- Я не ў гэтым сэнсе. Мне здаецца, што тут нехта ёсць.
- Каму тут быць: толькі мы з табой ды свежая летняя ноч.
- Не, ёсць нешта яшчэ.
- І што, напрыклад?
- Памятаеш, у Альбэрта быў нейкі сакрэтны план?
- Ну як мне не памятаць?
- І яны зніклі з філасофскае вечарыны. Як скрозь зямлю праваліліся...
- Але ж...
- Там так і напісана: «як скрозь зямлю праваліліся...»
- Ну, трэба ж было неяк скончыць гісторыю. Словам, усё гэта я сам выдумаў.
- Правільна: усё – да іх знікнення, а што было потым? Што, калі яны тут...
- Ты сама ў гэта верыш?
- Тата, я гэта адчуваю.
- Сафія тым часам пабегла назад да машыны.
- Уражвае, – не здолеў стрымацца ад каментару Альбэрта, калі Сафія са сваім гаечным ключом залазіла ў аўтамабіль. – А гэтая дзяўчына яўна мае не абы якія здольнасці.

- Маёр прыгарнуў да сябе Хільду.
- Ты чуеш, як цудоўна спяваюць хвалі?
 - Чую.
 - Заўтра абавязкова трэба выбрацца ў мора.
 - А ты чуеш, як дзіўна шапоча ветрык? Глядзі, як дрыжаць асінавыя лісточкі.
 - Гэта жывая планета...
 - Ты нешта пісаў наконт таго, што трэба ўмець чытаць «між радкамі».
 - Ну?
 - Можа, у гэтым садзе нешта таксама хаваецца «між радкамі»?
 - Прырода поўніцца таямніцамі, гэта бясспрэчна. Вось мы сядзім і размаўляем пра зоркі на небе...

– А пад вадой таксама ёсць марскія зоркі.

– Дарэчы, калі ты была маленькая, ты так называла планктон, што свяціўся. І мела рацыю. Бо і планктон, і ўсе астатнія арганізмы складаюцца з элементаў, якія некалі, зліўшыся разам, маглі складаць адну зорку.

– І мы таксама?

– Так, і мы таксама зорны пыл.

– Гучыць прыгожа.

– Калі радыётэлескопы пачалі фіксаваць святло далёкіх галактык, размешчаных за мільярды светлавых год ад нас, узнікла магчымасць скласці карту касмічнай прасторы такой, якою яна выглядала калісьці ў пракаветны час, адразу пасля «Вялікага выбуху». Усё, што чалавек бачыць на небе, – гэта касмічныя выкапні, якім сотні мільёнаў гадоў. Так што астраномы могуць хіба што тлумачыць мінулае, а не прадказваць будучае.

– Бо зоркі ў сузор'ях, пакуль іх святло даляцела да нас, аддаліліся адна ад адной?

– Усяго пару тысячагоддзяў назад сузор'і мелі зусім іншы выгляд, чым сёння.

– А я і не ведала.

– У зорную ноч можна зазірнуць на мільёны, нават на мільярды гадоў назад у гісторыю Сусвету. Мы нібыта глядзім на свае вытокі.

– Патлумач гэта.

– Мы з табой таксама пачаліся з «Вялікага выбуху», бо ўся матэрыя Сусвету складае арганічнае цэлае. Некалі ў дагістарычныя часы ўся гэтая матэрыя злілася ў адзін камяк – такі шчыльны, што нават галоўка шпількі важыла б некалькі мільярдаў тон. З прычыны агромністай гравітацыі гэты «дагістарычны атам» выбухнуў. Нешта тады нібы распалася на кавалкі. І калі мы сёння глядзім на неба, мы спрабуем знайсці дарогу назад, да саміх сябе.

– Неяк дзіўна гэта гучыць.

– Усе зоркі і ўсе галактыкі складаюцца з адной матэрыі. Часткі гэтай матэрыі збіраліся ў згусткі – адны там, адны тут. Між галактыкамі могуць ляжаць мільярды светлавых гадоў, але ўсе яны

маюць аднолькавыя вытокі. Ва ўсіх зорак і ўсіх планет адно паходжанне...

– Ясна.

– Але што гэта была за сусветная матэрыя? Што выбухнула мільярды гадоў таму? І адкуль яно ўзялося?

– Гэта вялікая таямніца.

– І яна мае самае непасрэднае дачыненне да нас, бо мы таксама складаемся з гэтай матэрыі. Мы іскра ад вялікага вогнішча, распаленага мільярды гадоў назад.

– Таксама гучыць прыгожа.

– Але перабольшваць значэнне вялікіх лічбаў усё ж не варта. Вазьмі вунь той камень. Сусвет застаўся б аднолькава неспасціжым, нават калі б сціснуўся да памераў гэтага каменя велічынёй з памяранец. І тады зноў паўстала б праклятае пытанне: адкуль гэты камень узяўся?

Сафія раптам схамянулася і паказала ўніз, на бухту.

– Мне вельмі хочацца пакатацца на чоўне, – заявіла яна.

– Ён прывязаны. Акрамя таго, нам нізавошта не асіліць вёслы.

– А можа паспрабуем? Сёння ж Купалле...

– Ва ўсякім разе, можам спусціцца да мора.

Яны выйшлі з машыны і праз сад пабеглі ўніз па адхоне.

На прыстані яны паспрабавалі адвязаць вяроўку, моцна прывязаную да жалезнага колца. Але не змаглі яе хоць бы трохкі прыўзняць.

– Зацягнута мёртва, – сказаў Альбэрта.

– Але ж часу ў нас багата.

– Правільна, сапраўдны філосаф ніколі не адступае. Толькі б нам... гэты вузел трохкі расслабіць...

– На небе зорак яшчэ пабольшала, – сказала Хільда.

– Так, цяпер самы цёмны час гэтай белаі ночы.

– А ўзімку неба аж ззяе ад зор. Памятаеш, якая выдалася ноч напярэдадні твайго ад'езду ў Ліван? Першага студзеня.

ВЯЛІКІ ВЫБУХ

– Тады я і вырашыў напісаць для цябе кнігу пра філасофію. Перад тым я абышоў ці не ўсе кнігарні ў Крысціянсане, быў і у бібліятэцы. Але нідзе не знайшоў такой кнігі, якая падыходзіла б для падлеткаў.

– Мы з табой нібыта сядзім на самых кончыках танючкіх шарсцінак трусінай поўсці.

– Цікава, што там, у глыбіні гэтай светлай ночы.

– Човен адвязаўся!

– Го, і праўда...

– Але гэтага не можа быць. Я перад самым тваім прыездам хадзіла і правярала вяроўку.

– Вось як?

– А памятаеш, як Сафія аднойчы вырашыла скарыстацца Альбэртавым чоўнам, а пасля, пакуль яна была ў хатцы, яго аднесла на сярэдзіну азярца?

– Павер мне, гэта і цяпер яе рук справа.

– Вось ты блазнуеш. А я цэлы вечар казала табе, што тут нешта адбываецца.

– Камусьці з нас давядзецца плысці па човен.

– А давай паплывем разам, тата.

ЗМЕСТ

ЭДЭМСКІ САД	7
КАПЯЛЮШ	16
<i>Што такое філасофія?</i>	18
<i>Дзіўнае стварэнне</i>	22
МІФЫ	28
<i>Міфічная карціна свету</i>	28
НАТУРФІЛОСАФЫ	35
<i>Прадмет даследавання філосафаў</i>	36
<i>Натурфілосафы</i>	37
<i>Тры філосафы з Мілета</i>	39
<i>Нішто не ўзнікае з нічога</i>	40
<i>Усё цячэ</i>	41
<i>Чатыры першаэлемэнты</i>	42
<i>Ва ўсім ёсць частка ўсяго</i>	45
ДЭМАКРЫТ	49
<i>Атамізм</i>	51
ЛЁС	55
<i>Лёс</i>	59
<i>Дэльфійскі аракул</i>	60
<i>Гісторыя і медыцына</i>	61
САКРАТ	65
<i>Філасофія ў Афінах</i>	69
<i>Чалавек у цэнтры</i>	70
<i>Хто такі Сакрат?</i>	72
<i>Прамоўніцкае мастацтва</i>	73
<i>Боскі голас</i>	74
<i>Афінскі джокер</i>	76
<i>Правільныя веды вядуць да правільных учынкаў</i>	78

АФІНЫ.....	81
ПЛАТОН	88
Платонава Акадэмія.....	91
Вечна праўдзівае, вечна прыгожае, вечна добрае.....	92
Свет ідэй	93
Сапраўдныя веды.....	95
Неўміручая душа.....	97
Шлях наверх са змрочнай пячоры.....	99
Філасофская дзяржава.....	101
МАЁРАВА ХАТКА	105
АРЫСТОЦЕЛЬ	115
Філасаф і навуковец.....	116
Ніякіх прыроджаных ідэй	117
Формы – гэта ўласцівасці рэчаў.....	119
Мэтавая прычына.....	121
Логіка.....	123
Лесвіца прыроды.....	125
Этыка	127
Палітыка.....	127
Погляд на жанчыну.....	128
ЭЛІНІЗМ	134
Светапогляд і талерантнасць.....	136
Элінізм.....	140
Рэлігія, філасофія і навука.....	141
Кінікі.....	143
Стоікі.....	144
Эпікурэйцы.....	145
Неаплатанізм.....	148
Містыцызм.....	150
ПАШТОЎКІ.....	154
ДВА КУЛЬТУРНЫЯ АСЯРОДДЗІ.....	163
Індаеўрапейцы	164
Семіты.....	167
Ізраіль.....	169
Ісус.....	171

<i>Апостал Павал</i>	174
<i>Сімвал веры</i>	177
<i>Постскрыптум</i>	178
СЯРЭДНЯВЕЧЧА.....	180
РЭНЕСАНС.....	205
БАРОКА.....	234
ДЭКАРТ.....	251
СПИНОЗА.....	265
ЛОК.....	275
ЮМ.....	286
БЭРКЛІ.....	302
Б'ЕРКЕЛІ.....	308
ЭПОХА АСВЕТНІЦТВА.....	325
КАНТ.....	345
РАМАНТЫЗМ.....	367
ГЕГЕЛЬ.....	388
КІРКЕГОР.....	402
МАРКС.....	416
ДАРВІН.....	436
ФРОЙД.....	463
НАШ ЧАС.....	483
ФІЛАСОФСКАЯ ВЕЧАРЫНА.....	509
КАНТРАПУНКТ.....	524
ВЯЛІКІ ВЫБУХ.....	545

Гордэр, Ю.

Г68 Сафіін свет : раман пра гісторыю філасофіі / Юстэйн Гордэр; пер. з нарвежскай Лідыі Ёхансан пад рэдакцыяй Зміцера Коласа. — Мінск : Зміцер Колас, 2014. — 560 с.

ISBN 978-985-6992-45-5.

Гэтая кніга – неверагодна займальнае падарожжа ў свет філасофіі. Разам з ёю чытач пройдзе тысячагадовымі дарогамі чалавечай думкі, праз пошукі сутнасці існага, Бога і сэнсу жыцця, паспрабаваўшы пранікнуць, следам за найлепшымі мыслярамі чалавецтва і героямі рамана, у глыбіні пазнання Сусвету і самога сябе.

Задуманы для падлеткаў, раман будзе цікавы чытачу ўсякага ўзросту.

ББК 84(4Нор)-44

УДК 821.113.5-93

Літаратурна-мастацкае выданне

Юстэйн Гордэр

САФІІН СВЕТ

Раман пра гісторыю філасофіі

Адказы за выпуск *Зміцер Колас*.

Падпісана да друку 28.04.2014. Фармат 60x84 ¹/₁₆.

Папера афсетная. Друк рызаграфічны.

Ул.-выд. арк. 22,55. Ум. друк. арк. 32,55.

Наклад 500 асобнікаў.

Выдавец і паліграфічнае выкананне:
індывідуальны прадпрымальнік Зміцер Колас

ЛІ № 02330/0552654 ад 04.01.2010.

Пр. Незалежнасці, 105–14, 220023, Мінск.

Пераплёт выраблены

у ТАА «Бізнесафсет»

Пр. Незалежнасці, 95, корп. 7, пакой 3, 220043, Мінск.